

„Nem panaszkodom, van mivel foglalkoznom...”

Interjú Borsodi Csabával

A Sopron megyei Fertőszentmiklósról származik, 1954-ben született Kapuváron. 1974-ben történelem–földrajz szakon kezdte meg az egyetemi tanulmányait, 1979-ben történelem–levéltár szakon végzett az ELTE-n. 1979–1981 között Budapest Főváros Levéltárában dolgozott segédlevéltárosként. 1981. november 1-jétől az ELTE BTK Történelem Segéd tudományai Tanszékén tanársegéd, 1988-tól adjunktus, 1998-tól docens, 2004-től tanszékvezető. 1984-ben megszerezte a bölcsészdoktori, 1996-ban a történelemtudomány kandidátusa címet. 1994 és 1999 között az ELTE BTK Történettudományi Tanszékcsoport titkáráként, 1999-től 2004-ig a Történeti Intézet titkáráként dolgozott. 2004. október 1-jétől a Történeti Intézet igazgatóhelyettese, ezen túlmenően 1997-től a Kari Tanulmányi Bizottság tagja, 1998-tól pedig az ELTE BTK Tudományos Diákköri Tanács elnöke. 1995-től a Magyar Ferences Levéltár levéltárosa, szakmai vezetője. 2002 és 2005 között Széchenyi István ösztöndíjas. 1991-től tagja, 1997-től titkára az MTA Nemzetközi Egyetem-történeti Munkabizottság Magyar Nemzeti Bizottságának. 1981 óta jelennek meg publikációi. Kutatási területe a kora újkori magyar nagybirtok története, a kora újkori igazgatástörténet, felsőoktatás-történet, valamint a magyar ferencesesség története.

M. Á.: Mikor dönt el, hogy Önből történész lesz?

B. Cs.: Tudni kell, hogy én egy háromezres lélekszámú, Sopron megyei kislelől származom, és nehéz körülmények közül – édesapám nyolcéves koromban meghalt, özvegy édesanyám egyedül nevelt engem és öt évvel idősebb bátyámat – indultam el Sopronba, a középiskolába. Sopron viszont a mai napig olyan hely, ahol számos hatás éri az embert, és a történelem szinte „szembejön” az utcán. Itt dönt el, hogy történész lesz belőlem. Bár kémia tagozatos osztályba jártam, és egy ideig még a vegyész pályával is kacérkodtam, a gimnázium második, harmadik osztályában eldöntöttem, hogy továbbtanulás esetén történelem szakra fogok jelentkezni.

M. Á.: *Az egyetemen viszont nemcsak történelmet hallgatott, hanem két másik szakon, földrajz és levéltáron szakon is folytatott tanulmányokat.*

B. Cs.: Valóban így volt. Szerencsés helyzetben voltam a földrajz szakkal kapcsolatban, mert amikor felvételiztem, akkor éppen volt az ELTE-n történelem–földrajz szak. Előtte talán 5-6 évig, és utána körülbelül 15 évig nem volt ilyen szakpárosítás. Ez tehát sajátos helyzet volt: 1973-ban indítottak egy évfolyamot, és egy esztendővel később előfelvételiként felvettek még 16 fiút. Akkoriban ez a bölcsészkaron kuriózumnak számított. 1975-ben azonban egy végzett kolléga, aki később más területen kezdett dolgozni, meghirdetett nekünk a budaörsi kollégiumban egy magyar iratolvasás-órát. Bár korábban jártam a soproni levéltárban, a levéltárakról sok fogalmam nem volt. Ketten mégis úgy döntöttünk az évfolyamból – *Kálniczky László* barátommal együtt, aki a mai napig a Magyar Országos Levéltárban dolgozik –, hogy jelentkezzünk a levéltár szakra. Akkoriban a levéltár szak úgynevezett „C” szak volt, tehát harmadik évtől lehetett felvenni. Kettőnkhez csatlakozott még *Turbuly Éva*, aki ma a soproni levéltárat igazgatja, *Kozári Andrea*, aki a Rendőrtiszti Főiskolán lett tanszékvezető, és *Hergyán Tibor*, aki ma a román tanszéken tanít. Öten kezdtük meg tehát a levéltár szakot 1976 szeptemberében, és fél évvel később csatlakozott hozzánk *Bonhardt Attila*, aki ma a Hadtörténeti Levéltár igazgatója. Így hatan végeztünk nappali tagozaton levéltáros hallgatóként, és 1979-ben szereztünk diplomát történelem–levéltár szakon. Gyakorlatilag mindannyian levéltárosként kezdtünk el dolgozni. 1979 és 1981 között *Budapest Főváros Levéltárában* dolgoztam, először a térképtárba kerültem. Nagy örömmel és élvezettel tevékenykedtem ott, azóta is minden szegletét ismerem Budapestnek.

M. Á.: *Szerepet játszott ennél a beosztásnál a földrajzban való jártassága?*

B. Cs.: Nem, ez véletlenül alakult így, legfeljebb később vették figyelembe. Akkor éppen üresedés volt ott, és rendbe kellett rakni a térképtárat. Rendkívül érdekes és értékes térképanyagot találtam, ezért is élveztem annyira a munkát. Egy év alatt persze nem lehetett csodát tenni, de sikerült legalább kialakítanom a térképtár alapjait. A második évben Buda szabad királyi város és Óbuda mezőváros referense voltam. Az anyag olyan óriási volt, hogy nem tudtam igazán elmélyülni benne. 1981 tavaszán aztán váratlanul felhívott *Kállay István* professzor, a Segédtudományi Tanszék vezetője, és megkérdezte, hogy lenne-e kedvem visszajönni az egyetemre tanítani. Igent mondtam.

M. Á.: Kik voltak a meghatározó tanárai? Ki tett Önre mély benyomást a történelem és a levéltár szakon?

B. Cs.: 1976 után mi elsősorban levéltár szakosok voltunk. Szerencsés módon a történelemnek azt a részét tanulmányozhattuk, ami minket kifejezetten érdekelt. *Gerics József* professzor igazgatástörténeti és latin paleográfiai órái sokat jelentettek mindenki számára. *Bertényi Iván* tanár úr órái nemkülönben. Nagyon sokat tanultunk még *Kumorovitz Bernát Lajostól*, aki akkor már meglehetősen idős volt, mégis bejárt az egyetemre heraldikát, kronológiát és pecséttant tanítani. Engem már akkor is vonzott a kora újkori igazgatástörténet, ezért sokat jelentettek *Sinkovics István* órái, aki Mohácstól 1949-ig tartó korszak igazgatástörténetét tanította. Sinkovics professzor rendkívül nagy tudással rendelkezett ezen a területen és a kora újkori magyar történelemben is. Igazi régivágású úriember volt, nagyon nagy hatást tett rám. Nagyon hasznos ismereteket kaptunk a levéltár szakon még *Ember Győzőtől*, *Borsa Ivántól* és a gyakorlatunk során *Maksay Ferenctől*, *Trócsányi Zsolttól*, *Iványi Emmától*. A történelem szakon *Unger Mátyás*nál hallgattam sok órát, kora újkori történetet, Erdély történetét és különböző speciális kollégiumokat. Végül, de nem utolsósorban pedig *Bak Borbála* nevét kell megemlítenem, akihez történeti földrajzra jártunk. Igazából a 18. század végével véget ért számomra a történelem. Ez így persze erős túlzás, de tény, hogy akkoriban a kora újkor érdekelt, és elsősorban ehhez a korszakhoz kapcsolódó szemináriumokra jártam. Már tanítottam, amikor Sinkovics professzor úr még bejárt órákat tartani. 1985-ben úgy döntött, hogy felhagy az oktatással, és ekkor felmerült, hogy én vegyem át tőle az igazgatástörténeti órákat a levéltár szakon. Amikor véglegesen eldőlt, hogy én fogom tanítani ezt a tanegységet, akkor nagyon kedvesen azt mondta, hogy szívesen leül velem egy délután, és akkor megbeszélhetjük, hogyan érdemes tanítani ezt a tantárgyat. Több órát töltöttem el nála, jegyzeteket kaptam tőle, és ekkor próbálta átadni nekem a negyvenéves oktatói tapasztalatát. Hát, valahogy így kezdődött a pályám.

M. Á.: Volt olyan érdeklődési területe is, amely több korszakon átívelt? Érdekelne továbbá, hogy mennyiben erősítette a történelem és a levéltár szak egymást?

B. Cs.: A két szak együtt jó volt számomra. Ami igazán érdekelt – és érdekel most is, csak egyre kevesebb időm jut rá –, az a nagybirtok igazgatása volt, illetve a nagybirtok-igazgatás és az államigazgatás közötti kapcsolat a 18. században. Ennek a témaválasztásnak érdekes módon a szülőfalumhoz van köze. Szentmiklós eredendően uradalmi központ volt a 17. század végén és a 18.

század első évtizedeiben, előbb a Nádasdyak, utóbb az Eszterházyak központja. Ez az uradalom szolgálta ki az Eszterházy-kastélyt. Érdekelni kezdett ez a kapcsolat, és elkezdtem kutatni a témát. A levéltár szak éppen azt adta, ami szükséges volt a kutatáshoz: a latin és – *Sashegyi Oszkár* révén – a német paleográfiai ismeretet. A történelem és a levéltár szak tehát jól kiegészítette egymást nálam.

M. Á.: A szakmai pályafutásának a szakaszai egybeestek az egyetemi előmenetellel?

B. Cs.: Valahol igen. 1984-ben védtem meg a szakdolgozatom továbbfejlesztéséből készült kisdoktori értekezésemet. Erre feltétlenül szükség volt ahhoz, hogy később adjunktussá nevezhessenek ki. A kandidátusnál is hasonló volt a helyzet: 1996-ban ezt már a docenssé való kinevezés reményében csináltam meg. 1987 júniusa 1990 márciusa között azonban tettem egy kitérőt. Három évet eltöltöttem a *Művelődési Minisztériumban* az egyetemi és főiskolai főosztályon. Emellett persze tanítottam félállásban az ELTE-n, de ebben az időszakban alapvetően az államigazgatásban dolgoztam. Két és fél éven keresztül az ELTE-nek voltam a referense, tehát ami akkoriban az ELTE-re vonatkozott, arról nekem hivatalból tudnom kellett. Nem voltam döntéshozó pozícióban, mégis rálátásom volt az ügyekre. Az átmenet időszakában *Manherz Károly* volt a felsőoktatásért felelős miniszterhelyettes, és én 1989 nyarától 1990 tavaszáig az ő titkárságát vezettem. Itt már nemcsak beleláthattam a folyamatokba, hanem részt is vehettem az átalakításban. A rendszerváltozás idején így szemlélő és résztvevő is voltam – persze ez csak egy rövid fejezet volt. Mindenesetre rendkívül sok tapasztalatot szereztem az oktatásszervezéssel, oktatásirányítással kapcsolatban. Aztán 1990-ben visszajöttem az ELTE-re, 1996-ra készült el a kandidátusi értekezésem, és ez akkor azt jelentette, hogy egy újabb fokozatot lehetett előrelépni az egyetemi ranglétrán. A szabályos egyetemi ranglétrát tehát végigjártam.

M. Á.: Hiányzott az oktatás, vagy csak a rendszerváltozás miatt jött vissza az egyetemre?

B. Cs.: A minisztériumba nem önként mentem, pontosabban felkértek, hogy dolgozzak ott egy ideig. Az ELTE-ről három embert javasoltak, köztük voltam én is, és valamiért rám esett a választás. Egyáltalán nem úgy mentem, hogy örök időkre ott maradok – ez eszembe sem jutott. Azt gondoltam, hogy egy rövidebb időszakot eltöltök ott, aztán visszajövök az egyetemre, mert igazán az oktatás és a kutatás érdekelt. Én akkor ezt kirándulásként fogtam fel, fel sem merült bennem, hogy hivatalnok maradjak.

M. Á.: A minisztériumban szerzett tapasztalatok viszont nyilván segítséget jelentettek abban, hogy az ELTE-n belül is foglalkozzon az oktatásszervezéssel. Jól gondolom?

B. Cs.: Igen, ez biztosan így volt. A minisztériumban valóban sok mindent tapasztaltam és tanultam. Amikor 1994-ben a Történettudományi Tanszékcsoporthoz titkára lettem, már rendelkeztem oktatásszervezési rutinnal. Érdekesen alakult egyébként az életem ekkor: felkértek titkárnak, és talán egy hét telt el, amikor egy újabb felkérést kaptam a Kapisztrán Ferences Rendtartománytól. Azt kérték, hogy vállaljam el a levéltárak vezetését. Korábban nem foglalkoztam a szerzetesrendek történetével. A *Magyar Ferences Levéltár*, amely a magyarországi ferencesség történetére vonatkozó iratokat őriz a 13. századtól napjainkig, nagyon kicsi levéltárnak számít. Kevesebb, mint 100 folyóméter iratanyaggal rendelkezik. 1950-ben, amikor a rendek működési engedélyét megvonták Magyarországon, akkor az irattárak a szerzetes rendházakban maradtak. Innen általában a megyei levéltárakba kerültek az iratok. 1995-től elkezdtük visszaszerezni az elvitt iratokat, és ez persze azzal járt, hogy az egész levéltárat át kellett alakítani. Most öszre érjük talán el, hogy a magyar ferencesség iratanyaga egy helyen lesz. Visszatekintve azért is örülök, hogy akkor elvállaltam a levéltár rendezését, mert így az oktatói tevékenység mellett nem estem ki teljesen a levéltáros szakmából sem. Ma már nem jelent akkora elfoglaltságot a levéltári munka, mint 1995 után, de nem is vállalom annyit, mint korábban, csak a szakmai vezetését látom el a levéltárnak.

M. Á.: Saját tapasztalatomból tudom, hogy ha egy történelem szakos ELTE-s diáknak olyan problémája van, amit nem tudnak sem a Tanulmányi Osztályon, sem a tanszéken orvosolni, akkor általában Borsodi Csabához küldik. Mennyire szerteágazó az Ön tevékenysége a Történeti Intézetben? Megtudhatom, hogy mi áll például az Ön munkaköri leírásában? Azt feltételezem ugyanis, hogy az előírtnál sokkal több a tényleges tevékenysége.

B. Cs.: A munkaköri leírásomban lényegében az áll, hogy a történelem, levéltár és muzeológia szakos hallgatók ügyeit és az összes kari hivatallal való kapcsolattartást intézzem. Persze nemcsak tanulmányi ügyek vannak, hanem ügynevezett egyéb ügyek is, amelyek szintén hozzám tartoznak. A gyakorlatban ez elég sok munkát jelent. Feladataim közé tartozik továbbá a Történeti Intézet mindenkoros kurzuskínálatának az összeállítását. Az elmúlt 10–15 évben nem volt olyan történész, levéltáros, muzeológus képzési terv, tanterv, kredites és nem kredites képzés, amelynek a kidolgozásában vagy a kidolgozás irányításában ne vettem volna részt. A munkaköröm tehát elég széles, nem igazán lehet leírni egy munkaköri leírásban, hogy mi mindent kell csinálnom.

M. Á.: Szétválasztható egyáltalán az adminisztratív rész a tudományszervezési tevékenységtől?

B. Cs.: Az ügyek jó része kétségkívül adminisztratív, de a képzés egész szerkezetének a kialakítása azért nem tartozik már bele. Ha egy hallgató kérelmét kell elbírálni, akkor a feladat tisztán adminisztratív jellegű. A történelem szakos tanegységlista összeállítása, az arányok kialakítása, annak eldöntése, hogy milyen megoszlásban legyenek magyar és egyetemes történeti órák, milyen legyen az alapozó képzés stb., ez viszont már a tudományszervezés részét képezi. Az utóbbi ügyek vannak egyébként többségben. Tudományt szervezni egy ekkora intézetben – ne felejtjük el: jelenleg száznál több főállású oktató van a főiskolás kollégákkal együtt –, nem könnyű dolog. Lehetetlen egységes tudományos koncepciót kialakítani a Történeti Intézetben, hiszen 12 tanszék van, és az ókortól napjainkig mindegyik korszak és tudományterület képviselve van. Ne felejtjük el azt sem, hogy az ELTE Történeti Intézete – az *MTA Történettudományi Intézetét* is beleszámítva, bár ezért a kijelentésért biztosan haragudni fognak rám – tudományos teljesítményét tekintve az ország egyik legnagyobb kutatóintézete is...

M. Á.: ...sőt az ELTE-n belül is a legnagyobb intézet...

B. Cs.: Az ELTE-n belül is az egyik legnagyobb, talán a legnagyobb. Hallgatói létszámot tekintve biztosan, de a szellemi kapacitását tekintve is a legjelentősebbek közé tartozik. Az itt dolgozók közül mindenki kutat a saját szakterületén, rám legfeljebb a koordinálás feladata hárul.

M. Á.: Mit tart az elmúlt tízesztendő, történeti intézeti tevékenysége legfontosabb eredményének?

B. Cs.: Leginkább a működőképesség fenntartását, ami a magyar felsőoktatás helyzetét szemlélve nem egyszerű dolog. Másrészt azt, hogy nagyon széles és sokszínű oktatási kínálatot tudunk biztosítani, olyat, ami más szakterületeket is figyelembe véve Magyarországon egyedülálló. Szemeszterenként több mint 300 tanegységet hirdetünk meg, a történettudomány legtöbb szakterületén olyan választékkal rendelkezünk, amely kiemelkedő más egyetemekhez viszonyítva. Hozzá kell sajnos tennem, hogy egyelőre még biztosítani tudjuk ezt a széles kínálatot, de nem tudjuk, mit hoz a jövő... Egy ekkora intézet vezetésében részt venni bizonyos tekintetben könnyű és egyszerre persze nagyon

nehéz is. Rengeteg hallgató, 3 szak, szakirányú továbbképzések, tanártovábbképzések, szakmódszertan, két jelentős állománnyal rendelkező könyvtár... Az ELTE–CEU Középkortudományi Könyvtártól eltekintve, a Történeti Könyvtár a legnagyobb a magyar felsőoktatásban, a fejlesztésekhez állandóan pénzre van szükség, egyre nehezebb a hiányzó összegeket megszerezni, pályázatokat kell írni... Szóval nem panaszkodom, van mivel foglalkoznom.

M. Á.: Az oktatás- és tudományszervezési tevékenysége mennyi időt vesz el a kutatástól? Ha összehasonlítanám az Ön terhelését egy „átlagos” egyetemi oktatóéval, azt gondolnám, hogy kétszer vagy háromszor annyi időt tölt el az egyetemen.

B. Cs.: Ez a munka kétségkívül elég sok időt vesz el. Ráadásul az utóbbi 3–4 évben a folyamatos átalakítások miatt sokkal több lett a munka, mint eredetileg volt. 1990-ben bevezettük a tanegységrendszert, 1999/2000-ben megkezdtük a kredites képzési rendszer kialakítását, ami végül 2002/2003-ban indult meg. Közben 1998/1999-ben átestünk egy hosszú akkreditációs folyamaton, ami rengeteg adminisztratív munkával járt, 2003/2004-ben pedig elindult a bolognai képzési rendszer kialakítása. 2003-ban aztán volt még egy akkreditáció, ami az összes történelem szakot érintette Magyarországon. Ezek az átalakítások rengeteg papírmunkát jelentettek, statisztikák tömkelegét kellett megcsinálni, adatokat begyűjteni, összegezni stb. Nekem emellett elő kellett készítenem a 2005. évi OTDK humántudományi szekciójának versenyeit, amelyet az ELTE rendezett. A szekció ügyvezető titkáráként irányítottam a szervezés és rendezés munkálatait. Több mint négyszázan neveztek, 340-en negyven tagozatban vettek részt a versenyen. Az utóbbi néhány évben tehát minden összejött, és alig jutott időm arra, hogy eljussak valamelyik levéltárba, és nyugalomban dolgozhassak. Ezt a lemaradást most szeptembertől szeretném ledolgozni, persze nem könnyű, mert a mesterképzést most kell kialakítani. A munkaidőm jelentős részét tehát valóban az egyetemen töltöttem az elmúlt években, többet, mint a kollégáim, viszont törekedtem arra is, hogy néhány nálam fiatalabb kollégát bevonjak a különböző munkákba.

M. Á.: A bolognai folyamat kapcsán beszéljünk most a kreditrendszerről és a kétszintű képzés bevezetéséről! Az ELTE-n pillanatnyilag a kredites és a nem kredites történelem szakos hallgatók párhuzamosan tanulnak. Mikor fut ki az az évfolyam, amelyik a régi rendszer szerint fog végezni?

B. Cs.: Az utolsó, nem kredites hallgatók 2001-ben iratkoztak be. Ha azt vesszük, hogy a tanárképzés 5 év, a nem tanár szakosoknál pedig 4 évvel számolunk,

2006-ban az utolsó nem kredites hallgatóknak be kellene fejezniük a tanulmányaikat. Nem gondolom azonban, hogy a bölcsészkar jelenlegi rendszerében mindenki azonnal „kifutna”. 2006 szeptemberétől az új bolognai rendszer szerint kétciklusú képzésben résztvevő hallgatóink lesznek. 2009/2010-re fog talán teljesen letisztulni a rendszer, és akkortól remélhetőleg már csak olyan hallgatóink lesznek, akik ugyanabban a képzésben vesznek részt.

M. Á.: Hogyan vélekedik Ön a kétszintű képzésről? Milyen feladatokat ró a Történeti Intézetre a kétszintű képzésnek a bevezetése a tanmenet szempontjából?

B. Cs.: Lesz egy 6 szemeszteres alapképzés, az úgynevezett *bachelor*-képzés. A történészek egy része úgy gondolta, hogy ez a 6 féléves alapképzés túl rövid, és nem lehet majd „normális” tanmenetet készíteni. Ezért felmerült javaslatként a 4+2-es képzés, de ezt az oktatás irányítói nem fogadták el, mert kitolta volna 6 évre a teljes képzés időtartamát. Mások azt javasolták, hogy a magyar nyelv és irodalom, illetve a történelem, mint két nemzeti tárgy maradjon meg az osztatlan 5 éves képzésben. Ez az ötlet viszont inkább csak belső szakmai beszélgetésekben vetődött fel, és nem került igazán nyilvánosságra, de az oktatásirányítás ezt is elvetette. A bölcsészképzésnél úgy döntött a minisztérium, hogy kétciklusú lesz a képzés, tehát egy szakterület sem maradhat „osztatlan”. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a történelem szakon lesz egy 6 féléves alapképzés, a hallgató pedig kronologikus rendben végigmegy a történelmen az ókortól napjainkig. Szigorlatokra nincs lehetőség ebben a képzésben, csupán vizsgákra, illetve az államvizsgára, amely után ki lehet adni egy *bachelor* diplomát. 180 kreditpontot kell szerezni, ebből a szakos képzésnek a kreditpontszáma 120 lesz, és 60 pontot pedig szabadabban lehet majd összeszedni. Mi szakirányokat is beterveztünk: a levéltár és muzeológia lesz 50 pontos, a régészet pedig 110 pontos.

Nagyon nehéz megmondani előre, hogy milyen színvonalú lesz ez a képzés. Mindenképpen összetömörítésről van szó, hiszen 6 félévbe kell belezúfolnunk mindannak nagy részét, amit eddig 8 félév alatt tanítottunk. A szabadon választható tárgyak köre ezért feltehetőleg szűkülni fog. Az igazi szakmai képzés szerintem csak a mester fokozaton fog kiteljesedni. Miután széles az oktatói és kutatói palettánk, sokféle mesterképzést tudunk kialakítani, akár nagyon speciálisat is.

Mit tartok problémának a kétszintű képzésnél? Vegyük az ELTE kapacitását, ahol a B.A. fokozatú képzésre érkezik 200–250 hallgató. A mester fokozatra ennek a létszámnak csak a harmada mehet tovább. Elképzelhető tehát, hogy 170–180 hallgató 6 félév után végez, és nekik nem fog járni az állami finanszí-

rozás az M.A. képzésre. A legújabb variáció szerint a B.A. fokozattal rendelkező történész „történelem alapszakos bölcsész” lesz. Hogy mit lehet majd a munkaerőpiacon egy ilyen diplomával kezdeni, azt nem tudjuk előre. Ez 2009-ben fog kiderülni, amikor az első végzettek nagy tömegben kirepülnek az egyetemről, és gondterhelten nekilátnak állást keresni. A B.A. fokozattal rendelkező történészek nem mehetnek el tanítani, tanár szakos oklevelet ugyanis csak mesterképzésben lehet majd szerezni. Kicsi esélyt látok arra, hogy bármely kutatóintézetben ilyen diplomával rendelkező embereket foglalkoztatnának.

M. Á.: Egy másik nagy változásnak is tanúi vagyunk: a kétszintű érettségi bevezetésének és a felvételi rendszer átalakításának. Milyenek az Ön első tapasztalatai e téren?

B. Cs.: Nagyon nehéz erre válaszolni, mert még nincsenek igazán tapasztalataink. Annyiban szerencsés vagyok, hogy érettségi elnökként részt vehettem emelt szintű és középszintű történelem érettségim is. Az emelt szinten érettségizett diákoknál nagyon jó volt a színvonal, akiket én érettségiztettem, azok becsületesen felkészültek, és tájékozottak voltak. Középszinten negatív és pozitív tapasztalataim egyaránt voltak. Az volna jó, ha például az ELTE történelem szak azt mondhatná, hogy ide csak emelt szintű érettségivel lehet bekerülni. A magyar felsőoktatásban eddig csak az idegen nyelvi szakoknál lehetett ezt megtenni. Nem tudjuk, hogy a jelenlegi pontozási rendszer milyen „gyerekananyagot” fog eredményezni. Nem tudjuk, hogy ki jön hozzánk, csak azt, hogy nagyon sokan jelentkeztek. Idén egyébként körülbelül 2200 diák jelentkezett az ELTE történelem szakára. Pillanatnyilag nagyon nehéz tehát megítélni az új felvételi rendszert. Ha hosszabb távon a kétszintű érettséginek az eredeti koncepciója érvényesülne, és csak emelt szintű érettségivel rendelkező diákok jöhetnének az egyetemre, akkor szerintem ennek pozitív hatása lenne. A jelenlegi egyetemi finanszírozási rendszerben persze az a cél, hogy minél több hallgatót vegyünk fel. Ha az ELTE történelem szak esetében jövőre megkövetelnénk az emelt szintű érettségit a felvételhez, akkor feltehetőleg kevesebben jelentkeznének hozzánk, hiába jó az oktatási kínálatunk. Az idegen nyelvek esetében már most látszik egy minimális visszaesés, bár jelen pillanatban nem lehet teljes bizonyossággal kijelenteni, hogy ez az emelt szintű érettségi következménye. Az idei év tapasztalatai egyébként azért sem mérvadóak, mert nem volt túlságosan nehéz a történelem érettségi írásbeli, és jobb eredmények születtek, mint korábban.

M. Á.: Kanyarodjunk vissza az oktatási tevékenységéhez! Ön történelem, levéltár és muzeológia szakon is oktat olyan tárgyakat, amelyek kötelezőek az adott szak összes hallgatója számára. Melyik szemináriumot vagy előadást tartja a legszívesebben, illetve melyik tárgynak volt a legnagyobb sikere a hallgatók körében az elmúlt esztendőben?

B. Cs.: A legjobban a kora újkori magyar történeti előadásaimat szeretem. Visszajelzéseket rendszeresen kaptam, és jól esett, amikor a diákok azt mondták, hogy élvezték az órát. Egy óra sikere mérhető azonban a résztvevők számán is. Jártam már úgy, hogy az első órán zsúfolásig megtelt a terem, a második órán pedig kongott az ürességtől. A tapasztalatom az, hogy ha körülbelül 60 hallgató veszi fel az előadásomat, és 35–40 fő hétről hétre eljön, és úgy mond stabil résztvevőnek számít, akkor sikeres az előadás. A másik kedvenc tárgyam, a kötelező igazgatástörténet a levéltár szakosok esetében, egészen más. Szerintem ezt is lehet érdekesen tanítani, bár erről sokan nincsenek meggyőződve. Ma inkább a korábbi tanítványaim, most már levéltáros kollégáim mondják például, hogy „milyen jó volt, amikor a Mohács utáni horszak helytartótanácsáról beszéltél nekünk...” A történeti földrajzot a hallgatók többsége nem nagyon kedveli, mert nyűgnek érzi.

How a hallgatók szemében jó tanár vagyok-e, azt tőlük kell megkérdezni. Előadásokat, szemináriumokat, speciális kollégiumokat egyaránt szívesen tartok. A következő szemeszterben szeretnék speciális kollégiumot indítani, de a helyzet az, hogy már most meghirdettem 5 órát, és emellett még a doktori képzésben is oktatnom kell.

M. Á.: Milyen hosszú távú terve van oktatóként, kutatóként és a Történeti Intézet igazgatóhelyetteseként?

B. Cs.: A hosszú távú terveimet éppen most vágta keresztbe az Oktatási Minisztérium azáltal, hogy nem engedélyezte a B.A. szintű levéltár szakos képzést. Csak egy specializációra számíthatunk, és meg kell tervezni egy teljesen új típusú, M.A. szintű levéltáros képzést. A saját tanszékemen is nemzedékváltást kell átélnünk, a tanszéki oktatók fele ugyanis rövidesen eléri a nyugdíjkorhatárt.

M. Á.: Nincs utánpótlás...?

B. Cs.: Nem az a problémánk, hogy nem találunk megfelelő szakembereket, hanem az, hogy nincs pénzünk. Az egyetemen jelenleg nem a fejlesztés, hanem a visszafejlesztés időszakát éljük. Ha elmegy egy kollégám nyugdíjba, ahogy ez

most is történt, nem vehetek fel új embert a helyére. Az egyetem takarékosági programja nem engedi ezt meg. Nem tudom tehát, hogy az elkövetkező esztendőkből mennyire tudom majd pótolni a nyugdíjba vonuló kollégákat. Ez a probléma természetesen az egész intézetben jelentkezik. Nem tudjuk továbbá, hogy hosszabb távon milyen változtatásokat hoz az új felsőoktatási törvény. Szó van a tanszékek megszűnéséről, strukturális átalakításról... A hosszú távú tervezésnél ezek a bizonytalan tényezők behatárolják a lehetőségeket. Ami pedig a tudományos tevékenységemet illeti, előbb-utóbb szeretnék habilitálni...

M. Á.: Ehhez kívánok Önnek jó munkát, és köszönöm a beszélgetést!

Az interjút készítette:
Masát Ádám

Oswald Júlia

Róma alapítási mítoszai

Bevezetés

ADOLGOZAT néhány, Róma alapításával, illetőleg Romulusszal és Remusszal kapcsolatos, vallástörténetileg fontos témát tárgyal. Kitér így az ikreket megtaláló és megszoportató *lupa* szerepére, vizsgálja a Róma alapítását megelőző *auspicium* kérdését, a város helyének kiválasztását, a jelenlévő istenek személyét, illetve a városfal és a *mundus* jelentőségét.

A Róma korai történetére vonatkozó adatok legfőbb jellemzője a megbízhatatlanság. Megjegyzendő, hogy általánosan elfogadott az a nézet, hogy a korai római történelem, illetve az, amit a fennmaradt forrásokból megtudhatunk Róma korai történetére vonatkozóan, nem tekinthető valós, megtörtént események sorozatának.¹ Ennek okát több dologban is föllelhetjük. Fontos például ebből a szempontból is hangsúlyozni a fennmaradt írott források másodlagos jellegét, azaz azt a tényt, hogy a források jóval későbbiek, mint a bennük leírt történetek megjelölt ideje. Nem tudhatjuk meg pontosan, hogy kik, miért, mikor és milyen hagyományok alapján jegyzik le, rendszerezik, formálják elsőként Róma keletkezésének, kialakulásának eseményeit. Kérdéses az is, hogy a korai időszakról szóló információk hogyan jutottak el a történetírókhoz.² Talán az összes közül a legfontosabb kérdés, hogy milyen forrásokból, anyagból született meg a történelem.³ Dumézil feltételezi az indoeurópai hagyomány szerves továbbélését a közös mítoszok római történelemmé válásával, szerinte ezek formálják a korai római történelem struktúráját.⁴ Mások szerint a kialakításhoz elsősorban analógiákat használtak (Scullard, Alföldi), bár

1 MOMIGLIANO, 1963. 95.

2 CORNELL, 1986. 67–68.

3 CORNELL, 1986. 68.

4 DUMÉZIL, 1986. 17–21.; DUMÉZIL különböző műveiben bizonyította, hogy a Róma korai időszakára vonatkozó történetek, a nagy emberek történetei a római mítoszok racionalizálásának eredményeként jöttek létre. A mítosz szót ilyen értelemben használom.

Fabius Pictor bizonyára használta az *Annales maximæ* is.⁵ A *gens*ek tradíciói a királyság korára vonatkozólag hiányoznak, így ezek nem szolgálhattak forrásul.⁶

Az alapításról és a királyság koráról szóló történeteket olvasván feltűnő, hogy ez az időszak a történeti irodalomban igen nagy részletességgel van jelen.⁷ Altheim éppen a gazdag hagyomány létrehozására alapozza a római mítoszok létének valószínűségét.⁸ Elképzelhető tehát, hogy a mítoszok racionalizálása alapvető folyamat volt a történetírás kialakításakor. Így a tulajdonképpeni mitológiát itt, a Róma kezdetéről szóló történetekben kereshetjük. Ezeknek a mítoszoknak is nevezhető történeteknek két alapvető helyszínét fedezhetjük fel, a vidéket és várost.

Róma és a történetírás, történetírás és mitológia

A történetírás általában, de a római történetírás jellegzetesen visszatekintő jellegű. A történetírók már tudják, hogy Róma jelentős, hatalmas lesz, sőt alapvetően ez is az oka a történetírás kialakulásának. Róma jövője hatalmasságát jóslatként Vergilius is megfogalmazza az *Aeneis*ben:

*S most a dicsőségről szólok, mely a dardanidákra
majdan várni fog, s arról, mily hősök erednek,
tündöklők, italus törzsből, örökölni nevünket...*⁹

*Ámde nagyapjához később Mávors fia társul,
Rómulus; anyja, az Assaracus-vér fogja nevelni:
Ilia. Látod-e, két forgó mered égre sisakján,
s mint díszíti saját ékével mennyei atyja?
Íme előjelet is kap hát, hogy győz a világon
Róma hatalma...*¹⁰

5 DRUMMOND, A. - OGILVIE, „Sources for Early Roman History” in: *The Cambridge Ancient History*, Vol VII: Part 2, 5., 7. vö. RAWSON, 1971. 168-169.

6 MOMIGLIANO, A., „The Origins of Rome”, *The Cambridge Ancient History*, Vol VII: Part 2, 89-90.

7 CORNELL, 1986. 68.

8 ALTHEIM, 1938. 201.

9 VERGILIUS: *Aeneis*, VI., 756-59.

10 VERGILIUS: *Aeneis*, VI., 777-8.

Róma nagyságát, világhatalmát Vergilius is úgy mutatja be, mint amit előre megjósoltak, és ami ilyen módon feltétlenül jogos, indokolt. A mitológiának ez a része azonban, mondani se kell, nyilvánvalóan későbbi konstrukció, visszavetítés. Nem az emlékezet eredeti, valós része, hanem egy adott kor céljait, szándékait támasztja alá. Ettől függetlenül azonban később belekerülhet az emlékezeti anyagba is, a mitológia integráns részévé válhat az eredeti cél, szándék elhalványulásával.

Timpe az emlékezetnek két alapvető formáját és funkcióját különbözteti meg.¹¹ Az egyik a kultuszhoz, rituálékhoz kapcsolódó emlékezet, a másik a viselkedési normákat rögzítő, amely bizonyos szinten szórakoztatásul is szolgál.¹² Mindkettőben megőrzött emlékezeti anyag bekerülhet a történeti szövegekbe. Az emlékezetnek ez a második formája az, amely, Assmann szerint, létrehozza egy társadalom világát, kialakítja az „igazságosságot”.¹³ Tehát ez teremti meg, tartalmazza egy adott társadalom világról való elképzeléseinek alapjait. Fontos mozzanat, hogy az utókorra természetesen csak az írásba foglalt anyag maradt, így nem azt tudjuk, hogy mi volt a római kulturális emlékezet tárgya, hanem csak azt, hogy ebből mit fogadtak el kanonikusnak. Ezt támasztja alá az is, hogy a történeti irodalom rendkívül egységes.¹⁴ Alföldi szerint a kanonikus szöveget, pontosabban a később kanonikussá váló szöveget Fabius Pictor alkotta meg.¹⁵ Felmerül azonban a kérdés, hogy Fabius Pictor milyen anyagból dolgozott, illetve, hogy az egységes anyag alapvetően neki, vagy forrásainak köszönhető. Feltételezhető, hogy az általa használt forrásokot később más szerzők is kézbe vehették. A szöveget, amelyet Pictor alkotott a rendelkezésére álló néhány adatból, azt mások is átvették, mert így szép egységes történetet tudtak létrehozni, leírni.¹⁶

Az első mű, amely nem idegenek számára íródott, M. Porcius Cato *Origines* című munkája, amely egyben az első latin nyelven írt történeti mű is.¹⁷ A történetírás kialakulásának nyilvánvalóan többféle oka volt: a vallási ok, illetve hogy hatalmi legitimációként szolgált a külföld számára, hiszen így

11 TIMPE, 1996. 278.

12 TIMPE, 1996. 278.

13 ASSMANN, 1999. 17.

14 DUMÉZIL, „Róma első négy királya”, in: DUMÉZIL, 1986. 20.

15 ALFÖLDI, 1965. 173–174. Vö. DRUMMOND, A. - OGILVIE, „Sources for Early Roman History” in: *The Cambridge Ancient History*, 5.

16 ALFÖLDI, 1965. 173–174. Ezzel kapcsolatban CORNELL megjegyzi, hogy természetesen nem feltételezhető, hogy Fabius Pictor azt írhatott, amit akart, ő lévén a korai történelem első lejegyzője. CORNELL, 1986. 82.

17 DRUMMOND, A. - OGILVIE, „Sources for Early Roman History” in: *The Cambridge Ancient History*, 5.

Róma múltjával igazolja jelenlegi hatalmának jogosságát. Ez utóbbi ok talán összefügg a görög nyelvűséggel. Kérdés, hogy a történetírói művek kezdetben azért íródnak görögül, mert a külföldnek szólnak, vagy azért, mert a görög nyelv szinte műfaji jellegzetességként jelenik meg. Cato azért ír latinul, mert belső művet ír, vagy azt akarja igazolni, hogy egy történeti műnek nem műfaji követelménye a görög nyelvűség.¹⁸ A római történetírás kialakulásába talán belejátszik az a szemlélet is, hogy Athén nagyságát, dicsőségét az (is) adja, hogy a történetírói megírták történetét, vagy az, hogy Athén polgárai olyan dicső tetteket hajtottak végre, mint a jelenben a rómaiak, így ez utóbbiak is méltóak a megörökítésre.

*„Az athéniak tettei, gondolom, valóban elég jelentősek és dicsőségesek voltak, csak nem egészen annyira, mint ahogy híresztelik. De mivel nagy tehetségű íróik akadtak, az egész földkerekség az athéniak cselekedeteit tartja a legnagyszerűbbnek. Így a tettek véghezvivőinek érdemeit annyira becsülik, amilyen magasba a kiváló tehetség szava emelte őket. A római népnek azonban sohasem volt része ilyesemben...”*¹⁹

Kérdés, hogy e mögött a gondolat mögött az áll-e, hogy Rómát, illetve a rómaiak tetteit is elfelejtí az utókor (azaz a későbbi rómaiak), ha nincs történetírásuk.²⁰ Azonban elképzelhető az is, hogy a gondolatmenet fordított, vagy fordítva is jelen van. Mivel aktuálisan Róma és a római hősök nagyok, hatalmasak, meg kell írni történelmüket, mivel Athén is ezt tette (Athén mintaként való használata).²¹ Livius *Praefatió*jában azonban szabadkozik amiatt, hogy történelemmel foglalkozik, magyaráznia kell azt: *„Nem vagyok meggyőződve, hálás munkába fogok-e, ha a Város alapításától kezdve megírom a római nép történetét...”*,²² illetve *„A történelem megismerésében különösen az az üdvös és gyümölcsöző...”*.²³ A római polgár politizál, azaz Róma dolgaival, ügyeivel foglalkozik és harcol.²⁴ A történetírás hagyományosan nem tartozik a politizálásba, a város dolgaival

18 *„A könyvírás már önmagában véve is valamilyen ‘görög dolog’.* (ALBRECHT, 2003. 298.)

19 SALLUSTIUS: *Catilina összeesküvése* 8.

20 Kérdés, hogy egyáltalán felmerül-e mint probléma, lehetőség az utókor emlékezete.

21 Ez utóbbi felvetés összefügg azzal, hogy az emlékezet egyik funkciója az, hogy példákat állítson a hallgatók, az utókor elé. Lehet, hogy ez a szemlélet és fordítottja a történetírás külső és belső funkciójával függ össze – a külföldnek szóló rész politikailag támasztja alá Róma hatalmát, legitümálja, a belső megerősíti, emlékeztet, megteremti a világot.

22 LIVIUS, 1982. Előszó, 1.

23 LIVIUS, 1982. Előszó, 7.

24 EARL, 12.

való foglalkozás körébe, bár ilyen célja is van.²⁵ A történetírás tehát nem római sajátosság, Liviusnak ezért kell indokolnia, hogy miért ír történelmet, miért az *otiummal* tölti el idejét a *negotium* helyett.

A város és a vidék a mítoszokban

Az alcím alapvetően vidék és város egyszerű egymással való szembenállását sugallja, azt, hogy a kettő a mitológia szintjén is szembenáll egymással. A terkek közötti kapcsolat azonban korántsem ilyen egyértelmű.

A város hagyományosan, de az antik ókorban különösképpen a civilizáció megvalósulási helyeként jelenik meg, magával a civilizációval azonosul. A római államot még a Kr. u. 5. századi hanyatló időszakban is úgy határozzák meg, mint ami több ezer városi közösségből áll.²⁶ Ugyanakkor, bár a birodalom szerkezetileg, igazgatásilag a városokra épül, a vidék jelenik meg úgy, mint az ősi értékek hordozója.

A római mítoszok az ősoket a vidéki élettel kapcsolják össze, ahol az ősi egyszerűség található meg szemben a városi élet elfajultságával. A társadalom szembesül az eredetinek tartott belső rendjétől való eltérésekkel, és ezeket a változásokat nem természetesnek fogja fel, hanem romlásnak. Alapvetően mindig feltételezik, hogy volt egy ideális állapot, amikor ez a rend teljes, tökéletes, megbontatlan volt, amelyhez képest az állapotok, a társadalom rendje hanyatlak. A tipikusan városi civilizáció mintegy visszahatásként helyezi elődeit vidékre. Ezt különösen alátámasztja, hogy még a hipotetikus aranykort, vagyis a törvények és a civilizáció előtti világot is a vidékkel azonosítják.²⁷ A városi élet visszásságaival szemben az aranykor ideális világát, a tökéletes rendet, amikor még törvényekre, szabályokra nem volt szükség, csak a vidéken tudják elképzelni.²⁸

Másrészt a vidéket az antikvitás egészében nem foglalja el, talán nem is tudja teljesen betagolni, inkább elhatárolja magától, illetve civilizálni próbálja. A vad vidék, az erdők elsősorban a barbár, ellenséges törzsek lakhelyei.²⁹ Róma később ezzel a vidékkel kerül szembe a germán háborúk során:

25 Talán kezdetben irodalmi tevékenységnek számított, amivel főként csak gazdag arisztokraták foglalkoztak. (ALBRECHT, 2003. 51.)

26 MUMFORD, 1985. 198.

27 KÖVES-ZULAUF, 1995. 80.

28 A költészetben is a bukolikus líra helyszíne a pásztori, vidéki világ.

29 BENEVOLO, 1994. 16.

„Mintán Caecina előement, hogy felderítse a vadon rejtett szakaszait s a mocsaras területeken, süppedékes réteken hidakat és töltéseket építsen...”³⁰

„Nagy lármával és lendülettel köröskörül kapták a germánokat, közben kajánul kiáltozva, hogy itt nincsenek ám erdők, sem mocsarak, itt kedvező a terep és kedveznek az istenek!”³¹

A vad vidék mellett, amitől a társadalom elhatárolja magát, létezik a szelíd vidék is. Ez bizonyos szintig „civilizált”, a rendezettséghez tartozik – itt műveli a földjét L. Quinctius Cincinnatus.³² A szelíd vidék civilizáltságából fakadóan a városhoz tartozik, hiszen az alapvetően földműves település. A város azonban, amely az élet, a politika színtere, negatív konnotációkat is hordoz. Kérdés, hogy melyik vidék az aranykor helyszíne. Figyelemre méltó, hogy Romulus és csapata nem földművelők voltak, hanem „erdei emberek”³³ – azaz mégcsak nem is pásztorok. A földművelés nem jelenik meg a történetben, eszköze, az eke azonban mégis felbukkan, mégpedig Romulus kezében: „a városalapító ekkor bronz szántóhegyet illesztett az ekébe, (...) mély barázdát vont a város határa körül”³⁴ Ez a gesztus a város sérthetetlenségének érdekében történik, tehát maga a szántás művelete is pozitív. Romulus és csapata azonban nyilvánvalóan a vad vidék részei. Itt esetleg feltételezhető a külső és belső eredettörténet keveredése is. Az úgynevezett külső történetek, amelyeket a Rómával kapcsolatba kerülő civilizációk alakítanak ki, a rómaiakat úgy láttathatták, mint maguk a rómaiak a későbbi barbárokat. Elképzelhető ugyanakkor a hagyományok bonyolultsága mint magyarázat. Egyszerre jelenik meg az, hogy Romulus a vad vidék része, másrésztől ez a történetben nagyon pozitív: „nem henyéltek sem az ólakban, sem a nyájak mellett, hanem vadat űzve járták be az erdőket. Ily módon megedződött testük-lelkük...”³⁵ Éppen ez a „erdei ember”-lét teszi őket képessé, az utólagos magyarázat szerint, az uralkodásra, pontosabban az uralom megszerzésére.

30 TACITUS I, 61, 4–8.

31 TACITUS I, 61, 11–13.

32 Ld. LIVIUS, III., 26.

33 „vadat űzve járták be az erdőket (...), nemcsak vadállatokkal szálltak szembe, hanem megtámadták a zsákmánnyal megrakodott rablókat is...” (LIVIUS I., 4, 9.) Ezzel szemben PLUTARCHOS képe idealizáltabb: „testüket edzették, vadásztak, versenytulást rendeztek, rablókat üldöztek, tolvajokat fogtak el, és megvédték az elnyomottakat az erők ellen” (PLUTARCHOS. Romulus, 6.)

34 PLUTARCHOS, Romulus, 11.

35 LIVIUS, I., 4., 8–9.

Elképzelhető, hogy a városon kívüli világot (azaz azt a területet, amely a történelmi korban, jelenben a germán törzsek lakta vad vidék, az erdők világa) azonosítják a város előtti világgal, azaz a város, kozmosz létrejötte előtti rendezetlenséggel. Kultikus szempontból nincs semmi a város alapítása előtt, hiszen maga a város alapítása hozza létre a rendet.

A harmadik közeg, a város, ami a római mitológiában alapvető jelentőségű, a közösség identitását képezi. A közösség nem úgy határozza meg magát, mint amely együtt vándorol be a városba, azaz kezdettől fogva együtt van, közös eredetű (vö. pl. magyar ősmonda). Egyedül a városban való élet fontos. Ezt jelzi, hogy Romulus személye kizárólag funkcionális szerepet játszik, a társadalomba nem ágyazódik be, nincsenek utódai, nem tekinthető Róma mitikus ősenek, akitől a rómaiak magukat származtatnák. Ő egyedül a várost alapítja meg. Ez azt mutatja, hogy a római identitás nem a közös eredethez, hanem a városhoz kötődik, a közös eredet fikciója nem merül fel. Elképzelhető az, hogy csak a történetírásban nem él az elképzelés, bár korábban létezett, illetve az is, hogy a történetírás szándékos módon nem foglalkozott ezzel. Egy másik, ezzel összefüggő jellegzetessége a római mítoszoknak, hogy a világ teremtése nem merül föl bennük. A rómaiak nem az első nép a világon, sőt Róma sem az első város, jelentőségét egyedül az alapító, illetve későbbi nagysága adja. Feltehető a kérdés, hogy ha nem az első város, akkor vajon a mitikus aranykor római hagyomány-e. Róma alapítói is városból vándorolnak ki, bár vannak komoly kapcsolatai a vidékkel. Elképzelhető-e, hogy a városból való kivándorlás már csak a történelmi tapasztalat okozta racionalizálás?

Róma alapítása, az alapítás oka

A Róma alapítását közvetlenül megelőző, megelőlegző történetekben több kérdéses elem található. A város alapításának okára a forrásokban a három történetíró, Livius, Dionysios és Plutarchos némileg eltérő magyarázatot ad.

Livius szerint a testvérek nem maradnak Alba Longában, hirtelen igényük támad egy új város alapítására: „Amikor így visszaszállt Numitorra Alba királysága, Romulus és Remus lelkében kívánság ébredt, hogy azon a környéken, ahol kitették őket, várost alapítsanak”.³⁶ Ez hasonlóan hirtelen történik, mint a mesékben, ez az elem, amit Propp a hiány tudatosulásának nevez.³⁷ Megjegyzendő, hogy általában feltételezik, hogy a mese a mítoszból ered, illetve, hogy az archaikus

36 LIVIUS, I., 6., 3.

37 PROPP, 1999. 197.

folklórban alig lehet a kettőt megkülönböztetni. Elképzelhető, hogy Romulus és Remus vágya, kívánsága mögött korábban az a mitikus magyarázat állhatott, hogy jelet kaptak a város alapítására az istenektől. A szent hely ugyanis nem szabadon választott, hanem az istenek által jelekkel meghatározott.³⁸ Elképzelhető, hogy a farkas megjelenése volt a jel, hiszen a várost azon a területen alapítják, ahol kitették őket, azaz ahol a farkas, Mars isten szent állata megjelent. A jel tehát vagy hiányzik a történetből, vagy pedig az a kérdéses, hogy miért csak az albai háború után tudatosan bennük annak jel volta.

Érdekes Livius indoklása, amely szerint a túlnépesedés az oka az új város alapításának: „Az albaiak és a latinok már valóban túlságosan sokan voltak...”³⁹ és „a lakók együttes száma alapján joggal remélhették, hogy a megalapítandó városhoz képest Alba is, Lavinium is kicsi lesz”.⁴⁰ Az indok elsősorban azért nem tűnik valósnak, mert később túl kevesen lesznek, tehát ellentmondásban áll az *asylum* kialakításának okával. Livius ezt úgy magyarázza, hogy szándékosan, indokolatlanul nagyobbra építették a várost. Ez azért meglepő, mert már a kivándorláskor is elegenden vannak egy nagy város, talán a legnagyobb város megteremtéséhez. A Liviusra is jellemző ellentmondó elemek jelzik, hogy különböző hagyományok elemeit használja, amelyek sok esetben ellentmondanak egymásnak, de talán már olyan mélyen beleivódtak a köztudatba, hogy a hallgatók hiányolnák őket a történetből.⁴¹

Érdekes kérdés a lehetséges mitikus elem elhagyásának, elleplezésének oka.⁴² Ogilvie felhívja a figyelmet arra, hogy Livius két alapvető forrása közül az egyik szerző, C. Licinius Macer popularis volt, és mint ilyen úgymond „antiklerikális” is, azaz jellemzően politikai, illetve racionális magyarázatokat talált a rítusokra.⁴³ Így elképzelhető, hogy Livius egyszerűen Licinius Macert követte ennek a résznek a leírásakor, hiszen általában nem változtatott jelentősen a forrásain átvételkor, őt alapvetően nem a kutatás érdekelte, hanem olvasmányos történeteket akart írni.⁴⁴ Licinius Macer személyes politikai vonzalmain

38 ELIADE, 1999. 22.

39 LIVIUS, I., 6., 3.

40 LIVIUS, I., 6., 3.

41 CORNELL az annalisták kapcsán felhívja arra a figyelmet, hogy a történetírók nem dolgozhattak szabadon, nem találhattak ki bármit, amit elgondoltak. CORNELL, 1986. 76–77.

42 Ez a kérdés alapvető az egész történeti szövegtörzset vizsgálata során.

43 OGILVIE, 1965. 12.; Popularisnak lenni alapvetően politikai magatartást jelentett, de azt is, hogy LICINIUS MACER nem tartozott Róma nagy, vezető nemzetségei körébe, genséhez nem kapcsolódott mitikus múlt (vö. *pompa funebris*). Így nem azonosul Róma mitikus múltjával sem, hiszen a gensék és Róma köztársasági múltja szinte azonos.

44 OGILVIE, 1965. 5–6. és 18.

és elképzelésein túl belejátszik az is, hogy a racionalizálás alapvető folyamat volt a történetírás kialakításakor, talán mert a történetírás mint olyan racionális, tények leírásának felfogott műfaj. A város alapításának gondolatával együtt megjelenik a remény is, hogy a város nagy lesz: „*joggal remélhették, hogy a megalapítandó városhoz képest Alba is, Lavinium is kicsi lesz*”.⁴⁵ Ez utóbbi gondolat a mítosz természetéből fakad, jelzi a magyarázó, megalapozó jelleget. A mítosz tehát már Róma nagyságát is magyarázni akarja, azt, hogy mi indokolja, támasztja alá a város korabeli nagyságát, uralmát elsősorban Itália fölött.

A város alapítása tehát már sok szempontból determinált. Jellemző részlet, hogy Romulusnak már erdei emberként is csapata van, ő maga királyi funkciókat tölt be. Dumézil felhívja a figyelmet arra, hogy a gondosan specifikált királyeszmé, sőt maga a szó is, indoeurópai eredetű.⁴⁶

Plutarchos hasonlóképpen írja le a mítoszt, bár bizonyos szempontból racionálisabban. Az általa leírt történetben az ikrek azért költöznek el, mert uralkodni akarnak, de nem nagyatyjuk trónról való letaszításával. A másik, a szerző által valódinak tartott ok itt is a túlnépesedés, de Plutarchos az ikrek népének, csapatának az alantasságát jobban hangsúlyozza: „*olyan sok szökevény rabszolga és menekült sereglett hozzájuk...*”.⁴⁷ Ebből a jellemzőből esetlegesen következtethetünk arra, hogy Plutarchos Róma hatalmával ellenséges forrásokat is használhatott. Értelmezhető tehát a műveltebb környezet negatív propagandája eredményének is.⁴⁸

Dionysios története viszont jobban hasonlít a görög történelem egyes elemeire. Úgy tűnik, a római hagyományban Numitor szinte teljesen funkciótlan, itt viszont ő kapja az irányító szerepet.⁴⁹ Az új város alapításával ellenségitől, a népességfőlöslegtől, illetve talán lehetséges vetélytársaitól, Romulustól és Remustól akar megszabadulni.⁵⁰ Dionysios szövege inkább egy görög gyarmatváros alapításának indokait idézi, mint a fentebb leírt két történetet, amelyek valószínűleg régebbi hagyományokból táplálkoztak.

A város helyével kapcsolatosan több vallástörténetileg is érdekes motívum jelenik meg. Ehhez a területhez tartozik a *lupa*, aki itt szoptatja meg először az ikreket.⁵¹ Az anya szerepével kapcsolatos, hogy Rhea Silvia csak megszüli az

45 LIVIUS, I., 6., 3.

46 DUMÉZIL, 1973. 568.

47 PLUTARCHOS: *Romulus*, 9.

48 Ld. BORZSÁK, 1990. 23.

49 DIONYSIOS, I. könyv, LXXXV., 1.

50 DIONYSIOS, I. könyv, LXXXV., 2.

51 A legkorábbi római bizonyíték az ikreket megszojtató farkas történetére a bronz farkas, melyet az Ogulniusok állítottak Kr.e.296-ban. GJERSTAD, 1962. 40.

ikreket, a továbbiakban az anyai funkciókat nem ő, hanem a *lupa* tölti be. Így az ikreknek tulajdonképpen két anyjuk van, Rhea Silvia és a *lupa*, aki megmenti a gyermekeket és akit a szöveg fenntartással, de szimbolikusan tekint és Faustulus feleségével, Larentiával azonosít. Érdekes, hogy Larentiával együtt már három anyai funkciókat betöltő alak jelenik meg. Hármuk közül talán Rhea Silvia a legkevésbé jelentős, de az ő személye talán leginkább csak jogalapként szolgál az ikreknek az uralkodásra. Érdekes azonban, hogy csak a királyi származás fontossága jelenik meg, hiszen az ikrek nem maradnak Alba Longában, ahol születési jogon, örökkelssel trónra kerülhetnének. Elképzelhető, hogy a királyi családból való származás azért fontos, mert uralkodó csak a vezető elitből származhat, illetve a hatalomátvitel is csak ebből a körből képzelhető el.⁵² Másrésztől elképzelhető az is, hogy ez a részlet nem belülről, azaz magának a római társadalomnak szól, hanem a Rómával ellenséges környezetben szemben szolgál jogalapként.

A *lupa*-történethez hasonló elem máshol is megjelenik, Kystrost születési legendája például egy kutyával hozza kapcsolatba. Acca Larentia eredetileg talán egy farkas alakjában is megjeleni képes, átváltozó istennő lehetett. A farkas jelképpé válik a római hagyományban. Elképzelhető, hogy valamely etnikum igen ősi múltjából került a római gondolkodásba, amely mögül talán az esetleges totemhit már elveszett, de a jelképiség megmaradt.⁵³ Megjegyzendő, hogy a farkas totemállatként való értelmezését Borzsák István élesen elutasítja.⁵⁴

Másrésztől Köves-Zulauf szerint a farkas „általánosan elterjedt haláldémon”, viszont itt éppen megmentő szerepe van.⁵⁵ A farkas szerepe értelmezhető tehát úgy is, hogy, ahogy Borzsák István írja, a Rómánál gyengébb, de műveltebb környezet negatív propagandájának eredményeként került be Róma alapvető mítoszaiba, de az is elképzelhető, és talán valószínűbb, hogy egy korábbi hagyomány maradványa.⁵⁶ Köves-Zulauf szerint ugyanis az archaikus gondolkozás számára a születés és halál nincs ellentétben egymással, sőt kiegészítik egymást és bizonyos mértékig azonosak.⁵⁷ Tehát ahogy a farkas a vadság és

52 Ez az elképzelés ragadható meg abban a principatus elején élő elgondolásban is, hogy császárságra csak senatori rangú polgár törhet, az alacsonyabb származásúaknak, lovagrendieknek ez nem sikerülhet, nem fogadnák el tőlük.

53 Szemben MILES, 1995. 141–143.

54 BORZSÁK, 1990. 22.

55 KÖVES-ZULAUF, 1995. 167.

56 BORZSÁK, 1990. 23.

57 KÖVES-ZULAUF, 1995. 109.

pusztítás megtestesítője, és így halálba ragadja az embereket, éppígy ki is ragadhatja őket onnan.

Arról sem szabad elfeledkezni, hogy a farkas mindezen sajátosságai mellett még Mars isten állata is, így kétszeresen is megjelenik az ikrek történetében, egyrésztől, mint állítólagos apjuk, másrésztől, mint felnevelőjük, anyjuk.

Róma alapítási helyéhez kapcsolódik a már említett Larentia személye is. Plutarchos szerint két Larentia létezik, az egyik a „könnyű életű nő”, a másik Róma jötevője.⁵⁸ A két nő azonban valószínűleg azonos, jellegzetességeik feltűnő módon szinte teljesen megegyeznek, bár más-más emelődik ki. Mindkettő segíti Róma létrejöttét, egyikük Róma alapítóját neveli föl, a másik pénzt, esetleg magát a város területét is a népre hagyja, az egyikük kimondott módon *lupa*, a másik csak valószínűleg, hiszen bár istenfélő és kegyes, a templom öre pénzt ad neki és meghívja egyedül vacsorára, hogy az istennel töltsse az éjszakát.⁵⁹ Ráadásul halálukban azonosulnak, a második Larentia nem hal meg, hanem egyszerűen eltűnik azon a helyen, ahol az első nyugszik.⁶⁰ Ez a legutolsó mozzanat különösen megerősíti a két Larentia lehetséges azonosítását. A második Larentiáról Plutarchos azt is közli, hogy köztisztületben áll a rómaiaknál.⁶¹ Éppen ezért elképzelhető, hogy a két, funkcionálisan azonos Larentia eredetileg egy istennő volt, aki talán Róma titkos védőistennőjével azonos.⁶²

Róma alapítási rítusai, az alapításnál jelenlevő istenségek

A farkas, aki itt találta meg az ikreket, valamiféle istenségként, vagy egy isten jeleként merül fel, hiszen a terület egy város létrehozására alkalmas, szent térségnek, „kozmosznak” tűnik. Eliade szerint a kozmoszt ugyan az emberek teremtik meg, de a mitologikus gondolkozásban ez csak az istenek világteremtő művét ismétli, idézi fel, nem az emberek saját alkotása.⁶³ A letelepedett népek számára a megfelelő hely kiválasztása ugyanis létfontosságú, a közösség léte függ tőle.⁶⁴ Csak a megfelelő területeken, szent térben van rend,

58 PLUTARCHOS: *Romulus*. 4–5.

59 Megjegyzendő, hogy PLUTARCHOS egy másik művében (*Quaestiones Romanae*, 35) ezt a második Larentiát már hetéraként írja le. Idézi: HAHN, 1975. 42.

60 PLUTARCHOS: *Romulus*. 5.

61 PLUTARCHOS: *Romulus*. 5.

62 Róma titkos védőistennőjével kapcsolatban lásd: KÖVES-ZULAUF, 1995. 116.

63 ELIADE, 1999. 23–26.

64 ELIADE, 1999. 28.

de kizárólag azért, mert az istenek megszentelték, illetve mert az emberek velük kapcsolatot képesek tartani. Egy város alapítása azért különlegesen fontos, mert az istenek világteremtő munkáját ismétli.⁶⁵ De ez az állapot nem végleges, szilárd, a kozmoszt állandóan fenyegeti a rend eltűnése, a külső ellenségek, támadások káosszá változtathatják, eltüntethetik a szent teret.⁶⁶

A két testvér között a konfliktus a város alapításával kezdődik. A probléma lényege, hogy ikrek, így egyenlő jogaik vannak, nem tud közöttük az „idősebb fiú előjoga” dönteni.⁶⁷ Liviusnál az a konkrét kérdés, hogy ki adjon nevet a városnak.⁶⁸ Maga a kérdés is különleges, úgy tűnik, hogy az, aki nevet ad a városnak, az az alapító. Ez ellentétes, megfordított sorrend a megszokott renدهz képest, azaz, hogy az alapító nevezi el a várost. Tehát itt maga a névadás gesztusa, illetve a név ismerete, esetleges kimondása (bár ez explicite nem szerepel a szövegben) teszi Romulust alapítóvá. Feltehetően az a mágikus elképzelés áll a probléma mögött, hogy az, aki kimondja a nevét, azaz tudja a nevét a városnak, az birtokolja a hatalmat fölötte, tehát az a személy az uralkodó.

Érdekes a testvérek közötti konfliktusról Hannah Arendt véleménye, aki szerint az erőszak az alapításnál jellemző módon mindig megjelenik. A történelem kezdetekor jelen van az erőszak, „erőszak volt a kezdet, ezért nincs kezdet erőszak nélkül”.⁶⁹ Ennek oka talán az, hogy káoszból jöhet létre csak a rend, illetve lehet talán az is, hogy az új rend új törvényalkotást, új formákat kíván.

A helyszín kiválasztása

A két testvér madárjóslatot kér, Liviusnál Romulus a Palatinust, Remus az Aventinust választva színhelyül.⁷⁰ Érdekes ezzel szemben, hogy Plutarchosnál Romulus nem magasztot választ, hanem a szövegben indokolatlanul Roma Quadrátát: „Romulus ragaszkodott ahhoz a területhez, amelyet Roma Quadrátá-nak – vagyis négy részre osztott Romának – neveznek, Remus viszont a jól megerősített Aventinust választotta”.⁷¹ Ez jelezheti, hogy ebben az esetben Plutarchos talán egy korábbi hagyományt őrzött meg. Scullard úgy oldja fel a problémát, hogy

65 ELIADE, 1999. 24–26.

66 ELIADE, 1999. 23.

67 Mitológiai ikerpár-párhuzamokra lásd: NÉMETH, 2002. 202–204.

68 LIVIUS, I., 6., 4.

69 ARENDT, 1991. 22.

70 LIVIUS, I., 6., 4.

71 PLUTARCHOS: *Romulus*. 9.

szerinte Romulus a Roma Quadrátát a Palatinuson alapította meg.⁷² Plutarchos szövege azonban abból a szempontból is meglepő, hogy Roma Quadrátát mint fizikailag létező helyszínt említi, pedig azt nyilvánvalóan Romulus maga hozza létre mitikus szinten az *auspiciummal*. A mítosz érzékelhetően már elhomályosult és Plutarchos már nem érti.

A jel

A madárjóslat kérése feltételezett etruszk hagyományra megy vissza. A rómaiak általánosan az etruszkokat tartották az istenektől érkezett jelek értelmezésében szakembereknek.⁷³

A madárjóslat az *auspicium* egyik formája, egy vállalkozás kezdetén kérésre és kapott jósjel, amely azonban, mint az istenektől kapott jelek általában, értelmezésre szorul.⁷⁴ Azzal, hogy Romulus és Remus képesek értelmezni, illetve pontosabban, tudják, mit jelentenek a jelek, maguk is szakértőkké, *augurokká* válnak.⁷⁵ De az értelmezés mégsem egyértelmű, nem tudják eldönteni, a két kapott jósjel közül melyik az erősebb, érdekes módon nem az merül fel, hogy az egyik esetleg nem hiteles, nem az istenek küldték. Éppen ezért a történet inkább tűnik erőfitogtatásnak, azaz ki tudja előbb kiprovokálni a jelet az istenektől, illetve ki tud erősebb jelet szerezni, semmint az isteni megerősítés kérésének. Nem az a kérdés merül fel, kit támogatnak az istenek, hanem, hogy ki a nagyobb hatalmú. Ehhez illeszkedik, hogy az *augurok* kezdetben varázslók lehettek, akiknek feladatuk volt a jósjelek létrehozása.⁷⁶ Tehát ez a történet eredetileg esetleg arról is szólhatott, hogy a két varázsló varázserejét mérte össze ilyen módon. Ezzel a feltételezéssel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy Dumézil szerint a királyi és a papi funkció már a közös indoeurópai múltban kettéválik. A korai rómaiak szintén élesen elválasztották a két feladatkört. Mégis léteznek olyan mondák, legendák különböző népeknél, ahol a királyok egyszersmind papi funkciót is betöltenek.⁷⁷

72 SCULLARD, 1967. 246. Vö. GJERSTAD, 1973. 41.

73 DUMÉZIL, 1973. 635. Vö. GJERSTAD, 1973. 221–222.

74 GJERSTAD, 1973. 221.

75 LIOU-GILLE, 1998. 21.

76 KÖVES-ZULAUF, 1995. 43–44., ill. GJERSTAD, 1973. V., 221.

77 DUMÉZIL, 1973. 568–69.

A mitikus alapítószertartásokat a források szintén különböző módon írják le. Liviusnál az alapítást Romulus egyedül, külső segítség nélkül végzi. Livius, illetve forrásai feltűnően hiányosak a kultikus cselekmények leírásában, ezeket egyszerűen eliminálják, illetve történelemnek álcázzák, mint az „*utolsó szabin háború esetében*”.⁷⁸

Ezzel szemben Plutarchos és Dionysios több alapítószertartást is leír. Plutarchos ezeket nem eredetinek tartja, hanem etruszknak.⁷⁹ Az etruszok általában mint vallási szertartások szakértői jelennek meg a mítoszokban, azt is kifejezve, hogy az istenalakokkal való kapcsolattartás a római vallásban nem egyszerű, sőt, veszélyeket hordoz, és így speciális hozzáértést igényel.⁸⁰ Az etrusz szakembereknek „*bizonyos szent szokások és iratok alapján, irányítaniuk és magyarázniuk kellett mindent*”.⁸¹ Ez a részlet a szó szerepét hangsúlyozza, ami érvényesít és értelmez mindent, nehogy bármi is kiváltsa az istenek negatív reakcióját. A szónak a római vallásban játszott kiemelt szerepe ismeretében érdekes, hogy ez a mítosz szavakat nem, csak tetteket közöl, azaz Romulus maga nem mond semmit.

Plutarchosnál a város megalapító szertartásai között különleges szerepet kap a *mundus* kialakítása, illetve a fal szerepe. A gödör Plutarchos leírásában Roma Quadrata középpontja.⁸² Érdekes, hogy ezt a szertartást csak ő, illetve Ovidius említi, kérdés, hogy Livius például miért nem szól róla.⁸³ A megoldás elképzelhető, hogy egyszerűen a hagyományok összetettségében rejlik. A szertartást talán csak a források egy része említi, így Livius, aki nem dolgozta össze a forrásokat, olyan forrást használt ennél a résznél, amely az alapítószertartásokról nem beszél. Vagy talán egyszerűen csak elvetette nem találva megbízhatónak.

A leírásból Szabó Árpád arra következtetett, hogy valamiféle áldozati szertartásról lehet szó. Ovidius szövegéből könnyen valószínűsíthető ez az elképzelés:

78 Id. DUMÉZIL, 1986. 52.

79 PLUTARCHOS: *Romulus*. 11.

80 KÖVES-ZULAUF, 1995. 47.

81 PLUTARCHOS: *Romulus*. 11.

82 PLUTARCHOS: *Romulus*. 11.

83 Természetesen más szerzők is említik még ezt a szertartást, így például VARRO (*De lingua Latina*, V. 143–144), akit OVIDIUS forrásként is használt, vagy a 6. századi bizánci JOHANNES LYDUS (*De mensibus*, IV. 73). Mindkettőt idézi HAHN, 1975. 65–66. és 166–167.

*Indul a munka: Pales ünnepe volt az a nap.
Ástak mély üreget, gabonát szórtak fenekére,
szomszéd telkekről hordva reája rögöt.
És amikor tele lett földdel, ráépül az oltár.*⁸⁴

Elképzelhető, hogy itt a gödör az oltár föld alatti folytatása, benne az alvilági isteneknek szóló áldozattal. Ezzel szemben Dumézil határozottan különválaszt két különböző, kétféle funkciójú *mundust*. Az egyik az alvilági isteneknek tett áldozatokhoz szükséges, mintegy alvilági kapu szerepet tölt be, míg a másik Róma alapításánál szerepel.⁸⁵

Plutarkhosz leírása azonban különbözik, nem említi az oltárt és elsősorban a *mundus* középpont funkcióját hangsúlyozza. A *mundus* mintegy összefoglalja, magában egyesíti a világ fontos elemeit, hiszen „belehelyezték mindazon dolgok zsengeit, amelyeket megszoktak és megszerettek, vagy amelyek szükségesek voltak számukra”.⁸⁶ Sőt, mintha az ismert világot is egyesítené: „mindenki hozott egy marék földet onnan, ahonnan származott, és mindezt együtt beledobálták a gödörbe”.⁸⁷ A kultusz talán még inkább a különböző területekről származó közösséget, semmint a világot egyesíti. Ez a kettő azonban a mítosz szintjén igen hasonló, szinte ugyanaz a fogalom. Ez a *mundus* magának a városnak is középpontja, amely köré a Plutarchos által leírt mítosz szerint meghúzzák a város kerületét.

Ha tehát a város magát a világot szimbolizálja, összefogva a különböző területekről hozott földeket, illetve a szükséges dolgokat, növényeket, a *mundust* világközéppontnak tekinthetjük. Ezt egyrészt az erősíti meg, hogy Plutarchos meghatározása szerint a gödröt a „*mostani Comitium helyén*” ásták, azaz ahol hagyományosan a város középpontja van,⁸⁸ másrészt az *orbis*, illetve a kör alakú *urbs* közötti összefüggés is. Ez feltételezhetővé teszi, hogy a város a mítoszban azért kör alakú, mert a világ mintájára épül, így létrehozása, alapítása a világ teremtéséhez hasonló aktus. Eliade szerint a világ középpontjában áll az *axis mundi*, amely összekapcsolja a különböző síkokat, s az egész világ körülötte terül el. „A középpontban következik be a síkok áttörése és csak itt válik a tér szentté és ezáltal valóságossá”.⁸⁹ Az így kialakított kozmosz mindig *imago mundi* és mindig teljes.⁹⁰ Ha Eliade fejtegetése néhány ponton túl merész is, vagy prob-

84 OVIDIUS: *Fasti*, IV. 820–823.

85 DUMÉZIL, 1973. 345.

86 PLUTARCHOS: *Romulus*. 11.

87 PLUTARCHOS: *Romulus*. 11.

88 SZABÓ, 1995. 227.

89 ELIADE, 1999. 39.

90 ELIADE, 1999. 37.

lémás, így érdekes kérdés, hogy mennyiben kapcsolja össze a *mundus* a földet az éggel, egészében mégis magyarázza a mítoszt. Így a kör mindig a teljesség, tökéletesség, örökkévalóság, védettség szimbóluma szokott lenni, és a világot is kör alakúnak volt szokás ábrázolni.

A *mundus* mellett a központi szerepet a fal kapja, egy római város építése magával a fallal kezdődik, így nem meglepő, hogy ezt magáról Rómáról is feltételezték. Ennek a kialakításáról természetesen mindegyik használt forrás beszámol. A fal említése először Remus halálának mítoszában jelenik meg.

Livius története a közismertebb, Remus gúnyolja Romulust, majd átugorja a falakat. Erre Romulus megöli Remust, de a tetténél a kísérő szavak jelentőségteljesebbek: „*így jár ezután, aki átugorja falaimat!*”⁹¹. Remust itt egyértelműen az ellenséggel azonosítja, és nem, mint riválisát, hanem mint támadót öli meg. Plutarchosnál Remus nem a falakat, csak az azokat jelző árkot ugorja át, amiből még inkább nyilvánvaló a tett funkcionális jelentősége.⁹² Tehát Remus nem egyszerűen kárt akart okozni a falak lerombolásával, hanem azok szakrális szerepét csorbította. Megjegyzendő, hogy a falak rituális szerepe Rómában nagyon fontos, kívül-belül szent övezet határolja, a *pomerium*, ahol még épületeket sem lehetett emelni.⁹³ A harmadik használt forrás, Dionysios egyszerűen úgy magyarázza, hogy a falak átlépésével akarta Remus demonstrálni az erődítés gyengeségét.⁹⁴ Remus egyértelműen bünt követ el a városfalak átugrásával, bár indoka tulajdonképpen érthetetlen. A történetből az tűnik ki, mint ha a városfalak már alapvetően Romulus hatalma, pártfogása alá tartoznának és Remus ezt sértené meg. De a városfalak és a gyilkosság összekapcsolása rituális gyilkosságot idéz, gyakori, hogy a falak biztonsága érdekében embert áldoznak fel. Eliade ezt nevezi „építésáldozatnak”, amely az istenek tettét ismétli, akiknek a világ teremtésekor meg kellett ölniük az őslényt.⁹⁵ A magyar folklórban ennek nyomát Kőmíves Kelemen balladája őrzi. A szöveg maga is összekapcsolja a kettőt, Romulus kimondja, hogy azért követi el a gyilkosságot, nehogy a fal később megsérthető legyen. A szó ezt megerősíti, érvényesíti, hiszen Rómában a szónak nagyon nagy a jelentősége, erő van benne, az teremt sorsot.⁹⁶ Érdekes, hogy Plutarchosnál nem maga Romulus követ el gyilkosságot, hanem egy társa, Celer, aki viszont valószínűleg etruszk, vagy legalábbis

91 LIVIUS, I., 7. 2.

92 PLUTARCHOS: *Romulus*, 10.

93 MUMFORD, 1985. 199.

94 DIONYSIOS, I. könyv, LXXXVII. 4.

95 ELIADE, 1999. 46.

96 KÖVES-ZULAUF, 1995. 48-50.

Etruriába menekül. Így a gyilkosság bűne, vagy a rituális cselekmény végrehajtása az etruszkokhoz kapcsolódik.

Remus másrésről a szent határvonalat lépi át, ami a kozmoszt határolja el a káosztól, a béke terét a háború terétől, hiszen fegyveres hadsereg csak triumphus esetén, kivételesen léphet be Rómába. Ez a határvonal, fal védi tehát a polgárokat, a világ rendjét.

Remus halálának oka tehát több módon magyarázható. Egyfelől véthetett az istenek ellen, nem ismerve el, hogy a Romulusnak küldött jósjel a valódi, azaz az érvényesebb. A másik történetben ez a szint szintén felfedezhető, átlépve a szent határvonalat, megsértve a *pomeriumot* szintén vét az istenek ellen. Egy másik elképzelés szerint, a határvonal átlépésével egy óment idézett elő, amely Róma későbbi sorsára vonatkozik.⁹⁷ A határvonal a civil és a katonai életet választja el, a polgárokat védi, így a béke terét határolja. Remus ezt lépte át, amivel inváziókat, polgárháborúkat idézett elő, amelyeket Romulus csak gyilkossággal tudott kivédeni, amivel tulajdonképpen Rómát védte. Ennél egyszerűbb feltételezés, hogy Remus meggyilkolásával Romulus csak a saját legitimációját erősíti meg, amely saját erején, nem leszármazásán, vagy isteni segítségen alapul, ezzel bizonyítja, hogy képes támadó ellenséggel szemben (aki ebben az esetben Remus, hiszen átlépte a falat) megvédeni a várost.

Remus halála a szövegben alapvetően determinálnak tűnik, a testvérek kezdettől fogva a hatalomért harcolnak, amelyet csak egyikük nyerhet el. A lehetséges harmadik megoldás, a dualizmus, a hatalommegosztás lehetősége nem merül föl, bár a mitikus korban Saturnus és Janus is együtt uralkodnak. Sőt, később Romulus is Titus Tatiussal osztja meg a hatalmat.

Remus halála után Livius már nem említi a falakat, illetve a város alapítását, csak a megszervezést és a teremtés további fázisait. Ezzel szemben Dionysios és Plutarchos további szertartásokról is beszámol.

Dionysios szerint Romulus kijelölt egy napot a város építésének elkezdésére, majd elkészítve mindent, először ő maga áldozott az isteneknek, majd a többi embert utasította erre.⁹⁸ A kedvező ómen megjelenése után tüzeket gyújtott a sátrak előtt, és az embereknek át kellett ugraniuk azokat, hogy kezeljenek a bűneikért.⁹⁹ A tűz tisztító erőként való használata egyértelmű, csak az a meglepő, hogy a megtisztítás nem az áldozat felajánlása előtt, hanem utána történik.¹⁰⁰ Lehet, hogy ez a szertartás is a múlttól való megszabadulást

97 LIOU-GILLE, 1998. 26.

98 DIONYSIOS, I. könyv, LXXXVIII. 1.

99 DIONYSIOS, I. könyv, LXXXVIII. 2.

100 GJERSTAD, 1973. V, 259.

szolgálja, a létrehozandó új város tisztaságát. Emellett Dionysios szövegében a megtisztítást mindenképpen indokolja a korábbi testvérháború. Ezek után összehívta az embereket a megbeszélthelyre, majd egy négy részből álló (τετραγωνον) alakzatot rajzolt a hegy köré egy bika és tehén által húzott ekével barázdát húzva.¹⁰¹ Dionysios szerint ez a szertartás hagyománnyá vált a rómaiak között, de arról nem szól, hogy Romulusnak lett volna valami előképe.¹⁰² Érdekes, hogy talán hasonló hagyományt használva, mint később Plutarchos, Róma alakját ő is négy részből állónak tartja, illetve, hogy itt is egy pont, azaz hegy köré rajzolja meg Romulus Rómát.

Jóval később, a 6. században Johannes Lydus szintén beszámol erről a hagyományról, majd értelmezi. Szerinte a tehenet a város felé eső, a bikát pedig a másik oldalra kellett kötni, hogy „a város férfiai félelmetesek legyenek a külső ellenséggel szemben, asszonyai pedig adjanak gazdag ivadékat”.¹⁰³ Az állatok igába fogásáról egyébként Varro is hasonló módon számol be, de ő nem ad értelmezést. Lydus magyarázata nem valószínű, hogy eredeti gondolat, későbbi konstrukciónak, a nem értett szertartás magyarázásának tűnik.

Szintén figyelemreméltó, hogy Róma alapításához Dionysios is, Ovidius-hoz hasonlóan Pales ünnepét kapcsolja.¹⁰⁴ Pales megjelenése, aki a pásztorok és állattenyésztők istene, erősíti a korai római vallás paraszti jellegéről szóló elképzeléseket. Maga Pales a legkorábbi istenek közé tartozik, hiszen még az sem egyértelmű, hogy férfi vagy női istenség.¹⁰⁵ Az isten szent napján, a Parilián a pásztorok nagy szalmatüzeket gyújtottak, és azon vezették át a nyájukat, hogy ne érje baj és növekedjék, majd ők maguk is háromszor átugrották. Dionysios valószínűleg ismerhette, láthatta ezt a szertartást, és Romulushoz kapcsolta. A Pariliát pásztorünnep volta is összekapcsolja Romulusszal és Remusszal. (Hahn István szerint Ovidius részt vett ilyen szertartáson, így saját tapasztalatból is írt.¹⁰⁶)

Plutarchos szövege ettől némiképp eltérő. A városalapító bronz szántóhegygel, „az ekeszarvát saját kezébe fogva, mely barázdát vont a város határa körül”.¹⁰⁷ Az őt követőknek a rögöket mind befelé kellett fordítaniuk. A körülhatárolt területet Pomeriumnak nevezték, és ahol kaput akartak létesíteni, felemelték

101 DIONYSIOS, I. könyv, LXXXVIII. 2.

102 DIONYSIOS, I. könyv, LXXXVIII. 3.

103 JOHANNES LYDUS, *De mensibus*, IV. 73, idézi: HAHN, 1975. 166.

104 DIONYSIOS, I., LXXXVIII. 3.

105 HAHN, 1975. 20.

106 HAHN, 1975. 96.

107 PLUTARCHOS: *Romulus*. 11.

az ekét, hogy az a rész ne váljon szentté.¹⁰⁸ Plutarchos így erősen hangsúlyozza a falak szentségét, inkább a belső terület szakrálisan tiszta jellegét emeli ki, semmint a fal védelmező funkcióját. Plutarchos is megemlíti a mítoszban a városalapítás napjára eső Pariliát, de a két ünnepet, eseményt nem kapcsolja össze.

Róma alapításánál segédkező istenek

Róma alapítási mítoszaiban több isten is megjelenik, többször beleavatkozva a profán világba. Ezt a jellegzetességet elsősorban azért tarthatjuk meglepőnek, mert a római gondolkodásra, vallási megnyilvánulásokra elsősorban az jellemző, hogy erőteljesen igyekeznek elkerülni az istenek megjelenését. Hiányzik az ettől való rettegés, ami mögött nyilván az az elképzelés állhatott, hogy a szakrális szféra betörése az emberi világba csak negatív lehet. Ennek a nézetnek az ellentétéként, az istenek megnyilvánulásai pozitívak, elősegítik a város létrejövését, illetőleg naggyá válását.

Az alapítást övező rítusokról ejtett néhány szó után tehát érdemes megvizsgálni azokat az isteneket is, akik jelképesen vagy személyükben megjelennek Róma alapítási mítoszaiban.

*„Várost alapítani hívlak,
Juppiter, és titeket Mars atya, Vesta anyánk!
Isteneink, kiket illet imám, hallgassatok évrám!
Induljon munkám szent vezetéstek alatt!”¹⁰⁹*

A legkorábbi római teológia Juppiter, Mars és Quirinus istenek köré rendeződik, akik a hármas funkciót, a papi, harcos és termelő funkciót is képviselik.¹¹⁰ Ez az istenhármasság igen nagy szerepet játszik Livius művének elején.¹¹¹ A mítoszokban Romulus élete során legfőképpen Juppiter pártfogoltja, jellemző, hogy a két templom, amelyeket alapít Juppiter Feretrius, illetve Juppiter Stator tiszteletére, az isten két nagyobb segítségnyújtásának emlékei. Mars szerepe szintén meghatározó a történetekben, az ikrek az ő gyermekei. Romulus mitikusan magán viseli a Marstól való származás jegyeit, ő az, aki képes Amulius ellen harcolni, illetve később megvédeni a várost. Sőt, a városala-

108 PLUTARCHOS: *Romulus*. 11.

109 OVIDIUS: *Fasti*, IV. 827–830.

110 DUMÉZIL, 1973. 160-187.

111 DUMÉZIL, 1986. 17.

pító városa, mintegy a mágia érintkezési elvének megfelelően, rendkívül gyorsan megerősödik, és győzni lesz képes szomszédain. Éppen ezért meglepő, hogy Ovidius egy másik hármasságot, Jupitert, Marsot és Vestát említ. Ahogy Mars jelen van a farkas, a *lupa* alakjában is, Vestát szintén említik tűz formájában is a források.

Vesta szerepével, jelenlétével kapcsolatban fontos pont, hogy Romulus és Remus szülőanyja Vesta-szűz.¹¹² Livius közlése szerint az istenek vagy a sors avatkoznak közbe, mégpedig közvetlenül Róma, illetve Róma létrejövetele érdekében: „A Vesta-szüzet erőszak érte, ikerfiakat szült (...) egy istent vádolva Marsot nevezte meg bizonytalan eredetű gyermekei apjával”.¹¹³ Érdekes, hogy Róma létrejötte, az alapító születése kapcsán itt ismét megjelenik egy olyan mozzanat, amelyet később, Róma története során súlyos szentségtörésként, a rend felborításaként értékelnek, és ennek megfelelően torolnak meg. A Vesta-szüzeket tisztaságuk megsértéséért kultikus büntetés érte, mint a hazaárulókat, élve eltemették őket.¹¹⁴ A Vesta-szentélyben égő tűz, és ennek folytán az azt tápláló Vesta-szüzek is magát Róma létét szimbolizálják.¹¹⁵ Így bűnük Róma alapjait veszélyeztette.¹¹⁶ Vergilius Vestát közvetlenül Romulus-Quirinus mellé helyezi, őket tartva a világrend alapjainak:

*S háború nem lesz már, szelídülnek a vad korok akkor;
Vesta s az ősi Erény, Remus és testvére Quirinus:
törvényt ők szabnak*¹¹⁷

Az istenek közé sorolható maga Romulus is. Ezt a besorolást magának a mítosznak a jellegzetességei, sajátosságai engedik meg. Romulus még nem isten, de az lesz, azzá válik, így az alapításkor is annak tekinthető. A szent idő mintegy egyszerre jelentkezik, a különböző tartalmak összekeverednek, pontosabban nem válnak szét. Az időben minden egységes, csak a racionalizálás, a történelemmé alakítás helyezi bele a mítoszt a történelem folyamatába, bontja részekre, hiszen a történelemnek időbelisége van, kell, hogy legyen.

Romulus alapítja meg, teremti meg Rómát. Romulus és Remus még együtt, közösen határozzák meg, illetve ismerik föl, találják meg a saját kozmoszukat, de a világ védelmét, a teremtés további állomásait, fázisait már Ro-

112 Vesta kultuszának eredetéhez lásd DUMÉZIL, 1973. 318.

113 LIVIUS, I., 4. 2.

114 DUMÉZIL, 1973. 477.

115 DUMÉZIL, 1973. 318.

116 GJERSTAD, 1973, 266.

117 VERGILIUS: *Aeneis*, I. 291–293.

mulus egyedül végzi. Érdekes a sorrend, hiszen először az istenekkel való kapcsolattartásban teremti meg a rendet (vallási szertartások), majd az emberek között (jogrendszer). Másodszorra felépíti a várost (bár a falak már megvannak, tehát bizonyos szinten az már létezik), de az még üres (ellentmondva a túlnépesedés miatti elvándorlás elméletének), úgyhogy embereket telepít bele, először férfiakat (*asylum*), majd, kizárólag azért, hogy a város uralma tartós maradjon, nőket is (szabin nők elrablása). Romulust, mint az elemzett történetek is mutatják, a mítosz már a város alapítása előtt Remus fölé helyezi, halála után pedig istenné teszi. Egyedül Romulusra jellemzőek azok a sajátosságok, amik Mars isten fiává teszik, egyedül ő képes harcolni, majd testvére, Remus megölésével bizonyítja, hogy képes megvédeni a várost.¹¹⁸ Benne testesül meg a fiatal, harcias, sikeres uralkodó típusa, szemben Remusszal, aki végül magát is képtelen megvédeni. Megjelenik tehát az egységben a kettősség, hiszen Romulus és Remus ikrek, mégis alapvetően különböznek. Livius azonban Romulus tetteinek leírásában nem tart egyensúlyt, az uralmát leíró szöveg főként háborúkról számol be, így erősítve meg a Marstól való leszármazásának történetét.

Romulus élete és uralma során szoros kapcsolatban áll az istenekkel. Feltehetően félisten volta miatt találták megengedhetőnek, hogy ő megszegje a rendet. Így ünnepet hoz létre kizárólag a nők elrablásának céljára, alkalmára, amivel tulajdonképpen a vallást, az isteneket sérti meg, mégsem éri isteni büntetés, mint később például Tullus Hostilius.¹¹⁹

Romulus halálában istenül meg, halálával, halála után válik istenné. Ennek körülményei szintén különlegeseek, jelzik a szakrális szféra behatolását a profánba. Hirtelen vihar keletkezik, már a váratlansággal is elárulva különleges jellegét, és magával ragadja Romulust. A vihar után azonban visszatér a „nyugodalmas, tiszta fény”.¹²⁰ A római vallásban a természetfölötti beavatkozása a normális, emberi létbe mindig különleges, félelmet keltő. Dumézil hangsúlyozza, hogy a szent és a profán szférát mindig elkülönítik. A szent szférát az emberek nem érthetik, sőt nem is közelíthetnek hozzá. Itt is az ifjak csak akkor ocsúdnak föl rémületükből, amikor a szent már eltávozik. Romulust ez a szféra ragadja magával, kikerül az emberi világból, „nem jelent meg többé a földön”, ezért kezdik istenként tisztelni. Meglepő a szövegben, hogy Livius korábban nem hangsúlyozta Romulus isteni származását, most a rómaiak magasztalják az „istentől született istent”. A történet párhuzama Illés története a

118 LIVIUS I., V. 3.

119 LEVENE, 1993. 131–132.

120 LIVIUS, I., 16., 33.

Bibliából, akit tüzes lovak vontatta szekér ragadott elevenen az égbe, mint korábban Énokot.¹²¹

Összegzés, mítosz és mitológia

E Róma korai történetét elbeszélő mítoszok kapcsán feltűnő, hogy akadnak olyan történetek, amelyeknek számos párhuzama fellelhető más népek mitológiáiban, még az indoeurópai népek körén kívül is. Ez felveti a kérdést, hogy léteznek-e a mítoszlágnak olyan alapvető elemei, amelyek általánosan megjelennek, illetve melyek ezek, és lehet-e indokolni, hogy miért éppen az adott motívumok általánosak.¹²² Propp kimutatta a varázsmesék közös egységeinek létét, sőt a strukturális azonosságot, az egységes motívumkészlet mindig azonos sorrendben való felhasználását a mesék között.¹²³ Ha ez utóbbi nem is valószínűleg teljesen a mítoszokra, egyes történetek elemei lehetnek azonosak, így például Romulus és Remus származástörténete. Ugyanakkor mítosz és mese alapvetően különböző műfajok, mindkettő feltételezhetően minden népnél létezik, bár a mese inkább leír, a mítosz pedig indokol.¹²⁴

A római mítoszoknál különösen érdekes az eltérő hagyományok, értelmezések egymásra rakódása, illetve a törekvés a mítosz jelleg teljes megszüntetésére. Ez természetesen bizonyos mértékig mindenütt jelen van, hiszen a múlt nem magától létezik, hanem „*kulturális konstrukció és reprodukció eredményeként születik*”.¹²⁵ Rómában a *pontifexek*, hosszú folyamat során átvéve a hatalmat a *flamenektől*, azonban teljesen átalakították, töredékessé tették az indoeurópai hagyományt.¹²⁶ Így a három funkcióba beleillő Romulushoz kapcsolódik a már nem indoeurópai capitoliumi kultusz megalapozása. Tehát a múlt nem tűnik el teljesen, csak megváltozik, új hagyományelemek rakódnak rá.

A dolgozat néhány, a korai római történelemből, a római mitológiából vett példán keresztül a mítosz természetének bonyolultságát, magának a mítosznak a természetéből fakadó bonyolultságot kísérelte meg felvázolni. A korai római történelmet és mitológiát itt azért is azonosíthatjuk, mert a vizsgálat tárgyát főként történeti jellegű szövegek képezték, azaz olyan művek, melyek szerzői az általunk mítosznak tekintett tartalmakat történelemnek szánták.

121 LIOU-GILLE, 1998. 85.

122 NÉMETH, 2002. 51., 56–57., ill. 201–202.

123 PROPP, 1999. 106–107.

124 KIRK, 1993. 69.

125 ASSMANN, 1999. 88.

126 KÖVES-ZULAUF, 1995. 36–37.

Az alapítási mítoszok egyik igen feltűnő jellegzetessége, hogy a rend, ami pedig a római gondolkodásban, világban nagy szerepet játszik, még nem létezik, vagy még nem szilárd. Az alapításra jellemző a rendkívüliség, Arendt szerint a kezdetekhez gyakran kapcsolódik ősi, homályos bűn képzelete, mint Káin és Ábel esetében is.¹²⁷

Ez az emberi világban valósul meg, amely általában a pozitívát, a szabályszerűt képviseli, míg az isteni világ homályos, bizonytalan. Ez a gondolkodás az ősi társadalmakra jellemző, még nem a jó és a rossz, hanem a szabályos és a szabálytalan áll szemben egymással.¹²⁸ A római világban a rend szükségszerűen követendő, csak az istenek szeghetik meg, az emberek már a túlzásba esés (*superstitio*) miatt is megbűnhődnek. Ezzel szemben Róma alapítási történeteit, mítoszait sok rendkívüli mozzanat övezi.

Róma, a római gondolkodás jellegzetessége a tisztaságra, egyértelműségre való törekvés, a kevertségtől, zavarostól való elhatárolódás.¹²⁹ Jellemző, hogy minden papi testületnek világosan elhatárolt funkciója van, nem helyettesíthetik egymást. Az áldozatokhoz, felajánlásokhoz nem egy kultikus tűz létezik, hanem mindegyik egy-egy istennek, illetve kultusznak van fenntartva. A *sacer* és a profán, világi, normális szféra éles szétválasztása, a határvonalak kultusza.

A vizsgált példákon keresztül megfigyelhető, hogy a mítosz alapvetően igen sokrétegű, olyan rendszer, amelyben tulajdonképpen nem a rendszer a fontos. Megfigyelhető, hogy az egyes források nem pontosan ugyanazokat a történeteket közlik, tehát a rendszer csak bizonyos alapvető mozzanataiban volt szilárd, követendő. A sokrétegűség és a tulajdonképpeni struktúra hiánya a befogadóképességnek köszönhető. A mítosz lényege szerint egyetemes jelképrendszer, amely azonban nem szilárdan rögzített, mivel elemeket, jelképeket képes adaptálni, akár még ellenséges népektől is. Egyetemessége a mindenki, azaz egy adott társadalom egésze számára való közérthetőségben, azonos jelentéstulajdonításban nyilvánul meg.

Talán éppen ezért mondhatjuk, hogy a mítosz alapvetően konzervatív is, a benne foglalt alapvető tartalmakat, teljes mértékben eltörölni, kiiktatni valószínűleg igen nehéz, talán elképzelhetetlen is, hiszen benne vannak a köztudatban. Erre utal az a tény is, hogy Rómában egyszerre foghatóak meg, ha igen homályosan is, az igen régi mágikus tudatforma emlékei, a mágikus gondolkodás nyomai, az indoeurópai differenciált mítoszrendszer és a Rómát körülvevő népek, így az etruszok hagyományának elemei.

127 ARENDT, 1991. 49.

128 KÖVES-ZULAUF, 1995. 54.

129 Erre lásd DUMÉZIL, 1973. 578.

Idézett források

DIONYSIOS HALICARNASSOS

- 1948 DIONYSIOS HALICARNASSOS: *The Roman Antiquities*. With an English translation by GARY, Earnest. Loeb Classical Library, Harvard University Press - Heinemann, Cambridge - London, 1948.

LIVIUS

- 1963 TITUS LIVIUS: *A római nép története a város alapításától I.*, Ford. KISS Ferencné – MURAKÓZY Gyula. Európa, Budapest, 1963.

OVIDIUS

- 1986 P. OVIDIUS NASO: *Római naptár. Fasti*, Ford. GAÁL László. Helikon Kiadó, Budapest, 1986.

PLUTARCHOS

- 1978 PLUTARCHOS: *Párhuzamos életrajzok I.*, Ford. MÁTÉ Elek. Magyar Helikon, Budapest, 1978.

SALLUSTIUS

- 1978 C. Sallustius Crispus összes művei, Ford. KURCZ Ágnes. Magyar Helikon, Budapest, 1978.

TACITUS

- 1943 *Tiberius és kora (Kr.u. 14–19). Annales I–II., A Parthenon kétnyelvű klasszikusai*, Ford. PÉTER Gyula. Parthenon – Franklin Társulat, Budapest, 1943.

VERGILIUS

- 1984 *Vergilius összes művei, A világirodalom klasszikusai*, Ford. LAKATOS István. Európa, Budapest, 1984.

A felhasznált irodalom jegyzéke

ALFÖLDI

1965 ALFÖLDI András: *Early Rome and the Latins*. Ann Arbor, 1965.

ALBRECHT

2003 ALBRECHT, Michael von: *A római irodalom története I*. Budapest, Balassi, 2003.

ALTHEIM

1938 ALTHEIM, Franz: *A History of Roman Religion*. London, Methuen & Co. Ltd., 1938.

ARENDT

1991 ARENDT, Hannah: *A forradalom*. Budapest, Európa, 1991.

ASSMANN

1999 ASSMANN, JAN: *A kulturális emlékezet, írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 1999.

BENEVOLO

1994 BENEVOLO, Leonardo: *A város Európa történetében*. Budapest, Atlantisz, 1994.

BORZSÁK

1990 BORZSÁK István: *A római történeti hagyomány kialakulása*. Budapest, Akadémiai, 1990. (*Értekezések Emlékezések*)

CORNELL

1986 CORNELL, T. J.: „The Formation of the Historical Tradition of Early Rome”, in: Moxon, I. S., Smart, J.D., Woodman, A.J. (szerk.), *Past Perspectives, Studies in Greek and Roman Historical Writing* (Papers presented at a conference in Leeds, 6-8 April 1983). New York, Cambridge University Press, 1986.

DREWS

- 1988 DREWS, Robert: „Pontiffs, prodigies, and the disappearance of the Annales maximi.” In: *Classical Philology*, 83. (1988) Nr. 4. 289–299.

DUMÉZIL

- 1973 DUMÉZIL, Georges: *La religion romaine archaïque*. 2. kiadás. Paris, 1973.
1986 DUMÉZIL, Georges: *Mítosz és eposz. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1986. (*Társadalomtudományi Könyvtár*)

EARL

- é.n. EARL, Donald: *The Moral and Political Tradition of Rome*. Ithaca, New York, Cornell University Press, é. n.

ELIADE

- 1999 ELIADE, Mircea: *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Budapest, Európa, 1999.

GJERSTAD

- 1973 GJERSTAD, Einar: *Early Rome, V. The Written Sources*. Lund, 1973.
1962 GJERSTAD, Einar: *Legends and Facts of Early Roman History*. Lund, 1962.

HAHN

- 1975 HAHN István: *Róma istenei*. Budapest, Gondolat, 1975.

KIRK

- 1993 KIRK, G. S.: *A mítosz*. Budapest, Holnap, 1993.

KÖVES-ZULAUF

- 1995 KÖVES-ZULAUF, Thomas: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest, Teleos, 1995.

LEVENE

- 1993 LEVENE: *Religion in Livy*. Brill, Leiden, 1993.

LIU-GILLE

- 1998 LIU-GILLE, Bernadette: *Une lecture "religieuse" de Tite-Live I.: cultes, rites, croyances de la Rome archaïque*. Paris, Klincksieck, 1998. (*Études et commentaires*, 105.)

MOMIGLIANO

- 1963 MOMIGLIANO, Arnaldo: „An Interim Report on the Origins of Rome”, In: *The Journal of Roman Studies*, 53. (1963) 95–121.

MILES

- 1995 MILES, G.B.: *Livy: Reconstructing Early Rome*. Ithaca (N.Y.), Cornell University Press, 1995.

MUMFORD

- 1985 MUMFORD, Lewis: *A város a történelemben: Létrejötte, változásai és jövőjének kilátásai*. Budapest, Gondolat, 1985.

NÉMETH

- 2002 NÉMETH György: *Karthágó és a só: Az ókortörténet babonái*. Budapest, Korona, 2002.

PROPP

- 1999 PROPP, V.J.: *A mese morfológiája*. Budapest, Osiris, 1999.

RAWSON

- 1971 RAWSON, Elizabeth: „Prodigy lists and the use of *Annales maximi*”, In: *The Classical Quarterly*, N.S., 21. (1971) 158–169.

OGILVIE

- 1965 OGILVIE, R.M.: *A Commentary on Livy Books 1–5*. London, Oxford University Press, 1965.

SCULLARD

- 1967 SCULLARD, H. H.: *The Etruscan Cities and Rome*. London and Southampton, Thames and Hudson, 1967.

SZABÓ

- 1995 SZABÓ Árpád: „Roma Quadrata”, In: *Antik Tanulmányok*, 2. (1995) 217–232.

TIMPE

- 1996 TIMPE, Dieter: „Memoria und Geschichtsschreibung bei den Römern“, in: Hans-Joachim GEHOKEI – Aristid MÖLLER (Hrsg.), *Vergangenheit und Lebensinhalt: soziale Kommunikation, Traditionsbildung und historische Bewusstseins*, Narr, Tübingen, 1996.

WALBANK

- 1989 W. WALBANK, F. W. – ASTIN, A. E. – FREDERIKSEN, M. W. – OGILVIE, R. M. (szerk): *The Cambridge Ancient History, The Rise of Rome to 220 B.C.*, Vol. VII., Part 2. 2. kiadás. Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

Lyublyanovics Kyra Veronika

**A gót történelem rekonstruálásának nehézségei
a középkori források alapján,
különös tekintettel Jordanes
De origine actibusque Getarum című művére**

I. Bevezetés

DOLGOZATOMBAN A GÓT TÖRTÉNELEM talán legfontosabb forrásáról, Jordanes Geticájáról és a szakirodalomban ezzel kapcsolatban felmerült vitákról adok rövid áttekintést. Természetesen nem térhetek ki minden részletre, hiszen a Geticának szinte nincs olyan sora, amely ne váltott volna ki heves vitákat tudományos körökben. Az általam tárgyalt problémafelvetések bizonyos szempontból önkényesek; igyekeztem azokat a pontokat megragadni, amelyek a *Getica* hitelességének kérdésében igazán fontosak és ellenőrizhetők, és amelyek rávilágítanak, miért nehéz pontosan rekonstruálnunk a gótok történelmét a középkori források alapján. Nem kerülhettem el, hogy szóljak néhány szót magáról a szerzőről is, akinek származásáról és esetleges ideológiai elkötelezettségéről – amelyek a szöveget lényegesen befolyásolhatták – a mai napig viták folynak.

A gót történelem legfontosabb forrásainak rövid áttekintése és Jordanes származásának problémája után tárgyalom a történetíró által feltételezhetően kiindulópontként felhasznált szerzőket, Cassiodorust és Ablabiust. A dolgozat törzsét néhány kiragadott probléma részletesebb tárgyalása adja. Igyekeztem felvonultatni mindazokat a problémafelvetéseket, amelyeket a gótokra vonatkozó szakirodalom részletesen tárgyal, de nem törekedhettem teljességre, hiszen a résztémák mindegyike kitenne önmagában is egy-egy vaskos kötetet. A szempontok kiválogatásánál az vezetett, hogy nagy vonalakban bemutassam Jordanes tárgyi tévedéseit, esetleges csúsztatásait (pl. a gótok és rómaiak kapcsolatáról szóló részeknél), illetve hogy ezek milyen problémákat és pontat-

lanságokat okoztak a kronológiában és az összefüggésekben (pl. a családfáknál).

Bár elsődleges célom Jordanes szövegének vizsgálata volt, nem tekinthetem el a gót történelem néhány pontjának részletesebb tárgyalásától, más szerzők műveiből kiindulva. Ezek csak Jordanes pontatlanságainak megértését szolgálják, nem volt célom sem a hadi cselekmények leírása, sem a Jordanes által tárgyalt időszakon kívül eső gót történet rekonstruálása.

A dolgozatot – a hadi események és törzsi mozgások nyomon követését könnyítendő – néhány térkép, és a gót uralkodók leszármazási kapcsolatait bemutató ábra egészíti ki. A lábjegyzetekben Jordanes szövegére csak a megfelelő *caput* megjelölésével utaltam, mivel a sorok pontos megadása, ha több odavágó részlet is van egy fejezetben, kevésbé célravezető.

2. Jordanes helye a gót történelem középkori forrásai között

A gót történelemre vonatkozóan nagyon kevés primer forrással rendelkezünk. Gót nyelvű történetírási tradíció valószínűleg sosem volt. Jogi iratokban sem bővelkedünk: a vizigótok törvénykönyve is csak a hispániai szakaszra vonatkozik, amely már a rómaiakkal való együttélés ideje.¹ A gót irodalmi hagyományok szinte kizárólag vallásos iratokra szorítkoznak. A római történetírók közül többen tesznek említést a gótokról, ezekkel a forrásokkal azonban az a probléma, hogy egyrészt elnagyoltak, csak egy-egy adatot közölnek, másrészt a gótokat gyakran ellenséges népként, elfogultan mutatják be.

Mielőtt rátérnénk Jordanes művének elemzésére, tekintsük át röviden, milyen középkori forrásokra támaszkodhatunk a gót történelem rekonstruálásánál, s milyen adatokkal vethetjük össze Jordanes információit! Ebből a felsorolásból az is világossá válik, miért tekinthető egyedi és különlegesen értékes forrásnak a *De origine actibusque Getarum* (a továbbiakban: *Getica*²). A kora középkori történetírók közül többen megemlékeznek a gót történelem fordulópontjairól, főleg a rómaiakkal való viszonyuk tekintetében. Az alábbiakban nem kívánok kitérni minden szerzőre, akinek műveiben található a gótokra

1 HEATHER, 1991. 3–4. A Codex Euricianus (480 k.) a gót szokásjogot foglalja írásba, ezt 506-ban II. Alarik Lex Romana-ja követi a római lakosság számára. A Breviarium Alaricianum római mintára készült, főleg a Codex Theodosianusra támaszkodik. (VÁRADY, 1961. 191.)

2 Jordanes másik művének teljes címe: *De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum*, ez a dolgozatban „Romana” néven szerepel. A „Getica” és „Romana” rövidített elnevezés Mommsentől való.

vonatkozó adatokat, csak azokat a munkákat sorolom fel, amelyek a gót történelemre nézve sok információt tartalmaznak, s amelyeket gyakran idéznek e témában.

Ammianus Marcellinus Res Gestae-jében, a 27. könyvben Valens császár első gót háborújáról esik szó (367-369), a 31. könyv pedig a hunok feltűnésének a gótok történetére gyakorolt hatásait részletezi, egészen a hadrianopolisi csatáig. Ammianus kapcsán meg szokás említeni, hogy ő tesz elsőként különbséget két gót népcsoport, a Tervingi és a Greuthungi között. Elemzői feltételezik, hogy Ammianus hivatalos korabeli dokumentumokhoz is hozzájutott, illetve felhasználta őket munkája során (hiszen ő maga is magas katonai hivatalt viselt).³ Emellett azonban Ammianus írásai elsősorban koherens és tudatosan szerkesztett művek, így nem lehet figyelmen kívül hagyni a műfaji sajátosságokat, amelyek erősen befolyásolják a szöveget, s amelyek a forrás legnagyobb problémáját is jelentik. Ammianus sok esetben a műfaji követelményeknek és nem a történelmi hűségnek megfelelően mutatja be az eseményeket. A késő császárkori történetírás részben retorikus műfajnak is számított, amelynek célja nemcsak a múlt bemutatása volt, de a régiek hibáinak elemzése is, didaktikus célzattal. Ammianus leírásai bővelkednek a dramatikus részletekben, pontos adatok tekintetében azonban fenntartásokkal kell kezelnünk: a hadrianopolisi csatáról például egyáltalán nem ad egzakt leírást, a hunokról írottak pedig nem nélkülözik az anakronizmust és a pontatlanságokat. A kereszténységet szinte egyáltalán nem említi a gótokkal kapcsolatban. Ammianus egyébként sosem szolgált a Balkánon, s a hadi cselekményeknek, amelyeket részletez, nem volt személyes résztvevője.⁴

A sardisi *Eunapius* és a thébai *Olympiodorus* történelmi művei – néhány töredéktől eltekintve – eredetiben, direkt formában nem maradtak fenn, így a gótokra vonatkozó információikat csak más szerzők hivatkozásai alapján tudjuk megítélni. Eunapiustól sokat idéznek a bizánci szerzők, így munkájának bizonyos részei rekonstruálhatók. Mindkettőjük írásait felhasználta *Zosimus* a *Historia Nova* megírásakor; Olympiodorus művét főleg ebből ismerjük. Eunapius a 270 és 404 közötti eseményeket dolgozta fel, gyakran pontatlanul. Őt csak másodlagos forrásnak szokták tekinteni, mivel gyakorlatilag nem voltak elsőkézből származó információi; az események, amelyeket leír, térben nagyon messze voltak az Asia Minorban fekvő Sardistól, ahol Eunapius alkotott. További problémákat vet fel, hogy a szövegek nem csak pontatlan információkat

3 Ammianusról részletesen ír THOMPSON (The Historical Work of Ammianus Marcellinus, Cambridge 1947).

4 HEATHER, 1991. 71–73.

tartalmazznak, de az ideológiai torzítás is erős bennük: Eunapius a barbárookra és a keresztényekre egyaránt gyűlölettel nézett, s ez különösen feltűnő a gótok esetében, akikre mindkét tulajdonság igaz volt. (Eunapius nyelvezete is elég nehézkes, „túlburjánzó” görög, néhol nehezen értelmezhető.)⁵ Eunapius műveinél nagyobb történeti értéket képviselhettek Olympiodorus munkái; az ő szövegei azért is érdekeseek volnának, mert a Keletrómai Birodalom diplomatájaként közelebbi kapcsolatba került a hunokkal. Ő a 395-425 közötti időszakot részletezte; Zosimus a 405-410 közötti évek leírásánál elsősorban rá támaszkodott; a Geticán kívül ez a másik fontos forrásunk Alarik és Róma konfliktusára nézve. Bár görögül írt, többször járt Rómában, és nyilván voltak kapcsolatai a nyugati állam diplomatáival. Sajnos az ő szövegei sem lehettek mentesek a torzítástól: hasonlóan Eunapiushoz, ő is pogány volt, s ez a történelemszemléletén is rajta hagyja a bélyegét.⁶

Zosimus Historia Nova-ja főként azért érdekes, mert az említett Eunapius és Olympiodorus szövegeit dolgozza fel. A 3. sz. közepétől 410-ig követi a gótok történetét; a munka befejezetlennek tűnik, legalábbis Zosimus nem jutott el a konklúzióig, a szöveg egyszerűen megszakad. Magáról Zosimusról keveset tudunk, de annyi bizonyos, hogy pogány volt, és 500 körül alkothattott Konstantinápolyban; munkájában van egy erős tendencia annak bemutatására, hogy a kereszténység okozta a római birodalom vesztét – nyilván ezért esett a választása Eunapiusra és Olympiodorusra a források keresésekor. Ez kiváltott némi vitát a szakirodalomban: a *Historia Nova* legnagyobb hibájaként is azt szokás felróni, hogy túlságosan szolgálja követi a két forrást, és ahol ezek el-
lentmondásba kerülnek, maga is elbizonytalanodik, de emellett sok helyen nem reprodukálja pontosan Eunapius gondolatmenetét, vagyis nem valószínű, hogy egyszerű kompilátor lett volna. A *Historia nova* néha elég nagy káoszt teremt a gót kronológiában, és tartalmaz pontatlan információkat (Zosimus pl. azt állítja Alarikról, hogy 395-397 között Epirusban tartózkodik csapataival, békében, miközben valójában ez idő alatt dúlták fel a gót csapatok a Balkánt).⁷

Sidonius Apollinaris galliai család szülötte, aki 455 és 470 között, Avitus, Majorianus és Anthemius császárok alatt többször töltött be politikai hivatalt, Rómában és Galliában; 470-től Arvernum püspöke, s 472-477 között száműzésbe kényszerül a vizigótokkal való konfliktusai miatt. 24 fennmaradt verse között (amelyeket ő maga publikált 469-ben) találunk a császárhoz szóló dicsőítő költeményeket (*Carmina*), epigrammákat; püspökként írott levelei

5 HEATHIER, 1991. 74.

6 HEATHER, 1991. 76.

7 HEATHIER 1991, 78.

(*Epistulae*, összesen 146 levél, 8 kötetben) is fennmaradtak. Adatai a gótokról elég töredékesek; főleg az *Epistulae*-ben olvashatunk hosszabb-rövidebb leírásokat. Értéke a szövegeknek, hogy Sidonius személyes kapcsolatban állt a vizigót elittel.⁸

Priscus Bizánc és Attila kapcsolatát dolgozta fel. Diplomataként tagja volt annak a követségnek, amely 448-ban Konstantinápolyból Attila székhelyére ment, így elsőkézből származó információi lehettek. Az ő történeti munkája 472-ig részletezi az eseményeket, és csak töredékekben maradt meg. Jordanes valószínűleg Priscustól vette át Attila leírását és jellemzését, a két galliai hadjáratra vonatkozó részeket illetve az Attila haláláról és temetéséről írottakat.⁹

Isidorus Hispalensis, azaz Sevillai Isidor *Historia Gothorum* c. munkája a késői gót történelem egyik fontos forrása; az 590-624 közötti időszak tekintetében szinte az egyetlen autentikus szöveg. Isidor a 610-es évektől kezdve a nyugati gót állam egyik legbefolyásosabb embere, a politikai élet tényleges irányítója volt, s mint érsek, egyben a pápa bizalmasa is. A szöveg két változatban maradt fenn; az elsőt 619-ben, a második, átdolgozott változatot 624-ben fejezte be. Az utóbbit később két rövidebb írással egészítette ki (*Historia Gothorum, Wandalorum et Suevorum*) és Sisemand nyugati gót uralkodónak ajánlotta. A *Historia Gothorum* egyik nagy erénye, hogy a művek, amelyeket Isidor feldolgoz, többségében jól megmaradtak, így az átvétel pontosan dokumentálható. Isidor főként Eusebius *Chronica*-jára (378-ig), Orosius *Historiae*-jára (417-ig), Prosper Tiro Aquitanus *Chronica*-jára (ez a 405-453 közötti eseményeket dolgozza fel), illetve kortársának, Johannes Biclarenisnek a *Chronica*-jára (565-590 közötti események) támaszkodott, de ezen kívül több kisebb szöveget is felhasznált; Zaragozai Maximus püspök részben elveszett krónikáit is innen ismerjük. A *Historia Gothorum* – akárcsak a *Getica* – kronológikusan írja le a gót történelmet. Isidor érezhető büszkeséggel mutatja be a gótok dicsőséges múltját, de a témához való kötődése ellenére általában megőrzi tárgyilagosságát; objektív látásmódját bizonyítja, hogy még királya, Sisebut zsidókkal szembeni erőszakos politikáját is bírálja. Hátránya azonban a szövegnek, hogy nagyon tömör és rövid, így a *Geticával* elég nehéz összevetni, s a korai gót történelemre vonatkozó adatai éppen olyan ellenőrizhetetlenek, mint Jordanes információi.¹⁰ Jordanes Isidor művét nyilván nem használta fel, de a *Historia Gothorum* és a *Getica* összevetése érdekes összefüggésekre világíthat rá, mivel a két szerző más-más forrásokra támaszkodott.

8 GRÜNBECK, 1995. 310.

9 BOKOR, 1904. 18–19.

10 SZÉKELY, 1998. 10–18.

Meg kell még említenünk *Prokopios Bellum Gothicum*ját; a szerző 8 kötetben számol be Justinianus háborúiról, ezekből a gót háború tárgyalása (545–553) hátrmat foglal el (V–VII). Prokopios figyelmének középpontjában a hadi események pontos leírása áll, s mivel ezekben általában személyesen is részt vett, hitelesnek fogadhatjuk el (bár nem szabad eltekintenünk az ideológiai problémáktól: az első 7 könyvben Prokopios pl. még magasztalja Belisariust, a nyolcadik könyvben kritizálja, s eközben már írta a *Historia Arcanát*). Néprajzi és földrajzi fejtegetések szakítják meg a háború kronológiáját, ezekben Prokopios a görög történetírás hagyományaira támaszkodik (főleg Thuküdidész követi). Sok fontos adalékot szolgáltat a barbárokról. Csak a perzsákat tekintette a rómaiakkal egyenrangúnak, s leírásai sajnos gyakran vesznek át etnográfiai sztereotípiákat, s így sok tévedést tartalmaznak (pl. az angolokat és a frizeket a Brit-szigetek kizárólagos lakosainak állítja be, a longobárdokat ortodox keresztényeknek tekinti). A gót haditechnika tekintetében azonban leírásai precízek.¹¹

A források között kiemelten fontosnak kell tekintenünk *Jordanes* művét, minden hibája ellenére is. Ez a leghosszabb munka, amely folyamatában, kontextusba helyezve beszéli el a gótok történelmét, ellentétben a többi szerző műveiben található mozaikos adatokkal. Másik nagy erénye, hogy feltételezhetően autentikus gót forrásokra is épített, és a szerző rendelkezhetett elsőkézből szerzett információkkal.¹²

Jordanest elég sokáig egyszerű kompilátornak tartották, aki nem tett mást, mint, hogy Cassiodorus különféle dokumentumaiból „összeollózott” egy újat. Ez a nézet azonban felülvizsgálatra szorul, főleg Goffart fejtegetései nyomán, aki a *Getica* szövegében tudatos szerkesztést lát. Szerinte a *Getica* csak a felületes szemlélő számára tűnhet hanyagul megkomponálnak, s a szöveg döccenése mögött nagyon is rafináltan elhelyezett politikai mondanivaló rejlik.¹³ Ami a források szolgálai követését, másolását illeti, Jordanes maga is név szerint utal több történetíróra, akiknek a műveit felhasználta a *Getica* megírásakor;¹⁴ azok a részek, amelyeket Jordanes az általa megjelölt szerzőktől vett át, a legtöbb esetben jól nyomon követhetők.¹⁵ Ezek közül azonban mára több elveszett és

11 REBENICH, 2003, 479-481.

12 HEATHER 1991, 5.

13 GOFFART 1988, 83-84.

14 Pl. Strabon, Cornelius évkönyvíró, Claudius Ptolemeus, Pomponius Mela stb. Főleg a *Getica* földrajzi vonatkozású fejezeteiben emleget más történetírókat és utazókat, akiknek a munkáit forrásként felhasználta. (HACHMANN 1970, 40.)

15 HACHMANN egyenesen odáig megy, hogy a szerinte Ablabiustól átvett szövegrészeket elemzi. Véleményem szerint – bár a Jordanes-szöveg stilisztikai elemzésének hitelességét

kivonatban sem maradt fenn, így ez emeli a szöveg értékét. A felhasznált források között egyaránt találunk római, görög és gót írásokat. Az írásos források közül ki szokás emelni kettőt, *Cassiodorust* és *Ablabiust*; ezek valószínűleg meghatározó jelentőségűek voltak Jordanes számára (a kompiláció problémájáról illetve Cassiodorusról bővebben szöveg a 4. fejezetben).

3. Jordanes származásának kérdése

Jordanes életéről csak annyit tudunk, amennyit ő maga elárul a *Geticában*, illetve amennyit a *Romana c.* másik történeti mű vizsgálata kiderített. Származása a mai napig vitatott. Saját beszámolója szerint egy Gunthigis nevű vezérnek volt korábban a jegyzője (aki egyik részről a gót Amalus dinasztíából, másik részről szkír (alán) családból származott).¹⁶ Ez a Gunthigis feltehetőleg azonos azzal a dux-szal, aki 536-ban az Eufrátesznél teljesített császári szolgálatot. Így valószínű, hogy Jordanes élete nagy részét a 6. század első felében élte; az 5. sz. végén vagy a 6. sz. elején született, és bizonyosan 552 után halt meg (552-es eseményekről még tudósít a műveiben).

Szintén saját beszámolójából tudjuk, hogy apja és nagyapja is egy bizonyos Candac alán vezér szolgálatában állt. Az apa és nagyapa nevei (Paria és Alanoviamuth) gót eredetre utalnak.¹⁷ A legtöbben nem vonják kétségbe a szerző gót eredetét. Nevével több alakban találkozhatunk: Jordanes, Iordanes, Iordandis, Jordanus változatban egyaránt szerepel.¹⁸ Jakob Grimm a Jordanes nevet (nyelvészeti elemzés útján) tisztán gót névnek írta le,¹⁹ lehet azonban keresztény felvétel is. A 16. sz.-ban több krónikában is *Iornandis Alanis* néven szerepel²⁰, amely arra utal, hogy alán származásúnak tekintették, de ugyanígy találkozunk a *Iordanes Gothus* névvel is. Az alán származás kérdését többen is vizsgálták, legelőször Grimm;²¹ Brincken egyenesen azt állította, hogy Jorda-

nem vonhatom kétségbe – ez már csupán spekuláció, mivel Ablabiustól egy sor sem maradt ránk, és a korabeli történetírás gyakran alkalmazott olyan toposzokat, amelyeket Jordanes bárkitől átvehetett. (HACHMANN, 1970. 59–109. – az *Ablabius und der Autor der Westgotengeschichte* és a *Zu den Quellen des Ablabius c.* fejezetek.)

16 *Getica*, 50. caput

17 *Getica*, 50.

18 BOKOR, 1904. 5.

19 Ezek szerint a név –nandes végződése a gót –nanþs latin átírása, ami „merész, vakmerő” jelentésű; Jordanes neve Grimm szerint eredetileg Ibrs-nanþs volt. (GRIMM, 1864. 170.)

20 Basilæ 1576; Gencuæ 1594; Lugdvni 1594. A névváltozatokról bővebben ld. KORKKANEN, 1975.

21 GRIMM 1864, 177.

nes valójában alán nemes volt, aki gótnak állította be magát.²² Goffart nem tartja egyértelműen eldönthetőnek a kérdést: az, hogy a család alán vezér szolgálatában élt, illetve, hogy az egyik nagypapa nevében megtalálható az alán népnév, önmagában semmit nem bizonyít Jordanes származásáról; szerinte a Geticából nem az a – sokat hangoztatott – tétel derül ki, hogy Jordanes a gótokhoz tartozónak érezte volna magát, a nép pozitív bemutatása csak tisztán propagandacélokat szolgál.²³ A magyarázat, amelyet a Geticában a családról olvashatunk, nem teljesen világos, és önmagában azok az információk, amelyeket Jordanes a rokonairól közöl, nem bizonyítják egyértelműen az etnikai hovatartozást.

További vitákra ad okot a 266. caputban szereplő utalás Jordanes megtéréseére („*ante conversionem meam*”). Ez vagy megkeresztelkedést, vagy az ariánus hitről a katolikus niceaira való áttérést jelenti. Goffart szerint a *conversio* szó jelentheti klerikális szerep betöltését is.²⁴ Tény, hogy Gunthigisnél betöltött szolgálata ezzel a *conversio*-val ért véget; ez jelentheti papi funkció felvételét, de utalhat arra is, hogy a lelki életben elmerülő Jordanes lemond világi hivataláról. Jordanes valószínűleg egyházi személy volt, püspök a dél-itáliai Crotonban, de hogy mikortól töltötte be ezt a hivatalt, nem tudni. Egyesek egyáltalán nem tartják bizonyítottnak, hogy Jordanes püspök lett volna, sőt a Justinianushoz való kötődését is megkérdőjelezzik.²⁵ Az sem biztos, hogy a Jordanes nevet barbár szülei adták neki, vagy a felnőttkori *conversatio* – amennyiben ez itt a megkeresztelkedést jelenti – során kapta. (Maga a név, latin hangzása ellenére, lehetett barbár eredetű is; egy vandál származású kelet-római hadvezér is viselte a Jordanes nevet, 465-ös megkeresztelkedése előtt.²⁶)

Jordanesnek Vigilius pápához való viszonya szintén vitatott. A *Romana c.* történeti munka előszavát egy bizonyos Vigiliushoz címzi, akit „*nobilissimus et magnificus frater*”-nek nevez. Egyesek²⁷ szerint ez a név magát a pápát takarja, és Jordanest szoros barátság fűzte hozzá, mások²⁸ ezt kevésbé valószínűsítik és a megszólítás alapján kizárják, hogy valóban a pápáról lenne szó. Feltételezhe-

22 BRINCKNEN, 1957. 88. Ő Jordanest nem a gót, hanem az alán király titkárának tekinti.

23 GOFFART, 1988. 20–31. 42–47.

24 GOFFART, 1988. 43–44.

25 Először Selig Cassel azonosította Jordanest Croton püspökeként 1848-ban (idézi MOMMSEN 1882, xiii n. 22). Ezt GOFFART (1988) is elfogadja tényként. Erősen vitatja viszont HEATHER (1991. 43.)

26 GOFFART, 1988. 44.

27 HORVÁTH, 2002.

28 GOFFART, 1988. 44.; HEATHER, 1991. 43. HEATHER szerint ez a megszólítás inkább egy jogi tisztviselőt illet meg, mint a pápát.

tő, hogy Jordanes Vigilius pápa kíséretében 551-ben Konstantinápolyban járt. Jordanes kötődése Bizánchoz a *Getica* szövegében is tetten érhető: a város sokszor egyszerűen *urbs* néven szerepel²⁹ (tehát Bizánc egyértelműen „a” város volt Jordanes szemében), a keleti területeket pedig egy helyütt *nostrae partes* néven említi.³⁰ Athanarik, amikor Bizáncba utazik, a szöveg szerint szinte földi paradicsomot talál³¹; a nyugati császárok szerepe a műben közelébe sem jön a keleti uralkodóénak, Jordanes Justinianushoz való hűségét pedig egyértelműen bizonyítja a *Getica* végén olvasható dicsőítő szöveg.³²

A keresztény alaphang erősen érezhető a Romanában.³³ Jordanes vallása újabb kérdéseket vet fel származása szempontjából: a gótok ariánusok voltak, tehát ha a szerző gót származású, eredetileg a vallása is ariánus lehetett. Az ariánusokat azonban több helyen is élesen elítéli a szövegben, mint „*tévatanokban tévelygőket*”,³⁴ saját niceai hitét viszont nem részletezi, és arra sem utal sehol, hogy régebben ő maga is ariánus lett volna. Mindenesetre fenntartással kell kezelnünk az állítást, miszerint Jordanes a gótok „nemzeti” történetírója. A szöveg olyannyira bizánci felfogást tükröz, hogy ha nem tudnánk néhány dolgot a szerzőről, talán fel sem merülne bennünk a gót származás kérdése.

Momigliano, Jordanes első kiadásának gondozója amellettt érvelt, hogy Jordanes valóban Croton püspöke volt és erősen kötődött a bizánci császár köreihez; a *Getica* megírásában azonban semmiféle lényeges szerepet nem tulajdonít Jordanes személyének. Számára Jordanes inkább Cassiodorus „jobbkeze”, aki Justinianus törekvéseinek megfelelő politikai iratot alkotott, kifejezetten az itáliai gót közönségnek, Cassiodorus utasításai és mintái alapján.³⁵ Goffart, bár szerinte a *Getica* teljes egészében Jordanes alkotása, és nem Cassiodorus-kompiláció, egyetért Momiglianoval a mű politikai üzenetét illetően.³⁶ A *Getica* sokat vitatott „propaganda”-vonásai más megvilágításba kerülnek, ha Jordanes gót származását vitatjuk. Heather úgy értelmezi Goffart és Momigliano nézetét, hogy szerintük Jordanes életrajzi adalékai, amelyeket az 50. caput-

29 *urbs: Getica* 5. (cap.): 38. (sor), 33: 168., 57: 289., 57: 290.; *regia urbs: Getica* 20: 107., 28: 143.

30 *nostrae partes: Getica* 25: 132.

31 *Getica*, 25.

32 *Getica*, 60.

33 O'DONNELL, 1982. 224–225.

34 Főként a Valens császárról szóló részekben találkozunk az arianus tanok kritikájával. Jordanes az arianizmust olyan súlyos bűnnek tartja, hogy a császár kínhalálát mint méltó büntetést írja le (*Getica* 25–26). Érdekes, hogy ezt az elgondolást Sevillai Isidor is átveszi (*Historia Gothorum* 9.).

35 MOMIGLIANO, 1955. 215 ff.

36 GOFFART 1988, 62–68.

ban olvashatunk, valójában csak arra szolgálnak, hogy eltereljék a figyelmet Jordanes nagyon is konkrét kötődéseiről egy bizonyos bizánci politikai körhöz. Ő ezt vitatja, s nem tartja valószínűnek, hogy a *Getica* politikai céllal készült volna; ezt a gondolatmenetet követve viszont el kell fogadnunk, hogy a származásával kapcsolatban közölt adatok hitelesek.³⁷ (A *Getica* politikai vonatkozásairól bővebben szólok az 5.6 pont alatt.)

4. A *Getica* keletkezése. Cassiodorus, Ablabius és a kompiláció problémája

A mű keletkezési helyeül általában Konstantinápolyt, Scythiát vagy Moesiát jelölik meg. Amennyiben elfogadjuk, hogy Jordanes 551-ben Konstantinápolyban tartózkodott, valószínűsíthetjük ezt a mű keletkezési helyének; Scythiát és Moesiát Mommsen vetette fel, arra hivatkozva, hogy ezekről a tartományokról feltűnően részletes és pontos leírás olvasható a *Geticában*. (Ez azonban magyarázható azzal is, hogy a szerző jegyzősége idején személyesen járt itt.)

A keletkezés ideje problematikusabb. Tudjuk, hogy Jordanes egy barátja, a szintén egyházi személy Castalius kérésére félbeszakította a *Romana* írását, és először a *Geticát* fejezte be.³⁸ 551-et vagy 552-t szokás megjelölni keletkezési dátumként. O'Donnell több érvet is felsorakoztatott az időpont mellett.³⁹ Jordanes a *Romanában* többször is utal Justinianusra, s ezek alapján a császár uralkodásának 24. évében fejezte be a művet, vagyis 551–552-ben. A *Geticában* említi a konstantinápolyi nagy járványt, ami 542-ben söpört végig a városon. Továbbá beszámol a Germanus és Matasuntha házasságából született Germanusról, aki 551-ben láthatott napvilágot. A *Romanában* említ egy csatát is a lombardok és a gepidák között a Balkánon; ez 552-re datálható. Liberius patricius előrenyomulása Hispaniában, amelyet Jordanes szintén megemlít, is 552-re tehető. Tehát valószínű, hogy a *Romanát* 552-ben vagy azután fejezte be, a *Getica* pedig 551-ben vagy 552-ben keletkezhetett. Elgondolkodtató, hogy Jordanes miért nem említi Narses Itália elleni hadjáratát (551 tavasza), ez azonban magyarázható a mű esetleges propaganda voltával is. Justinianus

37 HEATHER, 1991. 40–49.

38 HEATHER, 1991. 34.

39 O'DONNELL 1979. 45–46.

552 áprilisában lépett uralkodásának 25. évébe; ez az évforduló talán ösztönözhetette Jordanest a mű befejezésére.⁴⁰

Cassiodorus (490?–583) senatori család sarja volt, aki Nagy Theoderik udvarában magas tisztségeket töltött be (*consul, magister officiorum, praefectus praetorio*). 540 után – alighanem a háborús helyzet miatt – Konstantinápolyban élt. Fő műveként tartották számon a 12 kötetes *Historia Gothorumot*, amelyet Jordanes – a *Getica* előszavának tanúbizonysága szerint – ismert és kölcsön is kért. (Schirren és mások stilisztikai elemzések segítségével bizonyították, hogy Jordanes mindenképpen ismerte a *Historia Gothorumot*.⁴¹) A két szerző közötti kapcsolat rekonstruálása azért problematikus, mert Cassiodorus műve teljesen elveszett, és csak fennmaradt töredékeiből következtethetünk a tartalmára, illetve ideológiai beállítottságára. (Ezek a *Variae* c. gyűjteményben található; főként hivatalos iratok nyomán készült mintafogalmazványokról és levelekről van szó.) Tudjuk, hogy Cassiodorus műve Theoderik felkérésére készült; egy 533-ban keltezett levél szerint (amelyet Cassiodorus fogalmazott a fiatal király, Athalarik számára)⁴² a mű elkészülte a király egy minisztere közbenjárásának köszönhető.⁴³ Theoderik 526-ban halt meg, tehát Cassiodorus mindenképpen 526 előtt kezdte el írni, és az említett levél tanúbizonysága szerint 533-ban fejezte be a történeti művet, feltételezések szerint Ravennában. Maga Cassiodorus is kompilátornak tekinthető bizonyos szempontból: elég sok könyvet gyűjtött össze gót témákról, de hogy ezeket miként használta fel, nem tudni. Úgy tűnik, Cassiodorus, akárcsak Jordanes, az Amalus nemzetség pártját fogta. 519-ben már írt egy kis *Chronicont* Eutharik (Eutheric) konzullá választása alkalmából⁴⁴ (Jordanes is hangsúlyozza Eutharik Amalus származását, illetve, hogy Amalusunthával való házassága folytán két Amalus ág kapcsolódott össze⁴⁵). O'Donnell úgy véli, Cassiodorus az új konzul legitimációját bizonygatja ily módon, sőt a 12 kötetes munkát is erre az évre datálja, mondván, valójában ez is Eutharik támogatására készült.⁴⁶ Goffart felületesnek tartja ezt

40 A keletkezés idejére nézve érdekes HEATHER okfejtése, aki azt veti fel, hogy Jordanes munkamódszereit ismerve (pl. a *Romanat* is félbeszakította a *Getica* kedvéért) egyáltalán nem vehető bizonyosra egy ilyen „kronologikus” okoskodás. Ő azt is elképzelhetőnek tartja, hogy Jordanes jóval 552 után fejezte be a gótok történetét, s az újabb eseményeket vagy ideológiai okokból hagyta ki, vagy azért, mert egyszerűen még nem értesült róluk. (HEATHER, 1991. 48–49.)

41 SCHIRREN, 1858. 9–19.

42 Cassiodorus *Variae* 9.25.4.

43 GOFFART, 1988. 32.

44 GOFFART, 1988. 33.

45 *Getica* 60.

46 O'DONNELL 1979, 44

az érvelést, és alighanem igazat adhatunk neki: Eutharik egyéves konzulása olyan időszakra esett, amikor az osztrogót királyság és Bizánc között szokatlanul békés és harmonikus volt a viszony, így nem valószínű, hogy Eutharik rászorult volna Cassiodorus propagandájára.⁴⁷ Mindenesetre érdekes, ahogy O'Donnell a *Getica* Eutharikról szóló részeiből kiindulva elemzi a kompiláció problémáját. A 14. caputban feltűnik Eutharik neve (az Amalus családfában) illetve a 48. caput beszámol Amalasinthával való házasságáról, többször azonban nem esik róla szó. O'Donnell azt feltételezi, hogy Cassiodorus nagy teret szentelt Euthariknak (túl nagyot ahhoz képest, hogy milyen fiatalon meghalt), Jordanes pedig érezte ezt az aránytalanságot, így sok mindent, amiről Cassiodorus tudósít, egyszerűen kihagyott. Az ünneplés, ami Cassiodorus eredeti szövegében Eutharik és Alamasuntha frigyének szólt, Jordanesnél már Germanus és Matasuntha házasságára vonatkozik.⁴⁸

Goffart is hosszan elemzi Cassiodorus és Jordanes kapcsolatát. Szerinte Cassiodorus 12 kötetét a kutatók többsége túlértékeli; nem lehetett sokkal hosszabb, mint a *Getica* negyede, így legfeljebb vezérfonal lehetett Jordanes számára, de semmiképp sem származhat Cassiodorustól a teljes anyag.⁴⁹ Mivel a mű elveszett, leginkább stilisztikai vizsgálatokra hagyatkozhatunk annak megítélésében, mi származik Cassiodorustól.

A *Getica* előszavát sokan úgy értelmezik, hogy Jordanes csupán rövidítését akarta adni Cassiodorus művének. Köpke azonban kimutatta, hogy az előszó nagy része átvétel Rufinustól, aki Origenes Szent Pál apostol leveleinek kommentárjait reprodukálta.⁵⁰ Rufinus nagyon hasonló fordulatokat használ

47 GOFFART, 1988. 33.

48 O'DONNELL, 1979. 46.

49 Cassiodorus 12 „libri”-ről beszél, Jordanes viszont a „volumina” kifejezést használja, amely inkább tekerccset jelent. Erről bővebben: GOFFART, 1988. 58–62.

50 A forrást Heinrich von Sybel fedezte fel. (SYBEL 1838, 53-54.) Egyébként Jordanes némileg utal rá, hogy az előszó átvétel, bár a forrást nem jelöli meg.

Rufinus szövege: „*Volentem me parvo subvectum navigio oram tranquillī litoris stringere et munitos de Graecorum stagnis pisciculos legere, in altum, frater Hieracī, laxare vela compellis relictoque opere, quod in transferendis hominīs Adamanti senis habebam, suades, ut nostra voce quindecim eius volumina, quibus epistolam Pauli ad Romanos dissertat, explicemus: in quibus ille dum sectatur apostoli sensum, in tam profundum pelagus aufertur, ut metus ingens sit illuc eum sequenti, ne magnitudine sensuum velut immanitate opprimatur undarum. Tum deinde nec illud aspicias, quod tenuis mihi est spiritus ad implendam eius tam magnificam dicendī tubam. Super omnes autem difficultates est, quod interpolati sunt ipsi libri. Desunt enim fere apud omnium bibliothecas, incertum sane quo casu, aliquanti ex ipso corpore volumina, et haec adimplere atque in Latino opere integram consequentiam dare non est mei ingenii, sed, ut tu credis qui haec exigis, muneri fortasse divini addis autem, ne quid laboribus meis desit, ut omne hoc quindecim voluminum corpus, quod Graecus sermo ad quadraginta fere aut eo amplius milia versuum*

bevezetőjében, mint Jordanes (részletezi, milyen kevés hozzáférése volt az eredeti műhöz, nem is találta meg az összes kötetet, fél, hogy nem tudta tökéletesen reprodukálni a gondolatmenetet stb.); az átvétel talán annak tudható be, hogy Jordanes ugyanazt akarta közölni bevezetőjében, mint Rufinus, így egyszerűbbnek tartotta majdnem szó szerint lemásolni Rufinus szövegét, mint hogy maga bajlódjon az előszó megírásával.⁵¹ Ez – ha elfogadjuk az érvelést – egyben azt is jelenti, hogy Jordanes nem kizárólag Cassiodorus művét akarta reprodukálni, vagy legalábbis nem tartotta fontosnak, hogy ezt megemlítsse. Az előszó szerint Jordanesnek mindössze 3 napig volt lehetősége Cassiodorust tanulmányozni, ami nevétségesen rövid idő; azonban felvetődik, hogy a „3 nap” már több ókori szerzőnél is feltűnik szimbolikus időtartam-megjelölésként, és egyaránt jelenthet hosszabb vagy rövidebb időszakot. Az is felmerül, hogy Jordanes több ízben is olvashatta Cassiodorust (a kéziratok egy részében a relegi, ’újraolvastam’ szót használja a művel kapcsolatban). Goffart következtetése szerint, ha Jordanes valóban arra akart volna utalni, hogy pontosan próbálta követni Cassiodorus gondolatmenetét, nem a Rufinus-féle sablonos modellhez folyamodik az előszóban. Mindentől függetlenül feltűnhet, hogy Jordanes, bármennyire követte is a középkori történetírásban elterjedt előszó-sablont, elhagyja a szokásos hosszas mentegetőzést történetírói képességeire vonatkozóan, és csak azt emeli ki, hogy a forrásművek nagyon rövid ideig álltak rendelkezésére.⁵²

produxit, abbreviavit et ad media, si fieri potest, spatia coartem: dura satis imperia et tanquam ab eo, qui pondus operis huius scire nolit, imposita. Adgređiar tamen, si forte orationibus tuis, quae mihi tanquam homini impossibilia videntur, adspirante Deo possibilia fiunt. Sed ipsum iam, si videtur, Origenem qualiter praefationem suscepti operis dirigat, audiamus.”

Jordanes szövege: „*Volentem me parvo subvectum navigio oram tranquilli litoris stringere et mimulos de priscorum, ut quidam ait, stagnis pisciculos legere, in altum, frater Castali, laxari vela compellis relictoque opusculo, quod intra manus habeo, id est, de abbreviatione chronicorum, suades, ut nostris verbis duodecem Senatoris volumina de origine actusque Getarum ab olim et usque nunc per generationes regesque descendantem in uno et hoc parvo libello coartem: dura satis imperia et tanquam ab eo, qui pondus operis huius scire nollit, imposita. nec illud aspicias, quod tenuis mihi est spiritus ad implendam eius tam magnificam dicendi tubam: super omne autem pondus, quod nec facultas eorumdem librorum nobis datur, quatenus eius sensui inserviamus, sed, ut non mentiar, ad triduanam lectionem dispensatoris eius beneficio libros ipsos antehac relegi. quorum quamvis verba non recolo, sensus tamen et res actas credo me integre retinere. ad quos et ex nonnullis historiis Grecis ac Latinis addedi convenientia, initium finemque et plura in medio mea dictione permiscens. quare sine contumelia quod exigisti suscipe libens, libentissime lege: et si quid parum dictum est et tu, ut vicinius genti, commemoras, adde, orans pro me, frater carissime. Dominus tecum. Amen.*”

51 KÖPKE, 1859. 66–67.

52 FRIEDRICH 1907, 338-89.

Ami az egyéb idézésekből és levelekből kiderül Cassiodorus munkájáról, az több helyen is ellentétben áll a Geticával. Az összehasonlításban nagy segítségünkre lehet Cassiodorus már említett *Chroniconja*, amely a gót történelem fordulópontjait foglalja össze Eutharik hatalomra jutásáig. Ezek a történetek minden valószínűség szerint a *Historia Gothorumban* is szerepeltek. Goffart ezeket vetette össze a *Getica* idevágó részeivel, és több lényeges eltérést talált.⁵³ Cassiodorus a gót királyokat legtöbbször ugyanazzal a jelzővel látja el (vagyis minden királyhoz más jelzőt társít és ezeknél meg is marad), ezek a jelzők azonban nem egyeznek azokkal, amelyeket Jordanes használ. Több olyan epizódról tudunk a *Historia Gothorumban*, amely a Geticában nem szerepel. Elgondolkodtató, hogy Cassiodorus áradozik Theoderikről, Jordanes azonban alig ír róla (az epizódok kihagyása és lerövidítése pedig mindig tudatos szerkesztés eredménye, vagyis Jordanes nyilván olyan részeket hagyott ki, amelyeket feleslegesnek vagy a gondolatmenetbe nem illőnek ítélt!). Bár a rendelkezésünkre álló összehasonlítási alap nagyon kevés, a kutatások folyamán egyértelművé vált, hogy fenntartásokkal kell kezelnünk a kompiláció kérdését. A hasonlóságok, amelyek a két művet összekötik, magyarázhatóak azzal, hogy mindkét szerző a gót-római összefogás és kibékítés szellemében írta történeti munkáját. (Adolf Ebert mutatott rá, hogy Cassiodorus hasonlóan pozitív oldalról próbálta bemutatni a gótokat, mint Jordanes, de az ő motivációja nem annyira az összefogás propagálása volt, hanem annak bizonyítása: a gót nemes, a rómaiakkal egyenrangú nép, akiktől nem szégyen katonai-politikai vereséget szenvedni. Ilyen értelemben Cassiodorus munkája inkább szólt a római öntudathoz, mint a békítő szándékú körökhöz.⁵⁴)

Sok vitára adott okot a Jordanes által felhasznált szájhagyomány kérdése, amely feltételezések szerint Ablabius munkáiból ismert. A 6. sz.-i gót szájhagyományt személyesen is ismerhette. Néha ő maga is kétségeit fejezi ki ezekkel kapcsolatban (az „úgy beszélik”, „azt mondják” fordulatokhoz folyamodik), ennek ellenére hihetetlennek tűnő részleteket is közöl. A Geticában – főleg az első részben, amely a gótok korai történetét tárgyalja – elég sok olyan elemet találunk, amely ténylegesen a gót hagyomány része lehetett. (Ilyen monda pl. Berig király elhajózása az őshazából, vagy Filimer király története, aki a Fekete-tengerhez vezette a gótokat.) Ezekben a mondákban valós történelmi események őrződhetek meg, erősen leegyszerűsített, szimbolikus formában (a történelem eseményeinek ilyen leegyszerűsítése és megőrződése számos nép kultúrájából adatolható, és hasonló mechanizmusokat mutat).

53 GOFFART, 1988. 40–41.

54 EBERT 1874, I., 560. Idézi GOFFART 1988 is, 26.

Ezek elég jól felismerhetők, és jellemző rájuk az erős elfogultság (pl. az elképzelés, hogy a gót-gepida háború egyetlen ember, Fastida gepida király hibájából robbant ki, vagy a gepidák és a hunok népneveinek magyarázata mind megfelel a gótok ellenséges népekkel szembeni felfogásának).⁵⁵ Ennek a kérdésnek a megítélését nagyon megnehezíti, hogy maguk a mondák nem maradtak fenn máshol, és Ablabiusról sem tudunk túl sokat. (A 4–5. századból adatható egy Ablabii nevű történetíró, de nem biztos, hogy ez azonos azzal az Ablabiusszal, akire Jordanes hivatkozik). Egyetlen munkája sem maradt fenn, csak Jordanes és Cassiodorus utalásaiból ismerjük. Cassiodorus egy leveléből tudjuk, hogy Ablabiusnak a mondák összegyűjtésén kívül több történeti munkája is volt, többek között a gótok 3–4. századi történelméről; szintén Cassiodorus tudósít róla, hogy maga Ablabius nem volt gót származású. Jordanes valószínűleg szintén csak Cassiodorus szövegei alapján ismerte, de a Geticában 3–4 alkalommal hivatkozik rá, főleg a gótok korai történetéről szóló részeknél: a gót kirajzásnál Scandziából, Scythia elfoglalásánál illetve egyes népnevek magyarázatánál (amely egyébként valószínűleg nem Ablabius „találmánya”, mert pl. a herulok népnév-magyarázata már Dexipposnál is megtalálható). A feltételezés, hogy Ablabius jól ismerte és feldolgozta a gót szájhagyományt, Mommsentől származik, de erre valójában csak annyi a bizonyíték, hogy azok a szövegrészek, ahol Jordanes Ablabiusra hivatkozik, a szájhagyományban terjedő mondák jellemvonásait mutatják. Ablabius szerepét ennek ellenére nem szabad lebecsülnünk; Cassiodorus, úgy tűnik, főleg rá hagyatkozott a gót őstörténet rekonstruálásánál, és lehetséges, hogy több adat is tőle származik, csak épp nincs minden esetben forrásként megjelölve.⁵⁶

Jordanes munkája több kéziratban maradt fenn. A Geticának az a szövege, amelyet a mai kiadásokból ismerünk, Mommsen rekonstrukcióján alapszik. Ő osztályozta a *Getica* kézirateit, és az öt legkevésbé leromlott szöveg alapján rekonstruálta Jordanes eredetijét. Mommsen a következő kódexeket használta fel (a legjobban megmaradt szövegektől a leromlottak felé haladva):

55 HEATHER, 1991. 57.

56 GÄRTNER 1973, 10.

Heidelbergi kódex, 8. sz.

Vatikán-Palatinusi kódex, 10. sz.

Valencienne-i kódex, 9. sz.

Firenzei Lorenzo-könyvtári kódex, 11.sz.

Milánói Ambrosianai kódex, 11–12. sz. (a Palatinusi kódex másolata)

Vatikáni Ottobiani kódex, 10.sz.

Bresloui kódex, 11.sz.

Chaltenhami kivonat, 9.sz.

Cambridge-i kódex (Trinity College) 11.sz.

Berlini kódex, 12.sz.

Megjegyzendő, hogy a *Geticának* van egy másik kritikai kiadása is. Ez előbb jelent meg, mint Mommsené, A.C. Closs állította össze 1866-ban *Jordanes de Getarum sine Gothorum origine et rebus gestis* címen. Closs nagy nyelvtudással, de kevés történeti ismerettel rendelkezett; Mommsen rekonstrukcióját hitelesebbnek szokták elfogadni.⁵⁷

5. A *Getica* hitelességének főbb kérdései⁵⁸

5.1 A mű felépítése; problémás pontok a kronológiában

Bár a *Geticát* önmagában szokták vizsgálni, Goffart felismerte, hogy valójában egy három részből álló mű utolsó részének tekinthető.⁵⁹ Az első két részt a *De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum I–II.* alkotja; ezek a teremtéstől kezdve mutatják be a történelmi kronológiát, a római birodalmat örökké fennmaradónak tüntetve fel. Ezek a szövegek is erősen bizánci hatást mutatnak. Ezekhez csatlakozik a *Getica*, amelyhez Jordanes külön előszót írt. A *Getica* tehát nem csak önmagában, hanem egy, az egész történelmet felölelő munka összefüggéseiben is vizsgálható.

57 BOKOR, 1904, 20.

58 Itt nyilván nem tudok minden vitatott részletre kitérni. A szöveghez nagyon bő, régészeti magyarázatokat és más történetírók szövegeire való utalásokat tartalmazó kommentárt ad KISS Magdolna a *Getica* 2002-es magyar fordításában. Emellett KISS Magdolna és LENGVÁRI István több kommentárt illetve magyarázatot is közzétett a fordítás készítése közben. (Ezek az „In memoriam Barta Gábor” c. kötetben olvashatók, Pécs, 1996.)

59 GOFFART 1988, 47.

A *Getica* kronologikus sorrendben mondja el a gót történelmet. Három fő részre tagolható:

1–24. caput: A gótok származása, őstörténete és vándorlása; a Kr.e. II. évezredtől a Kr.u.4. sz.végéig terjedő időt öleli fel. A gótok történetének a Fekete-tenger melletti időszakát részletezi Ermanarik bukásáig és haláláig, illetve az osztro- és vizigótok szétválásáig. Az itt szereplő adatok inkább más, szkíta, thrák, dák törzsekre vonatkozhatnak, hitelességük kétségbe vonható.

25–47. caput: a vizigótok története Fritigerntől Alarikig (4. sz. vége–6. sz. eleje);

47–60. caput: az osztrogótok története.

(Ez a felosztás mesterséges, nem Jordanestől származik; ő csak fejezetekre tagolta a szöveget, nem különített el nagyobb részeket.)

I. Az első rész egyfajta legenda-ötvözetre emlékeztet, és több tárgyi tévedést is tartalmaz. A Jordanes korában ismert földrajzi világ leírásával és a gótok Scandzából való elvándorlásával kezdődik (1–4. caput). Itt találkozunk először a germán eredetmonda egy változatával.⁶⁰ Eszerint a keleti germánok (akik közé a gótok tartoznak) eredetileg az északi germánokhoz tartoztak és csak a népvándorlás során szakadtak ki skandináviai őshazájukból (ennek részletezését ld. később a skandináviai eredet tárgyalásánál).

Az egyik legnagyobb hibának az tekinthető, hogy Jordanes több ízben is összekeveri a népcsoportokat, amikor a gótok Fekete-tenger melletti tartózkodását részletezi (5–24. caput). A gótokat és a getákat egyazon népként kezeli, míg valójában a geta népcsoport Dacia és Thracia területén élt és nem germán eredetű volt.⁶¹ A róluk szóló történetekbe azonban Jordanes belesző olyan mozzanatokat is, amelyek germán, sőt skandináv eredetű hagyományokra engednek következtetni (pl. emberáldozatok módja és gyakorisága⁶²),

60 *Getica* 1.

61 GOFFART, 1988. 84.

62 *Getica* 5. Beszámolója szerint a geták a hadifoglyokat akasztással feláldozták. Ez a szokás az északi germánoknál sokáig nyomon követhető, és arra a mítoszra vezethető vissza, miszerint a főisten (németül *Wotan* vagy *Wodan*, az izlandiban *Óðinn*) felakasztotta magát és több napig lógott félholtan, hogy megszerezze az örök bölcsességet. (*Edda Saemundar, Völuspá* [„A jósnő jövendölése”], 28.) A gót pogányságról egyébként keveset tudunk. A kis törzsek saját istenképpel rendelkeztek, az emberáldozatok is gyakoriak voltak. A szentélyekben és szent ligetekben saját papjaik voltak; szertartásaikban nagy szerepet kapott a húsétel és a húsáldozat. (BÓNA, 1986. 128–129.) 369-72 között, amikor Athanarik keresztényüldözésbe fogott, egy pogány fa istenszobrot küldtek végig az országon, és kényszerítették a keresztényeket, hogy imádják azt (CLAUDE, 1970. 13).

vagyis a népekről szóló információkat vegyítette egymással, és szinonimaként használta a nevüket.⁶³ A Fekete-tenger partvidékén töltött időszakban a gótok kapcsolatba kerültek több, iráni nyelvet beszélő nomád néppel, akiktől Jordanes több ízben megpróbálja őket elválasztani, de magyarázatai nem egyértelműek. A szkíták, a geták, és más, Tracia vidékén lakó népcsoportok mondái elválaszthatatlanul belekeverednek a gótok történetébe. A tévedések többször bizonyíthatóak más források alapján; Jordanes a szkítákat és a dákokat következetesen kapcsolatba hozza a gótokkal, így értesülései néhol hitelesek, csak éppen egy másik etnikumra vonatkoztathatóak.⁶⁴ A dákok Kr.e. 1.–Kr.u.1. sz.-i történetét elég pontosan leírja, mint gót történelmet; Domitianus császárnak a szarmatákkal és a dákokkal vívott háborúját a gótok elleni háborúként mutatja be. Gótként állítja be Maximinus császárt is, aki valószínűleg geta származású volt. Jordanes egy egész fejezetet szentel neki, s a szöveg itt kifejezetten anekdotázós-mesés jellegű.

A 13. caputban megemlíti, hogy a gótok két nagy csoportra, az osztro- és vizigótokra oszlottak. Ezt a két nevet következetesen használja az egész műben, és feltételezi, hogy a fekete-tengeri szállásterületen elkülönülő két csoport, illetve a később államokat alakító két gót törzsi csoportosulás között kontinuitás és azonosság van. Ez nyilvánvaló tévedés (erről részletesebben a gót törzsi szétválásokról szóló fejezetben írok). Szintén téves a névmagyarázat: Jordanes szerint az osztrogótokat Ostrogotha, egy királyuk után nevezték el így, a vizigótok nevében pedig a 'nyugat' szó rejlik.⁶⁵ Bár sokáig így gondolták, nyelvészeti vizsgálatok során bebizonyosodott, hogy az osztro- és vizigót névneveknek nincs közük a germán Ost (kelet) és West (nyugat) kifejezéshez, mint ahogy ez a Visztula két partján való elhelyezkedésük alapján logikusnak tűnne. Az osztrogótok neve a gót *auster* 'fénylő, ragyogó', a vizigótoké a gót *vezu* 'vitéz, hős' szavakból eredeztethető.

A gótokkal rokon gepidákat Jordanes szintén Skandináviából származtatja, amely megint kérdéses. A gepidák népnév-magyarázata is kitaláció: Jordanes szerint azért kapták ezt a nevet, mert a Scandza szigetéről való elhajózáskor később indultak a többieknél, a gepanda szó pedig gót nyelven 'lusta' jelentéssel bír.⁶⁶ (Valójában a gepida név inkább az angolszász *gifða*, *gefða*, illetve a német *geben* 'adni' igével hozható összefüggésbe, és inkább 'bőkezű, sze-

63 A *Getica* címében is fellelhető ez a tévedés: *De origine actibusque Getarum*, a helyes *Gothorum* helyett.

64 Ezt a hibát Sevillai Isidor is elköveti, aki a *Historia Gothorum* elején a gótokat a getákkal azonosítja. (*Historia Gothorum* 1-2.)

65 *Getica* 13.

66 *Getica* 17.

rencsés, boldog” jelentéssel bír.) Több helyen észrevehető az ideológiai szempontú torzítás: a vandálokat általában ellenséges népként kezeli, és a szöveg-helyek, ahol róluk ír, zavarosak, kronológiájuk nem pontos, túlzóak. Hasonlót figyelhetünk meg a hunok esetében is, az ő eredetükről a 24. caputban olvashatunk; Jordanes szerint a hunok azoktól a gótoktól származtak, akik gonosz varázslatokkal foglalkoztak. A korabeli szerzők számára a hunok váratlanul tűntek fel a Volga-Don-Kaukázus vidékén, így a legvadabb eredetmondákkal próbálták magyarázni megjelenésüket. Jordanes valószínűleg Ammianus Marcellinus tudósításából tájékozódott a hunokat illetően, aki maga is csak hallomásból rendelkezett információkkal, és inkább mesés toposzokra hagyatkozik. Az itt olvasható csodaszarvas-történet Bóna István szerint egy hun eredetmonda eltorzított változata.

Jordanes az osztro- és vizigótok szétválását a hun hódítás után, Ermanarik bukásakor és halálakor említi, valójában azonban előbb elkezdődhetett, már az első hun betöréseknél.

II. A vizigótokról szóló rész jobban megkomponált, mint az első, de kb. a felét (36–43. caput) Attila hun uralkodó 451-es hadjáratának, illetve a catalaunumi csatának a részletezése teszi ki, amely nem mindig kötődik szorosan a gótokhoz; emellett Jordanes a vandál királyság ügyes-bajos dolgait is ecseteli.

Ez a rész foglalkozik a legtöbbet olyan eseményekkel, amelyek a római történelemből dokumentálhatóak és így ellenőrizhetőek. A gót-római kapcsolatok kérdéséhez érdekes adalékokat találunk a szövegben. Első lépcsőként 378-ban Fritigern gót király (mint a 4. sz.-ban több barbár uralkodó) betelepülési engedélyt kér népe számára a római birodalomtól. A gótok valószínűleg tudatában voltak a rómaiak telepítéspolitikájának, és tudták, hogy adófizető colonusként fognak bánni velük (bizonyára ez a Jordanes által említett habozás oka). Jordanes interpretációjában a gótok határvédelmi feladatokat láttak volna el. (Itt említi az arianizmust, mint Valens császár tévtanát, amelyet a gótok is átvesznek. Valójában a gótok már sokkal korábban megismerkedtek az arianizmussal.) Nem sokkal később a vizigótok felrúgják a békeszerződést és Alarik vezetésével feldúlják Rómát. Az Alarik és utódja, Athaulf körüli trónviszályok (29–31. caput) különösen érdekesek a gót királyi házak történetének rekonstruálása szempontjából, és bizonyos tekintetben ellentmondanak a Jordanes által sugallt képnek az erős gót dinasztiákról (ld. később a gót királyi házakról szóló fejezetben).

A vizigót-római viszony következő fordulópontja a 416-os szerződés, amelyet Vallia kötött a rómaiakkal, és amelynek értelmében a vizigótoknak meg kellett tisztítaniuk Hispániát a rómaiak külső-belső ellenségeitől, a letelepedé-

si jogért cserébe (32. caput). A gótok később olyan sikeresen harcoltak az alánok, szvévek és vandálok ellen, hogy a kormányzat leállította a hadjáratokat, és a gótok lakhelyéül Aquitaniát jelölte ki. Ezzel a vizigótok formálisan elismerték a Nyugat-Római Birodalom fennhatóságát, ugyanakkor Galliában terjeszkedhettek.

Attila hadjáratairól illetve a catalaunumi csatáról (36-41. caput) Jordanes elég bizonytalan információkkal rendelkezhetett; több fontos elemet is kihagy, emellett nyilvánvalóan a fantázia szülte mozzanatok is beletesz (pl. Attila hosszú és körülményes beszéde a katonáihoz a kézitusa kellős közepén). Jordanes az egyetlen szerző, aki egy újabb galliai hun támadásról is tudósít, ez azonban valószínűleg tévedés; ebben az időben a vizigót Thorismud folytatott harcokat Galliában az alánok ellen,⁶⁷ Jordanes talán ebbe a konfliktusba „keveri bele” a hunokat.

Furcsa, hogy az idegen népek leírása sokszor teljesen háttérbe szorítja magukat a gótokat. Athanarik királyról (akit Sevillai Isidor az első gót királyként ír le)⁶⁸ például Jordanes csak annyiban emlékezik meg, hogy Konstantinápolyba érvén elámul a város szépségén. Goffart szerint ez a rész egyáltalán nem tekinthető a gótok dicsőítésének; sok dicsőséges epizód kimarad.⁶⁹ Theoderik 36 éves uralkodásáról is leginkább csak a külpolitikai események fényében szól.

A történelmi hitelesség ebben a részben is több helyen megkérdőjelezhető, Alarik temetésénél pl. ugyanazt a módszert írja le, amivel állítólag Attila hun királyt is eltemették; Bóna István mutatta ki, hogy ez a folyóeltereléses temetkezés a kor technikai viszonyai között gyakorlatilag kivitelezhetetlen volt.

III. A harmadik részben Jordanes visszatér a 376 körüli eseményekhez, illetve a keleti gótok azon részével foglalkozik, akik hun befolyás alá kerültek. A Balamber hun királlyal vívott háború (48. caput) valószínűleg félreértés, és nincs történelmi hitelessége (ld. az Amalus-házról szóló fejezetnél).

Érdekes és sokat vitatott az a szövegrészlet, ahol Jordanes Attila temetéséről ír (49. caput). Ezt valószínűleg Priscos azóta elveszett szövegeiből vette át; az egyes részletek hitelessége is vitatott.⁷⁰

67 Thorismud jellemét Jordanes egyébként sokkal pozitívabban mutatja be, mint Sevillai Isidor, aki egyértelműen kegyetlen önkényúrnak írta le (*Historia Gothorum* 30). Ez bizonyára abba a tendenciába illeszthető, miszerint Jordanes igyekezett a gótokat a lehető legjobb oldalukról bemutatni.

68 *Historia Gothorum* 6.

69 GOFFART, 1988. 62–68.

70 Erről bővebben ld: BÓNA, I.: *A hunok és magykirályaik*. Budapest, 1993

Az 51. caputban, némileg kitérőként említi Jordanes a „kis gótokat” és Wulfila püspököt. Ők a 348-ban a rómaiakhoz menekült és Thráciában letelepedett gótok utódai. Wulfila vagy Ulfilas (311–382) felvette az ariánus vallást, és népét is erre térítette.⁷¹

Nagy Theoderik uralkodásának Jordanes elég hosszú szövegrészt szentel (52–59. caput). Születésével kapcsolatban felvethető, hogy Erelieva, Theoderik anyja nem ágyasa, hanem felesége volt Thiudimernek, de a házasságot nem tekintették érvényesnek, mert Thiudimer ariánus, Erelieva viszont a források szerint katolikus volt. Theoderik születésének pontos ideje problematikus, 451 és 456 közé tehető. A *Getica* alapján leginkább 455-re tehetjük. A gótok és rómaiak közötti újabb szerződésre, amelynek keretében a 8 éves Theoderik Konstantinápolyba ment túszként, tehát 463-ban kerülhetett sor. Jordanes szerint Zeno császár „fiává fogadta” (*in arma filium adoptare*), amely egy germán örökbefogadási formát takarhat (erről Cassiodorus is ír). Egy erősebb uralkodó által örökbefogadott király így, minden függése ellenére is, nagy tekintélynek örvendett. Zeno ezzel a gesztussal valószínűleg nem csak háláját akarta kimutatni Theoderik felé, amiért az a trónkövetelőkkel szemben mellé állt, hanem ezzel is igyekezett Theoderiket és ellenfelét, Theoderik Strabot egymás ellen kijátszani. 478-ban mindkettejükkel szerződést kötött, Strabot magister militum praesentalis-szá, Theoderiket pedig magister militum tette és rex amicusnak címezte. (483-ban, Strabo halála után Nagy Theoderik nyeri el Strabo egykori címeit is.) 487–488-ban Zeno, amikor Theoderiket Odoacer ellen küldi harcolni, ugyanahhoz a fogáshoz folyamodik, mint egykor a Római Birodalom Alarikkal szemben. Jordanes – hogy a gótokat itt is jobb színben tüntesse fel – elég sokat elhallgat Theoderik és Odoacer konfliktusáról, mivel Theoderik – valószínűleg egy tisztességesnek nem éppen

71 Wulfila a görög és a latin Biblia-változat egybevetésével alkotta meg a gót fordítást; az általa használt helyesírás a korabeli görög helyesírást veszi mintául. A szöveg az összes gót törzs között elterjedt volt: ezt használták az osztrogótok Itáliában, a vizigótok Hispániában, sőt a vandálok is Észak-Afrikában; valószínűleg minden olyan keleti germán törzs ezt vette át, akik a gótokon keresztül ismerkedtek meg a kereszténységgel. A fennmaradt kéziratok a nyugati gót dialektusokat tükrözik. A szövegből először a 16. sz.-ban adtak ki részleteket Németalföldön. Az alapvető kéziratot a werdeni kolostorban találták meg, Westfáliában, ez a Codex Argenteus. II. Rudolf császár Prágába vitette, ahonnan a harmincéves háború végén a svédek hadizsákmányként vitték magukkal Svédországba; ma is Uppsalában őrzik. A Biblián kívül több kisebb gót nyelvemlék is fennmaradt, így néhány rúnafelirat, ill. egy Biblia-magyarázat (*Skereins atwaggeljons þairh iohannen*, rövidebb nevén *Skereins* – Kommentár János evangéliumához, a Codex Vaticanus Latinusban). (A gót nyelvemlékekről bővebben: HUTTERER, 1992.).

nevezhető összeesküvés keretében – saját kezűleg ölte meg a fegyvertelen Odoacert.

Jordanes futólag említi a comes tisztséget a gótoknál; a késő császárkorban egy-egy előkeiő kísérei nevezték így. Theoderik alkotta meg a comes Gothorum tisztséget; ennek a közigazgatási rendszernek a tagjai félig katonai, félig igazgatszolgáltatási funkciókat láttak el, és a gót vezető réteget alkották. Jordanes konkrétan nem mondja ki, de Nagy Theoderiknek gyakorlatilag sikerült egyesítenie a keleti és nyugati gót királyságot, mivel unokája királlyá emelésével, akinek hivatalosan ő volt a gyámja, a vizigótok feletti hatalom is a kezébe került 15 évre.

A *Getica* Justinianus dicsőítésével ér véget, és egyfajta gót-római szövetséget vetít előre Germanus személyében (aki származására nézve félig Amalus, félig római).

Külön téma volna megvizsgálni a Geticában említett többi néppel kapcsolatos információkat. A gótokon kívül igen sok adatot találunk a hunokról, a vandálokról, gepidákról, szarmatákról, alánokról, frankokról, burgundokról, szvévekről stb. Ezeknek az információknak nagy része azonban ellenőrizhetetlen.

Az egyes részek áttekintése után vizsgáljuk meg a többi forrás tükrében, mennyire tekinthető történelmileg hitelesnek Jordanes Geticája, és mely pontokon szorulnak felülvizsgálatra az általa közölt adatok. Természetesen nem tudok minden problémakörre kitérni, hiszen a Geticának szinte nincs olyan szövegrészlete, amely ne váltott volna ki heves vitákat a szakirodalomban; csak azokra a fordulópontokra és elemekre koncentráltam, amelyeknek tisztázása valóban lényeges volna a gót történelem rekonstruálásához.

5.2 A skandináviai eredet kérdése

A *Getica* elején olvasható magyarázat szerint a gót nép Scandza vagy Scandzia szigetéről származik, ahol több más néppel éltek együtt. Berig király vezetésével hajóztak át a tengeren, és a földet, ahol kikötöttek, Gothiscandzának nevezték el. Innen az ulmerungok földjére vándoroltak a Visztula torkolatához, ahol az őslakosokat és a szomszédos vandálokat leigázták. Berig után az ötödik király, Filimer vezette később tovább a gótokat Scythiába.⁷²

Nem ez az egyetlen elmélet a gótok származásáról a történeti irodalomban. A másik nagy gót történetíró, Sevillai Isidor egyáltalán nem említi, hogy Skandinávia lett volna a gótok őshazája. Az ő verziója szerint a gótok Magóg-

72 *Getica* 1–5.

tól, Jáfet fiától származtak, és a getákkal azonosíthatók; munkája összefoglaló részében a szkíták rokonaiként emlegeti a gótokat.⁷³ (A getákat Jordanes is keveri a gótokkal. A népeknek ez az összemosása alighanem abból adódik, hogy a gótok a Dnyeper és Don közötti területen, ahová a Kr.u. 2. sz.-ban vándoroltak, szarmata lovasnépek befolyása alá kerültek, s keveredésük olyan mértékű lehetett, hogy a történetírók nem tudtak köztük különbséget tenni.⁷⁴) Jordanes biztosan ismerte ezt az elméletet is, mert Josephus Flavius Magógot a szkítákkal hozta rokonságba, Jordanes pedig megjegyzi: csodálkozik, hogy a nagy történetíró miért nem emlegeti itt a gótokat is, hiszen a gótok szkíták voltak.⁷⁵ Ez az elmélet is több szerzőnél megtalálható, s hogy a Scandza-elmélet lett elterjedtebb, az talán csak annak tudható be, hogy a *Getica*, amely később privilegizált helyet kapott a gót történetírásban, ezt vette át.

Régészetileg nem lehet igazolni a skandináv eredetet. A 19. sz. némileg romantikus, a germán nacionalizmustól sem mentes tudományos légkörében sokan próbálkoztak a gót őshaza pontos lokalizálásával. Az elmélet talán legfontosabb képviselője, Korsinna, egyértelműen Svédországot jelölte meg a gót kirajzás kiindulópontjaként 1895-ben (ő a feltárt sírok elemzése alapján jutott erre a következtetésre). Később kiderült, hogy a sírok datálása sok esetben téves volt. Több kísérlet is történt egészen a 20. sz. közepéig, de egyértelmű bizonyítékot eddig nem találtak a régészek.⁷⁶

A skandináviai származás elméletét tehát eddig sem cáfolni, sem megerősíteni nem sikerült, de a támogatók és az ellenzők is fel tudnak sorolni elfogadható érveket. Tény, hogy az ókori szerzők igen jól ismerhették az itteni népeket, és sok etnikum esetében régészeti emlékek is alátámasztják az antik írók hitelességét. A *Getica* elején felvázolt földrajzi viszonyok elég pontosan leírják a Skandináv félszigetet, bár Jordanes mint külön szigetet említi. A Thyle nevű sziget, amelyről szintén szól pár szót, talán Izlanddal, esetleg Man szigetével lehet azonos; mindenesetre figyelemreméltó az egybecsengés a norvég Telemark (eredetileg Thilemark, Thylemark) megye nevével. A Scandza szigetén élő népek felsorolásánál⁷⁷ is több ilyen egybeeséssel találkozunk: a raurarik népnév a norvég Romerike, a rug a Rogaland földrajzi névvel cseng egybe. Jordanes valószínűleg Cassiodorustól vette a skandináv kivándorlás történetét (Cassiodorus egyik levelében szerepel), ő pedig talán Ablabiustól, il-

73 *Historia Gothorum* 1-2., ill. Recapitulatio

74 CLAUDE, 1970. 8.

75 HACHIMANN, 1970. 34.

76 A gót eredet kérdésének régészeti vizsgálatairól hosszasan ír HACHIMANN a *Goten und Skandinaviern* c. munkájában (221–450).

77 *Getica* 3.

letve Orosiustól. Kimutatható, hogy a *Getica* elejének földrajzi leírásai szorosan kapcsolódnak Orosius *Historiarum adversum paganos libri*-jének szövegéhez. (A Thyle-szigetet egyébként több említésből is ismerjük, Vergilius *Georgica*-jában is olvashatunk róla;⁷⁸ a földrajzi információk elég széles körben elterjedtek voltak.)

Gothiscandza neve elég homályos, de a névadási magyarázat alighanem kitaláció. A név „gót Scandza-t” jelent (ellentétben az „igazi” Scandzával, ahonnan eljöttek). Nyelvészetileg összefüggésbe hozták Gdansk nevével (eredetileg Gedanum), de egyértelmű bizonyíték nincs rá, hogy a két helységnév identikus volna – sem nyelvészeti, sem régészeti. Müllendorf szerint a Gothiscandza név egyáltalán nem is germán eredetű, hanem Cassiodorus vagy Jordanes alkotta meg, mesterséges szóösszetétellel (Gothi + Scandza).⁷⁹ Livius említi, hogy Evander és Aeneas nevet adott a földnek, ahol kikötöttek; Jordanes talán ezt a mondát vette át és alkalmazta a gótokra.⁸⁰

Hachmann foglalkozott részletesen ezzel a problémakörrel. Ő a skandináv őshazát nem mint történelmi tény, hanem inkább mint toposzt kezeli, amely újra és újra feltűnik a középkori történetírásban. Tény, hogy a szerzők több barbár nép esetében is Skandináviát jelölik meg kirajzási területként. Például az *Origo gentis Langobardum* is felhossa a skandináv eredetet; mivel ennek a műnek a keletkezéséről nem tudunk szinte semmit, és a szerzőt sem ismerjük, sokat spekuláltak azon, hogy esetleg Jordanes lehetett a minta.⁸¹ Ez a mű különösen érdekes a Scandza-toposz szempontjából, ugyanis – bár Scandza szigetként szerepel – a vandálokkal vívott háború földrajzi viszonyai már azt a benyomást keltik, hogy a kontinensen járunk, pedig elhajózásról (vagy egyáltalán a tengeren való átkelésről) nem esik szó a szövegben. Tehát a longobárdok egyik pillanatban egy szigeten laknak, aztán hirtelen a kontinensre kerülnek; ez a zavaró körülmény jogosan veti fel a gyanút, hogy a szigeti származás egyszerű toposz, amelynek semmiféle történelmi hitelessége nincsen. Hachmann egyenesen arra következtetett, hogy az *Origo gentis Langobardorum*ban a Scandzáról szóló passzus későbbi betoldás, valamiféle minta követése.⁸² Ugyanezt a Scandza-toposzt találjuk Paulus Diaconusnak a longobárdokról írt

78 HACHMANN, 1970. 39–44.

79 REICHERT, 1973. 443

80 Livius *Ab urbe condita* 1.1.3–4; idézi GOFFART, 1988. 89.

81 HACHMANN, 1970. 19. Az *Origo gentis Langobardum* így indul: „est insula qui dicitur Scandan... in partibus aquilonis, ubi multae gentes habitant...” Ez ugyan nem egyezik szó szerint Jordanes szövegével, de nagyon hasonlít a *Getica* elejére.

82 HACHMANN, 1970. 21.

művében is.⁸³ Érdekes, hogy a frankoknál, ahol a *Getica* csak a Karoling-rene-
szánsz korában válik ismertté, nem említik Scandzát a longobárdokkal kap-
csolatban. Fredegar említi ugyan Scathanavia-t, de nem, mint szigetet, hanem
mint kontinentális területet, a Duna és a tenger között.⁸⁴ Ugyanez olvasható
a 775 körül keletkezett *Chronicon Universale*-ban, s a szerző hozzáteszi: állí-
tólag a burgundok is innen származnak. Sőt, a Fredegartól valószínűleg füg-
getlen *Passio s. Sigismundi regis* (7–8. sz.) is ezt írja a burgundokról.⁸⁵ Nagyon
úgy tűnik, a skandináv származás valóban toposz volt, vagy legalábbis olyan sű-
rűn vették át egymástól a szerzők, hogy a motívum sorsa nem nagyon követ-
hető nyomon.

Ha tüzetesebben megnézzük magát a szöveget, feltűnik, hogy Jordanes
földrajzi leírása nem öncélú: nem általánosságban mutatja be a területet, ha-
nem kifejezetten arra helyezi a hangsúlyt, hogy a gótok milyen környezetből
jöttek, és útjuk merre vezetett. Egy helyütt megemlíti, miszerint Bizáncban el-
terjedt az a téves nézet, hogy a gótok a Brit-szigetéről származnak,⁸⁶ ennek
fényében érthető, hogy miért ír ilyen hosszas földrajzi bevezetőt (meg is emlí-
ti: Britannia is arrafelé található, de egy másik sziget).⁸⁷ Ez a szinte fontosko-
dó különbségtétel Scandza és Britannia között némileg megkérdőjelezi az in-
formációk szigorúan toposz-voltát, hiszen ha Jordanes tudta, hogy a Scandza-
történet nem hiteles, csupán szükséges toposz-elem, miért tartotta lényeges-
nek, hogy megemlítsen ezt a tévedést a gótok származási helyéről? Minden-
esetre ez önmagában semmit sem bizonyít, s valószínűleg igazat adhatunk
Heathernek: Skandinávia, a Brit-szigetek és egyáltalán az Északi-tenger vidéke
a görög-római földrajzi és néprajzi műveltség számára sokkal inkább miszti-
kus, nem-evilági hely volt, mint konkrét terület. Bár valószínű, hogy Jordanes
írott forrásokat is talált a gótok skandináv eredetével kapcsolatban, az elkép-
zelés széles körben elterjedt lehetett, nem csak a gótokkal, de több barbár
néppel kapcsolatban is. Az tűnik legkézenfekvőbbnek, hogy Jordanes a barbár-
rok titokzatos eredetével kapcsolatos elképzeléseket egy valós gót eredetmon-

83 Paulus Diaconus: *Hist. I.* „*Winnilorum, hoc est Langobardum, gens... ab insula quae Scandina-
via dicitur adventavit*”.

84 Fredegar III. 65.: „Langobardum gens, priusquam hoc nomen adsumerit, exientes de
Scathanavia, que est inter Danuvium et Mare Ocianum.” Idézi HACHMANN 1970, 25.

85 HACHMANN, 1970. 27.

86 *Getica* 5. Goffart ezért is állítja, hogy Jordanes földrajzi bevezetője nem a szerző földrajzi
érdeklődéséből következik, hanem pontosítás céljából került a szövegbe. (GOFFART,
1988. 88.)

87 GOFFART, 1988. 89.

dával vegyítette.⁸⁸ Mindenesetre bizonyos, hogy sokszoros átvétellel és átértelmezéssel állunk szemben.

Ami a gótok vándorlását illeti, elképzelhető, hogy az adatok több különböző népre vonatkoznak, hiszen csak a 3. sz.-tól különül el egyértelműen, hogy a történetírók kiket neveznek „gótoknak”. „Gotonok, gutonok” nevű néppel az I. sz. elején találkozhatunk; Ptolemaios 150 körül említ egy „gut” nevű népet Skandinávia területén. Az Amalusok a „gaut”-októl, illetve egy Gapt nevű ősötől eredeztették magukat. Ezeknek a neveknek és a népek történelmi kapcsolatainak magyarázata máig vitatott. (Az első királyok körüli vitáról bővebben szólak az uralkodóházak leírásánál.) Egyértelmű magyarázat valószínűleg nem is adható, mivel a népcsoportok hosszabb-rövidebb ideig együtt éltek, összeolvadtak és keveredtek.; a gutonok például sokáig éltek a kelta jellegű lugius illetve vandál kultúrkörben is.

A források csak akkor kezdik egybehangzóan „gótnak” nevezni a népcsoportot, amikor már a Fekete-tengernél élnek. Jordanes hitelessége nehézkesen ellenőrizhető; tömeges skandináviai kivándorlásról azonban bizonyosan nem beszélhetünk. A gót honfoglalás a szárazföldön Jordanes becslése szerint Kr.e. 1490 körül ment végbe, valójában azonban sokkal később, a Kr.u. I. sz.-ban.

5.3 Gót törzsi szétválások és új törzsszövetségek

A Geticából tehát tudjuk, hogy a gótok a 3. sz.-tól kezdve két nagyobb csoportra oszlottak. Jordanes azt sugallja, hogy az osztro- és vizigótoknak, akik már ebben az időben teljesen kialakult törzsszövetségeket alkottak, külön-külön követhető és folyamatos történelme van.

Ammianus Marcellinus is említi a 4. sz.-ban, hogy a gótok két nagyobb csoportja különíthető el; ő ezeket Tervinginek és Greuthunginak⁸⁹ nevezi. A források elemzőinek egy része úgy tekinti, hogy az Ammianus által említett Tervingi csoport azonos a vizigótokkal, a Greuthungi nép pedig az osztrogótokkal azonosítható.⁹⁰ A többi 3. sz.-i forrás vizsgálata azonban inkább arra enged következtetni, hogy a gótok előbb kisebb törzsszövetségeket alkottak, és a két nagy népcsoport, az osztro- és a vizigótok csak jóval később, legkorábban a 3.-4. sz. fordulóján álltak össze. Erre vonatkozóan számtalan elmélet született. Burns úgy véli, a Tervingi és Greuthungi előbb két kisebb csoportot

88 HEATHER, 1991. 66–67.

89 THOMPSON szerint a nevek jelentése: Tervingi = „az erdő népe”, Greuthungi = „a puszta népe”. (THOMPSON 1984, 30.)

90 MUSSET, 1975. 36; THOMPSON, 1966. 1–2.

jelentett, amelyek körül később több törzs csoportosult.⁹¹ Wenskus és Wolfram mellett érvel, hogy a Tervingi és a Greuthungi nép nem feleltethető meg egyértelműen a vízi- és osztrogótoknak; szerintük a két nagy gót népcsoport már a hunok betörései előtt létezett, a hun csapatok megjelenése azonban akkora káoszt és politikai bizonytalanságot idézett elő, hogy az addigi törzsszövetségek felbomlottak, és az osztro- és vizigót csoport kialakulása egy teljesen új politikai formáció felállításának tekinthető.⁹²

Újabban Heather próbálta tisztázni ezt a kérdést, és eredményei leginkább Wenskus és Wolfram véleményét támasztják alá.⁹³ Elmélete szerint a Tervingi és a Greuthungi csoport valószínűleg több kis csoportra esett szét, majd ezekből, részben az előző két formációt lefedve, jött létre az osztro- és a vizigót törzsszövetség. Heather szerint ez a – hun betörések okozta – szétzilálódás jóval nagyobb lehetett, mint ezt a *Getica* alapján sejtenénk; ez már abból a tényből is következik, hogy a 370 utáni száz évben teljesen újradefiniálódtak a gót politikai viszonyok. A Jordanes által sugallt kontinuitás a népcsoportok (és nem utolsósorban az uralkodóházak, ld. később) között félrevezető és korrekcióra szorul.

Ammianus Marcellinus az egyetlen szerző Jordanesen kívül, aki némileg részletezi a hun betöréseknek a gótokra gyakorolt hatásait 370 körül. Az ő beszámolója szerint a Tervingi csoport két nagyobb részre bomlott fel:

Az első csoport 376-ban délre menekült, és menedékjogot kért a Római Birodalomtól, vezérek Alavivus és Fritigern voltak.⁹⁴ Ez a csoport kb. 10 ezer férfit számlált, amely 50 ezer körüli teljes létszámot jelenthetett.⁹⁵

A másik csoport a birodalmon kívül maradt, Athanarik vezetésével. Ammianus szerint a lakosság túlnyomó része nem ezzel a csapattal, hanem Fritigernékkal tartott;⁹⁶ mindemellett Athanarik csapata is elég nagy és erős volt ahhoz, hogy elűzze a szarmatákat az új szállásterületről, és a 380-as években végig sikerült megőrizni a befolyásukat a területen.⁹⁷

Hasonló töredezésről számol be Ammianus a Greuthungi gót népcsoportnál is. A következő néptöredékek adatolhatók:

91 BURNS, 1980. 5 ff., 29 ff.

92 WENSKUS 1961, 417 ff. (általános elméletét a gótokon mutatja be); WOLFRAM 1989, 5–12, 231 ff., 300 ff.

93 HEATHER, 1991. 12–18.

94 *Ammianus Marcellinus* 31.3.8

95 HEATHER, 1991. 139.

96 *Ammianus Marcellinus* 31.3.8

97 *Ammianus Marcellinus* 31.4.13

Az eredetileg Ermanarik által vezetett csoport 376-ban átkelt a Dunán Alatheus és Saphrax vezetésével;⁹⁸ ennek a csapatnak a nagyságáról nincs adatunk.

Ammianus említ egy Farnobius által vezetett csoportot, akik Alatheus és Saphrax embereivel együtt érkeztek a Dunához. Nem tisztázott, hogy ők külön, független csoportot alkottak-e, vagy az előbbi csapat részének tekinthetők.⁹⁹

Egy harmadik csoport Odotheus vezetésével 386-ban próbálta átlépni a Duna vonalát, ők katonai vereséget szenvedtek a rómaiaktól.¹⁰⁰

Ellentétben a Tervingikkal, a Greuthingiknél Ammianus nem említi, hogy elvándorlásukat a hun betörések okozták volna. Akárcsak Jordanesé, az ő beszámolója is kissé ellentmondásos; bár először azt mondja, a Greuthingi törzsszövetség (akiket eredetileg Ermanarik vezetett) együttesen vándorolt délre, később több csoportról tesz említést. Ennek vagy az lehet az oka, hogy a Greuthingiknél is megvolt a Tervingikre jellemző széttagoltság, vagy az, hogy már a hun invázió előtt is leszakadtak és elvándoroltak Greuthingi csoportok, és Ammianus az ő mozgásukat írja le.¹⁰¹ Az azonban bizonyos, hogy mindkét esetben erősen megkérdőjeleződik a Jordanes által sugallt politikai egység.

Az eddig felsoroltakon kívül további gót csoportokról is tudomásunk van, akik a Római Birodalommal kerültek kapcsolatba.

405–406-ban egy pogány gót, Radagaisus inváziót vezet Itáliába, valószínűleg a Duna melletti szállásterületről. Ez a csoport több különféle néptörzsből állhatott, de a vezetés gót volt; kb. 10 ezer embert számláltak.

A 460-as években egy másik gót csoport került kapcsolatba Bizánccal, őket Thrákiában telepítik le. A 470-es években Theoderik, Triarius fia volt az uralkodójuk, ekkor ők is kb. 10 ezren lehettek.

Valamer és unokatestvére, az Amalus családból származó Theoderik csapata Attila hun birodalmának összeomlása után bukkan fel, amikor kikerülnek a hun befolyás alól 450-460 körül.¹⁰²

Bigelis gót királyt a római birodalom tábornoka, Ardabur ölette meg valamikor 466–471 között. Az ő általa vezetett csoport nem lehetett túl nagy.¹⁰³

98 *Ammianus Marcellinus* 31.4.12-13; 5.3

99 *Ammianus Marcellinus* 31.4.12

100 *Zosimus* 4.35.I.

101 HEATHER, 1991. 14.

102 *Priscus* fr. 49

103 *Romana* 336.

Két kisebb gót csoport élt a Krím-félszigeten is.¹⁰⁴

Ebből az öt néptörédekből az első hármat még mindenképpen hozzá kell adnunk az Ammianus által felsoroltakhoz (a másik kettő nem képvisel számottevő tömeget); így tehát valószínűsíthető, hogy a gót törzsszövetségek a hun betörések következményeképp legalább 6–7 kisebb csoportra bomlottak szét. Ez a tény teljesen aláássa Jordanes nézetét, miszerint a 3–4. sz.-i osztró- és vizigótok, illetve a később az államaikat megalapító népcsoportok között teljes lett volna az azonosság és a kontinuitás.

(Megemlíthetjük, hogy Prokopios is szentel néhány passzust a vizigót-osztrógót különválás kérdésének a Justinianus háborúi c. munkában, bár az ő adatai kissé felületesnek tűnnek. Egyértelmű különbséget tesz a két nép között; az osztrógótokat egyszerűen csak „gótóknak” nevezi, belőlük válnak ki a vizigótok. A vizigótokat úgy definiálja, mint azokat az elemeket, akik az első hun betörések alkalmával elválnak a többiektől és elvándorolnak.¹⁰⁵ Akiket ő „gótóknak” nevez (tehát az osztrógótok) viszont szerinte nem jártak a Dunától nyugatra a hun birodalom összeomlása előtt.¹⁰⁶)

A Tervingik és a vizigótok között lehetett némi folytonosság. Azok a Tervingik, akik 376-ban átkeltek a Dunán, később nagy részét adták Alarik népének, akik Galliában és Hispániában királyságot alapítottak. Alarik csapata azonban két másik gót néptörédeket is befogadott: azokat, akik túléltek Radagaisus itáliai hadjáratát (ők 408-ban csatlakoztak Alarikhoz)¹⁰⁷, illetve a Greuthingi csoport első részét, akiket Alatheas és Saphrax vezetett. Az Alarik által vezetett gótok száma így 40 ezerre nőtt, s hozzájuk csatlakoztak valószínűleg más népelemek is, így alakult ki a vizigót törzsszövetség. Semmiféle adat nincs arra vonatkozólag, hogy ezek a csoportok Alarik fellépése, illetve a hun inváziók előtt bármiféle definiálható közösséget alkottak volna. Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatnánk: a vizigótok azokból a gót elemekből kovácsolódtak össze, akik sikeresen elmenekültek a hun hódítók elől.¹⁰⁸

Az osztrógót nép, akiket majd Theoderik vezet Itáliába, hasonló fúzió révén jöhetett létre, a Thrákiában letelepített gótok és a Valamer által vezetett csoport összeolvadásával. Itt sem adatolható, hogy korábban bármiféle együttélés lett volna közöttük, sőt az egyesülés előtt háborús konfliktusaik is voltak.

104 *Justinianus háborúi* 8.4.9

105 *Justinianus háborúi* 3.2.7; 8.5.5

106 *Justinianus háborúi*, 3.2.39–40

107 *Zosimus* 5.35.6

108 HEATHER, 1991. 71.

Tehát a Tervingi = vizigót, illetve Greuthingi = osztrógót kontinuitásnak nincs túl sok értelme, ha a politikai viszonyok ilyen szintű átrendeződéséről beszélhetünk. Ez azonban azt jelenti, hogy Jordanes Geticáját nem elég csupán kiegészíteni a római szerzők adataival, hanem bizonyos pontokon alapjaiban kell felülvizsgálunk. A *Getica* olvasásakor feltűnik, hogy Jordanes szerint a gótok elvándorlásának fő mozgatórugója a hun invázió megindulása volt (ezt a mű felépítése is kiemeli: az első részben az osztró- és vizigótoknak egy királyuk van, politikai egységet alkotnak, amely a betörésekkel bomlik ketté).¹⁰⁹ Néha kifejezetten úgy tűnik, Jordanesnek nem sok fogalma volt róla, milyenek voltak a gót politikai viszonyok a hunok megjelenése előtt; az ellentmondások talán egymásnak ellentmondó források feldolgozásából adódnak.

5.4 A gót királyi házak

A *Getica* említi elsőképpen a két gót uralkodóházat, az Amalusokat és a Balthusokat.¹¹⁰ Mivel Jordanes folytonosságot tételez fel a hun betörések előtti gót politikai csoportosulások és a későbbi államok között, evidens lehetett számára, hogy mindkét népcsoportnak már korábban, a 3.sz. közepétől kezdve megvolt a saját uralkodó dinasztiája.¹¹¹ A *Getica* tanúsága szerint a gótok a hunok megjelenése előtt egy Amalus sarj, Ostrogotha uralma alatt álltak (ő, mint a későbbiekben látni fogjuk, valószínűleg nem valós személy). Bár az 5. caput szerint a két dinasztia egyenrangú volt, Jordanes konzekvensen fontosabbnak állítja be az Amalusokat. A Balthusok geneológiáját nem közli olyan részletességgel, mint az Amalusokét; árulkodó passzus, hogy amikor a vizigótok felfedezik, hogy egy Amalus is van köztük, őt választják királlyá a Balthus családtagok helyett.¹¹² Wolfram szerint mindkét család vezető szerepet játszott már a hun invázió előtt, de az Amalusok némileg privilegizált helyzetben voltak. Szerinte a Balthusok az elvándorlás után a Tervingiknek azon a részén uralkodtak, akik a későbbi vizigótok magját alkották, így hatalmuk a vizigótok felett eleinte nem lehetett kifejezetten monarchikus jellegű; a vándorlások során alapozhatták meg királyi hatalmukat.¹¹³ Más vélemények szerint az Amalusok privilegizált helyzete annak köszönhető, hogy míg ők a 3.-tól a 6.sz.-ig

109 *Getica* 17.

110 *Getica* 5.

111 MUSSET, 1975, 42 ff.

112 *Getica* 33.

113 WOLFRAM, 1989. 94 ff, 143 ff.

folyamatosan uralkodtak, a Balthusok csak jóval később jelentek meg. Schmidt¹¹⁴ úgy véli, Alarik volt az első Balthus uralkodó; ezt az elképzelést Thompson is támogatta, aki szerint a vizigótok a 4.sz.-ban egyáltalán nem rendelkeztek állandó vezérrel vagy uralkodóval, így uralkodócsaládjuk sem volt Alarik feltűnése előtt.¹¹⁵ Az osztrogótok első királyának általában vagy Ostrogothát¹¹⁶ (amennyiben elfogadjuk, hogy valós személy volt), vagy Ermanarikot¹¹⁷ tekintik.

A királyi házak történetéhez kevés adatot találunk a római szerzőknél; nem sok helyet szenteltek a gót vezérek leszármazásának. Jordanes munkájából úgy tűnik, a két fő uralkodóház történetében is folytonosság van, azonban – mint látni fogjuk – ez a nézet sem teljesen helytálló.

5.4.1 Az Amalusok¹¹⁸

Az Amalusokat Jordanes egyértelműen vezető és privilegizált dinasztikaként mutatja be, akiknek geneológiája messzire visszavezethető. Már Cassiodorus összeállította Athalarik családfáját¹¹⁹, s ezt Jordanes alighanem tőle vette át. Jordanes interpretációjában az Amalusok már a hunok megjelenése előtt is a gótok vezető dinasztiája voltak, ám ha figyelembe vesszük az előzőekben a politikai széttagoltságról mondottakat, kevéssé tűnik valószínűnek, hogy az összes gót feletti hatalom egyetlen család kezében összpontosult volna. (Megjegyzendő, hogy maga Jordanes is említ egy olyan nézetet, miszerint az

114 SCHMIDT, 1933. 240 ff.

115 THOMPSON, 1966. 43 ff.

116 SCHMIDT, 1933. 201 ff.

117 BURNS, 1980. 35–36 ill. BURNS, 1984. 33 ff.

118 A család neve több alakban is előfordul. Az angolszász szakirodalomban főleg Amalként, máshol Amalusként is emlegetik őket. Az Amalus névváltozat első ránézésre latinos alaknak tűnik, de elképzelhető, hogy az eredeti gót név egy (akár eltorzult) formájával állunk szemben. A gót nyelv archaikus szakaszában ugyanis a singularis nominativus alak általában –s végződést kapott, amihez néha kötőhang járult, vagyis a név eredetileg *Amals vagy *Amalus alakú lehetett. Wulfila idejében a szóvégi –s a legtöbb szóban még megvolt, a 6. sz.-ból adatolható személyneveknél azonban már lekopott vagy rotacizmus útján –r-ré lett, mint az északi germán nyelvekben. Ezért nem nagyon lehet eldönteni a kérdést, hogy az Amalus névalak eredeti gót, vagy latin találmány. Mivel az eredeti gót alak ehhez nagyon hasonló lehetett, az Amalus névváltozatot használtam; a Balthus névte ugyanez vonatkozik. (A gót nevek hangtani változásairól ld. bővebben: HUTTERER, 1986. 120–127.)

119 *Variae* 9.25.4–5.

Amalusok ■ hunok betörései előtt csak a gótok egyik felén uralkodtak volna, ettől a nézettől azonban egyértelműen elhatárolódik.)

Mint láttuk, a 4. sz.-ban legalább két nagyobb gót konföderáció létezhetett, tehát még ha az egyik élén valóban az Amalusok álltak, akkor sem igaz, hogy az összes gót felett uralkodtak volna. Arra sincs adat, hogy a messzebbre elszakadt csoportok-nak (mint a Radagaisus itáliai inváziójában részt vevők, vagy a krími gótok) Amalus származású uralkodója vagy vezére lett volna. A *Getica* szövegében elég gyakran találkozunk trónkövetelőkkel, és elég valószínű, hogy az Amalusok egyáltalán nem élvezték a gótok osztatlan támogatását.¹²⁰ Cassiodorus – és Jordanes – alighanem politikai indokból vetítette vissza az Amalusok dominanciáját a messzi múltba.

Cassiodorus 17 generációra vezette vissza az Amalus királyokat. A családfa első nevei nem valószínű, hogy létező történelmi személyeket takarnak: Gapt (máshol Gaut) egyes angolszász forrásokban mint mitologikus félisten szerepel,¹²¹ Hulmul a dán királyi család geneológiájában is megjelenik, így talán a közös germán folklór része lehetett,¹²² Hisranis neve pedig „vasember” jelentésű, ami szintén arra utal, hogy mondabeli hőssel állunk szemben.¹²³ Emellett eszünkbe juthat, hogy a római királyok családfája Romulustól Aeneasig szintén 17 generációt ölel fel; Cassiodorus valószínűleg éppen ezért választotta ezt a számot, és erre való tekintettel állította össze a családfát.¹²⁴ A számtalan királyi felmenő szerepeltetése legitimitást is adhatott az uralkodónak (ez sok olyan kultúra esetében megfigyelhető, ahol írásos hagyomány még nem alakult ki). Gyanúsnak tűnhet, hogy az első nyolc generációnál egyenes apa-fiú öröklési viszonyokat látunk, amely a valóságban ritkán van így, fiktív geneológiákban azonban bevett szokás. Az is furcsa, hogy a korai Amalusok között két olyan személy is szerepel (Amal és Ostrogotha), akik névadónak tekinthetők. Lehet, hogy ez a két személy egy egyszerű névmagyarázó monda „megfordítása” révén került a geneológiába, vagyis Cassiodorus két fiktív királyt tekintett valós uralkodónak.¹²⁵ (A vezérek utáni névadás a gótoknál is – mint a többi germán népnél – bevett szokás lehetett. Antiokhiai János említi, hogy a két gót népcsoport neve eredetileg – két vezérük, Alarik és Valamer után – Alaricoi és Valamericaei volt.¹²⁶) Az a legvalószínűbb, hogy a mondavilág

120 HEATHER, 1991. 21.

121 MOISI., 1981. 219 ff.

122 SCHÖNFELD, 1911. 142.; WOLFRAM, 1989. 31, 37.

123 WOLFRAM, 1989. 31.

124 HEATHIER, 1991. 21.

125 HEATHER, 1991. 22.

126 *Antiokhiai János*, fr. 206.2, idézi WOLFRAM, 1989. 26.

érdemesnek talált alakjait használták fel a közösségek önmaguk definiálására, mintegy szimbólumként, így tekinthették utólag valós történelmi személynek a mondabeli Ostrogothát és Amalt.¹²⁷ A *Getica* szinte semmit nem mond Amalról, csak a családfában szerepel. Ostrogotha háborúit azonban Jordanes leírja, mintha valós személy lett volna¹²⁸, ez azonban sehonnan máshonnan nem adatható, ezért erősen kétséges.¹²⁹

Ezek szerint az Amalus családfa első nyolc tagja közül legalább hat fiktív személy. A genealógia első pontja, amely más, független forrásokból is dokumentálható, Valamer és testvérei. A közbeeső nevek többsége elég homályos, máshol nem szerepelnek a *Geticában*; egyedül Ermanarik esetében tekinthető bizonyosnak, hogy létező történelmi személlyel állunk szemben; őt Ammianus is említi. Amennyiben elfogadjuk a Cassiodorus és Jordanes által felvázolt családfát, és Ermanarikt¹³⁰ és Valamert rokonoknak tekintjük, úgy fenntartható az állítás, miszerint az Amalus család már a hunok betörései előtt is uralkodó pozícióban volt.

Ennek azonban kicsi a valószínűsége. Heather¹³¹ a következőképpen érvel: Jordanes tulajdonképpen semmi más érdemleges információt nem mond Ermanarikról, mint amit Ammianus Marcellinus már megírt. Ammianus három fő mozzanatot emel ki: Ermanarik hatalmas és gazdag területek felett uralkodott; a szomszédos népek félték tőle nagy harci kedve miatt; illetve a hunokkal szembeni háborúban ő maga választotta a halált.¹³² A *Getica* bővebben szól Ermanarikról, de gyakorlatilag csak mesés elemekkel egészíti ki Ammianus

127 HENIGE, 1974. 46–48.

128 *Getica* 17.

129 Ostrogotha és a gepida király, Fastida konfliktusa erősen leegyszerűsítve szerepel a *Geticában*. Más személyeket Jordanes nem is említ, és az incidensből csak egy csata helyét ismerjük (az Aluhas folyónál), ez azonban nem lokalizálható pontosan. Jordanes nagyon egyoldalúan állítja be Fastidát, akit csak a gótok iránti irigysége vett rá a háború kibombasztására. Minden jel arra mutat, hogy Jordanes egy mondát dolgozott fel. Ostrogotha rómaiak ellen viselt háborúja azonban, úgy tűnik, írásos forrásokra támaszkodik, és valós eseményeket örökít meg. Az Argaith és Guntheric gót vezérek által vezetett sereg Jordanes szerint Philip és Decius római hadvezérekkel ütközött meg. A *Historia Augustából* adatható, hogy Argunt (aki valószínűleg azonos Argaith-tal, vagy Jordanes esetleg az ő nevéből alkothatta meg az Argaith és Guntheric neveket a szótagok felhasználásával) szkíta uralkodó harcolt a rómaiakkal. Jordanes ezt a konfliktust moshatta egybe a gót mondai elemekkel. (Erről bővebben ír HEATHER, 1991. 36–38.)

130 Nevének eredeti alakja Airmanareiks volt. (THOMPSON, 1984. 37.) Azért maradtam meg az Ermanarik névnél, mert a szakirodalom szinte kizárólag ezt az alakot használja.

131 HEATHER, 1989. 110 ff.

132 *Ammianus Marcellinus* 31.3.1-2.

beszámolóját¹³³: például azt mondja, Ermanarik 110 éves korában halt meg, amivel párhuzamot állít a király és a bibliai pátriárkák közé. (Megfigyelhető, hogy minden egyes résznél, ahol Jordanes Ermanarikot említi, Ammianus adatai jönnek elő; ez is azt valószínűsíti, hogy Jordanes őt tekintette elsősorú forrásnak ebben a kérdéskörben.¹³⁴) Tárgyszerűnek csak azokat az információkat tarthatjuk, amelyeket Jordanes Ammianustól vett át, Ammianus azonban sehol sem említi, hogy Ermanarik rokoni kapcsolatban állt volna az Amaluszokkal. Valószínűsíthető, hogy ezen a ponton Cassiodorus tévedett, Jordanes pedig átvette a téves genealógiát. Ez a csúsztatás érthetővé válik, ha belegondolunk: ha Ermanarik nem volt Amalus, akkor egyenes ági leszármazottja, Eutharik, akivel Cassiodorus kapcsolatban állt, sem lehetett az; ezt állítani azonban nem lett volna túl diplomátikus.

Ermanarik háborújára Balamber hun királlyal, amelyet Jordanes a *Getica* 24. fejezetében ír le, sokáig úgy tekintettek a történészek, mint az egyik első jól dokumentálható hun konfliktusra, Balamber neve pedig az első ismert hun királyi névként szerepelt.¹³⁵ Heather szerint¹³⁶ azonban itt is egyszerű tévedésről van szó, ami megmagyarázza a jordanesi kronológia furcsaságait is ezen a ponton. Jordanes a későbbi gót uralkodó, Valamer nevét olvashatta valahol más formában (Balam[b]er), amely megzavarta, ezért az Ammianustól szerzett információk alapján összemosta Ermanarik alakját Vinithariuszal, Valamer ellenlásásával. (Később írja Vinithariusról is, hogy Ermanarik halála után ő vette fel a harcot Balamberral.¹³⁷) Ez okozott némi felfordulást a kronológiában, hiszen Valamer csak 450 körül jutott hatalomra, míg Ermanarik már 375 körül meghalt. Jordanes a fennmaradó „holt” időszakot azzal hidalja át, hogy egyrészt 110 évre hosszabbítja Ermanarik életét, másrészt beiktat egy 40 éves interregnumot (Ermanarik halála után fiára, Hunimundra, majd annak halála után az ő fiára, Thorismudra száll a trón; ez utóbbit azonban a gótok annyira meggyászolják, hogy 40 évig nem választanak királyt).¹³⁸

133 *Getica* 23–24. Megjegyzendő, hogy Ermanarik alakja az egész germán mondakörben elterjedt volt; az óészaki Edda-dalokban is megjelenik Jörmunrek néven. Az Eddában szerepel a Jordanes által említett Sunhilda is (Svanhildr), akit Ermanarik-Jörmunrek lovakkal tépet szét. Érdekesség, hogy bár Jörmunrek származásáról nem nyilatkozik az Edda, ennél a résznél az izlandi szöveg kifejezetten „gót paripákat” említi.

134 HEATHER, 1991. 25.

135 BOKOR is ezt írja a *Getica* első magyar kiadásának kommentárjában.

136 HEATHER, 1991. 25–27.

137 *Getica* 48.

138 *Getica* 48.

Ennek fényében kell kezelnünk a *Getica* azon állítását is, miszerint Balamber hun király feleségül vette ellenfelének, Vinithariusnak az unokáját. Ha valóban Valamerről van szó, a házasság létrejötte azt jelenti, hogy Vinitharius nem lehetett Amalus (hiszen Valamer az volt, így a házasság vérfertőzést jelentett volna). Valószínű, hogy Vinitharius bekerülése az Amalus genealógiába éppen ennek a házasságnak köszönhető: a frigy révén Valamer „fogadott nagyapjává” léphetett elő; vagyis újra találkozunk egy személlyel az Amalus családfában, aki minden valószínűség szerint nem volt Amalus.

Máshonnan is adatolható, hogy nem az Amalus dinasztiaiba tartozó főemberek is szóba jöhettek királyként. Cassiodorus ír egy Gesimund nevű gót harcosról, aki annyira hűséges volt az Amalusokhoz, hogy még amikor őt magát akarták királlyá koronázni a gótok, akkor is lemondott a hatalomról az Amalusok javára, amiért később a király a fiává fogadta („*armis filius factus*”).¹³⁹ Ez a Gensemund talán egy alternatív királyi ág sarja lehetett, akik szintén adhattak uralkodókat a gótoknak.

Bizonyosnak látszik, hogy az Amalus család igazi hatalomra jutása Valamer trónralépésekor következett be, s a dinasztia egy ideig tartotta magát. A Nagy Theoderik halála után történtek azonban vetnek némi fényt az Amalusok valós helyzetére. Ideális öröklődésről itt szó sem lehetett: a kis Athalarikot anyja, majd Theodahad követte. Mikor Belisarius fenyegetni kezdte az osztrogót államot, a gót nemesség megölette Theodahadot, és helyére Wittigist ültették, aki Theoderik unokáját, Matasuenthát vette el. Prokopios hangsúlyozza, hogy Wittigis nem a házasságnak köszönhette trónra lépését, hanem hadvezéri képességeinek, vagyis az Amalus-kapcsolat megléte vagy hiánya nem lehetett döntő jelentőségű.¹⁴⁰ Wittigis után pedig az uralkodóknak már semmi kapcsolatuk nem volt az Amalus ággal: Ildibad és Totila egyszerű gót nemes volt.¹⁴¹ Bár 450 körül az Amalus valóban erős és befolyásos család lehetett, az a tény, hogy Theoderik halála után ilyen gyorsan kiebrudalhatók voltak a hatalomból, arra utal, hogy privilegizált helyzetüket – ha rendelkeztek egyáltalán valaha is olyan előjogokkal, amelyeket Jordanes sugall – már régen elveszíthették.¹⁴²

139 *Variarum* 8.9.8 Idézi Várady 1984, 46.

140 *Justinianus háborúi* 5.11.1–9.

141 *Justinianus háborúi* 6.30.4–17; 7.2.10–13.

142 HEATHER, 1991. 27–28.

Nem teljesen világos, mikortól tekinti Jordanes a Balthusokat királyi háznak. Tesz rá utalásokat, hogy ők uralták volna a vizigótokat a hun invázió előtt¹⁴³, más szöveghelyen viszont későbbre teszi megjelenésüket.¹⁴⁴ Mint láttuk, a tulajdonképpeni vizigót törzsszövetség csak Alarik alatt jött létre, a 4.–5. sz. fordulóján.

Mivel a vizigótokra is igaz az osztrogótoknál látott heterogenitás, itt sincs értelme folyamatosan uralkodó dinasztiairól beszélni, a korai szakaszban semmiképpen. A három csoport, akikből a vizigót nép összekovácsolódott, mind rendelkezett külön vezetővel, ezeknek azonban egyike sem élte túl a Római Birodalommal való összetűzéseket: Radagaisus 406-ban esett el, a másik két név (Alatheus és Saphrax) is eltűnik a dokumentumokból a 382-es békekötésig. A békeszerződés valószínűleg megtilthatta a gótoknak független uralkodó megválasztását, és semmiféle utalást nem találunk vezető dinasztia létezésére.¹⁴⁵ Még ha feltételezzük is, hogy a Tervingik egyik uralkodó családja, amelynek Athanarik is tagja volt, kisebb-nagyobb megszakításokkal hatalmon volt a 4. sz.-ban, Fritigern hatalomra kerülése akkor is törést jelentett, hiszen ő úgy fosztotta meg Athanarikot a tróntól, hogy nem volt köztük rokoni kapocs.¹⁴⁶

A Római Birodalom kötelékében eltöltött idő alatt sem tudunk róla, hogy bármiféle vizigót dinasztia alakult volna ki. Tudunk egy Fravittas és egy Eriulf nevű vezetőről 376 és 392 között, de származásukra nézve nincs adat, és egyikük uralma sem tartott sokáig; Eriulfot meggyilkolták, Fravittas pedig kiteszített lett.¹⁴⁷ Csak 395 után, Alarik fellépésével kezdett stabilizálódni a helyzet. Az ő származása is vitatott. Mivel neve összecseng Ariarikéval és Athanarikéval, akik a hunok megjelenése előtt Tervingi vezetők voltak, többen valószínűsítik, hogy Alarik is ugyanennek a családnak a sarja volt.¹⁴⁸ A nevek hasonlóságán kívül azonban semmiféle bizonyítékunk nincs ezen elmélet alátámasztására, emellett a politikai diszkontinuitás sem valószínűsíti, hogy ugyanazon családból származtak volna. Azt sem tudjuk, hogy a nevek gót eredetije hogyan hangzott s hogy ezek mennyire csengtek egybe valójában; az sem

143 *Getica* 5.

144 *Getica* 17.

145 HEATHER, 1991. 30.

146 HEATHER, 1991. 30; *Ammianus Marcellinus* 31.3.4–8.

147 *Eunapius* fr. 59.

148 WOLFRAM, 1989. 32–33; WENSKUS, 1973b. Az egy családba tartozók nevének alliterálása bevett germán szokás volt, több törzsnél megfigyelhető.

biztos, hogy a gótoknál is elterjedt volt az egy családhoz tartozó személyek nevének alliterációja.

Alarik egyesítette az eddig lazább szövetségben vándorló vizigót népelemeket, legyőzte Sarus nevű riválisát, és később rokonának, Athaulfnak adta át a hatalmat. Jordanes vér szerinti rokonokként emlegeti Alarikot és Athaulfot¹⁴⁹, de valószínű, hogy kettejük jól dokumentálható, bonyolult beházasodási viszonyait értelmezte félre.¹⁵⁰ Alarik és Athaulf kb. 20 évig volt hatalmon, de mikor megromlott a viszony a Birodalommal, kihasználva a bizonytalanságot, Athaulf ellenlábasai is megjelentek. A halálosan sebesült Athaulf a fivérére akarta átruházni hatalmát, de egy Sergerik nevű trónkövetelő lemészároltatta Athaulf gyermekeit, és minden bizonnyal a fivérét is, mert a források róla sem tesznek többé említést. Sergerik az Alarik által levert Sarus testvére volt, vagyis egy rivális uralkodói ágat képviselhetett.¹⁵¹ Sergerik sem tudta sokáig megtartani hatalmát, 7 nap múlva megölték.¹⁵² Őt Vallia követte a trónon, akinek származásáról nincs adatunk, de nem valószínű, hogy bármelyik rivális dinasztia tagja lett volna. (Ha egyértelmű hatalmi harc folyt volna két vagy három jól definiálható uralkodócsalád között, a források alighanem megemlékeznek erről, és minden uralkodó vagy uralkodójelölt esetében megjegyeznék, melyik család tagja volt, ilyesmire azonban nincs példa.) Sergerik és Vallia tehát mindenképpen törést jelentett a Balthusok regnálásában.

A következő Balthus király, Theoderik azonban valóban dinasztiaát alapított, és utódai csaknem 100 évig voltak hatalmon. Theoderik és Alarik rokonsági kapcsolata nem teljesen tisztázott. Az egyik nézet szerint Theoderik Alarik lányát vette feleségül, így van némi kontinuitás közte és az Alarik által képviselt ág között. Arra azonban semmi sem utal, hogy ez a beházasodás tette volna alkalmassá Theoderiket a királyi szék elfoglalására; a frigről nem is nagyon találunk említést, csak Sidonius Apollinarisnál, aki Theoderik fiát Alarik unokájának nevezi.¹⁵³ Wenskus ez alapján azt feltételezi, hogy szó sincs beházasodásról, Theoderik valóban Alarik fia volt, így egyenesen folytatódott a Balthus-vérvonal.¹⁵⁴ Heather szerint viszont csak beházasodásról beszélhetünk, mivel ha valóban apa-fiú viszony lett volna Alarik és Theoderik között, azt a források megemlítenék.¹⁵⁵

149 *Getica* 30.

150 WOLFRAM, 1989. 165.

151 HEATHER, 1991. 31.

152 *Getica* 31.

153 *Sidonius Apollinaris*, Carm. 7.505

154 WENSKUS, 1973b. 14.

155 HEATHER, 1991. 32.

Valószínűleg a Balthusoknál is az lehet a helyzet, mint az Amalusoknál: a formálódó új népcsoport vezetői posztjára több önként jelentkező is akadt, akik között sokáig dúlt a hatalmi harc. Jordanes azon állítása, hogy a Balthusok nagy múltú dinasztiaként már a 4.sz.-ban uralkodtak volna, már azért sem valószínű, mert ha a család privilegizált helyzetben volt, és evidensen ők adták az uralkodókat a vizigótoknak, akkor Alarik miért csak 395 körül jelentkezett trónkövetelőként? Tekintve, hogy a vizigótok története során többször is felbukkannak rivális trónkövetelők, sőt maga a dinasztiát alapító Theoderik sem volt egyértelműen Balthus származású, úgy tűnik, itt sem elsősorban a származás, mint inkább az egyéni képességek tettek alkalmassá valakit a trón elfoglalására.

5.5 A gót-római kapcsolatok néhány fontos pontja

5.5.1 A gótok és a foederati intézménye

A foederati intézménye, mint a gót-római viszony egyik legfontosabb jogi kerete, kihagyhatatlan kérdés. A *Getica* elég kevés direkt információt árul el, Jordanes inkább csak azt hangsúlyozza, hogy valamiféle szerződés állt fenn a gót népcsoportok és a római államok között, de ennek mibenlétét sehol sem részletezi egybefüggően. A szövegben azonban sok információt találunk a gótok jogállásával és kötelezettségeivel kapcsolatban.

A tulajdonképpeni foederati intézményének kialakulása és fejlődése szorosan összekapcsolódik a gót-római viszony alakulásával. A 376-os gót beözönlés volt a „barbárok” első tömeges felvétele szabad státusban a Birodalom határain belülre.¹⁵⁶ Szerződéses gót népcsoportok (*symmachii*) már a 3. sz. második felében feltűntek, mint független gens-ek. Jordanes is megjegyzi egy helyen, hogy a rómaiak és a gótok már igen korán szerződéses viszonyban álltak és a gótok évjáradékot kaptak.¹⁵⁷ Ezt a kapcsolatot az jellemezte, hogy amíg a gótok a birodalom területén kívül maradtak, rendszeres illetményekhez jutottak; ez a szerződéses viszony azonban lazább volt.¹⁵⁸

Maximianus és Diocletianus perzsák elleni háborújában már részt vettek gót segédcsoportok; Jordanes meg is jegyzi, hogy a rómaiak nehezen bocsát-

156 VÁRADY, 1984. 144.

157 *Getica* 16. „*Gothi... subtracta sibi stipendia sua aegre ferentes, de amicis effecti sunt inimici. Nam... rei publicae... Romanae foederati erant et annua munera percipiebant.*”

158 VÁRADY, 1984. 40.

koztak háborúba a gótok segítsége nélkül.¹⁵⁹ Ugyanebben a fejezetben említi, hogy Constantinus alatt részt vettek a Lucinius elleni polgárháborús összecsapásokban, és segédkeztek Konstantinápoly megalapításánál. Jordanes 40 ezer főnyi gót segédcsapatot említ Constantinus oldalán; ez volt az első, viszonylag állandó jellegű gót különítmény. Jordanes őket már egyértelműen foederatinek nevezi („...*quorum et numerus et militia usque ad praesens in re publica nominatur, id est foederati*”). A foederati-intézmény leírásánál Prokopios is a gótok helyzetét veszi vonatkoztatási alapul: azokat a barbárokat nevezi így, akik nem rabszolgákként, hanem jogegyenlőség alapján kerültek bele a római politikai rendszerbe, mert a rómaiak nem hódították meg őket, csak szerződést kötöttek velük.¹⁶⁰ Érdekes, hogy a gót segédcsapatok bizonyos tekintetben felette álltak a normális jogrendnek, az eretnokség például jóval enyhébb elbírálás alá esett az ő esetükben, mint a polgári lakosság vagy a tartományi hadsereg esetében, ahol a vallási különállás politikai mozgalmak eszközévé válhattak.¹⁶¹

A foederatiként szolgáló gótok létszámáról csak szórványos és bizonytalan adataink vannak. Alarik például csak kisebb számú gót (és más nemzetiségű) csapategység parancsnokságát kapta Theodosiustól, amely arra utalhat, hogy a beköltözött gótoknak csak kisebb hányada vett részt foederatiként Theodosius hadjárataiban.¹⁶² Érdekes, hogy míg külpolitikai problémák esetén a császárok habozás nélkül kérnek gót segítséget, belpolitikai zavarokban nem vették őket ilyen gyakran igénybe. Malchos tudósít róla, hogy 479-ben Konstantinápolyban Markianos lázadása idején a császár a segítségül ajánlkozó foederati gótokat ajándékokkal próbálja távol tartani a várostól, attól tartva, hogy a gótok megjelenése a fővárosban lázadást indított volna el.¹⁶³

Keleten a gót foederati nem fejlődött különösebben nagyobb méretekre. Várady ezt azzal magyarázza, hogy – bár a nyugati gótok 376-os beözönlése a Kelet-Római Birodalom területére előbb teremtett különleges állapotokat,

159 *Getica* 21.

160 VÁRADY, 1984. 42.

161 Megjegyzendő, hogy a vallási kérdések többször okoztak gondot a szövetséges barbárokkal való viszonyban. Erre jó példa, hogy Honorius azon törvényére, hogy a hadseregben főtiszt állást csak ortodox keresztények tölthetnek be, a frank Generid, aki Alarik hadjáratai alatt a kritikus területeken (Pannoniában, Noricumban, Raetiában és Dalmatiában) látta el a parancsnokságot, lemondott katonai rangjáról; Generid megkövetése odáig ment, hogy Honorius visszavonta a kérdéses törvényt. (*Zosimus* 5.46.2–4.) Ez egyben azt is mutatja, hogy a római seregben ekkor már a barbár tisztikar képviselte a hadtudományi elitet.

162 VÁRADY, 1984. 50.

163 Malchos 19; idézi VÁRADY, 1984. 201.

mint nyugaton – a fejlettebb bizánci gazdaság és a város-erődrendszer sűrűsége megfelelő ellenerőt képezett, s erre támaszkodva Bizánc lényegében elhárította és apránként nyugatra irányította a gót betelepülőket.¹⁶⁴ A hadrianopolisi csata után nagy enklávékban telepedtek meg Moesiában, Thraciában, Macedóniában és Thessaliában. (Miután Theodosius 382-ben kiegyezett velük, már nem alkottak teljes népi állományukkal foederati-csapattesteket, és – tanulva a korlátlan sorozás okozta 378-as lázadásból – kikötötték, hogy csak meghatározott mennyiségű segéderőt kellett kiállítaniuk; katonai arisztokráciájukat azonban szívesen fogadták, és elhalmozták kedvezményekkel.) Ez lényegében azt jelentette, hogy már nem a birodalom területén kívül, hanem azon belül alkottak viszonylag független közösséget. Ez azonban problematikusá tehetette az autonómiát, amely a thraciai keleti gótok esetében jól megfigyelhető. Aspar magister militumnak és gót klikkjének likvidálása után (473) Leo császár azzal próbálja elsimítani a gót-római konfliktust, hogy követeket küld a gótokhoz, akik a békének három feltételét szabják: vezérük, Theoderik Strabo vegye át sógorának, Asparnak a hagyatékát és maradjon Thraciában, illetve, hogy két schola, vagyis udvari gárdakülönítmény felett vehesse át *dux*-ként a vezényletet (ez hatalmas vagyont és gyakorlatilag az önálló államiság egy fajtájának megteremtését jelentette volna). Miután a császár ebbe nem egyezett bele, egy újabb háborús konfliktus után Theoderik Strabo megkapta a két scholát és a *Magister Militum Praesentalis I.* címet.¹⁶⁵

A foederati intézményében a rómaiak legnagyobb fegyvere a járadékok megvonása volt; ezt a Kelet-Római Birodalom alkalmazta is 365 után, amikor a gótok Thraciát fenyegették. Ammianus Marcellinus beszámol róla, hogy a rómaiak kereskedelmi tilalma az árucserre teljes lebénulását és gyakorlatilag éhínséget okozott a gótok között; erre Jordanes is kitér.¹⁶⁶ (Textilszükségeiket például szinte kizárólag a rómaiaktól fedezték, foederati-illetményeik között magas ruházati kvóták szerepeltek.¹⁶⁷) Élelmiszerhiány miatt kísérelte meg Vallia 415-ben az átkelést Afrikába, „a birodalom éléskamrájába”, hajóhada azonban – mint Alariké – viharba került. Eközben Honorius generalissimusa, Constantius a Gallia Narbonensisben időző gótokat a hadi és kereskedelmi úton történő élelmiszer-utánpótlás összes szárazföldi és tengeri vonalának elvágásával Hispania felé szorította, s Vallia ebben az új helyzetben kényszerült békealkuba bocsátkozni.¹⁶⁸ Ez a taktika azonban sosem hozott hosszú ideig

164 VÁRADY, 1984. 41.

165 VÁRADY, 1984. 43.

166 *Ammianus Marcellinus* 27.5.7; *Getica* 26.

167 VÁRADY, 1984. 141.

168 VÁRADY, 1961. 179.

tartó eredményt, inkább lázadásokhoz és újabb katonai konfliktusokhoz vezetett; az élelmezési válságokat gyakran fosztogatással vagy az elfoglalt területek megsarcolásával oldották meg a gótok (pl. 413-ban Athaulf vagy 479-ben Nagy Theoderik).

5.5.2 A 382-es békeszerződés

A 382. október 3.-án kötött békeszerződés egy hatéves háborús időszak lezárása volt. A 332-től kezdődő, majd' 35 éven át tartó békés időszaknak az vetett véget, hogy 365-ben a nyugati gótok egy ellencsászárt kezdtek támogatni Valens-szel szemben. A viszálykodás megszűnhetett volna, amikor a hunok zaklatásai elől a gótok a birodalomban kerestek menedéket. A kelet-római államtanács hosszas vitájának eredményeképpen Valens eleget tett a kérésnek, így 376 őszén a gótok Silistriánál átkeltek a Dunán; számuk kb. 100 ezer lehetett. A római vezetés talán azt remélte, hogy az új betelepülők zsoldosként erősíteni fogják a hadsereget; ezáltal eltekinthettek volna a kényszerorozástól, s erre hivatkozva újoncváltság címén megadóztathatták volna a római földbirtokos réteget.¹⁶⁹ A *foederati*-ként letelepített gótok azonban a római hivatalnokok folyamatos hivatali visszaélései, az ellátási nehézségek és a korlátlan újoncsorozás miatt fellázadtak. 378-ban Valens elhamarkodottan csatába bocsátkozott, nem várva meg Gratianus segítségét; így a gótok Hadrianopolisnál vereséget mértek a császárra, aki maga is elesett az ütközetben. (A vereség olyan súlyos volt, hogy Ammianus Marcellinus a cannae-i ütközethez hasonlította.¹⁷⁰) A gótok problémáját átmenetileg a nyugati császár, Gratianus, illetve az általa társcsászárrá emelt Theodosius oldotta meg a 382-es békekötéssel.

A *Getica* leírása a konfliktusokról és a megállapodásról (25-28. caput) csak a „vizigótokat” említi (vagyis azokat a törzseket, akiket Jordanes már ebben az időszakban vizigótnak nevez). Heather szerint azonban a népcsoportba, amellyel a rómaiak ekkor békét kötöttek, nemcsak Greuthungi és Tervingi gót elemek tartoztak, de hozzájuk csapódott hun és alán néptörzsek is, akik az Ad Salices mellett vívott csata után csatlakoztak a gótokhoz.¹⁷¹ Római

169 WOLFRAM, 1990. 125–127.

170 *Ammianus Marcellinus* 31.13. Sevillai Isidor is megemlékezik a római veszteségek nagyságáról; szerinte a gótok azért rúgták fel a békét, mert megalázzónak tartották, hogy olyan hatalmat szolgáljanak, amire ekkora vereséget tudtak mérni (*Historia Gothorum* 12.).

171 HEATHER, 1991. 157.

részről Saturninus és Richomerus vezette a tárgyalásokat, az azonban kétséges, hogy a gótokat ki képviselte. Nem tudjuk biztosan, mi lett Fritigern, Alatheus és Saphrax sorsa a háború után; utolsó említésük 380-ra tehető. A *Getica* Fritigernt nevezi meg uralkodóként, majd utána Athanarik következik a trónon (akit Gratianus Konstantinápolyba hív). Valójában azonban jóval komplikáltabbak lehettek a hatalmi viszonyok. Egy krónika említi, hogy Fritigern még életben volt a háborúskodás végén, a gótok pedig királyukkal együtt (*universa gens gothorum rege suo*) megadták magukat a római seregnek. Pár sorral feljebb azonban ugyanez a szöveg Athanarikut említi, aki 380–81-ben még *Gothorum rex*-ként szerepel, így a *cum rege suo* is valószínűleg őrá utal.¹⁷² (Ezt valószínűsíti az a tény is, hogy 382 után a rómaiak nem ismertek el gót királyt.¹⁷³)

Jordanes tudósítása szerint a szerződés értelmében a gótok ismét foederatívák váltak, akik katonai szolgálattal tartoztak a császárnak. Felvetődik azonban, hogy ez a leírás némileg anakronisztikus: több forrás alapján is arra következtethetünk, hogy a gótok korántsem voltak ennyire jó helyzetben. Orosius és több latin krónikás kifejezetten a gótok behódolásaként értelmezik az eseményeket (többen a *deditio* kifejezést használják ezzel kapcsolatban). Pacatus a gótokat „szolgáknak”, Libanius „hűséges rabszolgáknak” nevezi; hasonlóképp tudósít Synesius és Themistius is.¹⁷⁴ Ehhez képest érdekes az a tény, miszerint a gótok földet kaptak a császártól, ahol eddig szokásos gazdálkodásukat folytatták. A beszámolókból úgy tűnik, Gratianus afféle „pufferként” akarta felhasználni a gótokat; Thráciában és Alsó-Moesiában, illetve Dacia Ripensisisben és Macedoniában adatolhatók letelepített kolóniák, akiknek nyilván határvédelmi feladataik lehettek (erre utal Jordanes illetve Zosimus is egy helyen¹⁷⁵).

Érdekes Heather érvelése arra nézve, hogy a gótok nem alkothattak hagyományos értelemben vett kolóniát a birodalmon belül. Minden jel arra mutat, hogy a gótok megszokott törzsi élete ugyanúgy folytatódott tovább, *de facto* és *de jure* értelemben is, ez viszont elképzelhetetlen lett volna egy, a birodalom hivatalrendszerébe beillesztett népcsoport esetében. Adót fizettek a birodalomnak, nem annyira pénzben, mint inkább ajándékok formájában. (Ez az adózási forma a késő antik diplomáciában egyértelműen azt jelentette, hogy az ajándékozó elismeri a másik fennhatóságát; Gratianus talán azért

172 SCIMIDT, 1933. 419.

173 HEATHER, 1991. 180–181.

174 HEATHER, 1991. 158.

175 Zosimus 4.35.5

folymodott ehhez a módszerhez, mert az ajándékozás rítusa a germán törzseknél különös jelentőségű volt. Wolfram ezt úgy értelmezi, hogy a gótok *de jure* adómentesek voltak, csak a határ védelme és segédc csapatok állítása volt a feladatuk.¹⁷⁶⁾ Katonáskodással is tartoztak a császárnak, ennek módja és rendszeressége azonban vitatott; nem valószínű, hogy minden gót, aki 382 után a római seregben szolgált, a békekötés értelmében töltötte volna be ezt a posztot. Az erre vonatkozó források általánosságokban fogalmaznak és nem nyújtanak sok fogódzót. Tudjuk azonban, hogy pl. a Maximus és Eugenius trónkövetelők ellen küldött római seregben sok gót szolgált; Pacatus ezzel kapcsolatban kifejezetten a barbárok mobilizálásáról beszél. Ő a gótokat úgy jellemzi, mint akik „római zászlók alatt menetelnek”, amely azt jelentheti, hogy a gót harcosokat nem külön osztagokként kezelték, hanem beolvasztották őket a római alakulatokba. Az azonban bizonyos, hogy bár római parancsnokok alatt szolgáltak, saját hierarchikus viszonyaikba a birodalom nem szólt bele, vagyis a gót vezető réteg hasonlóan fontos szerepet kapott a hadi eseményekben, mint a római parancsnokok.¹⁷⁷ A germánbarát Theodosius alatt a római hadsereg germanizálása gyors volt, a nyugati gótok aránya a tisztikarban rövid idő alatt hatalmasat nőtt.¹⁷⁸

A gót autonómiát erősen korlátozta azonban a tény, hogy a császár nem ismert el gót királyt; ez a furcsa kettősség lehetett az egyik oka, hogy a békét nem lehetett sokáig megőrizni. Mivel a törzsi életet a római állam nem szabályozta, a gót társadalmi viszonyok nem strukturálódtak át, a vezető hiánya pedig afféle „hatalmi vákuumot” hozhatott létre, amely sokáig nem volt fenntartható.¹⁷⁹ Kiss és Lengvári úgy tekinti, a szerződést (amely végül is csak átmeneti egyezmény volt) a rómaiak rúgták fel azzal, hogy tudatosan megvonták a gótoknak járó adományokat.¹⁸⁰ Schulz hozzáteszi: a rómaiak és a barbárok közötti szerződések nem bomlottak fel a szerződő felek halálával, új egyezményt csak szerződésszegés esetén írtak;¹⁸¹ Wolfram viszont úgy látja, egyszerűen csak arról volt szó, hogy a rómaiak nem akarták megújítani a 382-es szerződést a gótokkal, s ez váltotta ki a lázadást.¹⁸²

A gót uralkodók helyzete tulajdonképpen már 376-tól kezdve nem tisztázott; Valens és Fritigern megegyezéséről nincs sok adatunk. Az bizonyos, hogy

176 WOLFRAM, 1990. 138–141.

177 HEATHER, 1991. 159–163.

178 CLAUDE, 1970. 16

179 HEATHER, 1991. 181.

180 KISS-LENGVÁRI, 1996. 30.

181 SCHULZ, 1993. 65.

182 WOLFRAM, 1989. 76.

ha Fritigernnek sikerült volna tökéletesen elnyerni Valens támogatását, az megerősítette volna a pozícióit riválisaival szemben, akik nem annyira a megegyezés, mint inkább a birodalommal szembeni agresszívebb fellépés hívei voltak. Hogy ez mennyiben sikerült Fritigernnek, és mi volt erre a másik két vezető, Alatheus és Saphrax reakciója, nem tudjuk. Ammianus Marcellinus egy helyen utal rá, hogy Alatheus és Saphrax súlyos vereséget szenvedett Pannóniában; a szöveg sajnos töredékes és nem egyértelmű. Jordanes erről nem szól, de ez a vereség megmagyarázná, miért tűntek el hirtelen a tudósításközlők.¹⁸³

A *Getica* a gót vezető réteg tekintetében semmiféle fogódzót nem nyújt, sőt, több probléma is felmerül a szöveg vizsgálata során. A 27. *caput* még összezseng Zosimus tudósításaival, és elég pontosan írja le a csapatmozgásokat. Athanarikot azonban tévesen nevezi Jordanes Fritigern legyőzőjének, és az sem valószínű, hogy Athanarik önszántából, Gratianus meghívására ment volna Konstantinápolyba. Ammianus Marcellinus korabeli tudósítása szerint ugyanis Fritigern és Athanarik között komoly konfliktusok voltak, amelynek következtében Fritigern 376-ban elűzte Athanarikot, aki idővel Konstantinápolyban keresett menedéket. Athanarik utazása valószínűleg nem 382-ben, hanem még a békekötés előtt, 380-ban vagy 381-ben megtörtént; a téves dátumot Jordanes Cassiodorustól vehette át.¹⁸⁴ A bizánci látogatást Sevillai Isidor is 381-re teszi; az ő megközelítésében Athanarik a Theodosiusszal kötött barátsági szerződés értelmében utazott a keleti fővárosba, ahol két hét múlva meghalt.¹⁸⁵ Haláláról Jordanes is tudósít, de az okát nem nevezi meg. Tekintve a politikai viszonyokat, nem valószínű, hogy Athanarik természetes halállal halt volna meg, de erre vonatkozólag nincs biztos adatunk.

A békekötés előzményeiből Jordanes nagyon sok mindent kihagyhatott; a háborút Theodosius megválasztásától (379) a békekötésig számítja, a csapatmozgások azonban, amelyekről tudósít, aligha vettek igénybe ilyen sok időt, vagyis Jordanesnek jónéhány részletet mellőznie kellett a szövegben. Tévedés az az információja is, miszerint Theodosius már 380-ban megállapodott a gótokkal. Ezt az adatot talán Themistiustól vette át, aki Theodosius szolgálatában állt és igyekezett jobb színben feltüntetni pártfogóját és bagatellizálni Gratianus szerepét; valójában Theodosius sokkal jobban függött Gratianustól, mint ezt a *Getica* szövege alapján gondolnánk.¹⁸⁶

183 HEATHIER, 1991. 339–340.

184 HEATHIER, 1991. 336.

185 *Historia Gothorum* 11.

186 HEATHIER, 1991. 338.

5.5.3 Róma elfoglalása és a 416-os békeszerződés

Jordanes a *Getica* 30. caputjában számol be Alarik akciójáról. Ebben a szövegrészben több ízben tetten érhető a torzítás, Jordanes egyértelműen pozitívabban próbálja beállítani a gótokat, mint ahogyan ezt a valós események indokolnák; emellett egyes szöveghelyek elég kuszáak, nehezen értelmezhetők, és tele vannak időrendi pontatlanságokkal. Jordanes tolmácsolásában Stilico orvul támadja meg az elvonuló gótokat, akik Gyzerich vandál király ellen harcolnak.¹⁸⁷ Nem említi a tényt, hogy Stilico már több ízben vereséget mért Alarikra, amikor az Itália ellen vonult, és tévesen állítja, hogy Alarik legyőzte Stilico seregét. Arról is hallgat, hogy Alarik *magister militum per Illyricum* volt¹⁸⁸ (a helyzet elég ellentmondásos lehetett, mivel a kinevezés ugyan növelte a gótok katonai befolyását, de a hunok által fenyegetett területet csak véres harcok árán lehetett megtartani¹⁸⁹). Jordanes a római fosztogatás esetében is igyekszik emberséges képet festeni a nemes barbárokról: fosztogatnak ugyan, de nem gyűjtogatnak, és a szent helyeket megkímélik. (Ezt az elemet Sevillai Isidor is kiemeli; szerinte a gótok tartózkodtak a kegyetlen öldökléstől, s mikor a harácsoló katonák néhány aranytárgyról megtudják, hogy Szent Péter szentélyéből származó ereklyék, ők maguk kísérik vissza a kegytárgyakat menekítő apácákat a templomba.¹⁹⁰) Jordanes beszámolója szerint Róma elhagyása után Alarik délnek fordult, és az volt a terve, hogy Szicílián át Afrikába hajózik; útközben azonban meghal. Utódja, Athaulf visszatér Itáliába, és újra fosztogatni kezd, és fogságába kerül a császár húga, Galla Placidia is, akivel házasságot köt, s így a császár rokona lesz.

A gót-római konfliktusok kiújulásának valódi oka az volt, hogy 395-ben felűntek az Al-Dunánál Uldin fejedelem hunjai. Az ekkor királlyá választott Alarik szerette volna délebbre vezetni népét a veszélyes szomszédságból. A keleti császár, Arcadius, először Epirusban akarta letelepíteni őket, ám később azt ajánlotta, inkább a nyugati birodalomban keressenek új szállásterületet. Az első itáliai próbálkozások sikertelenek voltak, Stilico két ízben is visszaverte

187 Önmagában is tévedés Gyzerich említése a vandál királyság élén; csak 429-ben foglalta el a trónt. (KISS–LENGVÁRI 1996, 14.)

188 Erről bővebben ld. KISS Magdolna és LENGVÁRI István kommentárjait. Egyébként Alariknak Illyricum katonai vezetőjévé való kinevezése az első példa arra, hogy barbár vezér szerződés útján lett katonai főparancsnok, és mint helytartó teljhatalmat nyert egy tartomány felett. Ezzel a gótok autonómiáját egyértelműen kimondták, de a helyzet ellentmondásos is volt, mivel Alarik egyrészt népének önálló uralkodója volt, másrészt – amíg katonai szolgálatot teljesített – a birodalom ellenőrzése alatt állt.

189 KISS–LENGVÁRI, 1996. 16.

190 *Historia Gothorum* 16–17.

Alarikot: 402-ben Pollentiánál, majd egy évvel később Veronánál. Ezután a nyugati gótok visszavonultak Illyricumba. Stilico 408-ban (maga is barbár lévén) a germánellenes párt áldozatául esett, s halála újra felbuzdította Alarikot. Ezúttal azt kérte, hogy Pannóniában telepíthesse le népét, s mikor kérését elutasították, 408-ban újra betört Itáliába, bekerítette Rómát, és csak hatalmas váltságdíj fejében távozott. Zosimus tudósít róla, hogy Róma 409-es ostrománál kb. 30 ezer főnyi hun-alán segédcsoport is támogatta Alarikot, akik eredetileg a római sereg kötelékébe tartoztak, de a római hatóságok visszaélései miatt átpártoltak a gótokhoz; a város ostromzára idején Alarik békefeltételei között szerepelt a „barbár lakosság átadása” is, amivel az átállt csapatok miatti megtorlásnak akarta elejét venni.¹⁹¹ A 410-es fosztogatás leginkább a Honorius császárral való tárgyalások kudarcának tudható be; valójában nem katonai vereség, hanem árulás okozta Róma elesét (hogy ez az árulás miben állt és hogyan zajlott, a források nem részletezik). Az bizonyított tény, hogy a gótok a templomokat megkímélték, a várost azonban felégették.¹⁹²

Alarik terve talán az volt, hogy Szicíliában telepíti le a vizigótokat. Megkísérelte az átkelést Afrikába, de a messinai szorosnál egy vihar megghiúsította a vállalkozást. Utóda, Athaulf nem folytatta Alarik rablóhadjáratait, hanem meg egyezett Honoriuszal, hogy évi gabonaellátmány fejében elhagyja Itáliát, sőt a Galliában fellépő Jovianus ellencsászárral szemben katonailag fogja támogatni. Amikor azonban a gótok elfoglalták a nekik kijelölt területeket, az Afrikában fellépő politikai problémák miatt nem kapták meg a megígért gabona szállítványokat, ezért 413-ban újra kiújult a gót-római konfliktus.¹⁹³ Athaulf és Galla Placidia házasságáról Jordanes helyesen tudósít, a császár hűgát azonban nem Athaulf, hanem még Alarik ejtette foglyul a római betörés idején. Athaulf és Galla Placidia gyermeke a Theodosius nevet kapta; Thompson szerint a Nagy Theodosius gótbarát politikájára való utalásként, a gót politika Róma-barát tendenciájának deklarációjára.¹⁹⁴

Ez a fejezet a rómaiak és gótok kapcsolatának egyik legproblémásabb időszak. Sokan úgy tekintik, hogy Alariknak és a gót vándorlásnak nagy szerepe volt a Nyugat-Római Birodalom széttzilálásában, egyesek azonban úgy tekintik, hogy Alarik politikája inkább célozta a birodalomba való beépülést, mint annak szétrombolását.¹⁹⁵

191 *Zosimus* 5.35.6; 5.40.3. Idézi VÁRADY, 1984. 158.

192 BENEDICTY, 1960. 75–81.

193 THOMPSON, 1963. 112–115.

194 THOMPSON, 1963. 115.

195 KISS–LENGVÁRI, 1996. 24.

413-ban Athaulf délnek fordult és a szvébek, alánok és vandálok által megszállt Hispániába vezetett hadjáratot. Jordanes ezt úgy állítja be, mintha a gótok a szegény hispániai lakosok megsegítésére indultak volna, hogy megszabadítsák őket a vandál igtától,¹⁹⁶ az akciónak azonban bizonyára sokkal banálisabb és prózaibb okai voltak: Athaulf így akarta a gabonahiány miatti egzisztenciális problémákat megoldani. Athaulf 415-ben merénylet áldozata lett, s mivel összes férfitörököt meggyilkolják, nem marad senki, aki politikáját folytathatná. Sokan úgy tekintik, hogy Athaulf egy barbár-római együttműködésen alapuló államot akart létrehozni; ezt szolgálta volna Galla Placidiával kötött házassága is, amelynek révén a császári család tagja lett.¹⁹⁷ Érdekesen világítja meg Athaulf politikai elképzeléseit Orosius a gót vezér egyik bizalmas közlése alapján: „Erősen törekedett arra, hogy a római név eltörlésével az egész római területet gót birtokká tegye, és a gótok birodalmának nevezze el, vagyis – hogy népiesen szóljak – Gothia legyen, ami azelőtt Romana volt, és Athaulf maga az, ami egykor Caesar Augustus. Mihelyt azonban többrendbeli tapasztalat bebizonyította, hogy sem a gótok nem élhetnek a [római] törvények alatt, sem az államban nem függeszthetők fel a törvények, melyek nélkül nem állam az állam, úgy határozott: személyes dicsőségét abban keresi, hogy gót erőhkel helyreállítja és gyarapítja a római tekintélyt, és így az utókor előtt Róma helyreállítójaként szerepel, ha már nem lehetett Róma megújítója. Ezért tartózkodik a háborútól, ezért törekszik békére...”.¹⁹⁸ Ebből úgy tűnik, Athaulf nem volt tisztában vele, hogy a Nyugat-Római Birodalom véglegesen feloszlóban van. Várady ezt a hun típusú barbár birodalompolitika szélsőséges megnyilvánulásaként említette.¹⁹⁹ Jordanes, még ha voltak is információi Athaulf nagyhatalmi terveiről, nem említi őket.

Constantinus római parancsnok azonban, hogy a gót-római konfliktust elsimítsa, visszahívta a Hispaniába szorított vizigótokat Galliába, és Aquitániában telepítette le őket *foederati*-ként. Itt hozták létre államukat Tolosa központtal. A 416-os, inkább fegyverszünet-jellegű egyezményt a 419-es szerződés követte, amelyben a rómaiak elismerték a gótok jogát az aquitániai megtelepedésre. Vallia, tanulva a 415-ös élelem-szerhiányból, és attól tartva, hogy a rómaiak újra visszaélnék az élelem-utánpótlás szállításával, megfelelő biztosítékokat követelt a gabonaszolgáltatásra, s csak ezután engedte haza Athaulf özvegyét, Galla Placidiát. A vizigótok a hospitalitas elve alapján telepedtek le, de a földeknek, colonusoknak és szolgáltnak nem egyharmadát, hanem kétharmadát sajátították ki, bár a lakosságnak csak 3–4%-át alkották. Igyekeztek

196 *Getica* 31.

197 KISS–LENGVÁRI, 1996. 18.

198 Orosius: *Historiarum adversum paganos libri VII*, 43:4-8. Idézi VÁRADY, 1984. 178.

199 VÁRADY, 1984. 179.

elkülönülni a római lakosságtól, tiltották a vegyes házasságokat, megmaradtak az ariánus vallásnál, és a római lakosságot kizárták a katonáskodásból. A gótok tovább keresték a kiutat a Földközi-tengerre: 436-ban Narbot újra ostrom alá vették és kiéheztették. A rómaiak végül hun segítséggel verték őket vissza, így a békeszerződést 439-ben megújították.²⁰⁰

5.5.4 Nagy Theoderik és az osztrogót állam megalapítása

Az osztrogótok történetének új szakasza kezdődött a Nedao melletti csata után. A hun birodalom, bár korlátozta a területén élő népek autonómiáját, meg is fékezte a népmozgásokat, amelyek most újrakezdődtek. Az osztrogótok már 457-ben rablóhadjáratot indítottak mindkét római birodalom ellen, Ricimer azonban visszaverte őket, I. Leó pedig megújította velük a szövetséget, remélve, hogy ezzel garantálhatja a békét. A békekötés után a gótok a szomszédos germán törzsekkel kerültek összetűzésbe, de 469-ben azok összefogtak ellenük és katonai vereséget mértek rájuk. Pannónia nem bizonyult jó szállásterületnek, így, jobb életfeltételeket keresve, a 470-es években mozgásba lendültek. A gótok kisebb része Vidimer vezetésével Itáliába ment, nagy részük azonban Thiudimert követve Illyricum földjére, majd Moesiába vonult. A vándorlás alatt meghalt Thiudimer, és fia, Theoderik lépett a helyére (471-ben), aki az osztrogótokat Alsó-Moesiában telepítette le. Itt azonban nem maradnak sokáig: 478-ban végigdúlták Macedóniát és végül Epirusban telepedtek le. Kapóra jött Theoderiknek, hogy Zénón császár szövetségeseket keresett Odoacer ellen, aki Dalmáciában próbálta megerősíteni hatalmát; a császár igyekezett Theoderiket Itália ellen fordítani. 489-ben a gótok be is törtek Itáliába, s egy évre rá Verona mellett döntő győzelmet aratott Odoacer felett, aki csapata maradékaival Ravennába húzódott vissza. Theoderik három évig sikertelenül ostromolta Ravennát, míg végül a ravennai püspök közbenjárására a felek megállapodtak, hogy közösen fognak uralkodni Itália felett. Odoacer megnyitotta a város kapuit, ám tíz nappal később Theoderik egy összeesküvés keretében, egész családjával együtt lemészároltatta. A hadsereg Theoderiket Itália királyává kiáltotta ki (493), így territoriális alapú osztrogót királyság jöhetett létre. Kiterjedt házassági politikával saját vezetése alatt, széleskörű szövetséget akart létrehozni a barbár királyok között, hogy konszolidálja a Földközi-tenger nyugati medencéjének politikai viszonyait. A Theoderik által teremtett status quo azonban nem volt sokáig fenntartható: sőgora, Klodvig frank király már 507-ben tönkretette vejének, II. Alarik vizigót király-

200 VÁRADY, 1961. 180.

nak az államát, s az 520-as évekre teljesen összeomlott a Theoderik által felépített szövetségi rendszer. Külön problémát jelentett, hogy nem volt megoldva Theoderik utódlásának kérdése sem.

Jordanes elég nagy teret szentel Theoderik személyének és államának (52–59. caput), ám jóval pozitívabban mutatja be őt magát, mint ahogy az adatok alapján várnánk. Jellemző, hogy Odoacer megöletéséről nem közöl részleteket. Nem valószínű, hogy Zeno és Theoderik között a viszony olyan felhőtlen lett volna, mint ahogyan ezt Jordanes sugallja. Theoderik hűségének esetlegességét mutatja, hogy Theoderik Strabo és Zeno konfliktusa idején, amikor a császár Nagy Theoderiket hívja segítségül, az Zeno háta mögött kiegészítik Theoderik Straboval. Jordanes ezt az epizódot teljesen kihagyja. Ugyanígy nem szól a 479-es élelmezési válságról, amelyet Theoderik Thracia kifosztásával és megsarcolásával hidalt át, s végül néhány bizánci erőd elfoglalásával kényszerítette Zenot, hogy biztosítson számukra gabonaszállítmányokat. (Előző évben nem vetettek gabonát, mert éppen Scythiába készültek átvonulni, amikor Zeno felkérte őket a Theoderik Strabo elleni harcok támogatására.²⁰¹)

Goffart is megjegyzi, mennyire furcsa Jordanes hallgatása Theoderikkal kapcsolatban, hiszen a gótok dicsőítése a nagy osztrogót uralkodó esetében volna a legkézenfekvőbb. Theoderik gyakorta inkább Zeno alárendeltjeként jelenik meg a szövegben: 7 évesen túszként viszik az udvarba, majd apjával, Thiudimerrel a római államot védik. A Zeno és Theoderik közötti konfliktusokról egyáltalán nem szól a szöveg, sőt, szinte apa-fiú kapcsolatot sugall közöttük. A fiatalkori konstantinápolyi tartózkodás úgy jelenik meg, mint Theoderik életének legszebb, legfelhőtlenebb időszaka; Jordanes aránytalanul sok teret szentel ennek az időszaknak, míg igazán lényeges fordulópontokról hallgat.²⁰² Theoderik a szöveg szerint Zeno segítségével és támogatásával kerül hatalomra, ami nyilvánvaló képtelenség, hiszen Theoderik 493-ban lett Itália királya, míg Zeno már 491-ben meghalt.²⁰³ Furcsának tűnik az is, hogy Jordanes hosszan részletezi Theoderik családjának házassági afférjait, de a hadi eseményeknek (néhány külső konfliktus megemlítésén kívül) vagy az osztrogót állam berendezkedésének egyáltalán nem szentel teret, sőt, alig veszünk észre a szövegben, hogy új állam alakult. Goffart úgy látja, Theoderik alakja – az őszinte barbáré, aki saját bevallása szerint népe szokásait kívánja

201 VÁRADY, 1984. 203.

202 GOFFART, 1988. 66–67.

203 GOFFART, 1988. 67. (239. lábjegyzet)

követni, de aki teljesen meg tud hatódni Zeno egy-egy gesztusán – teljességgel hiteltelen.²⁰⁴

5.6 Gót-római összefogás? A *Getica* politikai vonatkozásai

A *Getica* keletkezése Justinianus restaurációs terveinek idejére esik; a vandálokkal 533-ban, a keleti gótokkal 535-től folytatott háborúskodások révén ez meg is valósult. 551-ben azonban még folytak az itáliai háborúk (a gótok számára végzetes összecsapásra 552-ben került sor). Goffart nézete szerint a *Getica*, egyrészt azért, hogy a gótokat sok esetben a valóságosnál pozitívabb színben tünteti fel, illetve azért, hogy kiemeli és részletezi a gót-római kapcsolatokat és szerződéseket, szövetséget hirdet a két nép között.²⁰⁵ Igyekszik a gótokat a dicsőséges történelem magasságaiba emelni, és így a rómaiakkal egyenrangúvá tenni; külön megemlékezik róla, hogy a gót nép császárt is adott a birodalomnak, Maximinust.²⁰⁶

Ébbe nyilván belejátszik, hogy Gunthigis, akinek Jordanes korábban a jegyzője volt, a császár szolgálatában állt; ez a szál így közvetlenül Justinianushoz és Belisariushoz vezet. Feltételezhető, hogy Jordanesnek személyes kapcsolata volt a császári udvarral. Emellett Gunthigis a Jordanes által dicsőített Amalus család tagja volt. További kötődés a barbár-római szövetség ideológiájához, hogy Cassiodorus a Konstantinápolyban működő Aniciusok vezette kör tagja volt, akik többek között a gót-római összefogás eszméjét propagálták.

Jordanes támogathatta Justinianus restaurációs politikáját, és talán nem véletlenül akkor hirdette az összefogás gondolatát, amikor a két nép háborús konfliktusba keveredett. Az itáliai gót elitben Jordanes talán tudatosítani akarta, hogy korábbi kivételezett helyzetüktől el kell tekinteniük, és Justinianusnak megvan a megfelelő katonai ereje programja megvalósításához: vagyis a gótok részéről a legkézenfekvőbb stratégia a békés megegyezés Justinianus-szal. Emellett a Nyugatrómai Birodalom felélesztése, amely a Konstantinápolyba menekült itáliai senatorok álma volt, megvalósítható lett volna a *Getica* végén említett kis Germanus által, aki származása révén egyszerre lehetett volna gót király és nyugati császár.

Ennek a kérdésnek van egy olyan aspektusa is, miszerint a Nyugatrómai Birodalom restaurációját nem csak a keleti császár, de a barbárok is tervezgették. Orosius azt állítja már Athaulfról is, hogy az *Imperium Romanumot*

204 GOFFART, 1988. 68.

205 GOFFART, 1988. 47–48.

206 *Getica* 15.

Imperium Gothorum má akarta alakítani. Amikor azonban felismerte, hogy a gótok nem elég szervezettek és fegyelmezettek egy ekkora állam átalakítására és egyben tartására, erejét a birodalom bővítésére használja fel. Ehhez tér vissza bizonyos értelemben Theoderik, aki lehetővé tette maga számára, hogy a nyugati birodalomrészben szinte császárként uralkodhasson.

Elgondolkodtató, hogy Jordanes pont azokat az időszakokat írja le talán a legzavarosabban, amelyek a rómaiak és a barbárok kapcsolatában a legtöbb problémát felvethették. A 395–400 közötti éveket teljesen ki is hagyja. Ez magyarázható a kronológia helyenkénti összekuszálódásával, de az is lehetséges, hogy egyes momentumok kihagyása nem véletlen, hanem tudatos üzenet a kortársaknak. Ugyanilyen tudatos üzenet lehet a Fritigern és Valens császár, illetve az Alarik és Honorius között létrejött egyezmények pozitív értékelése; Jordanes interpretációjában ezek mindkét fél számára megoldást jelentenek.

A szövetség, amelyet Jordanes propagál, sosem jött létre, bár efelé mutatott Germanus főparancsnoki kinevezése; ő Justinianus unokatestvére volt, felesége pedig az Amalus dinasztiából származó Matasuntha. Germanus 550-ben meghalt, de Jordanes úgy látta, kislfiában megtestesülhet a két nép egysége.

Goffart kissé sarkítottan úgy fogalmaz, hogy a *Getica* egy furcsa „szerelmi történet”, amelyben a római állam játssza a férfi szerepét, míg a gótok a nőét, s ez egyben azt is jelenti, hogy a „boldogság” csak akkor lehet teljes, ha a „női szerepbe” kényszerített gótok elfogadják a „férfi”, vagyis Róma felsőbbrendűségét. Goffart a *Getica* szövegét egyáltalán nem silány kompilációnak, hanem nagyon is tudatosan felépített és rafinált szövegnek tartja, amelyben a propaganda a naiv elbeszélés álarca mögé rejtőzik. Ő éppen abban látja a *Getica* fő fegyverét, hogy el tudja hitetni az olvasóval: a szöveget nem kell igazán komolyan venni, hiszen írója mentes volt minden politikai megfontolástól.²⁰⁷

Újabban Haether kétségbe vonta a *Getica* propagandisztikus vonásait, amelyeket Goffart elemzett. Szerinte nem valószínű, hogy a *Getica* – amelynek rossz latinságát sokan szóvá tették²⁰⁸ – politikai röpiratként funkcionált volna; azok a körök, akiket Goffart a *Getica* célközönségeként megnevez, nem nagyon vettek volna komolyan egy ilyen nyelvi hibáktól hemzsegő szöveget, emellett elég nehéz lett volna terjeszteni: másolandó kéziratnak nagyon hosszú, és az sem valószínű, hogy pl. a gót előkelők összegyűltek volna a szöveg felolvasására.²⁰⁹ Heather inkább úgy látja, Jordanes saját meggyőződés-

207 GOFFART, 1988. 68, 83–84. GOFFART többek között ezzel érvel Jordanes önállósága mellett; szerinte az ötlet, az alapgondolat Cassiodorusé, de a szövegnek ez a komplexitása már Jordanes egyedi munkáját dicséri.

208 WAGNER, 1967. 46.; WÖLFFLIN, 1899.

209 HEATHIER, 1991. 42–43.

seinek adott hangot a propagandának kikiáltott részekben; a *Getica* egyáltalán nem olyan jellegű, mint egy definiálható közönséghez szóló, csattanós, tömör és hatásos politikai irat. Az ő értelmezésében a kis Germanus sem a gót nép, hanem csak az Amalusok reménysége, s Matasuntha és Germanus házassága egyáltalán nem kiemelt, csupán megemlített elem.²¹⁰

6. Összefoglalás

Jordanes *Geticája*, minden hibája ellenére, a gót történelem egyik legfontosabb forrása. A szöveg elég sok pontatlanságot és ideológiai torzítást tartalmaz, de Sevillai Isidor később keletkezett műve mellett ez az egyetlen munka, amely kronologikusan, folyamatában beszél el a gótok történetét. A többi fennmaradt forrás alapján viszonylag jól ki lehet szűrni, melyek azok az információk, amelyeket Jordanes tévesen írt le, s melyek azok a részek, ahol hitelesnek fogadhatjuk el a *Geticát*. E tekintetben Zosimus, Sidonius Apollinaris, Prokopios és Ammianus Marcellinus munkái nyújtanak jó fogódzót.

Jordanest sokáig kompilátornak tartották, s e tekintetben máig megoszlanak a vélemények. Nem valószínű, hogy az egész anyag Cassiodorustól származna; ha Jordanes valóban intenzíven felhasználta a már elveszett 12 kötetes *Historia Gothorumot*, inkább csak vezérfonal lehetett számára. A nézet, hogy Jordanes csupán lemásolta és kissé átszerkesztette Cassiodorus munkáját, mindenképpen felülvizsgálatra szorul. Az Ablabius által összegyűjtött gót tradíció kérdése gyakorlatilag eldönthetetlen, mivel Ablabius szövege nem maradt meg, mindazonáltal a *Getica* szövegében több olyan részt is találunk, amelyek kifejezetten a szájhagyományban megőrzött történelmi események vonásait mutatják. A *Getica* értékét emeli, hogy elég sok ókori és kora középkori forrás feldolgozásával készült, így olyan szerzőkről és művekről is tartalmaz információt, amelyek azóta megsemmisültek.

A *Getica* pontatlanságai illetve vitatható részei közül a skandináviai eredet kérdését, a gót törzsi szétválásokat és királyi házakat, illetve a gót-római kapcsolatok néhány aspektusát elemeztem. A Jordanes által elsőként említett gót eredet (monda) régészetiileg nem igazolható, és a többi korabeli történetíró vizsgálata arra mutat, hogy a skandináv kirajzás inkább toposz volt, mint valós történelmi esemény. Mivel a 3.sz.-ig az sem válik el biztosan, kiket neveznek a történetírók gótoknak, a korai történelemre vonatkozó információk nehezen ellenőrizhetők. Jordanes konzekvensen összekeveri a népcsoportokat, és a gó-

210 HEATHER, 1991. 46–47.

tokat a getákkal illetve a szkítákkal mossa egybe. A *Getica* interpretációjában a két gót csoport, az osztro- és vizigótok már korán elválnak egymástól, s ettől kezdve a két nép elkülöníthető. Ezt a két csoportot sokan az Ammianus által említett tervingi és Greuthungi csoportokkal azonosítják, ez azonban nem lehetett ilyen egyszerű. A hun betörések akkora káoszt okozhattak a gót politikai viszonyokban, hogy a Tervingikből és Greuthungikból két teljesen új törzsszövetség formálódott, amelyeket ezután már nevezhetünk osztro- és vizigótoknak. Jordanes feltételezése, hogy a két-két csoport között kontinuitás van, az események durva leegyszerűsítése.

Több problémás pontot is találunk a gót királyi házak leszármazási viszonyaiban. Jordanes tendenciózusan előtérbe helyezi az Amalus-dinasztiát, és a két családot úgy tünteti fel, mintha uralmuk folyamatos lett volna, különösebb trónviszályok és rivális dinasztiákkal való konfliktusok nélkül. Ez hasonló egyszerűsítés, mint a törzsi szétválások és újraegyesülések esetében. Nem valószínű, hogy az Amalusok ennyire privilegizált helyzetben lettek volna, mint ahogy az sem, hogy az időszak politikai zűrzavaraik közepette két család folyamatosan meg tudta volna őrizni hatalmi pozícióját. A Jordanes által leírt Amalus-dinasztiába valójában több olyan személy is bekerült, aki nem volt Amalus-származású, emellett a családfa elején szereplő nevek inkább tünnek legendás alakoknak, mint valós történelmi személyeknek.

A rómaiakkal való kapcsolatot tárgyaló fejezetekből Jordanes feltűnően sok részletet kihagy, míg másokat kiemel, s megfigyelhető a tendencia, hogy a gótokat igyekszik minél jobb színben feltüntetni, a római-gót konfliktusokat pedig bagatellizálni vagy teljesen kihagyni. A konfliktusok leírása után a békeszerződések általában úgy jelennek meg, mint mindkét fél számára megoldást hozó megállapodások. A foederati intézményét Jordanes nem részletezi, de többször utal rá, hogy a rómaiak és a gótok között szerződéses viszony állt fenn, a foederati-helyzetből adódó problémák, mint pl. a gabonaellátmányok többszöri elmaradása, azonban nem szerepelnek részletesen a *Geticában*. A legkomolyabb gót-római konfliktus, amelyet megemlít, a 382-es egyezmény előtti hatalmi visszaélések és az ezek nyomán kibontakozó gót lázadás, itt azonban egyértelműen a rómaiakat teszi felelőssé. A gót-római összefogás kiemelése mellett a másik megfigyelhető tendencia a rómaiak bizonyos felsőbbbségének hirdetése; ez jól tetten érhető pl. a Nagy Theoderikről szóló fejezetekben, amelyek azt sugallják, az osztrogót uralkodó sokkal inkább függött Zeno császár jóindulatától, mint ezt a többi forrás alapján gondolnánk.

Ezen az alapon vetette fel Momigliano, illetve mostanában Goffart, hogy a *Getica* elsősorban nem történelmi mű, hanem propagandairat, melynek célja a gót-római megegyezés és összefogás hirdetése volt, a korabeli politikai konf-

liktusok lezárásának elősegítésére. Ezzel az elmélettel vannak problémák, de az bizonyosra vehető, hogy még ha nem is voltak a Geticának kifejezett politikai céljai, a szöveg nem mentes az ideológiai alapú ferdítésektől, ezért fenn tartásokkal kell olvasnunk, és minden esetben ellenőriznünk kell Jordanes adatainak hitelességét.

Idézett források

AMMIANUS MARCELLINUS

- 1967 *Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt recensuit V. GARDTHAUSEN.* Editio stereotypa editionis primae 1874–75. Stuttgart, 1967

CASSIODORUS

- 1894 *Cassiodori Senatoris Variarum recensuit Th. MOMMSEN.* Berlin, 1894. (*Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi*, 12.).

JORDANES

- 2002 *Jordanes: Getica. A gótok eredete és tettei.* Ford. KIS Magdolna. Szeged, 2002.
- 1904 *Jordanes: A gótok eredete és tettei.* In: GOMBOS F. A. (szerk): *Középkori krónikások.* III. kötet. Brassó, 1904.

PAULUS DIACONUS

- 1901 *Paulus Diaconus: A longobárdok története.* Ford. GOMBOS F. A. Brassó, 1901.

PRISCUS

- 1868 *Priscus Panites.* In: *Fragmenta historiarum Graecorum* edidit C. MUELLER. Paris, 1868.

PROCOPIOS

- 1963 *Procopii Caesariensis Opera omnia* recognovit J. HAURY. Vol. II. De bellis libri V–VIII. Leipzig, 1963.

SEVILLAI ISIDOR

- 1998 Sevillai Isidor: *A gótok, vandálok és szvévek története (Historia Gothorum, Wandalorum et Suevorum)*. Szerk. ANDERLE Ádám, ford. SZÉKELY Melinda. Szeged, 1998.

SIDONIUS APOLLINARIS

- 1887 Sidonius Apollinaris: *Epistulae et Carmina*, ed. Christian Luetjohann. Berlin, 1887. (*Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi*, 8.)

A felhasznált irodalom jegyzéke

BRINCKNEN

- 1957 BRINCKNEN, A.D. von den: *Studien zur lateinischen Weltchronistik bis in der Zeitalter Ottos von Freising*. Düsseldorf, 1957.

BENEDICTY

- 1960 BENEDICTY, R.: Hogyan foglalta el Alarik Rómát? *Antik Tanulmányok*, 7. 75–81.

BOKOR

- 1904 BOKOR, J.: Jegyzetek és kommentár Jordanes Geticájához. In: *Jordanes: A gótok eredete és tettei*. GOMBOS F. A. (szerk.): *Középkori krónikások. III. kötet*. Brassó, 1904.

BÓNA

- 1993 BÓNA, I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest, 1993.
1986 BÓNA, I.: „Az erdei emberek.” A gótok Erdélyben. In: *Erdély története I.: A kezdetektől 1606-ig*. Budapest, 1986. 109-111.

BURNS

- 1980 BURNS, T. S.: The Ostrogoths. Kingship and Society. *Historia-Einzelschriften 36*, Wiesbaden, 1980.
1984 BURNS, T. S.: *A History of the Ostrogoths*. Bloomington, Ind. 1984.

CLAUDE

- 1970 CLAUDE, D.: *Geschichte der Westgoten*. Stuttgart – Berlin, 1970.

EBERT

- 1874 EBERT, F.: *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters*. Leipzig, 1874.

FRIEDRICH

- 1907 FRIEDRICH, J.: *Über die kontroversen Fragen im Leben des gotischen Geschichtsschreibers Jordanes*. Bayerische Akademie der Wissenschaften, Sitzungsberichte, Phil.-hist. Abteilung, 1907.

GÄRTNER

- 1973 GÄRTNER, H. Ablabius. In: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, Bind I. p. 10. Berlin, 1973.

GOFFART

- 1988 GOFFART, W. : *The narrators of barbarian history*, Princeton, 1988.

GRÜNBECK

- 1995 GRÜNBECK, E.: Sidonius Apollinaris. In: *Lexikon des Mittelalters*, Bind 7. München, 1995.

GRIMM

- 1864 GRIMM, J.: Über Jornandes und die Geten. In: *Kleinere Schriften III.*, Berlin, 1864.

GSCHWANTLER

- 1978 GSCHWANTLER, O. Ermanarich, sein Selbstmord und die Hamdirsage: Zur Darstellung von Ermanarichs Ende in Getica. In: Wolfram und Daim (ed.) *Die Völker an der mittleren und unteren Donau in 5. und 6. Jahrh.; Berichte fes Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung, 24-27 Okt. 1978*. Vienna, 1978. 187-204.

HACHMANN

- 1970 HACHMANN, R.: *Die Goten und Skandinavien. Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker*. Berlin, 1970.

HEATHER

- 1989 HEATHER, P.: Cassiodorus and the rise of the Amals: genealogy and the Goths under Hun domination. *Journal of Roman Studies* 19
- 1991 HEATHER, P.: *Goths and Romans 332-489*. Oxford, 1991.

HENIGE

- 1974 HENIGE, D.P.: *The Chronology of Oral Tradition: Quest for a Chimera*. Oxford, 1974.

HORVÁTH

- 2002 HORVÁTH, Sz.: Iordanes élete és műve. In: *Iordanes: Getica. A gótok eredete és tettei*. Ford. Kiss Magdolna. Pécs, 2002.

HUTTERER

- 1986 HUTTERER, M.: *A germán nyelvek*. Budapest, 1992.
- 1992 HUTTERER, M.: *A gót nyelv*. Budapest, 1992.

KISS-LENGVÁRI

- 1996 KISS, M. – LENGVÁRI, I.: Jordanes: Getica Fordítás és magyarázat. In: *In memoriam Barta Gábor*. Pécs, 1996.

KORKKANEN

- 1975 KORKKANEN, I.: *The peoples of Hermanaric: Jordanes, Getica*. Helsinki, 1975.

KÖPKE

- 1859 KÖPKE, R.: *Die Anfänge des Königthums bei den Goten*. Berlin, 1859.

MOISL

- 1981 MOISL, H.: Anglo-Saxon Royal Geneologies and Germanic Oral Tradition. *Journal of Medieval History* (1981) 215–48.

MOMIGLIANO

- 1955 MOMIGLIANO, A.: Cassiodorus and Italian culture of his time. *British Academy Proceedings* 41.

MOMMSEN

- 1882 MOMMSEN, Th.: Jordanis Romana et Getica recensuit Th. Mommsen. *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi V. I*. Berlin, 1882.

MUSSET

- 1975 MUSSET, L.: *The Germanic Invasions: The Making of Europe AD 400–600*. London, 1975.

O'DONELL

- 1979 O'DONELL, J.: *Cassiodorus*. Berkeley (Calif.), 1979.
1982 O'DONELL, J.: The aims of Jordanes. *Historia*, 31. (1982).

REBENICH

- 2003 REBENICH, S.: Prokopios. In: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, Band 23, 479–481.

REICHERT

- 1973 REICHERT, H.: Gothiscandza. In: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, Band 12, 443.

SCHIRREN

- 1858 SCHIRREN, C.: *De ratione quae inter Iordanem et Cassiodorum intercedat commentatio*. Dorpat, 1858.

SCHMIDT

- 1933 SCHMIDT, L.: *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen*. München, 1933.

SCHREIBER

- 1977 SCHREIBER, H.: *Auf den Spuren der Goten*. München, 1977.

SCHULZ

- 1993 SCHULZ, R.: *Die Entwicklung des römischen Völkerrechts im 4. und 5. Jahrhundert nach Chr.* Stuttgart, 1993.

SYBEL

- 1838 SYBEL, H. von.: *De fontibus libri Jordanis: De origine actibusque Getarum*. Berlin, 1838.

SZÁSZ

- 1938 SZÁSZ, B.: *A Verses Edda (Edda Saemundar)*. Budapest, 1938.

SZÉKELY

- 1998 SZÉKELY, M.: Isidorus Hispalensis. In: *Sevillai Isidor: A gótok, vandálok és szvévek története (Historia Gothorum, Wandalorum et Suevorum)*. Szerk. ANDERLE Ádám, ford. SZÉKELY Melinda. Szeged, 1998.

THOMPSON

- 1963 THOMPSON, E.A.: The Visigoths from Fritigern to Eurik. *Historia*, 12. (1963) 105–126.
- 1966 THOMPSON, E.A.: *The Visigoths in the Time of Ulfila*. Oxford, 1966.
- 1984 THOMPSON, E.A.: *A history of the Ostrogoths*. Bloomington, Ind., 1984.

TODD

- 1975 TODD, M.: *The Northern Barbarians, 100 BC–AD 300*. London, 1975.

VÁRADY

- 1961 VÁRADY, L.: *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik*. Budapest, 1961.

WAGNER

- 1967 WAGNER, N.: *Getica: Untersuchungen zum Leben des Jordanes und zur frühen Geschichte der Goten*. Berlin, 1967.

WATTENBACH

- 1885 WATTENBACH, W.: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*. Berlin, 1885.

WENSKUS

- 1961 WENSKUS, R.: *Stammesbildung und Verfassung: Das Werden des frühmittelalterlichen Gentes*. Köln, 1961.
- 1973a WENSKUS, R.: Amaler. In: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, Band I. Berlin, 1973. 246–248.
- 1973b WENSKUS, R.: Balthen. In: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, Band II. Berlin, 1973. 13–14.

WOLFRAM

- 1989 WOLFRAM, H.: *History of the Goths*. Berkeley (Calif.), 1989.

WÖLFFLIN

- 1899 WÖLFFLIN, E.: Zur Latinität des Jordanes. In: *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik*, 11. (1899) 3.sz.

Zengg 14. századi városképe az ingatlanleírások alapján

ZENGG (MA SENJ, a középkorban Segnia) a horvát tengerparton fekszik, a Velebit- és a Kapella- hegységek találkozásánál, Veglia (ma Krk) szigetével egy földrajzi magasságban. A város elhelyezkedése igen kedvező: a part menti szigetek – Arbe (ma Rab) és Veglia – védett kikötőt biztosítanak a hajóknak, míg a hegység északi átjárója, mely itt éri el a tengerpartot, lehetővé teszi a szárazföld belsejének elérését. Utóbbi adottság tette jelentős kereskedelmi csomóponttá a települést, mivel a Velebiteken keresztül csak néhány észak-déli irányú út halad át, és a következő átjáró csak sokkal messzebb, a hegység déli részén volt. Így ez a város lett a szárazföldi áruk, nyersanyagok és az adriai kereskedelem által közvetített portékák találkozóhelye.

A hely előnyös fekvését már a rómaiak előtt itt élő népek felismerték: illír törzsek alapították az első települést, amely már a Kr. e. 4. századra fontos kereskedelmi csomóponttá vált, amit bizonyít, hogy a görögök is ismerték.¹ Az illír város teljesen elpusztult a római hódítás (Kr. e. 129.) során, de a rómaiak hamarosan új kolóniát alapítottak az egykori település közelében. Ez lett az antik Senia, amely Augustus idejére virágzó kereskedővárossá vált. Ekkor nyerte el a római polgárjogot és vált municipiummá. A Római Birodalom két részre szakadásával a település hanyatlásnak indult, amit az avar és szláv invázió pusztítása tetőzött be: a támadások során a kikötőváros teljesen elpusztult. A római romokon a Kr. u. 7. században avarok és horvátok telepedtek le, bár a terület feletti uralmon a frankok és a bizánciak osztoztak. A 9. században a település a megalakuló dalmáciai és posavinai Horvátországhoz került, majd a horvát királyok uralma alá tartozott.²

A Trpimirović-dinasztia kihalása után a város Horvátországgal együtt a középkori Magyar Királyság része lett. A város feletti uralom ekkor kikerült a

1 GALIĆ, 1998. 9. Pseudoszkilász Zengget az adriai kikötők között említi művében, a *Peripluszban*.

2 GALIĆ, 1998. 10–12

helyi vezetők kezéből és III. Béla adománya révén a templomosoké, majd IV. Béla uralkodása alatt a Frangepánoké lett. Utóbbiak, felismervén a város kiváló adottságait, birtokaik központjává tették, és a település rohamos fejlődésnek indult. Virágzásának egyedül a velencei kereskedők versenye és a velencei gazdaságpolitika szabott határt, de ezek legyőzésére mind a város, mind a Frangepánok ereje kevés volt: Velence a szigetek (Veglia, Rab és a többi apró sziget) közötti kijáratok elzárásával bármikor meg tudta bénítani a zenggi kereskedelmet. Így a város létérdeke volt, hogy a városállammal jó kapcsolatot tartson fenn, amit a kikötőben székelő velencei konzul révén is igyekeztek biztosítani. Talán ennek is köszönhető, hogy középkori története során a háborúk szinte kivétel nélkül elkerülték.

Mindez azonban teljesen megváltozott a török megjelenésével: Zengget Hunyadi Mátyás – a zenggi kapitányság létrehozásával – katonai központtá tette, majd a 16. század elejére határvárossá vált. Bár falai közé sohasem tudott behatolni a török félhold, a polgárok nagy része az állandó portyák réme elől Itáliába vándorolt.³ Helyükre boszniai menekültek, az uszkókok költöztek, akik egyszerre harcoltak a törökökkel és a velenceiekkel. Uralmuk 1617 és 1624 között ért véget, amikor a település német kézre került. Az állandó harcok között a város elpusztult, és egykori jelentőségét már sohasem nyerte vissza.⁴

Ha meg akarjuk ismerni az egykori virágzó kereskedővárost, akkor komoly problémákkal kell szembesülnünk: a Frangepánok városa legnagyobbbrészt elpusztult, mára csak egy-két emlék maradt fenn. A meglévő romok felett pedig új épületek állnak, így a régészet sem tud a történész segítségére sietni. Emiatt egyedül az írott forrásokra hagyatkozhatunk, remélve, hogy értékes információkat nyerünk belőlük a város anyagi kultúrájára, felépítésére vonatkozóan.

Ebből a szempontból igen értékesek azok az oklevelek, amelyek adásvételi szerződést vagy végrendeletet rögzítenek, mivel ezekben leírják az érintett ingatlan fekvését, egyes különleges adottságát, építőanyagát, valamint megnevezik szomszédait. Így ezen dokumentumok összegyűjtésével, elemzésével lassan-lassan felvázolható az egykori városkép, szerencsés esetben pedig értékes adatokat nyerhetünk a lakosság életkörülményeiről is.

Természetesen ez csak nagy mennyiségű adat esetén vezet sikerre, de nézetem szerint – bár igen aprólékos munka szükséges hozzá és csak megfelelő forrásadottságok esetén lehet sikeres – érdemes lenne megpróbálkozni magyar

³ MOLNÁR, 2002. 37.

⁴ GALIĆ, 1998. 13–15.; vö. még THALLÓCZI, 1909. II. kötet Előszó.

települések esetében is ezzel a módszerrel. Dolgozatom célja, hogy a fent említett eljárás segítségével felvázoljam Zengg városának 14. századi arculatát. A tanulmány az egykori zenggi ferencesek levéltárában⁵ lévő okleveleken alapszik.⁶

Zenggben és környékén igen intenzív, már a középkorban is híres ingatlankereskedelem bonyolódott, aminek köszönhetően viszonylag nagy mennyiségű szerződés maradt fenn. Ezekből pedig megpróbálhatjuk megrajzolni a középkori Zengg városképét. Természetesen sok mozaik hiányzik, de az összegyűjtött adatok alkalmasnak tűnnek a település arculatának rekonstruálására, amelyből következtetéseket vonhatunk le a városlakók életére, anyagi kultúrájára és gazdagságára vonatkozóan.

Forrásaink elemzése több nehézséget rejt magában: először is tisztában kell lennünk azzal, hogy a zenggi ingatlanoknak csupán töredéke szerepel az okleveles anyagban, valamint az ingatlan leírásával sokáig, 1350-ig nem foglalkoztak, hanem csak a környezetét határozták meg. Ezt követően is csak alig pár szóval (pl. *domus lapidea et murata*⁷ – *kőből épült, fallal körülvett ház*) írták le a házakat, míg az erkély megemlítése még később jelent meg. Ez talán a város 14. századi felvirágzásával kapcsolható össze, mivel ennek folyamán a városi társadalom fokozatosan differenciálódott, ami a házak közötti növekvő különbségekben is megjelent.

Természetes továbbá, hogy a városban található néhány gazdagabb ház kinézetét, felszerelését rögzítették aprólékosabban, míg egy átlagos hajlékról nem készítettek ilyen leírást, vagyis a szerződésekből elsősorban a társadalom felső rétegének lakóhelyeiről kapunk felvilágosítást, amit nem szabad általánosítanunk. Ennek következtében megnő az ingatlan környezetéről, szomszédairól szóló információk jelentősége, amelyekből esetenként a kevésbé tehető rétegek életéről is képet alkothatunk.

Másodszor: nagy nehézséget jelent az iratok szóhasználata, mivel a házakra több kifejezést is alkalmaznak: *domus, casa, cas(s)al(l)e*. Az ezek közötti differenciálás igen nehézkes,⁸ mégis a szavak között a mai olasz nyelvben való használatuk alapján különbséget tehetünk.

5 Hrvatska Franjevačka Provincija; Svetog Ćirila i Metoda. Provincijalni Arkiv, Zagreb, Kaptol 9. 1399-ig okleveleik kiadva: SMİČIKLAS. Az oklevelekre való hivatkozásnál könnyebb elérhetősége miatt csak Smičiklas adatait adom meg.

6 Kutatásaim során nagy segítséget kaptam Drajkó Dusićától és Damir Karbićtól, akiknek ezúton is szeretném megköszönni pótolhatatlan fáradozásait.

7 SMİČIKLAS, XII. 198–200.

8 Vö. KOSTREŇIĆ, 1973. „*domus*”

A mai olasz *casa* szóból kiindulva, amely házat jelent, elfogadható, hogy az már a középkorban kialakult és így azt a latin *domus* szinonimájaként használhatták. Ezt alátámasztják a velencei diplomáciai iratok, amelyekben a 14. század közepétől egyre gyakrabban fordulnak elő vegyes, olasz-latin nyelvű darabok. Ezzel szemben kimutatható különbség van a *casale* és a *domus/casa* szavak között, mivel a mai olasz nyelvben a *casale* jelentése tanya, illetve viskó, romos ház, vagyis gyengébb minőségű, szegényesebb házat jelenthet az oklevelekben.

Megfigyelhető, hogy a forrásokban szinte kivétel nélkül csak a *domus*-ra jellemző, hogy kőből készült, fallal van körülvéve, van erkélye. Ebből fakad, hogy az ingatlankereskedelemben rendszerint nagyobb értéket képviselt, mint az egyéb háztípusok.⁹ Összefoglalva tehát a szavak értékbeli sorrendje a következő: *domus, casa, casale*.

Harmadszor: a források száma – ahogy a magyar okleveles gyakorlatban megszokott – csak a 14. századtól teszi lehetővé a városkép pontosabb megrajzolását. A 13. századi adatok csekély mennyisége miatt a város kinézetére, kiterjedésére alig lehet következtetni, ám a korai források ahhoz elegendő információt tartalmaznak, hogy összehasonlítási alapot nyújtsanak a későbbi adatokhoz, azaz, hogy a város fejlődéséről fogalmat alkothassunk.

Zengg a 13. században, nem utolsósorban kereskedelmi forgalmának köszönhetően, a környező urak és a magyar király szemében is értékessé és fontossá vált. A kereskedelem eddigi hasznát lefölöző templomosokat a tatárjárás után IV. Béla és a helyi urak együttesen kiszorították a városból, és rákényszerítették a rendet, hogy Zengget Dubicára cserélje. A város feletti uralomért vívott harcból végül a Frangepánok ősei kerültek ki győztesen, akik több lépésben szerezték meg a hatalmat.¹⁰ Előbb (1257) zenggi előljárókká választották őket,¹¹ majd miután a város királyi birtokká vált,¹² elnyerték az örökös podestaságot (1271).¹³ I. Károly támogatásáért cserébe (1300) ígéretet kaptak Zengg odaadományozására,¹⁴ ami 1322-ben meg is történt.¹⁵ Így Zengg a Frangepán-családé lett.

Ez a hatalmi változás nagy jelentőségű volt a város életében: a Frangepánok birtokaik központjává építették ki, ami komoly lökést adott a település fejlődésének. Ekkor épültek a város erődítései (Sabać-torony) és még számos

9 Pl. SMIČIKLAS, XVI, 53–54., illetve XVI, 218–220.

10 Magára a hatalom megszerzésének lépéseire: MARGETIĆ, 1985. 23–27.

11 SMIČIKLAS, V. 66.

12 SMIČIKLAS, V. 510.

13 SMIČIKLAS, V. 598.

14 THALLÓCZI, 1909. I. 30.

15 THALLÓCZI, 1909. I. 45.

egyházi és városi épület is.¹⁶ Jól mutatja a felvirágzást a templomok számának növekedése is: míg a 13. század végén csak négy templomról¹⁷ van tudomásunk, addig a 14. század végére már tizenegy templom állt, azaz hét¹⁸ új egyház épült ebben a században.¹⁹ A templomok megszorodásának egyik oka a szerzetesrendek – ferencesek (ők a 13. század végén), domonkosok, bencések, pálosok – megjelenése, amit korábban a lovagrend megakadályozott. Jól mutatja a felvirágzás mértékét az is, hogy a város falai között két koldulórend is megtalálható volt.

Egy város virágzásának legjobb mutatója azonban a népesség növekedése, ami esetünkben az oklevelekből jól kitűnik. A 13. század végén ugyanis a falakon belül még elég sok kert volt,²⁰ amelyek a 14. század közepére eltűntek. Az utolsó telek – amelyen már faház állt – említése 1343-ból származik.²¹ Tehát a kertek eltűnése, ami a beépítésekkel magyarázható, egybeesik a Frangepán építkezésekkel, a város birtokközponttá való kiépülésével. Utóbbi nagy vonzerőt gyakorolhatott mind a kereskedőkre, mind a kézművesekre, mivel itt gyűjtötték össze a birtokok terményeit, valamint a parasztok a zenggi piacon szerezték be a szükséges eszközöket, iparcikkeket.

A dokumentumokból azonban nem derül ki a település mérete és lakosainak száma. Erről csak közvetett adatokból kaphatunk információkat, és csak relatív nagyságot tudunk megállapítani. A lélekszámot elsősorban az északdalmáciai adottságok határozták meg: a tenger és a Velebitek között húzódó keskeny parti sávon a szántóföldek csekély kiterjedése miatt nem volt lehetséges jelentős mezőgazdasági termelés, így a népesség élelmezését a belső, szárazföldi területekről, illetve a kereskedelem révén kellett megoldani. Ez pedig igencsak megsabta a városi lakosság gyarodásának mértékét, valamint ebből fakadóan beépíthető terület sem állt korlátlanul rendelkezésre.

A földműveléssel foglalkozó réteg csekély létszámát mutatja a püspöki bevételek alacsony volta is, mivel a tizedbevételek elsősorban a mezőgazdaságból élő népességtől származtak. A középkori püspöki bevételekre legjobban a püspökség taksájából következtethetünk. A taksa a püspöki szék elfoglalásáért fizetett egyszeri adó, mely az éves bevételek körülbelül egyharmadát tette ki. A zenggi püspök taksája 50 forint volt, azaz éves bevétele mintegy 150 forint

16 GALIĆ, 1998. 13.

17 Ebbe nem számoltam bele a városon kívül lévő templomos Szent György egyházat, valamint a század végére vélhetően felépült bencés templomot sem.

18 Ha a bencéseket nem számoljuk, akkor hat.

19 Vö. a táblázattal.

20 SMIČIKLAS, V. 622., VII. 212–213.

21 SMIČIKLAS, XI. 108–109.

lehetett, ami a középkor folyamán nem változott.²² Összehasonlítva a dalmáciai püspökségekkel jól látszik, hogy jelentősen kisebb és szegényebb volt, mint társai, akiknek több taksát kellett fizetniük (a traui 79, a scardonai 100, a spatatói 200 forint taksával tartozott)²³. Tehát a város elmaradt a nagy dalmáciai városállamok nagyságától és gazdagságától, de a horvát tengerparti városokhoz viszonyítva gazdag volt.

Ezt a köztes helyzetet jól megvilágítja Nagy Lajos 1343-as oklevele. Ebben az anyakirálynő tengeri útja kapcsán, aki Zenggen akart hajóra szállni, így ír: „*difficile est eam cum dominabus in sua societate euntibus, in maritima, expectando galeas et vasa diutius commorari*”, vagyis nehézséget okoz, hogy ő az udvarhölgyekkel, akik a társaságában mentek, a tengerparton hosszasan tartózkodják bevárando a hajókat és a felszerelést.²⁴

Tehát a város nem lehetett túl nagy és nem rendelkezett elegendő élelmiszertartalékkal egy nagyobb csapat hosszabb ideig való eltartásához. Összefoglalva: a település a közepes kikötőkhöz tartozott, a lakosság elsősorban kézművesekből és kereskedőkből állt, akiknek legkeresettebb iparcikke az evező volt.²⁵

Miután nagyjából meghatároztuk Zeng helyét az adriai kikötők között, rátérhetünk a városkép felvázolására. Ennek a mind kiterjedésileg, mind gazdaságilag közepes észak-adriai kikötővárosnak az ismert házai közül a legdrágább 550 dukátot ért,²⁶ amely összeg kiemelkedik az adásvételi szerződésekben ismert árak közül, mivel egy *domus*ért általában 60 dukát körüli összeget fizettek. Ezt az igen drága és értékes házat a szerződés így jellemzi: „*magnam domum, magnam muneratam, [...] cum balladurio exteriori versus litis maris, prout et sicut ante incendium civitatis fuit ipsum baladurium*”,²⁷ azaz nagy ház, nagy fallal, a tengerpart felé néző erkéllyel, amint az a városi tűzvész előtt volt. Az említett átlagos összeget, azaz 60 aranydukátot ért egy *domus murata*,²⁸ amely egy aranyműves háza mellett állt, vagyis feltehetően a jómódú, kereskedelmi negyedben feküdt, mivel az aranyművesek műhelyei a forgalmas és előkelő

22 BARBARIĆ, 1996. pl. 639.sz. (1432)

23 SMIČIKLAS, VIII. 442 (1316-1334)

24 SMIČIKLAS, XI. 61.

25 STRIČIĆ, 1985. 13.

26 SMIČIKLAS, XVI. 89-91.

27 SMIČIKLAS, XVI. 89-91.

28 SMIČIKLAS, XVI. 53-54.

részeken lehettek. Ennél az összegnél nagyobb értékű házak is voltak, de azok sem igen haladták meg a 150 dukátot.²⁹

A házak közti különbséget mutatja, hogy egy 1381-ből fennmaradt szerződés szerint 25 aranydukátot ért az az épület, amelyet így írtak le: „*ipsum cassale de tabulis copirendo, pavementum faciundo sine t(e)rratia cum duabus cameris reclusis pariete iuxta introytum domus, epicastoria, portis, fenestris de lignamine et non de ferro, balladurio, scall(is) et aliis quibuscunq[ue] necessariis*”,³⁰ azaz főleg deszkából áll, mennyezete tetőterasz nélküli, két zárt boltozattal, a bejárat mellett válaszfala van, rendelkezik kéménnyel, kapuval, ablakai fából és nem vasból készültek, van lépcsője és erkélye is.

A három ingatlan jól láthatóan három különböző társadalmi réteghez kapcsolódik: az első a várost irányító, gazdag arisztokraták és kereskedők, a második a jómódú kereskedők, míg a harmadik a kézművesek lakhelyeire lehetett jellemző, bár a harmadik ház átmeneti állapotot mutat.

Ez az ingatlan azért érdekes, mert az épület maga a szegényesebb lakóépületek közé tartozhatott, amit mutat, hogy főleg fából készült. Az erkély megléte azonban valamilyen kiváltságot jelez, amit a szerződő felek – egy leány gyámja és egy kereskedő³¹ – kiléte nem magyaráz meg. Az a tény, hogy egy gyám kötötte az üzletet, arra enged következtetni, hogy egy valamikor szebb napokat látott család házáról lehet itt szó, amelynek felemelkedését a szülők halála derékba törte. Talán így magyarázható a szegényes házikó és az erkélygyűttes előfordulása.

Az első két társadalmi csoport kőházakban lakott, és erkéllyel, azaz *balladuriummal* vagy annak jogával rendelkezett. Ebből következik, hogy ezek az épületek emeletesek voltak, mivel erkélyt csak emeletes házra lehet emelni. Az oklevelek alapján jelentős szerepe lehetett a társadalmi megítélésben az erkélynek, hiszen a *ius balladurium* kifejezés arra utal, hogy ez egyfajta kiváltság volt, amit az erkély esetleges pusztulása után is pontosan számon tartottak. Így ezt, bár szegényes felszereltségű házak is bírtak erkéllyel, illetve annak építési jogával, az előkelő, felsőbb társadalmi réteg kritériumának tekinthetjük. Ezt alátámasztja az erkélyes lakóházak tulajdonosainak és szomszédainak vizsgálata is: általában egyértelműen kiderül a helyszínnel és az ügyletben résztvevő szereplőknek köszönhetően, hogy városi előkelők birtokolják a szóban forgó ingatlanokat.³²

29 SMIČIKLAS, XI. 579–581., XII. 198–200. (utóbbi biztosan az előkelőbb házak közé tartozott)

30 SMIČIKLAS, XVI. 218–220.

31 SMIČIKLAS, XVI. 218–220.

32 SMIČIKLAS, XIII. 482–484., XVI. 89–91.

Az előkelő rétegek kőházainak jellemzése során mindig megjelenik az is, ha az fallal volt körülveve, vagyis ha erődített épület volt. Ez érthető, hiszen egy horvát viszonylatban gazdag kereskedővárosról van szó, melyet bármikor érhetett kalóz- vagy rablótámadás. Vélhetően az erődített épületek gazdagabb kereskedők, illetve az arisztokrácia tagjainak házai lehettek, ahol az értékesebb kereskedelmi cikkek is őrizték.

Az oklevelekben szereplő ingatlanok és a kereskedelmi ügyletekben résztvevők nevének tanúsága alapján a város legfontosabb és legelőkelőbb része a tengerparti rész volt. Itt laktak a város urai, a grófok és környezetük tagjai, akiknek a tevékenysége szorosan kapcsolódott a kikötőhöz. Így a parton találjuk a velencei kereskedők, az idegen származású városi vezetők, szerzetesrendek és a Frangepánok házait, míg az ismert részen egyáltalán nincs szláv nevű tulajdonos.³³

A város vezetőit 1257-től kezdve a vegliai urak, a Frangepánok ősei nevezték ki, ekkor még *in vice et nomine regis*³⁴ birtokolva a hatalmat. Helyzetüket még jobban biztosította az, hogy 1271-ben örökös podestává választották őket, amit a magyar királyok is megerősítettek.

A grófok főhivatalnokai a városban a *vicecomes* volt, aki az egész igazgatás és törvénykezés élén állt. Helyettese, a *vicarius* a rendőri, igazgatási ügyek intézésével segítette a *vicecomest*. Mellettük működött a három bíró, akik közül kettőt a gróf, egyet pedig a városi előkelők választottak. Utóbbinak nem volt igazán jelentősége, mivel az ítélet meghozatalához elegendő volt két bíró is. Ez a hivatal idővel eltűnhetett, mivel később csak két bírót említenek az oklevelekben. A város vezetéséhez tartoztak még a kisebb hivatalnokok (*officiales*), akiknek az adó és az illetékek beszedése volt a feladatuk.³⁵

A *vicecomest*, a *vicariust* és a két bírót a legtekintélyesebb családokból választották a grófok, olyan családokból, akik már a Frangepánok megjelenése előtt is nagy befolyással bírtak. A fennmaradt iratok alapján tudjuk, hogy ilyen volt például a Raduc és a Mojzes család. Előbbiek elsősorban II. Duim (1292–1317) alatt töltöttek be vezető tisztségeket, és kiváltságos helyzetüket mutatja, hogy ebben az időszakban csak e családból választottak *vicecomest*. A Mojzes családot II. Duim utódai részesítették bizalmukban a 14. század közepén. A család különlegessége névadási szokása, mivel sem a Mózes, sem a Dávid nevek nem tartoztak a Zenggben megszokottakhoz, ami valószínűsíti, hogy egy zsidó család került be a városi patríciusok közé. Mind-

33 SMIČIKLAS, XVI. 24–26.

34 SMIČIKLAS, IV. 181–182.

35 MARGETIĆ, 1985. 26–28.

két família már a 13. század első felében is jelentős szerepet töltött be a város életében, így elképzelhető, hogy választásukkal a grófok a régi szokásokhoz akarták kapcsolni magukat, vagyis legitimitásukat akarták erősíteni a polgárok szemében.³⁶ Ezek a családok, azaz a város ősi, horvát eredetű vezető rétege, a Szűz Mária székesegyház és a püspöki palota környékén élhettek. Ez a rész volt a város főtere, ahol a harangtorony³⁷ és a ferencesek temploma³⁸ is állt. Az itt található ingatlanok tulajdonosai szinte kivétel nélkül szláv nevűek, sőt az egyik tulajdonos esetében ismerjük a nemzetséget is.³⁹ A városban, forgalmas csomópont lévén, a környező területek urai, nemesei is birtokoltak házat, hogy jobban részt vehessenek a kereskedelemben, valamint, hogy élvezzék a város által nyújtott védelmet. Jelenlétüket igazolja, hogy több úrnak a neve is fennmaradt (pl. comes Stephanus Ungarius, a jó emlékezetű János comes társa,⁴⁰ Georgius comes de Bussano,⁴¹ Subich Márk felesége⁴² stb.).

A harmadik, elsősorban kézművesekből álló réteg már főként faházakban élt. Természetesen ők voltak a legtöbben, így valószínűleg nagyszámú faépület állt a városban, főleg a szárazföldi oldalon, mivel a tengerparti részt az urak a maguk számára foglalták le. A sok fából készült ház létét bizonyítják az oklevelekben említett tűzvészek is. Ezek többségükben, mivel csak háromszor keletkezett tűz katonai támadás miatt, a korban szokásos „véletlen” tűzvészek közé tartoztak, amelyek pusztításait olykor hosszú éveken át sem tudták kijavítani, eltüntetni.⁴³ A kézművesek között megtalálhatóak a szabók,⁴⁴ kőművesek,⁴⁵ sátorkészítők,⁴⁶ evezőgyártók,⁴⁷ sőt aranyművesek⁴⁸ is. Utóbbiak jelenléte a város virágzásáról ad hírt, amit megerősít, hogy egyikük – neve alapján – biztosan horvát eredetű zenggi polgár. Ez azt mutatja, hogy a törzsökös lakosság vállalkozhatott nagyobb tőkeigényű mesterségekre, valamint azokat el is tudta tartani, ami a polgárság meggazdagodásának és jólétének biztos jele. A kéz-

36 MARGETIĆ, 1985. 30.

37 MÁLYUSZ, 1928. 188. [DI 34384] Bár a harangtoronyról csak 1403-ból van adatunk, feltehetőleg, hogy már korábban is állt.

38 SMIČIKLAS, X. 474–476.

39 SMIČIKLAS, X. 474–476.

40 SMIČIKLAS, VII. 212–213.

41 SMIČIKLAS, XII. 198–200.

42 MARGETIĆ, 1985. 30.

43 SMIČIKLAS, XIII. 38–40.; XVI. 89–91.

44 Pl. SMIČIKLAS, XIII. 399–401., XVII. 24–26., XVIII. 42–44.

45 SMIČIKLAS, XII. 216–218.

46 MÁLYUSZ, 1928. 187. [DI 34381]

47 SMIČIKLAS, XVII. 24–26.

48 SMIČIKLAS, XVI. 53–54.

művesek jelentőségét mutatja, hogy a 14. század végéről tudomásunk van egy *fraternitas*ról is.⁴⁹

A kereskedelem központi helye a kikötő és a *spacium Campusii*⁵⁰ lehetett, amelyeket valószínűleg a *plathea Campusii*⁵¹ kötött össze. A *spacium Campusii* funkciója nem derül ki az általam ismert forrásokból és szakirodalomból, de az oklevélben szereplő adatok alapján úgy vélem, hogy piactérként szolgálhatott. Ezt igazolja, hogy a téren sorakozó házak tulajdonosai között mind-egyik réteg fellelhető, kezdve az uraktól a szerzeteseken át a szabóig. Az is a nagy forgalomra utal, hogy a térre vezető utat *platheának* nevezik, és nem pusztán *viának*, azaz ez az út szélesebb volt a többi utcánál. Maga a tér nevét az egyik oldalon álló épületről, a *Campusium*ról kapta, ahol vélhetően a kereskedelmi tevékenységet felügyelő, esetleg a vámokat, illetékeket beszedő hivatal székelte.

Az oklevelekben megjelenő ingatlanok adataiból a társadalmi rétegeken túl a mindennapi életre is lehet következtetni. A házleírásokból kimutatható, hogy általában a konyha a lakóépülettől külön állt. Ezt alátámasztja, hogy az egyik oklevélben két házat és egy konyhát adományoztak,⁵² valamint több esetben, mint rendkívülit jegyezték fel, hogy egy háznak belső konyhája, illetve kéménye volt.⁵³ Utóbbi elsősorban a konyha jelenlétét jelzi, mivel a fűtés még a mai dalmáciai házakban sem általános. Tehát ha a belső konyha, illetve a kémény magától értetődő lett volna, akkor beleértették volna az *alie necessaries* gyűjtőnévbe.

A városban az utcákon, a házak között közutak helyezkedtek el, amelyek még a római idők örökségei lehettek, jelezvén a kontinuitást. Több ilyen kút is létezett, amelyeket méretük szerint különböztettek meg.⁵⁴ Vélhetően ezek a kutak nagy szerepet játszottak a város vízellátásában, mivel a környéken nincs jelentősebb folyó.

A város utcái közül csak egy-kettőnek ismerjük a nevét, mivel azokat általában csak *via publicaként* említik az oklevelekben. Az ingatlanokat is a szomszédok alapján határozták meg, és nem a környező utcák neve szerint. Az ismert utcanevék azonban igen beszédesek, mivel sokat elárulnak az utca elhelyezkedéséről. Az egyik ilyen, beszélő név az *uliza Vlasscha*,⁵⁵ amelynek neve

49 SMIČIKLAS, XVI. 478–480.

50 SMIČIKLAS, XII. 198–200.

51 SMIČIKLAS, XVII. 24–26.

52 MÁLYUSZ, 1928. 187. (No. 7. DL 34382)

53 SMIČIKLAS, XVI. 218–220., XVIII. 487–490.

54 SMIČIKLAS, V. 622., VII. 212–213.

55 MÁLYUSZ, 1928. 187–188. [DI 34382]

elárulja, hogy az út a város mellett fekvő Vlascha nevű helyhez vezetett, ahol a Szent Ilona pálos kolostor állt.⁵⁶ Így szinte biztos, hogy az utca a városból az említett kolostorhoz vezetett. A másik név szerint is ismert utca a *Mária Magdaléna utca*,⁵⁷ amely nevét a Mária Magdaléna templomról kaphatta, amelynek bejárata feltehetően a nevezett úton volt. Sajnos a templom fekvéséről semmilyen adatunk sincs, így az utcáról sem tudunk többet megállapítani. Az utcákon kívül az egyik kapu nevét is ismerjük: a Szent Jeromos-kaput, amely nevét a kapu mellett álló Szent Jeromos domonkos templomról kapta.⁵⁸

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy ha egy település az idők viharaiban elpusztul, vagy mai épületek miatt lehetetlen kiásni a korábbi anyagi kultúrát, a végrendeletek és adásvételi szerződések ingatlanleírásaiból nagyjából képet alkothatunk egykori arculatáról. Ehhez szükséges, hogy bőséges forrásanyag maradjon fenn, ami egyes helyeken már a 14. századbeli városkép felvázolását is lehetővé teszi. Magyarországon azonban csak a 15. századból vagy még későbből vannak birtokunkban oly bőségesen adatok, hogy lehetővé váljon a településkép részletes megrajzolása. Ebből a szempontból kivételes Zengg helyzete, mivel a középkorban kiemelkedő ingatlankereskedelem zajlott a városban, és a dokumentáció egy része a ferencesek levéltárában fennmaradt.

Ez alapján elmondhatjuk, hogy Zenggben, a 14. század második felében elterjedtek a kőből épült, erődített házak, amelyek elsősorban a parti szakaszon álltak. Itt laktak a város urai és a leggazdagabb kereskedők, akik megengedhették maguknak ezek építését, valamint akik értékeiket, drága portékájukat őrizték megerősített épületeikben. Lakhelyeiket a város többi lakójának hajlékaitól emeletes mivoltuk, valamint az erkély (*balladurium*), illetve annak építési joga különböztette meg. Az ősi, helyi vezető réteg a székesegyház körül lakott, amely a tengerparttól kicsit beljebb feküdt. Házaik szintén kőből épültek, némelyik szintén erődített volt, valamint néhány rendelkezett erkéllyel is. Tulajdonosaiknak a város vezetésében betöltött szerepe a Frangepánok megjelenésével csökkent, ám a régi patrícius családokat előszeretettel alkalmazták vezető tisztségekben az új urak is. A város szegényebb rétegei mind fa-, mind kőházakban lakhattak, és egy átlagos ház esetében a lakóépülettől külön állt a konyha. Ezek a házak elvéve emeletesek is lehettek, és ritkán erkéllyel is rendelkezettek.

A városba való erőteljesebb betelepülést a Frangepánok várospolitikája indította el, és a 14. század közepére a településen elfogytak a szabad telkek. A

56 MÁLVUSZ, 1928. 181. [DI 35282]

57 MÁLVUSZ, 1928. 194. [DI 34413]

58 SMIČIKLAS, XV. 365–371.

betelepülők többsége kereskedő és iparos lehetett, akik feldolgozták a városban összegyűjtött nyersanyagokat. Portékáikat a *spacium Campusium* adták el, amelyet egy főút kötött össze a kikötővel.

Zengg látképe a kora újkorban (metszet)

Melléklet

A zenggi templomok első említése

Dátum	Templom	Rend	Egyéb adat	Oklevél
1184/85.	Szent György	Templomos	ecclesia a városon kívül	SMIČIKLAS II. 191.
1200–1217.	Segniensis ecclesie	székesegyház	azonos a Szűz Mária templommal	SMIČIKLAS II. 362., III. 85.
1283.	zenggi egyház	Templomos	a városon belül	SMIČIKLAS III. 460.
1271.	Keresztelő Szt. János			SMIČIKLAS V. 617.
1272.	templom	Ferences		SMIČIKLAS V. 622.
1298.	templom	Ferences	felszentelés; azonos az 1272-essel?	SMIČIKLAS VII. 303.
1308.	Arbei Szt. Péter	Bencés	monostor	SMIČIKLAS VIII. 224.
1359/1375.	Szent Megváltó	Pálos	Glubotina	MÁLYUSZ 185–186.
1364.	Szt. Ferenc de Segnia	(ferences?)	azonos valamelyik ferences templommal?	SMIČIKLAS XIII. 347–348.
1378.	?	Ferences	városon kívüli kápolna	SMIČIKLAS XV. 365–371.
1378.	Fülöp és Jakab		falon túl	SMIČIKLAS XV. 365–371.
1378.	Szt. Jeromos	domonkos		SMIČIKLAS XV. 365–371.
1389.	Szentlélek		templom és kórház	SMIČIKLAS XVII. 213–214.
1390.01.10.	Szent Ilona	pálos	Vlascha	MÁLYUSZ 181.
1411.	Szent István		temetőjét említik	MÁLYUSZ 189.
1421.	Szent Margit			MÁLYUSZ 190.
1453.	Szt. Mária Magdolna			MÁLYUSZ 192.
1503.	Szent Ferenc	(ferences?)	városon kívül; azonos az 1364-essel?	MÁLYUSZ 194.

A felhasznált irodalom jegyzéke

BARBARIĆ

- 1996 BARBARIĆ, J. – KOLANOVIĆ, J. – LUKINOVIĆ, A. – MARKOVIĆ (szerk.): *Monumenta Croatica Vaticana, Camera Apostolica 1. (1299–1560) Obligationes et solutiones camerale primo*. Zagreb-Rim, 1996.

GALIĆ

- 1998 GALIĆ, Milan: *Senj and Its Surroundings*. Zagreb, 1998.

KOSTREŇIĆ

- 1973 KOSTREŇIĆ, Marco (szerk.): *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Jugoslaviae. Zagrabiae*, 1973.

MÁLYUSZ

- 1928 MÁLYUSZ Elemér: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (III. közlemény). In: *Levéltári Közlemények*, 6. (1928) 87–203.

MARGETIĆ

- 1985 MARGETIĆ, L.: Senjski statut iz 1388. In: *Senjski Zbornik*, 12. (1985–1987) ,19–52.

MOLNÁR

- 2002 MOLNÁR Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)*. (Humanizmus és reformáció 26.). Budapest, Balassi, 2002.

SMIČIKLAS

- é.n. *Codex diplomaticus renga Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Vol. I–XVIII*. Collegit et digestit SMIČIKLAS, Tadeus. Zagrabiae, 1904–1990.

STRČIĆ

- 1985 STRČIĆ, P.: Senj u 13. stoljecu. In: *Senjski Zbornik*, 12. (1985–1987) 1–18.

THALLÓCZI

- 1909 A Frangepán család oklevéltára. In: THALLÓCZI Lajos – BARABÁS Samu (szerk.): *Monumenta Hungariae Historica – Diplomataria XXXV*. MTA, 1909.

A protestáns ellenállástan angol és skót gyökerei*

John Ponet, John Knox és Christopher Goodman
ellenállástanának politikai, eszmetörténeti és
társadalmi kontextusai

Bevezetés

A 16. SZÁZADI EURÓPA kisebbségben lévő protestáns közösségeinek szembe kellett nézniük egy látszólag és sokáig feloldhatatlannak tűnő ellentmondással: a katolikus államok uralkodói az abszolutisztikus céljaik számára elengedhetetlen vallásegység fenntartásáért erőszakos politikai eszközökkel, esetenként fegyverrel támadtak ellenük, ugyanakkor a kötelező alattvalói engedelmesség keresztény tanítása miatt, az Isten által följük rendelt uralkodójukkal szemben semmiféle aktív ellenállást nem tanúsíthattak.¹ A túlélésüket szolgáló politikai és katonai önvédelmi akcióikat tehát először elméleti alapon kellett igazolniuk. Az így létrejövő ellenállástanok azonban a koraujkori abszolutista államok kialakulása, a velük szemben megmutatkozó rendi törekvések és természetesen a reformáció összefüggései alakító hatásának köszönhetik végső kiformalódásukat.²

* Az alábbi tanulmány a 2001-es OTDK-ra készült dolgozat rövidített változata. A témavezető Varga Benedek volt, akinek ezúton köszönöm hasznos és eligazító tanácsait, valamint támogató segítségét.

1 A keresztény engedelmesség tanításának legalapvetőbb bibliai igazolására: Rm 13, 1–8, a lutheri engedelmességtanra: A világi felsőségről (1523), in LUTHER 1905–1917. III. 359–410., FORRESTER, 1994., OAKLEY, 1991. Luther politikai gondolkodásának egészére: ALLEN, 1961. 15–30., SKINNER, 1978., SHOENBERGER, 1979., GRITSCH, 1972., PORTER, 1981.

2 A 16. századi protestáns ellenállástanokra általában: SKINNER, 1978. II. köt. és KINGDON, 1977., FRIEDBURG, 2002., FRIEDBURG, 1999. FRIEDBURG, 2001a. FRIEDBURG, 2001b., DE BENEDICTIS, 2003., QUILISCH, 1999. QUIN, 1999. SUTER, 1995.

Az országoként eltérő politikai kihívások különböző érvelésű ellenállás-
tanok létrejöttét eredményezték. Ezek között az angol (John Ponet, Christo-
pher Goodman) és skót (John Knox) ellenállás-
tanok is a konkrét politikai
helyzetre, a Tudor (Véres) Mária trónralépése után bekövetkező katolikus
restaurációra, illetve Skócia belpolitikai-vallási feszültségeire, valamint a skót
reformáció nehézségeire válaszolva születtek meg, mégpedig a lehető legradi-
kálisabb formában, az istenes (tehát protestáns) uralom visszaállításának vagy
létrehozásának reményében.

Az alábbi tanulmány John Ponet, John Knox és Christopher Goodman
politikai ellenállás-
tanának elemzésére tesz kísérletet, témája azonban még-
sem tisztán eszmetörténeti jellegű. A politikai eszmék fejlődését és történeti
hozzájárulását ugyanis csak a történeti kontextus figyelembevételével lehet
helyesen értelmezni. A politikai teóriák sohasem tisztán elméleti céllal szület-
tek meg, hanem az adott korszak eszmei-politikai paradigmáiból táplálkozva
fejlődtek ki, többé-kevésbé a konkrét történelmi kihívásokra válaszolva, nem-
ritkán kifejezetten konkrét politikai cselekvés és állásfoglalás bevallott vagy be-
nem vallott megnyilvánulásaként. A téma megközelítése és vizsgálata tehát tu-
datosan kontextualista, amiben leginkább a cambridge-i eszmetörténeti iskola
módszereit követi.³ Így a tanulmány végső soron arra tesz kísérletet, hogy a
vizsgált ellenállás-
tanok legfontosabb tartalmi elemeinek elemzésén túl felvá-
zolja az összetett és egyedi eszmei-politikai háttér és a belőlük kinövő ellenál-
lás-
tanok viszonyát.

A három szerző ellenállás-
tanai elemzésénél három kontextust kell ala-
posabban figyelembe venni. Először is tisztázni kell, milyen történelmi ténye-
zők, milyen társadalmi-politikai kényszer készítette őket ellenállás-
tanuk kifejté-
sére, vagyis mi volt az az összetett politikai szituáció, amelyre mintegy válaszolva
született meg a poneti, a knoxi és a goodmani ellenállás-
tan. Másodsorú vizsgálat
alá kell venni, hogy milyen már létező eszmék, érvelések és gondolatok segít-
ségével, felhasználásával és adaptálásával válaszoltak az előbb említett politikai
kihívásokra, milyen már létező eszmetörténeti elemek és érvek segítségével
fogalmazták meg ellenállás-
tanukat. Harmadsorban pedig figyelmet kell szen-
telni annak a kérdésnek, hogy az adott történelmi kihívásra válaszolva,
korábbi ellenállás-
tanok érvelésének elsajátításával létrehozott ellenállás-
tanukban és annak alkalmazásakor milyen politikai eszközök, lehetőségek (ágensek)
álltak rendelkezésükre, akik számára az ellenállás nagyon is konkrét politikai

3 A kontextualista eszmetörténet elveire és módszereire általában: SKINNER, 1997., TULLY,
1988., valamint kritikájára: BEVIR, 1992. Ponetre, Goodmanre és Knoxra alkalmazva:
DAWSON, 1990.

feladatát és akcióját előírhatták, vagyis milyen társadalmi csoport lehetett számukra a megcélzott hallgatóság.

A tanulmány érvelése során azonban nemcsak a politikai és eszmetörténeti kontextus megvilágítására törekszik, hanem – ahol indokolt, és ahol a terjedelmi korlátok megengedik – egyes eszmetörténeti fogalmak eredetét, mélyebb jelentését is igyekszik megvizsgálni és megérteni. Ebben a német politikai-társadalmi eszmetörténet egyik jelentős irányzata, a "Begriffsgeschichte" elveit követi.⁴ A tanulmány elsősorban a rendelkezésre álló források, a szerzők ki nyomtatott traktátusainak elemzéséből indul ki, de a kontextusok felvázolásához nagymértékben támaszkodik a szakirodalom megállapításaira is. Az azonos eszmei premisszákból kiinduló, de az eltérő politikai összefüggések miatt más-más érvelés bázisán kidolgozott protestáns ellenállástani tradíciók vázlatos összehasonlítása révén pedig végeredményképpen a 16. századi protestáns ellenállástani és a nyugat-európai államfejlődés összefüggései tükrében meghatározhatjuk a vizsgált szerzők ellenállástánának eszmetörténeti szerepét, és általános képet alkothatunk az angolszász politikai eszmetörténet ellenállástani gyökereiről.

A 16. századi államok általános fejlődése és a rendi politika

A protestáns politikai ellenállástan kialakulása nem tekinthető a szakadár protestánsok teológiai gondolkodásának logikus következményének, megszületése fontos történelmi folyamatok együttállását feltételezte: a koramodern abszolutista államok kialakulása, a velük szemben megmutatkozó rendi törekvések és természetesen a reformáció összefüggései következményeként jött létre.⁵

A 15. század végétől a nyugat-európai fejlődés egyik legfontosabb vonatkozása az ún. abszolutista állam kialakulása volt, a szuverén territoriális nemzetállami keretek alapjainak megteremtése. Spanyolországban, Franciaországban és Angliában főbb jellemzőit tekintve nagyon hasonló fejlődés bontakozott ki. Az uralkodói hatalom korábban nem ismert nagyfokú koncentrációja, a hivatalos szakértő kormányzás mind nagyobb mértékű elterjedése és centralizációja, a politikai és territoriális integráció korábbanál határozottabban való-

4 BRUNNER–CONZE–KOSELLECK, 1972–1992. A kontextualista és a fogalomtörténeti irányzat összehasonlítására: RICHTER, 1990., RICHTER, 1995.

5 Az abszolutizmus és a rendiség általános kérdéseire vö.: *Monarchy, absolutism, political system* című fejezet, in ZAGORIN, 1982. I. 87–121., RICE, 1979. 4. fejezet: *The formation of the Early Modern State*, 92–121.; ANDERSON, 1989. 17–52., 53–74.

sulnak meg. A régi pénzügyi és egyéb források, valamint az intézmények fokozatos, de nagymértékű át- és újraszervezése jelentkezett. Az egyházi és klerikális függetlenség (esetleg immunitás) megszüntetése, a nemesség erőinek és politikai szerepének nagymértékű csökkenése, a privilégiumok és korporációs szabadságok romlása vagy elvesztése, az adóterhek és a háborús költségek nagyarányú növekedése, valamint a politikai autonómia és (városi vagy tartományi) partikularizmus egyre nagyobb mértékű visszaszorulása vagy visszaszorítása mind-mind az abszolutista állam kialakulásának félreismerhetetlen mérföldkövei.

A kora újkori abszolutista állam kialakulása gyógyírt jelentett a 15. században általánosan megmutatkozó politikai-kormányzati hanyatlás és tökéletlenség állapotára, illetve a gyakorta megnyilvánuló feudális anarchia kihívásaira. Elviekben békét, biztonságot, rendet és hatékony kormányzást volt képes – illetve adottságait figyelembe véve lett volna képes – biztosítani, ennek azonban ára volt: az uralkodói hatalom saját céljaira önmaga alá rendelte az egész társadalmat. Szélesedő szupremáciájának és kompetenciájának hatékonyságát és szakértelmét a nemesi végrehajtó hatalom kikerülésére is felhasznált szakigazgatási rendszer bevezetésével, csak akaratától függő tanácsadó testületek felállításával, a királyi hivatalok megsokszorozásával és kiépülő ágazati tagolásával érte el, bár csak a megelőző századokhoz képest sikeresen.

A megerősödött uralkodó a politikailag fragmentált feudális állam katonáskodó, földbirtokos arisztokráciája által személyesen, örökölt jogként birtokolt közhatalmi prerogatíváit⁶ fokozatosan át- vagy visszavette, és a teljes politikai szupremáciával rendelkező szuverén politikai autoritás kialakításának és elismertetésének igényével állt elő.⁷ Látszólag elkezdte a közhatalom és magántulajdon összefonódására épülő, személyes kapcsolati és lojalitásrendszerként működő feudális rend lebontását, bár sokkal inkább újraszervezte és átcsoportosította annak erőit.

6 Az adószedés, a törvények adminisztrációja és megerősítése, a pénzkibocsátás és a háborúskodás királyi monopóliumát követelték. Vö.: RICE, 1979. 93–100. és BURNS, 1988.

7 A római jogból levezetett igényeik szerint ez a következőket jelentette: az alattvalók beleegyezése nélküli rendszeres adószedés, állandó hadsereg felállítása a fegyvertelen alattvalókkal szemben, lojális szakértő bürokrácián és tanácsrendszeren keresztül történő kormányzás, központosított jogrendszer és királyi igazságszolgáltatás, megosztatlan előjogok, az egyház, a képviselői szervek és a rendek feletti uralom, törvényhozás kizárólagos királyi hatalma, valamint csak az isteni törvény és a természetjog által korlátozott törvényerejű királyi akarat, törvények feletti királyi status, a hatalom és igazság királyi monopóliuma („Princeps legibus solutus”, „Quicquid principi placuit legis habet vigorem”). Vö. BODIN, 1987 és BONNEY, 1992. 312–314.

Az abszolút uralkodó hatalma – annak ellenére, hogy isteni jogon működő királyságnak tartotta és tartatta magát, amellyel szemben az ellenállás bűnnek minősült – egyáltalán nem volt korlátlan. Számolnia kellett ugyanis a fennálló szokásokkal, képviselői szervekkel és intézményekkel, illetve a sokszor viszonylag függetlenebb helyi közigazgatási rendszer ellenállásával. Alternatív bevételi forrásai ellenére, bevételeinek⁸ – különösen háborús időszakban, tehát igen gyakran, mutatkozó – elégtelen vagy kiszámíthatatlan volta miatt, nélkülözhetetlen volt számára a nemességgel való együttműködés. A megoldást jelentő rendszeres direkt adó behajtásához – a középkori szokásjognak megfelelően – szüksége volt alattvalói, vagyis az őket képviselő rendek beleegyezésére, ehhez pedig az adott országnak megfelelő rendi gyűlés összehívására, ahol a rendek panaszainak meghallgatásáért és azok orvoslásáért – az uralkodói politika sokszor kényszerű átalakítása mellett – elnyerte vagy elnyerhette a rendek beleegyezését.⁹ Nem véletlen tehát, hogy az uralkodó igényt formált arra a jogra – és mindent megtett érte –, hogy alattvalói beleegyezése nélkül, vagy annak kikerülésével is hozzájuthasson a nélkülözhetetlen közvetlen adókhöz. Ezt első sorban úgy érthette el, hogy a nemességet címek, hivatalok és birtokok adományozásával újonnan kialakuló (kvázi-feudális) klientúra-rendszerének tagjaivá, államapparátusának, királyi hivatalainak fontos és befolyásos szereplőivé, és ezzel kialakuló államrendszere fennmaradásában, erősödésében és gazdagodásában érdekelt feltétlen híveivé tette – cserében, ha lemondanak partikuláris érdekeik érvényesítéséről és a konszenzusos rendi politika gyakorlásáról.¹⁰ Az uralkodó által felkínált pozíciók értékét az adta és mutatta, hogy általuk politikai-gazdasági befolyást lehetett szerezni, és hogy

8 Vö. BRAUDEL, 1996. 986., 1010–1011., 1026–1032.

9 Középkori elképzelés szerint az uralkodóra csak a *dominium* tartozik, míg a *proprietas* az alattvalókra, tehát az uralkodó „éljen a sajátján”. Vö.: RICE, 1979. 101–106., KOENIGSBERGER–MOSSE–BOWLER, 1992. 280–282. és BURNS, 1988. 512.

10 Az uralkodók természetesen nemcsak az érintetlen társadalmi presztízzsel rendelkező, de katonai és politikai erejéből sokat vesztett nemességet halmozták el javakkal, bár ez volt lekenyerező politikájuk legfontosabb hozzájárulása az abszolutista kormányzás kiépítéséhez. A nemességnek juttatott vagy eladott címek, nagy hivatalok, földek, fizetések és ajándékok mellett, a polgári rétegek gazdasági-kereskedelmi lehetőségek sokaságát, társadalmi előbbrejutás lehetőségét (akár nemesítést is), és biztos megélhetést nyújtó álláslehetőséget kaphattak. A korporációs csoportok, városok, kereskedelmi társaságok privilégiumok megszerzését vagy növekedését, ellenkező esetben visszatartását remélhették az uralkodótól. A jogászoknak politikailag jelentős foglalkoztatottság és hivatali karrier, az egyháziaknak pedig egyházi javadalom (*beneficium*) vagy világi hivatal juthatott az uralkodó kegyeiből. Az uralkodó a társadalmi autoritás végső forrása lett, és a legfőbb patronátus szerepét töltötte be. Vö. RICE, 1979. 93–106. és ZAGORIN, 1982. 103–105.)

azok magántulajdonként örökölhetőek voltak, valamint, hogy vásárolhatóságuk révén tekintélyes piaci értékkel bírtak. Paradox módon ezáltal vált lehetővé hivatali dinasztiki kialakulása, a megvesztegetés pedig intézményes kereteket öltött. Következésként mind a hivatalok hatékonysága, mind a felettük való uralkodói ellenőrzés lehetősége csökkent, vagyis egy újfajta (kvázi-feudális) függőségi és tulajdonlasi rendszer épült ki. Így az uralkodó bevételeinek növelése érdekében tulajdonképpen maga emelt akadályt királyi hatalma érvényesülésével szemben. Minden hátrányos fejlemény ellenére az államigazgatás jóval fejlettebbnek bizonyult a korábbi állapotokhoz képest. Adományok és hivatalok révén a központi hatalomnak sikerült több ezer embert szorosán önmagához láncolnia, és lehetővé vált számára, hogy a nemességet önmaga szolgájává téve saját szolgálatába állítsa, vagy legalábbis megszéldítse.

A koramodern abszolutizmus valójában átmenetet képezett a decentralizáló és centralizáló erők érzékeny egyensúlyán alapuló feudális monarchia és a modern, szuverén állam között, kialakítása azonban egyáltalán nem ment könnyen. Minden olyan szándéka ellenére, amellyel az uralkodó szerette volna a hatalom korábbi megosztását ('body politic') teljesen megszüntetni, uralmának működése továbbra is a korona és a nemesség kooperációját és dialógusát jelentette, országát pedig továbbra is a középkorból örökölt testületi partikularizmus és regionális heterogenitás jellemezte. Alkudozásaik sikeressége és rászorultságuk mértéke határozta meg végső soron a legfőbb autoritás pontos helyét, esetleges eltolódását a formálisan mindenképpen működő rendi kormányzatban. A képviseleti gyűlések önmagukat úgy tekintették, mint beleegyezési joguk gyakorlása révén az uralkodói hatalmat ellenőrző, annak túlkapásait megakadályozó, sérthetetlen alkotmányos intézményt. Mindezen jogosultságát a rendek az ősi szokásokból, a rendi politika kezdetleges szerződéses tradíciójából, az így megállapított privilégiumaikból és az alattvalói jogokat és szabadságokat elismerő, hivatalos uralkodói engedményekből vezették le: vagyis a "normatív múlt ideológiáját"¹¹ felhasználva mindent megtettek ősi szabadságuk és függetlenségük fenntartása érdekében. Az uralkodók sem akartak feltétlenül megszabadulni a rendi intézményektől. Szükségük volt egy együttműködő, pénzügyi forrást biztosító és konstruktív tanácsadói feladatokat ellátó rendi gyűlésre, de nem vették jó néven, ha az kritikai magatartást tanúsított, vagy ha akadályként jelentkezett a központi kormány működése szempontjából. A két fél vitája, szembenállása és esetleges háborúskodásig menő ellentéte – természetüknél fogva – nyilvánvalóan elkerülhetetlen volt. Ez két okból, vagy az integratív központi szándékkal szemben jelentkező partikuláris

11 „The ideology of the normative past”, ZAGORIN, 1982. I. 115., II. 69.

rendi érdekérvényesítés és az arisztokratikus önállóság biztosítása vagy kiterjesztése miatt következett be, vagy akkor, amikor az uralkodó minél inkább igyekezett szabad kezet kapni a kormányzásban, korlátozni a fennálló rendi jogokat, vagy a korlátlan autoritást megszerezni az adó kivetése, a törvényhozás és a kormányzati vagy vallási reform tekintetében. A nemzetközi és a gazdasági körülmények befolyásoló hatása mellett, elsősorban a rendi erők erején vagy gyengeségén dőlt el, hogy a rendi küzdelmek a képviseleti intézményeknek milyen alkotmányos kiformalódását tették lehetővé. Vagy az abszolút monarchia létrejöttét engedték meg, ahol – mint Spanyolországban – a konszenzus elvének legyőzésével, az uralkodó vált a szuverenitás egyetlen hordozójává, vagy a korlátozott monarchia megszületését segítették elő, mint Angliában, ahol a szuverenitás a király és a parlament együttesén nyugodott. Utóbbi azonban inkább kivételnek tekinthető, a 16. század végén ugyanis az ambíciótlan, csökkenő jelentőségű és többnyire csak kisebb, jelentéktelen ügyekkel foglalkozó képviseltek lesznek jellemzőek, de egyáltalán nem ritka a rendi testületek formális megszűnése sem.

A rendi parlament az arisztokrácia presztízisének fenntartása mellett azonban sokkal fontosabb funkcióját őrzi meg azzal, hogy a politikai szabadságok és tradíciók, valamint az alattvalók érdekeit megjelenítő konszenzusos politika szimbólumaként jelentkezik a továbbiakban, intézményes alapot teremtve ezzel az uralkodóval szembeni mindenkori alkotmányos szembenállásnak, illetve legitimációs bázist a későbbiekben jelentkező kontraktuális (szerződéses) kormányzási koncepcióknak és a népszuverenitás egyes elképzeléseinek.

A politikai rendszer változása tehát mindenhol a „tanácsi” és bürokratikus kormányzás irányába mozdult el, az országok közötti különbség pedig a változás mértékében és a központi adminisztráció által ellenőrzött territoriális és politikai egység fajtájában és mértékében mutatkozott meg. A reformáció megjelenése azonban újabb elemek és energiák megjelenését eredményezte a fentiekben vázolt folyamatokban, ennek pedig beláthatatlan következményei lettek. A koramodern abszolutista államok és a velük szemben megmutatkozó rendi törekvések harcának a reformációval való feltöltődése következményeként született meg a protestáns politikai ellenállás, mint ahogy ezzel szűnt meg végérvényesen Európa és az egyes európai államok vallási egysége is. Ez a folyamat azonban minden térségben másként mutatkozott meg, és teljesen más eredménnyel végződött.

Anglia a 16. században
A 16. századi angol protestáns ellenállásának
politikai-társadalmi kontextusai

Anglia 16. századi fejlődésének legfontosabb állomása az az összefoglaló néven „Tudor forradalomnak” nevezett reformfolyamat, amelynek révén az európai államfejlődéssel megegyező módon létrejött a szuverén nemzeti állam.¹² A korai Tudorok római jogból levezetett imperiális igényeit folytatva VIII. Henrik lesz az, aki a minden külső szuverenitástól független, csupán az isteni megbízatásnak alárendelt, önmagát kormányzó államszervezet kialakításának legfőbb alapjait lerakja. Királysága politikai különállását – személyes okok miatt is – mindenekelőtt a pápai hatalommal szemben nyilvánítja ki azzal, hogy az egyház feletti teljeskörű adminisztratív hatalom (*potestas jurisdictionis*) átvételével létrehozza az egyház feletti királyi szupremácia intézményét, megteremtve ezzel a független angol egyház (*Anglicana Ecclesia*) legitimitációját. Ez a mélyreható és példátlan egyházkormányzati reform azonban nem járt vallási reform igényével vagy létrejöttével.¹³

Henrik alkotmányos reformjának mindezen túl két igen fontos közjogi eredménye is volt a kormányzati szuverenitás kialakulása tekintetében. Az egyik a törvények mindenhatóságának és szupremáciájának alkotmányos elfogadtatása, amely a reformáció felszabadító hatásának segítségével lehetővé tette a szuverenitás számára, hogy minden más jogi autoritást¹⁴ figyelmen kívül hagyjon. Egyedül érvényes törvényeket azonban – és ez a másik fontos fejlemény – csak az uralkodó és a parlament alkothatott kölcsönös beleegyezésük eredményeképpen (*King-in-parliament*).¹⁵ Franciaország és Spanyolország törvényhozási gyakorlatával ellentétben így az angol uralkodó adót sem vehetett ki a rendek (alsó- és felsőház) beleegyezése nélkül. Erre persze hatalma sem nagyon lehetett, mivel Anglia védelmet nyújtó szigethelyzete folytán nem rendelkezett jól képzett, állandó szárazföldi hadsereggel (*standing army*).

12 A 16. századi Angliára általában: ELTON, 1991., WILLIAMS, 1995. és GUY, 1990.

13 A „Church in England” status majd csak a protestantizmus megjelenésével válik „Church of England”-dé. vö. ELTON, 1991. 162–165.

14 Ilyenek például: a római jog, a kánonjog, a szokásjog („közös jog”), a természeti törvény és az ún. isteni törvények. Vö.: KONTLER, 1997. 53–69.

15 Vö. ELTON, 1953. 14., 16., 240–241. és SOMMERVILLE, 1999. 92–96., 143., 262–263. és KONTLER, 1997. 53–58.

A Tudor reformok elsősorban a központi államigazgatást érintették, amelynek eredményeképpen az állami ügyek intézése szigorúan levált a királyi háztartás intézményeiről, megszabadítva ezzel a kormányzást az uralkodó sokszor terhes és kártékony személyes aktivitásának kellemetlen és káros következményeitől. A feladatok ellátására különböző szakigazgatási szervek jöttek létre: miniszteri hivatalok, különböző speciális részfeladattal ellátott titkárságok és tanácsok. Létrejött egy fő végrehajtó hatalmat megtestesítő állandó titkos tanács és a király személyes titkára lassanként a fő koordináló államemberré lépett elő. Emellett Wales és az északi önálló területek beolvasztásával megvalósult az ország teljes és mindenre kiterjedő területiális integrációja, valamint a kivételezett statusok, prerogatívák, szabadságok vagy partikuláris függetlenségek túlnyomó része megszűnt vagy csökkent, s így egész Anglia „Westminster hatásköre” és a parlament törvényeinek hatálya alá került.

A parlamentáris vagy korlátozott monarchia azonban ekkor még egyáltalán nem úgy működött, mint ahogy az majd a Stuart-abszolutizmus elleni harcból kikerülve működni fog a 17. század második felében: a parlament ekkor még egyáltalán nem töltötte be az uralkodó feletti alkotmányos ellenőrző intézmény szerepét. Az uralkodó – paradox módon – az alkotmányos intézmények erősítése révén, a parlament felhasználásával tudta relatíve abszolút uralmát kiépíteni. A parlament által létrehozott deklarációs törvényhozási koncepció, valamint szükség esetére fenntartott királyi proklamáció prerogatívája révén a király az alkotmány és a rendi jogok megsértése nélkül tudta az akadályozó jogi intézményeket adott esetben megkerülni, bár az uralkodó ezzel a lehetőséggel nem próbált visszaélni. Akaratát ugyanis a *King-in-parliament* törvényhozói alapelv betartásával is keresztül tudta vinni. Egyrészt azzal, hogy a kormányzat törvényelőkészítő programja, illetve a parlamenti munkában való fokozott részvétele révén elérte azt, hogy a parlament zömmel a kormányzati előterjesztések alapján tárgyalt (és szavazott) az éppen kurrens ügyekről. Másodsorban, a parlament összetételének tudatos választási kampánnyal való befolyásolása szintén az uralkodói akarat érvényesülését segítette elő.

A hatékonyságában és szakszerűségében egyedülálló angol parlamenttel való együttműködés nélkülözhetetlenné vált az uralkodó számára, aki az adó megszavazásáért cserébe – a hagyományos egyezményalapú korporációs politikai alapelv értelmében – a rendek (különösen az alsóház) sérelmeinek orvoslását és érdekérvényesítésének segítségét nyújtotta. A valóságos királyi szuverenitás jóval nagyobb hatalma ellenére a parlament a 16. század folyamán megerősödve került ki a politikai megpróbáltatásokból. Sikeres együttműködésük mind az ország, mind a korona hatalmának további növekedését

eredményezhette, vagyis a képviseleti szervek valóban betölthették megbízóik és uralkodójuk szolgálatát.

Henrik uralkodása legfontosabb államminisztere, Cromwell menesztése után azonban szinte teljesen visszájára fordult: rekatolizációs hajlamainak és pápaellenességének rapszodikusán váltakozó érvényre juttatásával kiszolgáltatta Angliát és a kiépülő angol szuverenitást a széthúzó és romboló erők tombolásának. Halála után fia, a kiskorú VI. Edvárd (1547–53) uralkodása alatt egymással versengő politikai frakciók harca volt a legjellemzőbb belpolitikai tényező, valamint az, hogy az adott politikai dominanciának köszönhetően Angliában meggyökerezett a reformáció hitéleti, dogmatikai és liturgiai vonatkozásban is. Edvárd halála után azonban Henrik leánya, a katolikus Mária került a trónra, mégpedig annak ellenére, hogy a protestáns párt oldalági jelöltjét Lady Jane Gray-t már korábban megkoronázta. Belpolitikai tényezők azonban „a kettős királyválasztás” megoldásaként a katolikus párt és Mária felülkerekedését, illetve a protestáns tábor vereségét eredményezték.

Mária uralkodása csak öt évig tartott, ennek ellenére kitörölhetetlen benyomásokat tett mind a kortársak, mind a történeti hagyomány számára, amit Mária „Véres” melléneve kellőképpen érzékeltet. Mélyen meggyőződéses katolikus vallásossága és spanyol orientációja – amit II. Fülöppel való házassága is elősegített – fő politikai célkitűzésévé a római egyházhoz való visszatérést és a Habsburgok politikai táborához való csatlakozást tette. Ezt pedig az edvárdi protestantizmust elutasító rendek is katasztrofális fenyegetettségnek tartották. Így a parlament a reformáció eredményeit visszavonta ugyan, de a katolicizmus ismételt bevezetését elutasította. Ezért Mária a manipuláció révén kedvező összetételű, újonnan megválasztott parlament segítségével új áruházi és eretnektörvényt alkotott. A meggyőződéses protestánsok már csak két rossz közül választhattak: vagy vállalják a meghurcoltatást és az esetleges mártírhalált, vagy Anglia elhagyásával emigrációba mennek. Azzal, hogy vezető protestánsok alatt máglyák gyúltak, és hogy Mária katolikus férje és a katolicizmus érdekeiért lemondott, vagy ellene dolgozott Anglia – protestánsok szerinti – elemi érdekeinek az 1556-ban kibontakozó nemzetközi konfliktusokban, ellenzékévé tette a társadalom nagy részét, mindenekelőtt a protestáns kisebbséget. A száműzetésben ekkor kibontakozó propagandairadalom véleményt fogalmazott meg arról, vajon hogyan lehetne visszaállítani az „istenes” uralmat. Legtöbbjük a parlamenti nemesség és arisztokrácia békés akciójában látta a megoldást, egy nagyon szűkkörű kisebbség (Ponet, Goodman és a skót John

Knox) az aktív ellenállás lehetőségét és szükségességét fontolgatták, sőt kényszerítő erőszak alkalmazására hívták fel a rendi erőket.¹⁶

A belpolitikai krízis azonban Mária hamarosan bekövetkező halálával megoldódott: utódja, Erzsébet minden vonatkozásban képes volt rendet tenni az angol királyságban. Az 1540–1558 között bekövetkező politikai krízis ellenére a henriki reformok eredményeképpen létrejött központi kormányzati intézmények relatíve stabilak és változatlanok maradtak. A parlamentáris monarchia olyan fejlettségi fokot ért el, hogy az uralkodói alkalmatlanság és polgárháborús körülmények ellenére is képes volt fennmaradni, megőrizve magát a nemzetállamot.¹⁷

Ebben a politikai kontextusban négy alapvető tényező határozta meg, vagy korlátozta a politikai ellenállásnak kifejtői számára a lehetséges érvelés módját, argumentációs bázisát és a megcélzott hallgatóság természetét. 1. Anglia 1553-ban protestáns ország volt, amelyben az új tanok és az új kegyesség az uralkodói akaratnak megfelelően, parlamenti elismeréssel megpecsételve a hivatalos államvallás szintjére emelkedett. 2. Anglia volt az egyetlen állam, ahol a protestáns hit legmagasabb szintű hivatalos elismerése ellenére a katolikus hit restaurációja kormányzati szinten történt meg Mária uralma alatt. Mindez ráadásul többszöri hivatalos vallásváltás, és az azt követő ismétlődő vallásüldözés keretében ment végbe (1534–36, 1540, 1547, 1553, 1558), amely nagymértékben radikalizálta – ha tetszik, hiszterizálta – a kortárs angol közvéleményt és politikát. 3. A Véres Mária alatti katolikus restauráció a parlament beleegyezésével, tehát formális tekintetben teljesen törvényesen ment végbe, lehetetlenné téve bármilyen jogi és alkotmányos kifogást, ami végső soron radikális, az alkotmányos rendszert is megváltoztató vagy felfüggesztő megoldás irányába terelte a politikai megoldást keresők egy részének tájékozódását. 4. A angol protestantizmus sorsa szorosan összefüggött a skót reformációval politikai szinten is: az angol és skót trón utódlása, és az éppen aktuális uralkodók vallási preferenciája kölcsönösen állandó kérdése volt mindkét ország 16. századi politikájának, még ha a skót politikai-társadalmi körülmények nagyban el is tértek az angol kontextustól, amelynek nyilvánvalóan az volt a következménye, hogy a lehetséges politikai stratégiák a reformáció védelmében is eltérő megoldásokat kívántak meg.

16 A kortárs protestáns politikai és vallási elképzelésekre vö.: DAWSON, 1990. 255–267., GRAVES, 1982., OTTOW, 2004.

17 Vö.: ELTON, 1953. 214–223., WILLIAMS, 1995. 86–123. és GUY, 1990. *The Making of the Tudor State* című fejezetet.

Az angol politikai kontextushoz képest a skót protestánsok teljesen más politikai kihívásokkal találták magukat szemben. A fő eltérések négy pontban foglalhatók össze. 1. Skócia 1560 előtt nem volt sem hivatalosan, sem a gyakorlatban protestáns állam. 2. Az országot külföldi (francia származású) katolikus uralkodócsalád uralta. 3. Az új hit nem uralkodói, hanem nemesi reformáció révén fokozatosan jelent meg, elsősorban helyi szinten fejlődve. 4. A nemességnek a szokásosnál jóval nagyobb, történetileg különleges alkotmányos szerepe volt, köszönhetően a sajátos, klán-rendszeren alapuló skót rendiségnek. További fontos politikai faktorként jelentkezett az a belpolitikai sajátosság, hogy a franciapárti és angolpárti urak és klánok között régóta tartó rendi küzdelmek zajlottak a hatalom ellenőrzése és megszerzése érdekében, néha szemben az uralkodóval, néha mellette. Ugyanakkor egy külpolitikai tényező is nagy befolyással bírt: VIII. Henrik skót trónigénye, valamint a skót nemesség vagy egy része Franciaországhoz való viszonya vallási preferenciát is jelentett.¹⁸

John Ponet, John Knox és Christopher Goodman ellenállástana

John Ponet Edvárd uralkodása alatt Winchester és Rochester püspökének tisztét töltötte be, de Tudor Mária hatalomra kerülése után ő is menekülni kényszerült az európai kontinensre. Nem a kálvinista Genfbe ment azonban, hanem abba a Strassburgba, ahol Bucer is szolgált. Ellenállástana kifejtésekor tehát a többi emigránshoz hasonlóan Ponet is a katolikus restauráció okozta személyes megrázkódtatásból és az Angliát ért, protestáns szempontból tragikus történelmi-vallási események általánosan elfogadott értelmezéséből indult ki. Eszerint Anglia népe elhagyta Istent és a gonoszhoz (vagyis a katolikus egyházhoz) tért vissza. Tekintve, hogy a 16. századi Európában a vallási kérdések legtöbbször politikai téren dőlt el – azon belül is többnyire a rendi küzdelmek keretein belül –, továbbá hogy Angliában a vallási orientáció a legmagasabb státusú politikai szereplők elképzeléseinek függvénye volt – jelesül a hivatalos vallási elkötelezettség változásait az uralkodói akarat parlamenti jóváhagyása alapozta meg és tette megkérdőjelezhetetlenné –, Ponet számára is egyértelmű volt, hogy a fennálló „tűrhetetlen” helyzetre politikai megoldást kell találni. Mindebből érthető, hogy Ponet miért a politikai hatalomról írott munkájá-

18 Skóciára általában: HOUSTON-KNOX, 2001., SOMERSET FRY-SOMERSET FRY, 1982., BROWN, 1961., BINGHAM, 1971. és DICKINSON-PRYDE, 1962.

ban (*A Short Treatise on Political Power*)¹⁹ fejtette ki részletesebben az istenes uralom visszaállítását igazolni igyekvő ellenállástanát.²⁰

Művének első fejezetében a politikai hatalom eredetéről, céljairól, helyes használatáról és korlátairól ír. Meggyőződése szerint, ahogyan az esztelen állatoknak szükségük van egy őket irányító kimagaslóbb teremtményre, aki az ember, az embereknek is szükségük van egy náluknál jóval megfelelőbb kormányzóra, mivel jóllehet rendelkeznek értelemmel, de az első ember bukása folytán, az alapvetően megromlott érzékelésük (*sensuality*) kerekedett felül, és ezért nem képesek önmagukat megfelelően irányítani.²¹ Ponet nem ért egyet azzal a felfogással, miszerint az emberi értelem elegendő lenne az emberi közösségek (*companies, commonwealth*) hosszúéletű fenntartásához és az államvezetés (*policies*) megfelelő igazgatásához.²² Véleménye szerint Isten az egyetlen tökéletes kormányzó, aki teremtőként uralkodik mindenek és mindenki felett, és aki arra teremtette az embereket, hogy szolgálják és dicsőítsék Őt. Legfőbb teremtményének, az embernek rendjét és kormányzását (*order and government*) azonban magánál tartotta, mégpedig azért, hogy az emberek lelkébe plántálta a természet törvényét (*the law of nature*), amely megszabja, hogyan kell viselkedniük, mit tehetnek és mit nem szabad megcselekedniük. Miután azonban az első ember bukása folytán az ember lelke megtelt bűnnel, sötétséggel és kétségekkel, Isten kénytelen volt írásba adni törvényeit, először a tízparancsolatban, majd a szeretet jézusi két fő parancsában. Ezek a parancsolatok – mint minden igazság hordozói – Ponet számára az uralkodás legmegfelelőbb eszközei és minden állam fenntartásának egyetlen támaszai, amelyek alapján minden emberi teljesítményről meg lehet ítélni, hogy az vajon jó, igazságos és igaz-e, vagy annak az ellenkezője. Ugyanígy a parancsolatok az emberi törvények felett állnak és különbséget tesznek közöttük, melyik igazságos vagy igazságtalan, igaz vagy hamis, istenes vagy bűnös. A törvény megszegői ellen azonban, Ponet szerint, az özönvízig nem volt evilági büntetés elrendelve. Isten azért, hogy elrendelte Noénak, aki más ember vérént ontja, annak a vérént is ontsák

19 *A Short Treatise on Political Power, and of the true obedience which subjects our to kings and other civil governors, with an Exhortation to all true and natural English men, Compiled by Dr. John Ponet, Bishop of Rochester and Worchester.* Edited for the Modern Reader from the 1556 Edition by Patrick S. Poole, *Psaln 118:9 It is better to trust in the Lord, than to trust in Princes*, 1–44. In POOLE.

20 Ponet ellenállástanáról általában vö.: BEER, 1990., PEARDON, 1982., WOLLMAN, 1982., SKINNER 1978. II. 221–238., KINGDON, 1977. 194–196. és ALLEN, 1961. 118–120.

21 Ahogyan más kérdésekben, Ponet az emberi lélek értelmezésénél is az arisztotelianus-tomista felfogásból indul ki.

22 Vö.: PONET, 1–2.

ki, politikai hatalmat hozott létre (*political power*) és hatalmat (*authority*) adott bizonyos embereknek további törvények megalkotására, valamint mások élete és javai felett. Ezen hatalom célja – a protestáns államtanok alapvető téziseivel egyezően – Ponet szerint az volt, hogy büntesse a gonoszokat, a bűn mértékének megfelelően és egyenlően. Felfogásában a törvényhozó és végrehajtó magisztrátusi politikai autoritás ebből a hatalomból nőtte ki magát és ezen alapszik, „*törvény végrehajtás nélkül ugyanis, olyan, mint harang nyelv nélkül*”.

Ponet a törvényhozás és végrehajtó politikai hatalom tekintetében az arisztotelészi államformák kategóriáit követve megkülönbözteti a monarchiát, ahol egy ember uralkodik, az arisztokratikus uralmat (*Aristocracy*), ahol a legjobbak (*many of the best*), a demokráciát, ahol a sokaság (*the multitude*) és végül a „kevert államot” (*the mixed state*), ahol mindezek együtt, vagyis a király a nemességgel és a közemberekkel (*commoners*) kormányoz. Ponet szerint ez utóbbi, az ún. „vegyes” vagy „kevert alkotmányú” uralom a legjobb és legalkalmasabb a hosszú és stabil uralkodás fenntartására. Ezzel az arisztotelészi–polibioszi koncepciót felelevenítő itáliai (Machiavelli, Guicciardini, Contarrini), francia (de Seyssel, Pasquier, du Haillan, Hotman) és a kortárs angol politikai diskurzus (Allen, Smith, Aylmer) egyik szignifikáns premisszáját emeli be érvelésébe – nem kevés aktuálpolitikai célzatossággal. Ugyanakkor véleménye szerint mindegyik államforma célja ugyanaz, ti. az igazság fenntartása, az egész lakosság jólétének és javainak megőrzése (az oligarchikus kevesek vagy a zsar-noki egyeduralkodó érdekeivel szemben). Isten azonban az emberi belátásra bízta, hogy melyiket választják az ország érdekeinek szolgálata és az állam fenntartása érdekében. Ebben Ponet Kálvin elgondolását követi, aki számára teljességgel érdektelen volt az államforma milyensége az istenes uralom tekintetében.²³ Ebből következően Ponet szerint – bár Kálvinnal ellentétben – amikor az emberek úgy látják, hogy a kormányzó visszaél hatalmával, megváltoztathatják az államot, akár annak kormányformáját is, de ezzel együtt változatlanul megtartják az autoritást.²⁴

23 KÁLVIN 1995. 303–304. Ezt a véleményét Kálvin mindvégig megtartotta, még ha Intitúciója kési kiadásának egy beszúrásában utóbb úgy is nyilatkozott, hogy „*egyáltalán nem tagadom, hogy az arisztokrácia, vagy az általa és polgári közrend által kormányzott állam a többi valamennyit messze felülmúlja*”, megjegyezve, hogy az ettől eltérő kormányforma esetén annak megváltoztatása azonban „*nemcsak balga és felesleges, hanem egyúttal ártalmas gondolat is lenne.*” KÁLVIN, 1995, 753–755.

24 Vö.: PONET, 3. A kevert alkotmány tradíciója és a konszenzusalapú rendi érdekérvényesítés sajátos angol változatának fontos előzménye az angol királyság, Fortescue által „*dominium politicum et regale*”-ként való értelmezése, eszerint ugyanis az angol királyság nem abszolút monarchia (*dominium regale*), hanem alkotmányos királyság, ahol a há-

Mivel a törvényhozói és végrehajtó hatalom Istentől fakad, és a kormányzók Isten miniszterei, az alattvalóknak tiszteletet kell adniuk, és engedelmessékedniük kell nekik. Ebben Ponet a non-rezisztencia alapvető hangsúlyozó, kortárs európai és angol teoretikusok véleményét követi. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy ahol az Isten félik, ott zsarnok nem tud megjelenni, hanem minden ember a másik gazdagságát és gyarapodását keresi, valamint, hogy Isten azért rendelte az államokat (*the state of the policies and commonwealth*), hogy a vezetők (*heads*) ne tudják elnyomni az állam tagjait, és azért, hogy a nép szabadságát megtarthassa a nemesek büszkesége és ártása ellenében.²⁵ Ezt a szerepet szánja a német birodalmi gyűlésnek, illetve a francia és angol parlamenteknek is, amely minden rendű és rangú emberek gyűlése, akik tudta és beleegyezése nélkül az országban semmi sem történhet. A törvényhozó testületek felelőssége hatalmas, egyrészt „*abba a megbízatásba és autoritásba helyezetttek (put in trust and authority), hogy az emberek számára kötelező törvényeket alkossanak*”, hogy megőrizzék országuk szabadságait és jólétét (*conservation of the liberties and commonwealth of their country*), másrészt a közemberek „*rábízták (trust) magukat, feleségeiket, gyermekeiket, javaikat [megőrzésre] az ő kezeikbe.*”²⁶

Az ország szabadságainak védelme a poneti érvelésben egyértelműen a rendi érdekek melletti kiállást jelenti, amely a kevert alkotmányú Angliában az elvben akár az uralkodói akarattal szemben is érvényesülő „össztársadalmi” érdekek védelmét jelenti. A megbízatás (*trust*) politikai fogalmának használata mögött pedig egy magánjogi kategória áll, mégpedig a „trusteeship” intézménye, amelyet Ponet közjogi keretek között tesz értelmezhetővé.²⁷

rom rend beleegyezése nélkül a királyok nem hozhatnak törvényeket, nem vethetnek ki adókat, stb. Vö. ELTON, 1953. 13–14., ELTON, 1974. 28–29., 32–37., KONTLER, 1997. 53–60. és RUBINSTEIN, 1987.

25 A non-rezisztencia tanának kortárs angol gyökereire: KONTLER, 1997. 30–42.

26 PONET, 5.

27 Az eredeti magánjogi aktus során a (megbízás jogának birtokában álló) megbízó (*truster*) felhatalmazza a megbízottat (*trustee*) valamilyen javadalom névleges tulajdonjogával, amelynek kezelésében széleskörű cselekvési szabadságot élvez, és annak jövedelmét élvezheti, de szigorúan csak az ún. „élvező” (*beneficiary*) javára való tekintettel. Ilyen a gyámság intézménye is, mikoris a kinevezett gyám nem rendelkezik a valódi tulajdonjoggal a gyámolt személy javai felett, de névleges, széleskörű kezelési jogot szerez feltevével, azzal a feltétellel, hogy azt csak a gyámolt személy érdekeinek megfelelően gyakorolhatja, mégpedig többnyire csak ideiglenesen. Ez a politikai hatalom esetében nyilvánvalóan azt jelenti, hogy a megbízó, azaz Isten kormányzással bízza meg az autoritást viselő személyt vagy személyeket, de az autoritást mintegy csak letétbe helyezi el náluk, amelyet az élvező, azaz az önmagát kormányozni nem képes nép érdekében kell

Traktátusának második fejezetében Ponet arról értekezik, hogy vajon létezik-e abszolút uralkodói hatalom és autoritás. Meglátása szerint a világi uralkodók, akik Isten képmásai és miniszterei, abszolút hatalmat (*an absolute power, a fullness of power*)²⁸ követelnek maguknak és gyakorolnak, egy olyan privilégiumot, amikor kedvük szerint cselekedhetnek, senki sem mondhat nekik ellen, figyelmen kívül hagyhatják a törvényt, szabadon és korrekció vagy beavatkozás nélkül tevékenykedhetnek a természeti törvénnyel, más isteni törvényekkel, illetve az országok pozitív törvényeivel és szokásaival szemben, vagy megszeghetik őket, rabszolgaként használhatják alattvalóikat, és javaik feléléssel következmények nélkül pusztulásba taszíthatják őket.²⁹ A hatalomgyakorlás ezen formájának jogosságát azonban, amely sok tekintetben hasonlít a későbbi bodeni szuverenitás-konceptióhoz, „*a mai idők mindezen nyomorúságai miatt*” alaposan meg kell vizsgálni, mert ha jogos, akkor a népnek engedelmeskedni kell irányukban, ha nem, gyakorlójának Isten büntetésétől kell tartania. Ponet érvelése szerint Isten és a természet törvényének megalkotásában a fejedelmek és királyok nem vettek részt. A törvény tehát előbb volt, mint az uralkodói hatalom, az uralkodóknak következésképpen be kell tartaniuk azokat, és kifejezett parancs számukra, hogy tegyék azt, ami jogszerű, és szolgálják az igazságot. Mivel „*az emberek túlzásokba esnek, sok esetben lerombolják a természet [törvényét], és vétkeznek Isten ellen, az országgyűlés (diet) feladata*”, hogy „*változtassák meg és formálják át a gonosz művelését a nyomor enyhítésére vagy országuk védelmére*”. A politikai hatalom végrehajtója ugyan az isteni igazságszolgáltatásnak, de sohasem élhet vissza ezzel, működését tehát az isteni és a természeti törvények korlátozzák. Az abszolút monarchiát pedig vagy az emberi ész irányítja, vagy ellenkező esetben zsarnoksággá fajul. Mivel azonban az emberi értelem megromlott, nincs arra garancia, hogy nem az utóbbi valósul meg.

Igy az sem véletlen, hogy Ponet felteszi a kérdést: „*vajon a királyok és a fejedelmek cselekedhetnek-e országuk pozitív törvényeivel szemben*” (*the positive laws of their country*). Ezzel kapcsolatban Ponet kétféle uralkodót különböztet meg: „*az*

felhasználniuk, jóllehet széleskörű cselekvési szabadság fenntartása mellett. Következésképpen a politikai hatalom valódi, tehát nem névleges birtokosa – Isten után – maga a gyámsági állapotban levő nép, aki azonban sohasem fogja kinőni a kiskorúságot, de semmi esetre sem maga az uralkodó. Ponet erről később még részletesen beszél. A „trusteeship” intézményéről: VARGA, 1994. és GOUGH, 1950.

28 Az „*an absolute power*” és az „*a fullness of power*” terminusok a „*plenitudo potestatis*” és a „*merum/summum imperium*” fogalmakkal állíthatók párhuzamba, amelyek korai újkorai értelmezését legmarkánsabban majd Bodin fogja adni. Vö.: BODIN, 1987.

29 PONET, 5.

egyik egyedül hozhatja a törvényeket, mivel országuk egész közössége (the whole state and body of their country) adta neki és mondott le javára az autoritásról, hogy ezt tehesse, amit azonban leginkább zsarnokságnak tartanak”. A másik pedig, akinek „a nép nem adta át az autoritást, hanem megtartotta magának”, ami a kevert állam fogalmával írható le (*mixed state*).³⁰ Ponet szerint az első kategóriába tartozó egyeduralkodók, akiknek a nép autoritást adott, morálisan semleges dolgokban, alkothatnak törvényeket és akár el is tekinthetnek tőlük, de a vallást és a nép jólétét érintő (*godly and profitably ordained for the commonwealth*) ügyekben nem szeghetik meg a törvényt, és nem tekinthetnek el tőle. Ennek az a magyarázata, hogy Ponet szerint az uralkodók konkrétan és kifejezetten a jó cselekvésére rendeltettek, és nem a gonoszéra: jó példamutatásra, az alattvalók jólétének és hasznának előmozdítására. Ebben a kérdésben Ponet az osianderi célirányos isteni rendelés gondolatát fogadja el.³¹ Ha pedig ott, ahol a nép átadta a hatalmát a törvények megalkotására, a kormányzó nem szegheti meg a pozitív törvényeket, vagy nem tekinthet el tőlük – érvel Ponet –, mennyivel kevésbé teheti ezt az az uralkodó, akinek a nép nem is ruházta át a hatalmat, hanem közösen hozzák a törvényeket. Ha ezt mégis megteszi, „nem hiába hozzák létre-e az egész ország komoly, ünnepélyes gyűléseit és a hosszú parlamenteket”, teszi fel a kérdést Ponet, hiszen „milyen bizonyosság lehet bármiben is, ahol minden egy személy akaratán és színtelésén alapszik”.³² Eszerint nemcsak az egyeduralomban kötelesek az uralkodók betartani a pozitív törvényeket, hanem ez sokkal inkább így van a kevert alkotmányú királyságokban. Ponet végkövetkeztetése szerint, semmilyen állam uralkodójának nincs abszolút hatalma, és jogosan nem is követelheti azt. Ha az uralkodók fele annyira bölcsnek lennének, mint amennyire annak szeretnének látszani, akkor mások példából tanulva lemondanának az abszolút hatalom igényéről is. A törvények megszabta kötelességeiket teljesíteniük kell, amit ha elmulasztanak, az „állam reformereinek” támadnak kötelességei. Senki sem kap ugyanis bocsánatot, sem a gonosz végrehajtója, sem annak megengedője, de főleg az nem, aki megakadályozhatta volna a gonosz bekövetkeztét. A jó polgár az, aki nem cselekszik gonoszt, de még jobb az, aki nem engedi, hogy mások azt cselekedjék. A hatalom abszolutisztikus visszaéléseivel szemben tehát a kollektív büntetés felelőssége által felvértezett erényes, politikailag aktív polgár koncepciója áll.

30 PONET, 7.

31 Osiander szerint a Római levél 13. fejezetének utalása a rendelt hatalmakkal kapcsolatban csak a helyesen, tehát Istennek kedves módon munkálkodó hatalmakra vonatkozik, vagyis az alattvalók csak nekik tartoznak engedelmességgel, gonosz uralkodóknak nem. Osianderről vö.: KINGDON, 1977. 182–186., SKINNER 1978. II. 204–206.

32 PONET, 7.

Művének harmadik fejezetében Ponet újabb érvek segítségével igyekszik bizonyítani, hogy a kortárs uralkodók bármennyire is mások javait bitorolják, nem törődnek a jó kormányzással, azt hiszik, kivételezettek Isten törvényei és hatalma alól, mégis alárendeltjei mind az isteni és természeti, mind a pozitív törvényeknek, ahogyan bármelyik magánember is. Az uralkodó ugyanis egyszerre magánember saját személyére nézve, és uralkodó hivatalára nézve: ez utóbbi minőségében azonban csak hordozza, de nem birtokolja a politikai autoritást. A hatalom tudniillik, amelynek a páli parancs (Rm 13, 1–8) értelmében minden léleknek engedelmességre kell, a poneti értelemben nem az igazságszolgáltatásban és törvényhozásban résztvevő személyek összességét vagy szűkebb értelemben a királyok és vezető magisztrátusok együttesét jelenti, hanem egy olyan (elvont, tehát nem személyes) szolgálatot és autoritást (*ministry and authority*) jelent, amelyet a hivatal viselői csak végrehajtanak és gyakorolnak. Az isteni rendelés, vagyis a politikai hatalom és autoritás, illetve az azt végrehajtó, viselő személy elkülönül egymástól, a hatalom maga mindig az isteni rendelés természetével bír, miközben annak gyakorlója és viselője, az uralkodó személye akár gonoszt is cselekedhet. Ez utóbbi főleg akkor áll fenn, ha az alattvalók nem hallgattak Isten tanácsára, amikor kinevezték: eszerint pedig a zsarnok nem mindig az isteni büntetés eszköze. Az uralkodóra mint magánemberre szintén vonatkozik a páli parancs: ő is beletartozik a minden lélek meghatározásba, ezért ő is alávetettje az általa viselt, Istentől rendelt politikai autoritásnak.³³

Traktátusának következő fejezetében Ponet az uralkodó iránti engedelmesség kérdéseit feszegeti. Meggyőződése szerint mind a túl sok, mind a túl kevés engedelmesség káros az államra nézve, mert vagy zsarnoksághoz, vagy anarchiához vezet.³⁴ Ezzel a kijelentésével Ponet két kortárs elképzeléssel vitatkozik. Egyrészt az anabaptisták politikai nézeteivel, miszerint nincs szükség politikai hatalomra és ezért természetesen az irányában tanúsított engedelmességre sem. Ponet szerint ez a keresztény szabadság félreértése: az anabaptisták azt hiszik ugyanis, hogy az ember élhet bűn nélkül, de elfelejtik az ember bukását, hogy nem képes önmagát kormányozni. Isten éppen azért rendelte a polgári hatalmat (*civil power*), hogy uralkodjon az emberek felett és fogja vissza őket, ha túllépnének kötelességeik határán. Másrészt Ponet „az angol pápistákkal” vitatkozik, akik szerint a közhatalomnak tekintet nélkül

33 PONET, 9–10. A magánszemély és a közszemély hatalmi distinkciója kérdésének (*he is both a private man in respect of his own person, and a public figure in respect to his office*) középkori gyökereihez: KANTOROWICZ, 1957. és BURNS, 1988. 426–427.

34 Vö.: PONET, 11–12.

mindenben engedelmeskedni kell. Szerinte ők nem fogják fel, hogy a hatalomnak fokozatai vannak abban a tekintetben, hogy mi felett rendelkezik a hatalom autoritással, és hogy miben és meddig kell neki engedelmeskedni. Figyelembe véve, hogy a közhatalom Isten hatalma és rendelése, mégpedig bizonyos konkrét dolgokra – ahogy az osianderi elv kimondja –, de nem általános megbízás minden dolog felett, a politikai hatalomnak nem hatásköre a lélek és a lelkiismeret feletti uralkodás, hanem csak a test felett és azokban a dolgokban, amelyek az evilági élethez tartoznak.³⁵ Ebből, valamint Ponetnek a kálvini abszolút isteni szuverenitás elvével megegyező meggyőződéséből következően, miszerint Isten a legvégső és legfelső hatalom az ember felett (*the Supreme and Highest Power*), az következik, hogy Isten parancsát kétség és gondolkodás nélkül teljesíteni kell, a hibákat ejtő és bűnre hajlamos uralkodó parancsainak azonban csak alapos vizsgálódás után szabad engedelmeskedni. Végeredményben a igaz és törvényes parancsoknak engedelmeskedni kell, a jó hatalommal szembeni engedetlenség halálos bünt jelent elkövetője számára. De bűnös, „*istentelen, igazságtalan, törvénytelen, az országra káros uralkodói parancs tekintetében nem kell engedelmeskedni, hanem ellenállni, mivel az alattvalóknak természetellenes módon nem szabad saját pusztulásukat elősegíteni, hanem saját megváltásukat kell keresni: nem fenntartani a gonoszt, hanem elnyomni: mivel nem csak az elkövetők, hanem a gonoszt jóváhagyók is büntetés alá fognak esni, ahogyan Isten Igéje és az emberi törvények egyaránt mondják.*” Ebben Ponet nem tér el az ortodox lutheri–kálvini politikai alapelvtől,³⁶ amely legvégső esetben is csak az istentelen uralkodói paranccsal szembeni passzív engedetlenséget engedi meg a büntető következmények kötelezően passzív vállalásával, bár Ponet a gonosz elnyomását is feladatul állítja fel az alattvalók számára. Érvelésének természetesen ezúttal is részei a kevert alkotmányú államok berendezkedéséből fakadó lehetőségek. Szerinte ugyanis „*az embereknek több tiszteletet kell mutatniuk országukkal, mint uralkodójukkal szemben*”, „*mivel az ország egy király feletti méltóság (degree)*”, „*(...) az alattvalóknak országukat kell szeretniük, annak bármelyik tagja előtt, ahogyan a királyok és fejedelmek is csak tagjai az államnak*”. Másrészt „*az állam elég jól ellenállhat és virágozhat, még ha nincsen is királya, de ezzel szemben állam nélkül nincsen király*”. Az államok és az uralmak élhetnek, „*ha levágják a fejüket*”, és egy új fejet emelhetnek, egy új kormányzót állíthatnak maguknak, ha úgy látják, hogy a régi túlságosan saját akaratát kereste és nem

35 Ebben Ponet mintha visszatért volna a lutheri „Zwei Reiche” tanításához, mely szerint a világi és a lelki szféra teljesen elszeparált egymástól. Vö.: PONET, 12.

36 Vö. KÁLVIN, 1995a és KÁLVIN 1995b. Egy jó kritikai kiadás, amely az újrakiadások változásait jól nyomon követi: HÖPFL, 1991. THOMPSON, 1994. 15–19.

az egész állam jólétét, amelyre rendeltetett.³⁷ Ponet ezen a ponton explicit módon mond véleményt aktuális politikai kérdésekről. Amikor például az uralomrajutáskor tett eskü és egyéb vállalt feltételek betartásáról, valamint a nemesség és a parlamenti képviselők beleegyezésének szükségességéről beszél, egyértelműen Mária politikáját kérdőjelezi meg. Ha ugyanis Henrik sem cselekedhetett a parlament beleegyezése nélkül, érvel, Mária hogyan cselekedhetne, hiszen neki sincs több joga, mint apjának, tehát nem adhatja el az ország részeit (Calais, Berwick) a képviselők beleegyezése nélkül. Következtetése egyértelmű: ha egy király vagy kormányzó azon van, hogy a koronájának felségjogait vagy egyéb jogait csökkentse, akkor el kell mozdítani.³⁸

Traktátusának ötödik fejezetében Ponet bizonyítani igyekszik a tulajdon sérthetetlenségének elvét. Tapasztalatai szerint ugyanis korának abszolutista igényű uralkodói alattvalóik természetes tulajdonjogát bitorolják azzal, hogy kisajátítják javaikat. Érvelése szerint amikor az anabaptisták azt állították, hogy minden közös, nem vették figyelembe az ember bűnös mivoltát. Ők ugyanis szintén azt gondolják, hogy minden közös, de a gyakorlatban ezt csak alattvalóik javaira értik. A tulajdonnal kapcsolatos visszaélések az uralkodó részéről Ponet szerint egyaránt megvalósulhatnak a nyílt eltulajdonítás, az indokolatlanul magas adók kivetése és a pénzrontás keretein belül is.³⁹ Véleménye szerint azonban minden ember szabadon birtokolhatja és élvezheti tulajdonait, azt tőle senki, még az uralkodó sem veheti el, erre tett kísérlet esetén pedig mindenki – a természeti törvény értelmében – megvédheti javait. Minden ország ugyanis végső soron Isten tulajdona, akinek az emberek szolgálói, az uralkodók pedig miniszterei, mégpedig azzal a feladattal, hogy megvédjék a rájuk bízott alattvalók javait és elősegítsék jólétüket, vagyis az ország fennmaradását. Az uralkodónak egyrészt mérsékletet kell tanusítania, önnön érdekeivel szemben országa érdekeit kell szem előtt tartania, másrészt tudnia kell, hogy cselekedeteit illetően számon kérhetik őt alattvalói. Hivatala tehát inkább szolgálat, mint jogosultság.

37 PONET, 15.

38 PONET 17. Érdekességképpen: „Thus did Pope Honorius the third command the Archbishop of Colosse and his suffragettes to deprive the King of Hungary, which went about to waste, sell, and give away the regalities and rights of his crown, unless in time he ceased and called back that which he had done.” és „Pope Honorious (as you heard before) commanded that the king of Hungary should be deprived, because he diminished the rights of the crown: unless he repented, and undid all that he had done.”, PONET, 17., 24. Egyes megjegyzései révén, Ponet egyértelművé teszi, hogy Tudor Máriát is elmozdítandó zsarnoknak tartja.

39 A pénzrontás egyértelműen Henrikre utal.

Ponet traktátusának hatodik és egyben legfontosabb fejezetében arról értekeznek, hogy vajon törvényes-e egy gonosz kormányzónak ellenállni, őt letenni és egy zsarnokot megölni. Ebben tulajdonképpen egész traktátusának tanulságait is levonja. Meggyőződése szerint nincs jobb és boldogabb állam, mint amelyiket egy igaz, istenes ember irányít, de nincs rosszabb, mint ha egy államot olyan ember irányít, aki gonosz és istentelen – ez utóbbi a zsarnokság kategóriájával azonosítható. Ponet szerint ez bitorlás, választás vagy öröklés révén jön létre, végleg szakít tehát a zsarnok mint isteni büntetés lutheri koncepciójával. Ponet tulajdonképpen a zsarnok definícióját adja, amikor részletesen leírja, hogy melyek azok a cselekedetek, amelyekért mint magánember az autoritást bitorló zsarnok is megérdemli a büntetést.⁴⁰ Zsarnoksága, általánosságban, abban mutatkozik meg, hogy nem veszi figyelembe mire is rendeltetett, vagyis a nép jólétére, hanem csak saját hasznát és élvezetét keresi. Ebből következően pedig alattvalóival szemben a nyílt erőszak vagy a titkos ármánykodás eszközeit alkalmazza, semmiért nem fizet és ígéreteit sem tartja be, ugyanakkor pedig lefegyverzi alattvalóit, nehogy képesek legyenek jogukat megvédelmezni (*not be able to use any force to defend their right*).⁴¹ Ponet tisztában van azzal, hogy a keresztények között nincsen pozitív törvény a zsarnok büntetésével kapcsolatban, de arra a kérdésre, miszerint „*vajon törvényes-e megölni egy olyan szörnyet, amelyik emberi formát vett fel*”, mégis határozottan megfelel. Történelmi példák igazolják, érvel Ponet, hogy „*nem új dolog gonosz királyokat és kormányzókat elmozdítani, és azok, akik igaz autoritással bírnak, megtehetik és meg kell tenniük, hasonló ügyekben, mint korábban tették*”. Meglepő módon Ponet protestáns létére középkori kánonjogászok véleményét idézi, hogy ti. a természeti törvény alkalmazható bűnös kormányzó elmozdítására és megbüntetésére politikai és egyházi ügyekben egyaránt. Ha ugyanis a pápát le lehet tenni, mennyivel inkább a hatalmukkal visszaélő királyokat is, ugyanazon érveléssel. Az uralkodó ugyanis nem mindig Istentől rendelt autoritás, hanem sokszor csak nem Isten tanácsának megfelelően választott király, akit nem Isten akarata szerint, hanem a bűnös emberek elképzelései és vágyai szerint neveztek ki, de az ilyenektől Isten megtagadja a rendeltség elismérést. Az ilyen uralkodó tehát törvényesen elmozdítható, mivel hibáztak kiválasztásánál, és Isten nem fogja elítélni az engedetlenséget, sőt az ilyen esetek kifejezetten tetszésére lesznek. A hatalmával visszaélő uralkodó elmozdítását Ponet a politikai nemzet vagy az egész ország (*the body or state of the realm or common-*

40 PONET, 27.

41 PONET, 23.

wealth) ügyévé teszi.⁴² Ponet az abszolút uralkodói autoritás, Bodin által húsz évvel később alaposabban kifejtett elméletének kortárs elképzeléseivel vitatkozik és igyekszik cáfolni azokat. Szerinte ugyanis nem helytálló az az elképzelés, miszerint az uralkodók csak Istennek vannak alávetve, és minden ember nekik. Véleménye szerint ugyanis az egész ország (*the body of every state*) számára lehetséges és szükséges orvosolni és kijavítani a kormányzók bűneit. Műve első öt fejezete tanulságainak levonásával Ponet megállapítja, hogy a királyok és fejedelmek nem birtokolnak abszolút hatalmat alattvalóik felett, Isten és az ország pozitív törvényeinek alattvalói, nem vehetik el törvényesen, vagy használhatják alattvalóik javait saját kedvükre. Érvek, bizonyítékok és törvény, amely a gonosz kormányzó levetésére és elmozdítására szolgál, bizonyítják, hogy törvényes megölni a zsarnokot. Ahogyan Isten a magánemberek ügyeinek meghallgatására és eldöntésére rendelte a magisztrátusokat és megbüntetni bűneiket, ugyanúgy azt akarja, hogy a magisztrátusok tetteikről számoljanak el, és bűneik legyenek kijavítva és megbüntetve az egész társadalom vagy a politikai nemzet részéről (*the body of the whole congregation or commonwealth*). Ponet a politikai hatalom eredetéből indul ki ugyanis, szerinte – ahogy már korábban is megfogalmazta – „a királyok fejedelmek és kormányzók autoritása a néptől van, ahogy minden törvény, szokás és politika ez kinyilvánítja és igazolja”. Valahol kisebb az autoritásuk, valahol nagyobb, valahol a nép nem adja át autoritását, hanem megőrzi, és maga gyakorolja, de az minden esetben a néptől származik, még ha a nép nem is eredendően rendelkezik vele, hanem Istentől nyerte.⁴³

Végeredményben Ponet a hatalom átruházásának középkori eredetű gondolatát (*translatio imperii*) elevenítette fel, amit a kevert alkotmány elképzelésével és a megbízatalapú politika (*trusteeship*) beemelésével tett sajátossá. Vagyis abból az általános elvből, hogy „az egész”, vagyis a politikai autoritás teljessége megteheti azt, amit „a rész” számára, vagyis egy tagjának megenged, és abból a tényből, miszerint a királyok, a fejedelmek és más kormányzók, a politikai testületnek csupán tagjai, bár fejei, az következik számára, hogy nemcsak az uralkodó feladata és kötelessége a bűnök büntetése, hanem a politikai szervezet egésze is jogosult annak végrehajtására, zsarnokság esetén pont az uralkodóval szemben. Ahogyan a hivatalba helyezett elmozdíthatók, úgy törvényes lehet megölni egy zsarnokot is.

Ponet szerint a zsarnok megölésének lehetősége a természeti törvényből is következik. A magánjog természetéből adódóan ez a jogosultság nem csak

42 PONET, 25.

43 PONET, 25.

„kevesek vagy bizonyos emberek számára, hanem egyaránt mindenki” számára biztosított, jöllehet ez nincs leírva, hanem Isten az emberek szívébe írta és rendelkezésével természetévé tette.⁴⁴ Ebből következően indokolt és törvényes a természeti törvény szerint mindenki számára meggyilkolni a zsarnokot. Ebben az esetben a gyilkosság bűne megbocsátható, sőt dicséretre és örök emlékezésre méltó. Ponet szerint a nemesség nevének eredete is innen származik, ők ugyanis szerették országukat és bátrak voltak, hogy felszabadítsák annak elnyomott népét. Hasonlóképpen „a jó királyok, kormányzók és rendek a múltban a legnagyobb megtiszteltetésnek tartották, ha a városokat és az országokat nem vették saját használatba, (amikor behívták őket segíteni és az elnyomottakat felszabadítani), ahogyan a fejedelmek manapság teszik, hanem megmentették és felszabadították a népeket és az országokat a kormányzók zsarnoksága alól és visszaállították számukra szabadságaikat”. És bár egyeseknek rendelkezésére állnak az eszközök a gonosztevők megbüntetésére – folytatja Ponet –, nem mindenki gondolja törvényesnek a magánember számára, hogy megbüntesse a gonoszt. Egyes keresztény országok törvényei mégis megengedik, hogy magánember megölje a gonosztevőt, még ha az hivatalt visel is. A Ponet által felsorolt esetek azonban majdnem teljesen csak a magánszférába tartoznak. Ha például a kormányzó karddal ront ártatlanokra, ágyban találják valaki feleségével vagy megrontani készül valakinek a lányát, vagy a legrosszabb esetben hazaárulást követ el, mindenki számára megszűnik az engedelmisségi kötelezettség az istentelen és zsarnoki cselekedeteivel szemben.⁴⁵ Ezek a példák a középkori kánonjog által meghatározott olyan esetek, amikor bármely magánember ellene szegülhet az igazságtalan erőszaknak.⁴⁶ Ponet tehát a magánjogi ellenállási lehetőséget a politikai helyzetre is alkalmazza, alkalmazását azonban korlátozza. „Amennyire

44 PONET, 25. Ponet szerint túlságosan egyértelmű dolgokról nincsenek írott törvények, például az önvédelem lehetőségét sem a pozitív törvények, hanem csak a természeti törvény írja elő.

45 PONET, 26.

46 Ponet eseteinek forrása vagy közvetlenül a *Digesta* volt, vagy Melanchton írásain és a Magdeburgi konfesszióon keresztül ismerte meg őket. *Bekentetés...* Melanchtonról vö.: ALLEN, 1961. 30–34., SKINNER, 1978. II. 205–206., a Magdeburgi Konfesszióra általában (tévedései ellenére) ALLEN, 1961. 103–106., részben annak korrekciójára SKINNER, 1978. II., 207–210., 217–218., OLSON, 1972. 56–79. KINGDON, 1977. 202–203., és WHITFORD, 2001. Nem árt megjegyezni azonban azt, hogy az a hazaárulás esetének kivételével egyik alaphelyzet sem politikai természetű, vagyis a magánjogi érvelés elfogadói nem politikai szituáció adta jogokat is politikai jogokká formálták át. Nem véletlen, hogy Melanchton valahol megjegyzi, hogy a tettenért konzult is csak az apa vagy férj bosszulhatja meg, tehát az ellenállás joga sem mindenkié, hanem csak az arra feljogosított személyé. Vö. SKINNER, 1978. II. 203.

lehet, minden keresztény államban minden dolog a rend és a jótékonyág szerint történjék, azt gondolom, Isten Igéje alapján nem tartható fenn, hogy magánszemély megölheti a zsarnokot, kivéve (ha a zsarnokok, bátványimádók, és áruló kormányzók igaz büntetésének végrehajtását az állam egésze teljességgel elmulasztja, vagy ahol a fejedelem a nemességgel és a tanáccsal [itt értsd: parlamenttel] az egész ország és a nép alávetésére vagy megváltoztatására szövetkezik), amennyiben bármely magánember valamilyen különleges belső paranccsal rendelkezik vagy Isten megbízhatóan bizonyított akaratát ismeri (...) vagy ha a közhatalom megparancsolja, vagy megengedi, hogy jogos okból és közös szükségből ölje meg.”⁴⁷

Ponet tehát ellenállastanának végső megfogalmazásában elegyíti a magánjogi és a rendi alkotmányos érvelést, ami által a zsarnok megölésének jogát tulajdonképpen a politikai autoritás egészére bízta. A magánembernek tehát – a bűnbánat és az imádság (*Penance and Prayer*)⁴⁸ eszközein túl – csak akkor van ellenállási joga, ha az ezzel megbízott autoritás ezt elmulasztja. Angliában pontosan ez a kivételes helyzet állt fenn, amikor is a parlament azzal, hogy szabad akaratából törvényileg elismerte a katolicizmus visszaállítását, elmulasztotta kötelességei teljesítését és összeesküdött az uralkodóval. Ekkor – Ponet gondolatmenete szerint – lehetősége nyílt bárkinek, de elsősorban a nép egészének, hogy erőszakkal távolítsa el Máriát a hatalomból. Bár Ponet egyáltalán nem ad parancsot arra, hogy öljék meg Tudor Máriát vagy akár csak távolítsák el a hatalomból, de azáltal, hogy felszólít minden keresztényt: szabaduljon meg a gonosztól és forduljon vissza Istenhez, implicit utasítást ad az istenes (tehát protestáns) uralom visszaállítására az uralkodó levetésével és új, kegyes uralkodó beiktatásával. Kortársai így is értelmezték Ponet traktátusát, és bár sokan – különösen a katolikus fél tagjai – előszeretettel értelmezték félre szavait, a protestáns közvélemény is Mária eltávolításának elvi indoklásaként értelmezte a hatalom és az engedelmesség viszonyát vizsgáló, látzólag elméleti fejtegetéseit.

John Knox skót protestáns prédikátor, aki szülőhazájából is a protestánsok üldözése miatt volt kénytelen eltávozni, 1553-ban Angliából Genfbe emigrált, ahol 1558-ban megírta a *The Appellation to the Nobility and Estates* című fő munkáját.⁴⁹ Ahogyan a teljes cím is mutatja, műve fellebbezés „a hegyetlen és

47 PONET, 26.

48 Ponet jellemző példát hoz fel erre: „Dr. Luther (...) went into the pulpit, and exhorted every man to put on his armor: that is, *Penance and Prayer*. And soon after, God rid the world of that tyrant.” Ezenkívül fenntartja még a papi személyek számára az exkommunikáció lehetőségét is.

49 Knox életrajzára MASON, 1994 és RIDLEY, 1968. 596. Knox politikai gondolkodására: GRAVES, 1976., REID, 1988., etc.

legigazságtalanabb ítélet ellen, amit ellene mondtak ki Skócia hamis püspökei és klerikusai”.⁵⁰ A fellebbezés oka – Knox meghatározásában – nem csupán saját életének védelme, hanem az Isten igazsága iránti tisztelet és a testvéreinek üdvössége iránti féltő aggodás, mivel „mindezeket az istentelenek fenyegetik”. Knoxnak a címben meghatározott célja kérés és intés a nemességhez, a rendekhez és a köznéphez. A mű első soraiból azonban kiderül, hogy elsősorban a nemességet és a rendeket szólítja meg, mint „az Isten által megbízott törvényes hatalmakat”, akik arra rendeltettek, hogy megvédelmezzék az üldözött ártatlanokat. Fellebbezését egy törvényes és általános tanácshoz nyújtja be, amely a legősibb törvények, a kánon, a kegyesség szellemében, egy igei alapú döntés meghozatalával – reménye szerint – visszafogadja azokat, akik a zsarnoki örültségtől elszenvedett kegyetlen és igazságtalan üldözések miatt hozzájuk fordultak védelemért és segítségért. Knox egy korábbi művéhez, a *First Blast*hoz⁵¹ hasonlóan itt is a lutheri egyháztan elképzeléseit fogalmazza meg, amely a törvényhozó és igazságszolgáltató jogosultságot (*potestas iurisdictionis in foro exteriori et publicae*) a világi autoritásra ruházta át.⁵² Knox nem féli az igazságot megvallani, és kimondani azt, hogy a „tűzzel-vassal” (*by fire and sword*) védett egyház – vagyis a katolikus – nem mindig azonos az igaz (apostoli) vallással. Knox tehát az Isten kiválasztott keveseinek státusát vetíti rá a skót protestánsokra, szemben az angol protestánsokkal, akiket a *First Blast*ban főleg az Istennel szövetséges nemzet szerepébe bújtat.⁵³

Knox meggyőződése szerint Isten általános feladatokkal is megbízta a nemességet: vezetőket (*heads*) támasztott az államban, akik Isten dicsőségét szolgálják, biztosítják az alattvalók vallásos oktatását, a visszaélők megbüntetését, az alattvalók zsarnoksággal és elnyomással szembeni védelmét, az igaz tanítók fenntartását, valamint Isten mindenki számára adott törvényének szolgálatát és a fejedelmi példaadást.⁵⁴ A nemesség mindenben azonos a közönséges halandókkal a születésre, az életre és a halálra nézve, de tagjai isteni prerogatívával rendelkeznek a kötelességek, a vallás és az alattvalók védelme tekintetében és érdekében. Isten azért rendelte őket testvéreik fölé, hogy végrehajtsák a szükséges büntetéseket, megvédelmezzék a rászorulókat, fenntartsák az igaz

50 Teljes címe: *The Appellation of John Knox from the cruel and most unjust sentence pronounced against him by false bishops and clergy of Scotland, with his supplication and exhortation to the nobility, estates and commonalty of the same*, a mű címlapjáról, in KNOX, 1994. 72–114.

51 *The First Blast of the Trumpet against the Monstrous Regiment of Women* in KNOX, 1994.

52 Egyháztani kérdésekre vö.: OAKLEY, 1991. 175–179. és KEEN, 1996.

53 Vö.: DAWSON, 1990. 260–262. és REID, 1988. A szövetség reformációs teológiájára általában: BIERMA, 1990., és BAKER, 1998.

54 KNOX, 1994. 83.

vallásgyakorlatot, fellépjenek a hamis tanítók ellen, és végrehajtsák a szükséges reformokat.⁵⁵

Knox a katolikus Skócia teljes területére nem remélhette, és nem kezdeményezte a nemesi reformációt – ez talán irreális célnak is minősült volna –, így annak kötelességét csak a nemesség saját birtokaikra korlátozva írta elő, bár ott semmiféle halogatást nem tűrve rendelte el.⁵⁶ A skót nemesség territoriális reformációja, vagy legalábbis annak Knox által felvázolt terve, lényegében hasonlít a széttagolt német területek fejedelmi reformációjára, illetve az 1526-ban a fejedelmek számára biztosított reformátori jog alkalmazására (*ius reformandi*), a nemesség vallási (és politikai) autoritással való felruházása pedig a buceri hatalmi multiplicitás elvével mutat rokonságot.⁵⁷ A helyi földesurak szimpátiája tehát egyben a protestantizmus túlélésének feltétele, ugyanakkor egy lehetséges későbbi sikeres politikai offenzíva végrehajtásának alapja. Franciaországhoz és Hollandiához hasonlóan a protestantizmus népi támogatottsága ekkor Skóciában sem döntő társadalmilag és nem hatékony politikai tekintetben a nemesség politikai és katonai súlya, illetve irányító szerepe nélkül.

A püspökök zsarnokságának elfojtását és az ártatlan hívők védelmét – folytatja érvelését Knox – Isten nemcsak a királyoktól várja el, ahogyan a neki való engedelmség során sem a királynak való hízalgés a feladat, hanem testtel, erővel, gazdagsággal, bölcsességgel segíteni és védeni kell mindenben, ami Isten dicsőségét szolgálja, de kijavítani, meggátolni, elfojtani mindent, ami részéről nem erre irányul. Vagyis minden megengedett a papok zsarnokságának, elbitorolt világi hatalmának elfojtása érdekében, ugyanakkor csak engedtlenség és korlátozott ellenállás lehetséges az istentelen uralkodói paranccsal szemben. Kötelező azonban az engedelmség a törvénnyel nem nyilvánvalóan ellentétes dolgokban, ahogyan azt 1557. októberi levelében és

55 KNOX, 1994. 83–84.

56 KNOX, 1994. 91.

57 Knox egy 1557 októberében kelt levelében azt írja, hogy a nép fejedelmeinek (*princes of the people*) nevezik a nemességet, akik a tiszteletet, az adót és a hódolatot nem születésük miatt kapják alattvalóiktól, hanem hivataluk és kötelességeik (*office and duty*) miatt, hogy ti. kötelesek legvégső erejükig megvédeni és megszabadítani alattvalóikat és testvéreiket minden zsarnokságtól és elnyomástól. Az itt megfogalmazott fejedelmi kötelesség tulajdonképpen implicit módon tartalmazza az osianderi célirányos isteni rendelést elvének a nemességre való kiterjesztését is, vagyis azt, hogy ha nem teljesítik kötelességeiket, nem jár nekik semmi tisztelet és talán nem is nevezik őket a nép fejedelmeinek. Másrészt a vallási reformáció és a nyilvános gazságok megjobbítását is a nemesség feladatává teszi, mondván az inkább rájuk tartozik, mint a klérusra vagy a királyoknak nevezett fő uralkodókra (*chief rulers called kings*). Az érvelés sok tekintetben tehát itt is rendi jellegű. Vö. KNOX, 1994. 137.

később még több helyen írja. Knox itt az istentelen parancsok megtagadása esetére fenntartott engedelmségi tan lehetőségét veti fel, amelyet szerinte a nemességnek kötelessége alkalmazni, máskülönben árulást követ el, ahogyan támogatása megvonása esetén is. Azt az ellenvetést azonban, hogy engedelmeskedni kell a királynak, akár jó, akár rossz, mivel Isten ezt parancsolta, Knox ismételten elveti. Véleménye szerint nem kevésbé istentelen azt állítani, hogy a királynak – Isten akarata szerint – engedelmeskedni kell, mikor az istentelenséget parancsol, mint azt állítani, hogy maga Isten az istentelenség szerzője és fenntartója.⁵⁸ Annak kimondásával, hogy Isten az istentelen királlyal szemben nem kíván meg engedelmséget, Knox a Kálvin által is képviselt, kissé gúnyosan „common song”-ként aposztrofált engedelmségi tant utasítja vissza. Nyíltan és radikálisan beleszól abba a vitába, amely a zsarnok isteni eredetének kérdése körül keletkezett, nem kevés zavart, kétértelműséget és visszakozást okozva (pl. Viret, Béza).

A felmutatott modell révén tehát Knox nem az uralkodói, hanem a magiszteriális-nemesi reformáció megtörténtét látta lehetségesnek Skóciában: annak végrehajtását a rendi állam másik pólusától, a nemességtől várta el. Mindez persze teljesen érthető is: egy katolikus uralkodóház irányította országban, ahol a protestantizmus sohasem volt államvallás, a reformációt csak az új és megtisztított hit felé forduló igaz nemesség hajthatja végre. Ennek igazolását pedig Knox a skót politikai rendszer rendi igényű bemutatásával végezte el. Az általa felvázolt teokratikus rendi monarchiában az uralkodónak kiemelt pozíciója van ugyan, de a rendek tanácsa és beleegyezése határozza meg cselekvési körét, ha ugyanis az uralkodó alattvalóit zsarnoki módon elnyomja – például megakadályozza igaz (tehát protestáns) vallásgyakorlásukat –, a nemesség korrigálni köteles annak politikáját.⁵⁹ De a törvényes hatalomnak kijáró engedelmség, tisztelet, adó és áldozat is csak akkor jár ki, ha a „kardot” mások hasznára, üdvösségére és szorgalmára használja, vagyis amire rendeltetett.⁶⁰

Knox azonban ennél is továbblép azzal, hogy kijelenti: minden embernek kötelessége a maga elhívása szerint és annak megfelelően – különösen a királyhoz csatlakozott nemességnek – a bolond és vak örület megzabolázása és

58 KNOX, 1994. 95.

59 KNOX, 1994. 95.

60 Knox itt azt az eredetileg Osiandertől származó elvet érvényesíti, miszerint a hatalom nem csak általában Istentől rendeltetett, hanem egy bizonyos feladat betöltésére, amit ha az uralkodó elmulaszt, tetteiben nem rendelkezik többé az isteni rendelésből fakadó autoritással. Ki nem mondott módon az uralkodó személye, illetve az általa hordozott és képviselt autoritás szétválik és függetlenedik egymástól. KNOX, 1994. 85.

elfojtása, különben Isten haragját hívja ki maga ellen. Az olyan bűnpártolást, amelyet azzal követtek el, hogy nem álltak ellen a istentelenségnek, Isten nem fogja elnézi s mindenkit, nemest, nemtelent egyaránt és egyformán meg fog büntetni. A felelőssége azonban különösen a nemességnek nagy, mivel ők is egyaránt Isten által – az igaz vallás és igazság fenntartására – rendelt hatalmak, függetlenül attól, hogy nem királyok.⁶¹

A bálványimádás és a káromlás bűnének megbüntetése és annak végrehajtása sem csupán a királyra tartozik, hanem mindenkire a saját elhívása, lehetőségei és alkalma szerint, hogy revánsot vegyen az Isten dicsőségén esett sérelmen. Ez Knox bevallása szerint is szigorúnak tűnhet, de mivel a bűnösök miatt mindenki bűnhődik (ez a kollektív büntetés elve), mindenkinek tisztában kell lennie a következményekkel és mindenkinek felelőssége az isteni harag elhárítása. Vagyis a többségnek kell megbüntetnie a közösség egészét fenyegető bűnösöket.⁶² Knox ezen a ponton túllép a lutheránus felfogáson is, amely mindent megtett azért, hogy elkerülje az egyén vagy az egyének egésze politikai ügyködésének lehetőségét, és ezzel kivédje az anarchia korábban megtapasztalt veszélyét. Knox azonban a Magdeburgi Konfesszióból ismert „mindenkinek a saját elhívása szerint” (*according to the vocation of every man*) korlátozással próbálja elkerülni az alulról kezdeményezett, valóban anarchiával fenyegető népi mozgalmak lehetőségét, de megtartva a széles néprétegek támogatásának biztosítását. Másrészt ha arra tekintünk, hogy a nemesi reformáció akár uralkodóval szembeni végrehajtása Knox tanácsai szerint elsősorban helyi, territoriális szintre kell hogy korlátozódjon – a Skóciában megmutatózó erőviszonyok miatt is –, akkor a populáris ellenállás biztosítása sem jelent többet, mint a helyi szintű vallási tisztaság fenntartásának lehetőségét és kötelességét a köznép számára biztosítva.⁶³

Knox azonban óvatosságot mutat azzal is, hogy kimondja: bármennyire is mindenki kötelessége a büntetés, mennyivel inkább az uraké, akiket Isten alattvalóik fölé rendelt és karddal ruházott fel, és akiket a zsarnokság és királyuk arcátlanságának megzabolázásával bízott meg, amikor azok Isten törvényét hágják át. Vagyis Knox számára nem azonos a felelősség szintje a kötelességek végrehajtása vagy elmulasztása tekintetében, ami mindenképpen a nemesei vezetésű vallási mozgalom létezését támogatja.⁶⁴

61 KNOX, 1994. 96–97.

62 KNOX, 1994. 99.

63 Vö. DAWSON, 1991. 568–570.

64 KNOX, 1994. 102.

Knox érdekes módon műve későbbi részében az isteni igazság megismerése után ismét nem csupán a karddal felruházott magisztrátus, hanem mindenki számára kötelességgé teszi, hogy – Istennek tett esküje alapján – ereje teljességéig revansot vegyen az Isten ellen tett sérelmen. A nemesség, a bírák, a fejedelmek, a magisztrátus és Anglia egész népe számára egyaránt kötelesség, hogy ne csupán ellenálljanak Jezábelnek – vagyis Máriának –, hanem halállal büntessék bálványozó papjaival együtt. Ez a megjegyzés azonban nem Skóciára, hanem csak Angliára érvényes, ahol Knox a katolikus restauráció letörése érdekében kifejezetten a bálványozó uralkodó és minden segítőtje levetését és kivégzését kezdeményezte, ahogy az a *First Blast*-ból kiderül. Skóciában azonban, nem lévén idáig protestáns ország, Knox csak a fokozatos vallási reformációt ajánlja, a kormányzat elleni erőszakos fellépésre nem buzdít, csak az igaz hit megvédését és az igazságtalan és istentelen uralkodói parancsok megtagadását propagálja.⁶⁵ Ezt a különbségtételt mutatja az is, hogy Knox érvelését tovább folytatva egyáltalán nem említi a skót kormányzatot, hanem csak a skót klérus kifogásaival foglalkozik, akik ugyanis egyházi prerogatívára és privilégiumokra hivatkoznak. Knox támadásának célpontja tehát elsősorban a pápai egyház.

Knox műve végén ismét Angliára tereli a szót, mégpedig az angol nemességet emlegeti fel a skót nemességnek példaként. Ők ugyanis utálják az idegenek szolgátságát, a papok büszkeségét, a bűnös nő szörnyűséges uralmát, azt, hogy kénytelenek voltak nyakukat a gonosz jármába hajtani és engedelmessékedni mindannak, amit a gögös spanyolok és a bűnös Jezábel parancsolt nekik, s hogy végül szolgaként kellett a tanácsuk elé állniuk. Azonban ezzel – hívja fel a figyelmet Anglia esetének tanulságaira Knox – learatták korábbi, a protestantizmussal szembeni ellenállásuk és hitetlenségük gyümölcsét: a bűnös nő kénye-kedve szerint a száműzetést, az üldöztetést, a kárhozzátást, a neveltségessé tételt, a fogságot kellett elszenvedniük, ahogyan a múlthatatlan tűz is osztályrészük lesz, ha nem bánják meg korábbi árulásukat.⁶⁶ Knox következtetése szerint a skótokra is ugyanez vár, ha megtagadják Isten tőlük segítséget kérő szolgálóinak védelmét, és mindezek Knox szerint magának a Mindenhatónak fenyegetései.

Knox tehát sajátos programot bocsát a skót nemesség számára, amely az alkotmányos ellenállástan biztosítása révén a fokozatos reformáció elérését

65 KNOX, 1994. 104. Vö.: *The First Blast of the Trumpet against the Monstrous Regiment of Women*, in KNOX, 1994. 3–47. A kétféle knoxi programra vö: MASON, 1994. xx., és DAWSON, 1991, különösen 565–573.

66 Vö. KNOX, 1994. 111–112.

célozza. Angliában más a helyzet, itt egy már Istennel korábban szövetséges nép elpártolásáról beszél Knox, amelynek következménye a késelem nélküli halálos isteni büntetés, ennek elkerülésére pedig (Ponethez és Goodmanhez hasonlóan) radikálisabb eszközöket javasol. Angliában lehetővé teszi az uralkodó akár gyilkosság árán történő eltávolítását is, hogy a továbbiakban ne legyen akadálya az Istenhez való visszatérésnek, ebben pedig mindenki – akár a nép – részvételét is lehetővé teszi.⁶⁷ Ugyanez Skócia esetében nem áll fenn: itt sokkal inkább a még nem létező szövetség mihamarabbi megkötésének elősegítéséről lehet szó. Ez pedig nem megy egyik napról a másikra, vagyis nem megy drasztikusabb, sőt akár erőszakos eszközök segítségével, hanem csak az igaz hit terjesztésével, annak támogatásával és a bálványozó katolikus hit visszaszorításának elősegítésével, valamint a skót rendek uralkodói politikát korrigáló tevékenységével.⁶⁸

Knox a régensnek írt levele bővített változatával⁶⁹ és az *Appellationnel* együtt egy Skócia népének címzett levelet is kiadott 1558 júliusában (*To his Beloved Brethren The Commonalty of Scotland*).⁷⁰ Ezt azzal a kijelentéssel kezdi, hogy Skócia népétől ugyanazt várja el, amit a régenstől, a rendektől és a nemességtől, akik jelenleg az ország fő fejei.⁷¹ Eszerint abban a különleges helyzetben, amikor az uralkodó kiskorú és melleleg távol van országától – jelen esetben Franciaországban – és amely tényezők miatt régens uralkodik helyette, akkor az ország fő fejei (*the chief heads*) közösen a régens, a rendek és a nemesség, Skócia politikai rendszere tehát rendi monarchia.⁷²

Másrészt az ország fejeihez hasonlóan Skócia népének kötelességévé is teszi, hogy a nemességgel együttműködve kényszerítsék a püspököket és a klérust zsarnokságuk abbahagyására és arra, hogy „válaszoljanak meg” – a Szentírás alapján – kifogásaikra és bűneikre hamis tanításaikkal, bűnös életükkel és üres vallásosságukkal kapcsolatban.⁷³ A vallás és a reformáció ügye ugyanis

67 Vö. KNOX, 1994. 43–44., 103.

68 KNOX, 1994. 103.

69 *The Copy of a Letter delivered to the Lady Mary, Regent of Scotland, from John Knox, minister of god's Word, in the year of our Lord 1556, and now augmented and explained by the Author, in the year of our lord 1558.*, in KNOX, 1994. 48–71.

70 *To his Beloved Brethren The Commonalty of Scotland*, in KNOX, 1994. 115–127. Vö. DAWSON, 1991. 568–570., MASON, 1994. xx–xxi., MASON, 1980. 423–426. és RIDLEY, 1968. 276–278.

71 KNOX, 1994. 115.

72 Knox itt azt a tradicionális skót politikai elképzelést és gyakorlatot teszi magáévá, miszerint a skót nemesség régens uralkodása idején sajátos és megnövekedett hatalmi pozícióval rendelkezik. Vö. DAWSON, 1991. 572.

73 KNOX, 1994. 116.

mindazokra tartozik, akik reménykednek az örök életben, nem csupán a királyokra, a bírásokra, a nemességre és azokra, aki autoritással rendelkeznek. Az autoritással nem rendelkező (16. századi skót) köznép tehát nem kevésbé köteles mind az igaz vallás gyakorlására, mind az igaz hit prédikálásának védelmezésére. A hit ugyanis a protestáns meggyőződés szerint elsősorban az Ige tiszta hirdetéséből fakad, vagyis minden ember lelki jólétének biztosítása minden egyes ember feladata is.⁷⁴ Következésképpen a vallási felelősség is mindenkire és egyénre szabott, mindenkinek magának kell megfelelnie saját életével és saját hitével kapcsolatban, mindenki maga határoz a hit kérdéseiben, és minden egyén maga is felelős azért, hogy az igaz vallás lehetőségét önmaga számára biztosítsa.⁷⁵

Knox szerint Skócia népe számára mindez azt jelenti, hogy a királyhoz hasonlóan ők is kötelesek elősegíteni Jézus Krisztus igaz hirdetését, amit ha nem tesznek, Isten előtt ugyanúgy nem lesz mentségük, mintha királyok lennének.⁷⁶ Knox szerint az igaz igehirdetés biztosítása a nép részéről önmaguk számára két dolgot jelent: alattvaló mivoltuk ellenére a fentiekből következően törvényesen követelhetik feljebbvalóiktól – vagyis uraiktól és királyuktól – az igaz papok biztosítását. Ha ezt ők hanyagságból vagy zsarnokságuk fenntartása miatt nem teljesítik, maguk szerezhetnek önmaguk számára igaz igehirdetőket, legyen az városban vagy faluban, akiket mindennemű üldözéssel szemben megvédelmezhetnek.⁷⁷

A továbbiakban Knox azt ajánlja Skócia népének, hogy tartsa vissza a hamis püspökök és klérus által tőlük beszédett javakat, vagyis a tizedet, és ezáltal kényszerítsék őket kötelességeik ellátására, ami az igaz igehirdetés, a szentségek helyes kiszolgálása és a hívek üdvösségének figyelemmel kísérése.⁷⁸ Ennek a rendelkezésnek azonban nemcsak a katolikus klérus munkájának megjobbítása érdekében megengedett, a katolikus egyházzal szemben gyakorolható, kényszerítő erejű, korlátozott népi engedetlenség engedélyezése volt csupán

74 KNOX, 1994. 118. Ez a vallási felszólítás az (elsősorban Isten Igéjének hallgatására vonatkozó) vallási egyenlőség eszméjéből fakad, hogy ti. mindenki egyaránt rendelkezik az igaz hit kereséséhez szükséges emberi szabadsággal. Knox elismeri ugyan, hogy politikai és társadalmi tekintetben Isten megkülönböztetést és különbséget helyezett el és rendelt a király és alattvalói, illetve az uralkodók és a nép között, de Isten előtt a megváltás kérdésében minden ember egyenlő. A vallási egyenlőség kérdéséhez általában: STRAUSS-CROPEY, 1994. 477. és Knoxnál: DAWSON, 1991. 569.

75 KNOX, 1994. 118.

76 KNOX, 1994. 119., 122.

77 KNOX, 1994. 123.

78 KNOX, 1994. 123–124.

a lényege, hanem az is, hogy a tizedmegtagadás által gyengítsék, mintegy kiéheztessék az amúgy egyáltalán nem szegény katolikus egyházi intézményrendszert.⁷⁹ Figyelemreméltó módon azonban Knox csak a hamis vallástól, vagyis a katolicizmustól való elfordulásban teszi a nép kötelességeit azonossá a nemesség feladataival, egyéb nemesi kötelezettséget, amelyeket az *Appellation*-ben fejt ki részletesen, nem bíz rá Skócia népére. A felelősség Skócia népe esetén is kollektív: bármennyire is nem ők az istentelenség elkövetői – vagy nem ők a fő elkövetők –, ha nem fejezik ki nyilvánosan az ellenkezésüket az uralkodók és a fejedelmek zsarnokságával és dühöngésével kapcsolatban, ők is bűnrészesnek minősülnek Isten előtt, akik szintén megérdemlik a jogos büntetést.⁸⁰

Végső soron Knox egy korlátozott, de igen fontos szerepet szán Skócia köznépének a vallási reformáció véghezvitelében. Korlátozott szerepet, mert Knox szerint akarniuk kell a nyilvános és szabad protestáns vallásgyakorlás elismertetését, de annak kiharcolásában, elérésében tevékenyen nem vehetnek részt. Az azt végrehajtó nemességet azonban támogatásukkal és bátorításukkal segíthetik, sőt kell, hogy segítsék. A keresztény szabadság tehát csak igen szűk keretek között, az egyéni lélettéren belül érvényesülhet számukra a maga teljességében, ez pedig korlátozott kötelezettségekhez vezet. A protestáns vallásgyakorlás teljes megalapítása ugyanis politikai és társadalmi tevékenység, nem csupán a vallásos szabadságból fakad, és az állam rendjét érinti. Tehát csak azok vehetnek részt benne, akik rendelkeznek a politikai életben való szerepléshez szükséges autoritással, például akik hivatalt viselnek. Ilyen személyeknek pedig csak a skót urak, a skót rendek és a skót nemesség tagjai számítanak, akik a cél érdekében rendi jogaikat is érvényesíthetik. Knox a skót néphez írt levelében még csak célzást sem tesz arra, hogy bármely individuum politikai vagy vallási akciót hajtson végre, még bálványozó uralkodóval szemben sem. Következésképpen gondolatmenetében és a skót nép számára készített programjában (Ponet és Goodman ellenállastanával ellentétben) elképzelhetetlen a nép által végrehajtott királygyilkosság (*regicide*) vagy akár csak az uralkodó, jelen esetben a régens elmozdításának gondolata. Knox bármennyire is kiterjeszti a népre is az emberi szokásoktól és törvényektől függetlenül vagy velük ellentétben engedelmséget követelő isteni „morális imperatívusz” (Mason) hatókörét, csak olyan feladatot bíz a népre az általa elmondott isteni parancs

79 Ez a tulajdonképpen csendes aknamunkát javasoló felhívás Skóciában jó fogadtatásban részesült, valószínűleg azért is, mert az így befolyt (pontosabban: ki nem folyt) pénzből támogatni lehetett a helyi közösség által választott saját papok működését is. A tized kérdésére: RIDLEY, 1968. 278. és DAWSON, 1991. 569.

80 KNOX, 1994. 124–126.

által, amely nem ellentétes annak társadalmi helyzetével, politikai és jogi státuszával és lehetőségeivel. Vagyis amely nem zúzza szét a meglévő társadalmi struktúrát és az abban biztosított vallási és politikai jogok differenciált rendszerét, tehát amely végrehajtása esetén nem teszi a társadalmat a mindenképpen elkerülendő anarchia helyszínévé és szenvedő alanyává. Ebben a tekintetben a Knox által a skót nép számára előírt reformációs program bármennyire is radikálisnak tűnik, semmiképpen sem forradalmi, hanem – modern (17. századi) megközelítéssel – inkább az organikus társadalmi-vallási fejlődést tiszteletben tartó konszolidált reformációs program meghatározással írható le, amely tevékenység legvégső esetben is csak meggyorsítani igyekszik a protestantizmus nem erőszakolt terjedésének természetes ütemét. Ezt a mérsékeltnek mondható reformációs programot pedig Knox elsősorban nem az uralkodóval, hanem minden tekintetben a katolikus egyház püspökeivel, papjaival és egész intézményrendszerével szemben teszi végrehajtandóvá. A politikai zsarnokság üldözését csak abban az esetben teszi feladattá, amikor maga az egyház intézményesen, vagy annak klérusa uzurpálja a politikai hatalmat, illetve manipulálja a világi uralkodót saját céljai érdekében.⁸¹ Legvégső esetben is csak a régens személye ellen intéz támadást, de egyáltalán nem érinti, s így nem (is) veszi kritika alá a régens politikai működését, és nem tesz semmilyen dehonosztáló megjegyzés sem az ő, sem lánya alkotmányos pozíciója tekintetében.

A „skót program” tulajdonképpen a régensre gyakorolt növekvő nyomás programja, amelynek sikertelensége estén lehetséges csak nyitabb politikai akció véghezvitele, de az is csak a skót nemesség számára, bár a köznép szűk keretek közé szorított támogatásának segítségével. A vallási reformáció végrehajtásának fokozatossága és „lépcsőzetessége” már Knox 1557 decemberében a skót nemességnek írt levelében jelen van.⁸²

A Knox által kidolgozott politikai ellenállástan – amely a reformáció végrehajtása érdekében alkalmazható ellenállás igazolása – azonban a gyakorlatban majd csak 1559-től válik valóban a reformáció érdekében valóságosan végrehajtott politikai akciók igazolásává. Knox minden merevsége és kérlelhetetlensége ellenére rugalmasnak mutatkozott abban, hogy a szükség-

81 KNOX, 1994. 123.

82 Az ott megfogalmazott kétlépcsős programjában Knox azt bizonygatta számukra, hogy csak engedelmességük jelentené ügyük elősegítését vagy legalábbis az üldözés elkerülését. Ellenállásra pedig csak akkor lehet gondolni, ha nem sikerült békés eszközökkel megvédeniük hitüket, de akkor is csak az igaz igehirdetés fenntartása és a szentségek helyes kiszolgálása érdekében, függetlenül attól, hogy a hatalom egyetért-e vele vagy sem, de semmi esetre sem világi célok elősegítéséért. Vö.: KNOX, 1994. 140–148.

nek, vagyis a kényszerítő politikai-vallási körülmények változásának megfelelően változtatni tudjon politikai elgondolásain. Képes volt tanát továbbfejleszteni (például az uralkodói hivatal és az azt betöltő magánember közötti distinkció kinyilvánításával), vagy adott esetben alkalmazásának más irányt szabni, ti. azzal, hogy az Anglia számára előírt radikális programot Skóciára is alkalmazta.⁸³

Christopher Goodman, aki Knoxhoz hasonlóan Genfben telepedett le, szintén egy radikális követeléseket tartalmazó traktátussal állt elő.⁸⁴ Goodman is elfogadta a célirányos isteni rendelés osianderi elvét – ezzel azt is, hogy ha az uralkodó Isten ellen lép fel, nem magisztrátus többé –, valamint azt az újszerű gondolatot, hogy ha elveszti az alattvalók engedelmességét és tiszteletét, mint magánember vádolható, és fegyveresen ellene lehet állni. Ponethez hasonlóan, Goodman is a magánjogi engedmények felhasználásával alapozta meg ellenállásánát, a Magdeburgi Konfesszióból ismert módon ő is osztályozta az okozott kár vagy sérülés nagyságát, amely meghatározta a büntetés milyenségét. Szerinte sohasem törvényes az ellenállás, ha nem nyíltan Isten és törvényellenes az uralkodó cselekedete, de csupán bűnös magánszemély, ha félelem nélkül áthágja Isten törvényét, és mint igazságtalan erővel szemben, ellene lehet állni. Goodman Ponethez hasonlóan szintén radikálisnak mutatkozott a népi forradalom és a zsarnokölés igazolásában, de érvelését nem a hatalom és a közösség természetéből vezette le, hanem a kollektív felelősség elvéből. Ha Isten bosszúja ugyanis az egész népet sújtja, akkor annak elkerülése is az egész nép feladata, nemcsak a vezető beosztásúaké (*inferior officers, inferior rulers, inferior magistrates*),⁸⁵ hanem a pozíciót nem betöltő személyeké is. Goodman azonban – Ponethez hasonlóan – nem tanácsolta a nép azonnali megtorló akcióját, csak akkor, ha azt a vezető beosztásúak elmulasztánák.⁸⁶ Ellenállásának célja Knox „angol programjához” volt hasonló: szenvedélyesen nőgyűlölő érvelésével a női, fattyú, bálványimádó mivolta miatt alkalmatlan Tudor Máriát akarta eltávolíttatni a hatalomból. Ponettel ellentétben,

83 KNOX, 1994. 149–209.

84 *How Superior Powers Ought To Be Obeyed By Their Subjects: And Wherein They May Lawfully By God's Word Be Disobeyed And Resisted.* Geneva, 1558. 1–44. In POOLE. Politikai tanaira lásd DANNER, 1977. és WOLLMAN, 1982.

85 Az inferior magisztrátus ellenállását igazoló tanokra vö.: SKINNER, 1978. II. 195–197., 199. és KINGDON, 1977. 200–201.

86 „And though it appeared at first sight a great disorder, that the people should take unto them the punishment of transgression, yet, when the magistrates and other officers cease to do their duty, they are as it were, without officers, yea, worse then if they had none at all, and then God gives the sword into the hands of the people, and He Himself has immediately become their head (if they will seek the accomplishment of His Laws) and has promised to defend them and bless them.”, GOODMAN, 34.

művében nyílt politikai kijelentéseket tesz, céljai azonban – Knoxéhoz hasonlóan – egyházi és vallási irányultságúak.⁸⁷

A kálvinista radikalizmus fejlődése tekintetében Knox, Goodman és Ponet hozzájárulása nagyon jelentősnek mutatkozott. Jóllehet ők is csak adaptálták a lutheránusok által kifejlesztett alapvető ellenállástani elképzeléseket, számos kérdést végérvényesen megoldottak, amelyek így már nem okoztak további lelkiismereti és elméleti zavart az ellenállástanról gondolkozóknak. Abban a kérdésben például, hogy végeredményben a zsarnok Isten rendelése-e vagy sem, határozottan kimondták a megoldást, hogy nem az: ti. blaszfémia volna, ha Istent a gonosz alkotójának tartaná valaki is. Arra a kérdésre pedig, hogy akkor ezek után hogyan is uralkodhat a zsarnok és mi okozza a zsarnoki uralom létrejöttét, egyöntetűen azt válaszolták, hogy a rossz emberi választás. A kálvini elképzeléshez hasonlóan mindnyájan egyetértettek abban, hogy a választás csupán az isteni legitimáció megerősítését jelenti. A legitimáció végső forrása továbbra is maga Isten, de az isteni választást az embereknek is meg kell erősíteniük, jelezve ezzel Isten iránti hűségüket és a királyi hatalom korlátozott mivoltát. Éppen ezért, az Isten akaratának megfelelő választás elősegítéséért, Knox és Goodman számára egyaránt fontos volt az, hogy meghatározzák az uralkodáshoz szükséges alapvető kritériumokat. Knox kizáró oknak fogta fel azt, ha nő az illető, Goodman hasonlóan elvárta, hogy legyen férfi, de egyben istenfélő, ne külföldi, és lehetőleg ne gazdag. A zsarnok megjelenése tehát egyértelműen annak köszönhető, érveltek mindhárman, hogy emberi hiba csúszott a kiválasztásba, ugyanis vagy nem figyelték a jeleket és a kritériumokat, vagy bűnös természetük folytán csak saját érdekeiket érvényesítették a választásnál. A rossz emberi választást kijavítandó mindhárman az uralkodó, ez esetben Tudor Mária letételét kezdeményezték. Hasonlóan fontos hozzájárulást jelentett a protestáns ellenállástan fejlődésében, hogy az uralkodói intézmény és az uralkodó személyének explicit különválasztásával, az uralkodó esetleges letétele esetén fenntartották az uralkodói intézmény tekintélyét, valamint az iránta való engedelmesség parancsát sem szegték meg.

Bármennyire is igyekeztek elkerülni, illetve korlátozott vagy meghatározott körülmények közé szorítani a népi forradalom megengedését, azzal, hogy bizonyos esetekre mégis kimondták igazolhatóságát, visszavonhatatlanul a politikai ellenállástan eszköztárába emelték a politikai nemzet vagy a nép egészének (*commonwealth*) ellenállási jogát, amelyet indokolt esetben bárki előhúzhatott a feledés homályából.

87 Vö.: SKINNER, 1978. II. 221–238., KINGDON, 1977. 196–198. és ALLEN, 1961. 116–118.

Hasonlóan fontos jellegzetessége a „máriai száműzetés” által megfogalmazott ellenállásnak, hogy politikai követelményeit az Isten és a nép közötti szövetségből vezette le, amely pedig mindenkire kötelezettségeket ruház. A bálványimádás és zsarnokság megbüntetése egyaránt megszentelt kötelesség volt a királyok, a magisztrátus, de ugyanúgy a nép számára is, a végrehajtásában való részvétel azonban mindenkinek a maga elhívása szerint volt többnyire megengedett. Azzal pedig, hogy kimondták az ellenállás kötelezettségét, amit csak isteni büntetés terhe mellett lehetett elmulasztani, végérvényesen visszavonták a korábbi non-rezisztencia alapelv abszolút és minden korlátozástól mentes megítélését.

Általánosságban azonban, az 1530 és 1550 között megfogalmazott lutheránus ellenállástanhoz hasonlóan, az angol-skót ellenállástanok nem lépték át sem a vallási határokat, sem a vallástól független politikai ellenállástan innenső határát. Mindnyájan vallási célok érdekében használták fel mind a vallási premisszákból, mind a politikai intézményrendszerből vagy egyéb forrásokból származó ellenállástani igazolásaikat. Politikai szándék is csak annyiban vezette őket, amennyiben az a vallás helyzetének elősegítését jelentette.

A Knox és kortársai által kidolgozott ellenállástani érvelések hosszú évtizedekig részei maradtak a politikai polémia eszmei kelléktárának. Milton például *The Tenure* című munkájában egészen sokat foglalkozik a skót történelem Knoxot érintő eseményeivel és konkrétan Knox ellenállástanával.⁸⁸ A John Locke által kifejlesztett modern alkotmányos politikai eszmerendszer is sok tekintetben a 16. században kifejlesztett politikai eszmék alapján jött létre. Különösen lényeges a hatástörténeti összefüggés a locke-i politikai rendszer ellenállástana, illetve a Knox és kortársai által megalkotott rezisztenciaelméletek között: Locke *Értekezés a polgári kormányzatról* című munkájának utolsó két fejezetében szintén, nagyon hasonló megközelítésben foglalkozik ellenállástani kérdésekkel. A kötelességek túllépése az uralkodó részéről a locke-i rendszerben is az inferior magisztrátus, a képviselők és az állampolgárok ellenállását válthatja ki. Itt is megtalálható a magánjogi ellenállástani érvelés számos eleme, a hivatalvesztés és hatalmi önredukció gondolata. Az autoritás nélküli politikai tettekkel szemben Locke művében is lehetséges az ellenállás, tehát a knox-i distinkció elve itt is érvényesül. Mindezek az elemek természetesen nem közvetlenül Knox és kortársai írásaiból kerültek a locke-i rendszerbe, hanem többszörös áttételen keresztül, vagy bizonyos esetekben a Knox kortár-

88 *The Tenure of Kings and Magistrates* By John Milton, London, 1650. In: MILTON, 1991. xii, xviii, 23–24., 40–41. és 259. Milton által idézett egyéb kortárs teológusok: Luther, Zwingli, Kálvin, Bucer, Paraeus, Gilby, Christopher Goodman.

sai számára is forrásul szolgáló eszmei hagyományok korábban megszületett műveiből. Eltérést jelent azonban az, hogy Locke-nál az ellenállás a nép anyagi és politikai jóléte érdekében vagy az uralkodó iránti bizalom megrendülése esetén szükséges, mégpedig a néptől megbízatásos úton származó hatalom átruházásának megszüntetése vagy visszavétele révén, mindez pedig csak közvetve kapcsolódik vallásos célkitűzésekhez. A locke-i rendszer felekezeti semlegességét sok tekintetben a hugenották által létrehozott tisztán politikai ellenállástanoknak is köszönheti, amelyekre John Locke – mint radikális kálvinista politikai filozófus – nyugodtan támaszkodhatott, de azt sokkal inkább politikai gondolkodása természetjogi megalapozottságának és későbbi szerzők munkáinak köszönheti (Selden, Grotius, Hooker). Locke ellenállástana azonban magába szívtá a kálvinista radikalizmus (Ponet, Knox, Goodman), a hugenotta politikai publicisztika és az angol polgári forradalom eszmei megalapozását is.⁸⁹

*A 16. századi protestáns ellenállástanok összehasonlító áttekintése
a 16. századi nyugat-európai rendi küzdelmek kontextusában*

(Konklúzió)

A protestáns (politikai) ellenállástan kialakulása nem tekinthető a szakadár protestánsok teológiai gondolkodásának logikus következményének, megszületése fontos történelmi folyamatok együttállását feltételezte: a koramodern abszolutista államok kialakulása, a velük szemben megmutatkozó rendi törekvések és természetesen a reformáció összefüggései következményeként jött létre. A protestáns politikai ellenállástan kizárólag ott fejlődött ki, ahol a társadalmi és a politikai életben egyszerre volt jelen a vallási ellentét és a rendi konfliktusokban megnyilvánuló politikai szembenállás. Az előbbinek oka többnyire az volt, hogy egy vallásos kisebbség (a protestáns) jelent meg a vallásegység fenntartását mindenképpen megőrizni igyekvő katolikus uralkodó királyságának többségében katolikus társadalmában. Az utóbbi már meglévő vagy a protestantizmus jelentkezésével megerősödő rendi ellentétből fakadt, jóllehet utólag bármilyen politikai ellentét felvehetett vallási színezetet is. A vallási vagy politikai gyökerű rendi küzdelmekben a királyi hatalomtól vagy idegen befolyástól függetlenedni igyekvő rendek sokszor arra is hajlandóak

89 LOCKE, 1986. 181–213. Politikai eszméinek kálvinista gyökereire: SKINNER, 1978. II. 239–241. és DUNN, 1969. 165–186., 245–264.

voltak, hogy őszinte vallásos meggyőződés nélkül támogassák a protestantizmust, akár annak állami bevezetése révén is. Az uralkodóval szembeni ellenállásukhoz azonban szükségük volt eszmei igazolásra is, amelyet a protestáns papok, jogászok és teoretikusok hoztak létre számukra. Ezek cserébe politikai és katonai védelmet remélhettek és kaptak mozgalmuk és kisebbségi egyházuk számára a rendek protestánssá váló részétől, illetve az elégedetlenkedő katolikus ellenzéki csoportosulásoktól. Ugyanakkor a vallási meggyőződés is generálhatta a rendi ellenállás megerősödését.

A protestáns politikai ellenállástan kialakulását azonban alapvetően meghatározták és formálták a fennálló politikai-társadalmi körülmények. Ezek jelölték ki annak feltételeit, hogy az ellenállástani tradíció és teológiai gondolkodás mely elemeit lehet a reális alkalmazhatóság reményében az aktuális politikai körülményekre adaptálni. Különbség mutatkozott ugyanis abban, hogy az adott országban a katolikus uralkodó milyen attitűdöt mutatott a megjelenő protestáns közösségek irányában: II. Henrik, IX. Károly, II. Fülöp és Tudor Mária például hivatalos üldözést folytatott. Eltérő kontextust jelentett a nemesi támogatás országonként eltérő mértéke is, amely a monarchia erősségétől vagy gyengeségétől függően meghatározta az ország rendi viszonyait, ezzel együtt pedig a protestáns mozgalom egész jövőjét, konkrétan a cselekvési stratégiákat, sőt magát a politikai cselekvés számára kifejtendő ellenállástanok természetét is. Franciaországban és Angliában például a másodlagos, vagyis a rendi hatalmak, nem képviseltek olyan nagy politikai, gazdasági és katonai erőt, mint a német birodalmi rendek fejedelmei. A reformátorok eredeti preferenciája az istentelenséggel szembeni erőszakmentes ellenállás felé érthetően teljesen háttérbe szorult azután, hogy a protestantizmus ügye a politika és a politikai színtér csatározásainak oka és célja lett. Az „outsider” anabaptisták utópikus Új Jeruzsálem-víziója és a 16. század 20-as, 30-as éveiben tanúsított vallási-politikai magatartása – amely sok tekintetben az európai kulturális tradíció elvetését is jelentette – a forradalom jelenségét (de már gondolatát is) a vezető protestáns teológusok és a közvélemény szemében a legnagyobb bűnök egyikévé tette, amely pedig egyenesen Lucifer műve. Politikai szükségből adódóan azonban a század második felére megszületett az a teória, amely szerint a vallás morális igazolást nyújt a forradalmi erőszakra vagy magára a társadalmi-politikai kereteket átalakító forradalomra. Ilyen radikális érvelésre protestáns királyságokban (Anglia, Dánia) nyilvánvalóan nem volt szükség, a kényszerítő politikai körülmények azonban paradox módon mégis Angliában tették szükségessé annak kifejlesztését, amelyet majd

katolikus országokban is sikeresen alkalmazták, jóllehet teljesen más érvelési rendszerek bázisán.⁹⁰

A Német-Római Birodalom rendjei számára a protestantizmus felvétele a vallási reformok bevezetésének lehetősége mellett anyagi és politikai előnyöket egyaránt jelentett. A vallást helyi szinten meghatározni képes rendek ugyanis a lutheri vallás felvételével, az egyházi javak szekularizációja révén nagymértékben gazdagodhattak, de egyben függetlenedni tudtak a katolikus császár központosító törekvéseivel szemben. Az itt kifejlesztett ellenállástanok nyilvánvalóan igazodtak a birodalom alkotmányos berendezkedéséhez (kettős hatalmi entitás), az abban rejlő lehetőségekhez (inferior magisztrátus), valamint a politikai-társadalmi erőviszonyokhoz.⁹¹

Angliában VIII. Henrik Rómával való szakítása, intézményi és alkotmányos reformjai (*headship, royal supremacy*) és az edvárdi vallási reformok bevezetése óta az ország protestáns országnak minősült hivatalosan is. A széles népi támogatottságot és egyre erősödő pozíciókat élvező protestánsok biztonságos helyzetét azonban teljes egészében aláásta az 1553-as katolikus restauráció. Az itt kifejtett radikalizmusnak forrása tehát az a komplex és egyedien sajátos történelmi-politikai-vallási szituáció volt, amelyben Anglia lakosságának 1553 és 1558 között része volt. Először is Anglia volt az egyetlen olyan ország Európában, ahol rövid időn belül kétszer is váltás történt az államilag preferált vallás tekintetében. Protestáns szempontból Anglia 1553 után hitehagyó országnak tűnt a protestánsok szemében, ahol egy egyházi szupremáciával felvértezett katolikus királynő uralkodott. Ezt csak tovább nehezítette számukra az újra megkezdődő hivatalos vallásüldözés. Az ellenség tehát „a kapukon belül” tartózkodott, akit pedig „önként engedtek be az ország szívébe”, ez a helyzet pedig radikális megoldást kívánt. Tovább nehezítette az ellenállás lehetőségét és igazolhatóságát az a tény is, hogy a rekatolizáció teljesen legális módon, a parlament asszisztenciája mellett és félig-meddig önkéntes segítséggel következett be: ez ugyanis nagyban megnehezítette az alkotmányos érvelést alkalmazó ellenállástan kialakítását. Következésképpen a megszólítandó hallgatóság vagy a politikai nemzet egésze vagy a köznép (*the common people*) lehetett csak. Az előbbi számára lehetséges volt nem szektás érvelésű, tisztán világi ellenállástanok kifejítése, többek között a zsarnokság definíciójának részletes kifejtésének kimerítésével. Ez a megcélzott támogatói bázis azonban még mindig nagymértékben megegyezett a politikai síkon megtá-

90 Vö. CAMERON, 1992. 349–356.

91 HOLBORN, 1982; BÉRENGER, 1994., FULBROOK, 1997., HUGHES, 1992., PRESS, 1990 és SCRIBNER, 1990.

madhatatlan parlament intézményével. A másik célcsoport vallási érvekkel is meggyőzhető volt, számukra azonban a politikai akciókra felszólító üzenet csak a társadalmi radikalizmus segítségével volt megfogalmazható, még ha ez magában hordozta is a társadalmi felfordulás és politikai anarchia mindenképpen elkerülendő veszélyét. Anglia számára azonban nem maradt más érvelési bázis, ezért itt szükségképpen megszületett a protestáns ellenállástan forradalmi teóriája. A radikális üzenetű ellenállástanok kifejtésére pedig tartalmi tekintetben a női uralom kritikája és a korábban kegyes uralkodó vezette, Istennel szövetséges nép hitehagyásának és árulásának koncepciója volt alkalmazható.

Skócia esetében szintén más volt a politikai helyzet: ezt a gazdasági-katonai szempontból nem túl erős, társadalmi szempontból pedig sok tekintetben elmaradott országot franciabarát és katolikus uralkodóház vezette. A megjelenő és lassú fokozatossággal növekvő protestantizmust hosszú távon azonban itt is csak a nemesség politikai erejének bevonása óvta meg a teljes és végleges marginalizálódástól és megsemmisítéstől. Tekintve azonban, hogy a katolikus uralkodóház egyben francia érdekeket is képviselt, az ettől függetlenedni igyekvő „nagynemesek” (a sok tekintetben „a törzsszerűségből, s nem a hűbériségből” kifejlődött társadalmi alakulatok fejei)⁹² lehetőséget és esélyt láttak a protestantizmus felvételével és felkarolásával politikai céljaik elérésére. Kálvinista eszmeiséggel igazolt forradalmuk Skóciát protestáns országgá tette, az új hit gyakorlóit pedig beemelte a hatalomba, ami viszont újabb konfliktusok forrásává vált. A protestantizmus győzelmét Skóciában is a politikai szereplők és „az igaz vallás” ügyének ideiglenes érdekegyezése tette lehetővé, ezzel azonban – morális-vallási értékelése ellenére is – Skócia az első forradalmi módon protestánsná váló ország lett Európában.

Franciaország esetében ismét csak más politikai-társadalmi tényezők határozták meg a protestantizmus sorsát és a politikai ellenállástan kifejlődését. Itt elsődleges célnak a protestantizmus túlélését tekintették, amelyet az uralkodói udvar ügyük irányában történő megnyerésével igyekeztek elősegíteni. A protestantizmus túlélését azonban Franciaországban sem az uralkodóház, hanem a társadalomban jelen lévő partikuláris erők és regionális (főleg gazdasági) érdekek segítették elő, mégpedig itt is az új hit többé-kevésbé őszinte felvételével. Skóciához hasonlatosan azonban itt is alacsony volt a protestantizmus népi támogatottsága és annak politikai hatékonysága, de a politikai pártok létrejötte nem tette lehetővé azt, hogy a rendek egységesen lépjenek fel az abszolút uralkodói igényekkel szemben. Következésképpen a megosztott

92 HAJNAL, 1942. 197.

rendi erők nem törekedtek, nem is törekedhettek protestáns forradalom vagy hatalomátvétel véghezvitelére, a különböző politikai-vallási elkötelezettségű nemesi csoportosulások gyakorlatilag kioltották a rendeknek az uralkodóval szemben függetlenségi törekvéseit és az egységes ellenállás esélyeit. Részben ennek, vagyis a politikai egyensúly hiányának következményeként értékelhető az évtizedekig pusztító francia polgárháború is, amelyet tovább színeztet a fennálló vallási ellentét is. Franciaországban tehát nem volt esély arra, hogy a politikai és vallási arányok alapvetően megváltozzanak, amiből az adódott, hogy az 1572 után már az uralkodóházzal szemben is megfogalmazott ellenállástan semmi esetre sem lehetett „demokratikus” ellenállástan, abban az értelemben, hogy nem remélhette a lakosság nagyarányú támogatását egy olyan országban, ahol a lakosság nagy része a protestantizmus kiirtását kívánta. Ez nagymértékben meghatározta az itt alkalmazható ellenállástani érvek természetét és az újonnan kifejlesztett tanok irányultságát. Nem lehetett ugyanis hivatkozni az igaz vallás védelmére, másrészt a hugenotta tábor relatív gyengesége miatt szükség volt számukra az elégedetlen katolikus ellenzék megnyerésére is. Mindebből nyilvánvalóan következett az, hogy tisztán politikai ellenállástan kifejtésével lehetett csak valamilyen eredményt elérni. A kisebbségi helyzetet, a társadalmi és katonai gyengeséget azonban ez sem mérsékelte. Szükség volt a hugenották számára egy olyan érvelési rendszerre, amely egyrészt mindenkit képes meggyőzni, másrészt lehetővé teszi a kisebbségi protestánsok számára a politikai cselekvést, a katonai ellenállást, de akár a politikai élet irányítását is. Ez az érvelési rendszer pedig a történeti múlt volt, amely normatív erejénél fogva lehetővé tette a jelenkori politikai körülmények kritikáját és a megváltoztatásukra irányuló törekvések igazolását. Franciaország esetében azonban a történelmi múlt nem nyújtott megfelelő példákat és lehetőségeket az ellenállástan múltból eredeztethető kifejtésére, éppen ezért szükségessé vált a múltban nem létező alkotmányos jogokat fiktív történeti intézmények ugyancsak fiktív alkotmányos jogainak megteremtésével pótolni. Vagyis nem csupán visszanyúlni lehet „a normatív múlt” ideológiáihoz (Zagorin), hanem a politikai ellenállástan érdekében azokat meg is lehetett teremteni, amire legjobb példának François Hotman fő műve, a *Francogallia* mutatkozik.⁹³

A politikai teóriák tehát sohasem tisztán elméleti céllal születtek meg, hanem az adott korszak eszmei-politikai paradigmáiból táplálkozva fejlődtek ki, a konkrét történelmi kihívásokra válaszolva, nem ritkán kifejezetten konkrét politikai cselekvés és állásfoglalás bevallott vagy be nem vallott megnyilvánulá-

93 HOLT, 1995., SUTHERLAND, 1980., COLLINS, 1995., SALMON, 1975., SALMON, 1972., KNECHT, 1994., KOENIGSBERGER, 1955., LINDER, 1966.

nulásaként. Az ellenállástanok kifejlődése tehát legalább két tényező függvénye volt. Egyrészt az eszmék, elképzelések és igazolások fejlődése, másrészt a politikai körülmények és az adott állami intézményrendszer nyújtotta politikai eszközök kontextusában születik meg, és ez utóbbi sokkal kényszerítőbb erőként jelentkezett a protestáns politikai ellenállástan kifejlesztésekor. Ha tudatosan nem is, de ösztönösen ezt a kényszert és adottságot „a máriai száműzöttek” is átérezték tanaik létrehozásakor. Reálisnak mutatkoztak ugyanis abban a tekintetben is, hogy mégoly radikális politikai üzeneteiket sohasem a fennálló társadalmi keretek szétzúzását célzó politikai programokban szólalatták meg. Finom érzékkel találták meg, milyen politikai vagy társadalmi csoport képes végrehajtani a vallási cél érdekében végrehajtandó részfeladatokat. A rendi társadalom erőviszonyainak figyelembevételével és a politikai cselekvők helyes kiválasztásával, ellenállástanuk kialakításakor a rendi típusú ellenállástan jelentős kifejtőinek bizonyultak.

Idézett források

BEKENNTNIS

Bekenntnis Unterricht und Vermahnung der Pfarrherrn und Prediger der Kirchen zu Magdeburgk (1550). Reprint in HORTLEDER, Fridrich: *Der Römischen Keyser Handlungen und Ausschreiben ... von Rechtmässigkeit des Teutschen Kriegs Karls des Fünfften*. Gotha, 1615. 817–854.

BODIN

1987 BODIN, Jean: *Az államról*. Budapest, Gondolat, 1987.

ELTON

1953 *The Tudor constitution Documents and commentary*. Ed. by G. R. ELTON. 2nd ed. Cambridge, Cambridge University Press, 1953.

GOODMAN

GOODMAN, Christopher: *How Superior Powers Ought To Be Obeyed By Their Subjects: And Wherein They May Lawfully By God's Word Be Disobeyed And Resisted*. In POOLE.

HÖPFL

- 1991 *Luther and Calvin on Secular Authority*. Ed. by Harro HÖPFL. Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

KÁLVIN

- 1995a *Kálvin János Institúciója, 1536*. Ford. VIKTOR János. 2. kiad. Budapest, 1995 (1936).
- 1995b *KÁLVIN János: A Keresztyén Vallás Rendszere, 1559*. Ford. CEGLEDI Sándor–RÁBOLD Gusztáv. 2. kiad. Pápa, 1995.

KNOX

- 1994 KNOX, John: *On Rebellion*. Ed. by Rogert MASON. Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

LOCKE

- 1986 LOCKE, John: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Budapest, Gondolat, 1986.

LUTHER

- 1905–17 *D. Luther Márton Művei I–VI. Egyházreformáló iratai*. Pozsony, 1905–1917.

MILTON

- 1991 MILTON, John: *Political Writings*. Ed. by Martin DZELZAINIS. Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

PONET

PONET, John: *A Short Treatise on Political Power, and of the true obedience which subjects our to kings and other civil governors, with an Exhortation to all true and natural English men, Compiled by Dr. John Ponet, Bishop of Rochester and Worchester*. In: POOLE.

POOLE

Reformational Political Writings. Ed. by Patrick S. POOLE.
<http://fly.hiwaay.net/~pspoole/reform.htm>

A felhasznált szakirodalom jegyzéke

ALLEN

- 1961 ALLEN, J.W.: *A History of Political Thought in the Sixteenth Century*. London, Methuen, 1961 (1928).

ANDERSON

- 1989 ANDERSON, Perry: *Az abszolutista állam*. Budapest: Gondolat, 1989 (1974).

BAKER

- 1998 BAKER, J. Wayne: Heinrich Bullinger, the Covenant, and the Reformed Tradition in Retrospect. In: *Sixteenth Century Journal*, 29. (1998) No. 2. 359–376.

BEER

- 1990 BEER, Barrett L.: John Ponet's *Short Treatise of Politike Power* Reassessed. In: *Sixteenth Century Journal*, 21. (1990) No. 3. 373–384.

BÉRENGER

- 1994 BÉRENGER, Jean: *A History of the Habsburg Empire 1273–1700*. London, Longman, 1994.

BEVIR

- 1992 BEVIR, Mark. The Errors of Linguistic Contextualism. In: *History and Theory*, 31. (1992) No. 3. 276–298.

BIERMA

- 1990 BIERMA, Lyle D.: The Role of Covenant Theology in Early Reformed Orthodoxy. In: *Sixteenth Century Journal*, 21. (1990) No. 3. 453–462.

BINGHAM

- 1971 BINGHAM, Madeleine: *Scotland under Mary Stuart: An Account of Everyday Life*. London, Allen and Unwin, 1971.

BONNEY

- 1992 BONNEY, Richard: *The European Dynastic States, 1494–1660*. Oxford, Oxford University Press, 1992.

BRAUDEL

- 1996 BRAUDEL, Fernand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Budapest, Akadémiai–Osiris, 1996.

BROWN

- 1961 BROWN, Peter Hume: *A History of Scotland*. Edinburgh, Boyd, 1961

BRUNNER–CONZE–KOSELLECK

- 1972–92 *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexicon zur politische-sozialen Sprache in Deutschland I–VII*. Hrsg. von Otto BRUNNER, Werner CONZE und Reinhart KOSELLECK. Stuttgart, Klett-Cotta, 1972-1992.

BURNS

- 1988 *The Cambridge History of Medieval Political Thought, c. 350–c. 1450*. Ed. by J. H. BURNS. Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

CAMERON

- 1992 CAMERON, Euan: *The European Reformation*. Oxford, Clarendon Press, 1992.

COLLINS

- 1995 COLLINS, James B.: *The State in Early Modern France*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

DANNER

- 1977 DANNER, Dan G.: Christopher Goodman and the English Protestant Tradition of Civil Disobedience. In: *Sixteenth Century Journal*, 8. (1977) No. 3. 60–73.

DAWSON

- 1990 DAWSON, Jane: Revolutionary Conclusions: The Case of the Marian Exiles. In: *History of Political Thought*, 9. (1990) No. 2.
- 1991 DAWSON, Jane: The two John Knoxes: England, Scotland and the 1558 tracts. In: *Journal of Ecclesiastical History*, 42. (1991) 555–576.

DE BENEDICTIS

- 2003 *Wissen, Gewissen und Wissenschaft im Widerstandsrecht 16.-18. Jh.* Hrsg. von Angela DE BENEDICTIS. Frankfurt, 2003.

DICKINSON-PRYDE

- 1962 DICKINSON, William Croft-Pryde, George S.: *A New History of Scotland I-II*. London, Nelson, 1962.

DUNN

- 1969 DUNN, John: *The Political Thought of John Locke*. Cambridge, Cambridge University Press, 1969

ELTON

- 1974 ELTON, G. R.: The Body of the Whole Realm. In: *Elton: Studies in Tudor and Stuart politics and government II*. London: Cambridge University Press, 1974.
- 1991 ELTON, G. R.: *England under the Tudors*. 3rd ed. London, Routledge, 1991.

FORRESTER

- 1994 FORRESTER, D. B.: Luther Márton és Kálvin János. In *A politikai filozófia története*. Szerk. Leo STRAUSS és Joseph CROUSEY. Budapest, Európa, 1994. 462–464.

FRIEDEBURG

- 1999 FRIEDEBURG, Robert von. *Widerstandsrecht und Konfessionskonflikt: Notwehr und Gemeiner Mann im deutsch-britischen Vergleich 1530–1669*. Berlin, Duncker & Humblot, 1999.
- 2001a *Widerstandsrecht in der frühen Neuzeit. Erträge und Perspektiven der Forschung im deutsch-britischen Vergleich*. Hrsg. von Robert von FRIEDEBURG. Berlin, Duncker & Humblot, 2001.
- 2001b FRIEDEBURG, Robert von: In Defense of Patria: Resisting Magistrates and the Duties of Patriots in the Empire from the 1530s to the 1640s. In: *Sixteenth Century Journal*, 32. (2001) No. 2. 357–382.
- 2002 FRIEDEBURG, Robert von: *Self Defense and Religious Strife in Early Modern Europe: England and Germany, 1530–1680*. London, Aldershot, 2002.

FULBROOK

- 1997 FULBROOK, Mary: *Németország története*. Budapest, Maecenas, 1997.

GOUGH

- 1950 GOUGH, John Wiedhofft: *John Locke's Political Philosophy*. Oxford, Clarendon, 1950.

GRAVES

- 1976 GRAVES, Richard L.: John Knox, the Reformed Tradition, and the Development of Resistance Theory. In: *The Journal of Modern History*, 48. (1976) no. 3. On Demand Supplement, 1–36.
- 1982 GRAVES, Richard L.: Concepts of Political Obedience in Late Tudor England: Conflicting Perspectives. In: *The Journal of British Studies*, 21. (1982) No. 1.

GRITSCH

- 1972 GRITSCH, Eric W.: Martin Luther and Violence: A Reappraisal of a Neuralgic Theme. In: *Sixteenth Century Journal*, 3. (1972) No. 1. 37–55.

GUY

- 1990 GUY, John A.: *The Tudor England*. Oxford, Oxford University Press, 1990.

HAJNAL

- 1942 HAJNAL István: *Az újkor története*. Budapest, Magyar Szemle Társulat, 1942.

HOLBORN

- 1995 HOLBORN, Hajo: *A History of Modern Germany. The reformation*. 2nd ed. Princeton, New Jersey, 1982 (1959).

HOLT

- 1995 HOLT, Mark P.: *The French Wars of Religion, 1562–1629*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

HOUSTON-KNOX

- 2001 *The New Penguin History of Scotland*. Ed. by R. A. HOUSTON and William KNOX. London-Edinburgh, National Museums of Scotland, 2001.

HUGHES

- 1992 HUGHES, Michael: *Early Modern Germany, 1477–1806*. Basingstoke, Macmillan, 1992.

KANTOROWICZ

- 1957 KANTOROWICZ, Ernst Hartwig: *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. Princeton, Princeton University Press, 1957.

KEEN

- 1996 KEEN, Ralph: Political Authority and Ecclesiology in Melanchthon's 'De Ecclesiae Autoritate.' *Church History*, 65. (1996) No. 1. 1-14.

KINGDON

- 1977 KINGDON, R.M.: Calvinism and Resistance Theory 1550-1580. In: *The Cambridge History of Political Thought 1450-1700*. Ed. by J.H. BURNS and M. GOLDIE. Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

KNECHT

- 1994 KNECHT, Robert Jean: *Renaissance Warrior and Patron: The Reign of Francis I*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

KOENIGSBERGER

- 1955 KOENIGSBERGER, H.G.: The Organization of Revolutionary Parties in France and the Netherlands during the Sixteenth Century. In: *The Journal of Modern History*, 27. (1955) No. 4. 335-351.

KOENIGSBERGER-MOSSE-BOWLER

- 1992 KOENIGSBERGER, H. G.-MOSSE, George J.-BOWLER, G. Q.: *Europe in the Sixteenth Century*. London, Longman, 1992.

KONTLER

- 1997 KONTLER László: *Az állam rejtelmek: Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest, Atlantisz, 1997.

LINDER

- 1966 LINDER, Robert D.: Pierre Viret and the Sixteenth-Century French Protestant Revolutionary Tradition. In: *The Journal of Modern History*, 38. (1966) No. 2. 125-137.

MASON

- 1980 MASON, Roger A.: Knox, Resistance and the Moral Imperative. In: *History of Political Thought*, 1. (1980) No. 3. 411-436.

MASON

- 1994 MASON, Roger A.: Introduction. In John Knox, *On Rebellion*. Ed. by R.A. MASON. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

OAKLEY

- 1991 OAKLEY, Francis: Christian Obedience and Authority, 1520–1550. In: *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*. Ed. by J.H. BURNS and M. GOLDIE. Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

OLSON

- 1972 OLSON, Oliver K.: Theology of Revolution: Magdeburg, 1550–1551. In: *Sixteenth Century Journal*, 3. (1972) No. 1. 56–79.

OTTOW

- 2004 OTTOW, Raimund: Protestantische Widerstandstheorie in England und Scotland: Gottes Gebot und die Souveränität des Volkes. In: *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 56. (2004) No. 3. 193–221.

PEARDON

- 1982 PEARDON, Barbara: The Politics of Polemic: John Ponet's *Short Treatise of Politic Power* and Contemporary Circumstance 1553–1556. In: *The Journal of British Studies*, 22. (1982) No. 1. 35–49.

PORTER

- 1981 PORTER, J. M.: Luther and Political Millenarianism: The Case of the Peasants' War. In: *Journal of the History of Ideas*, 42. (1981) No. 3. 389–406.

PRESS

- 1990 PRESS, Volker: Constitutional Development and Political Thought in the Holy Roman Empire. In: *The New Cambridge Modern History II. The Reformation, 1520–1559*. Ed. by G. R. Elton. 2nd ed. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

QUILISCH

- 1999 QUILISCH, Tobias: *Das Widerstandsrecht und die Idee des religiösen Bundes bei Thomas Müntzer: Ein Beitrag zur politischen Theologie*. Berlin, Duncker & Humblot, 1999.

QUIN

- 1999 QUIN, Eckehard: *Personenrechte und Widerstandsrecht in der katholischen Widerstandslehre Frankreichs und Spaniens um 1600*. Berlin, Duncker & Humblot, 1999.

REID

- 1988 REID, W. Stanford: John Knox's Theology of Political Government. In: *Sixteenth Century Journal*, 19. (1988) No. 4. 529-540.

RICE

- 1979 RICE, Eugene F., Jr.: *The Foundations of Early Modern Europe, 1460-1559*. 2nd ed. New York- London, Norton, 1979 (1970).

RICHTER

- 1990 RICHTER, Melvin: Reconstucting the History of Political Languages: Pocock, Skinner, and the Geschichtliche Grundbegriffe. In: *History and Theory*, 29. (1990) I. 38-70.
- 1995 RICHTER, Melvin: *The History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction*. New York, Oxford University Press, 1995.

RIDLEY

- 1968 RIDLEY, Jasper: *John Knox*. Oxford, Oxford University Press, 1968.

RUBINSTEIN

- 1987 RUBINSTEIN, Nicolai: The History of the Word *politicus* in Early Modern Europe. In: *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*. Ed. by Anthony PAGDEN. Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

SALMON

- 1972 SALMON, John Hearsey Mcmillan: Editor's Introduction. In: François HOTMAN: *Francogallia*. Cambridge, Cambridge University Press, 1972. 3-128.
- 1975 SALMON, John Hearsey Mcmillan: *Society in Crisis: France in the Sixteenth Century*. London, Benn, 1975.

SCRIBNER

- 1990 SCRIBNER, Robert W.: Politics and the Institutionalisation of Reform in Germany. In: *The New Cambridge Modern History II. The Reformation, 1520–1559*. Ed. by G. R. Elton. 2nd ed. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

SHOENBERGER

- 1977 SHOENBERGER, C.G.: The Development of the Lutheran Theory of Resistance: 1523–1530. In: *Sixteenth Century Journal*, 8. (1977) No. 1. 61–76.
- 1979 SHOENBERGER, Cynthia G.: Luther and the Justifiability of Resistance to Legitimate Authority. In: *Journal of the History of Ideas*, 40. (1979) No. 1. 3–20.

SKINNER

- 1978 SKINNER, Quentin: *The Foundations of Modern Political Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1978.
- 1997 SKINNER, Quentin: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. In: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc. Pécs, Tanulmány, 1997.

SOMERSET FRY–SOMERSET FRY

- 1982 SOMERSET FRY, Peter–SOMERSET FRY, Fiona: *The History of Scotland*. London, Routledge, 1982.

SOMMERVILLE

- 1999 SOMMERVILLE, J. P.: *Royalist & Patriots: Politics and Ideology in England 1603–1640*. 2nd ed. London, Longman, 1999.

STRAUSS–CROPEY

- 1994 *A politikai filozófia története*. Szerk. Leo STRAUSS és Joseph CROPEY. Budapest, Európa, 1994.

SUTER

- 1995 SUTER, A. Regionale politische Kulturen von Protest und Widerstand im Spätmittelalter und der Frühen Neuzeit. In: *Geschichte und Gesellschaft*, 21. (1995) 161–194.

SUTHERLAND

- 1980 SUTHERLAND, N. M.: *The Huguenot Struggle for Recognition*. New Haven, Yale University Press, 1980.

THOMPSON

- 1994 THOMPSON, John L.: Patriarchs, Polygamy, and Private Resistance: John Calvin and Others on Breaking God's Rules. In: *Sixteenth Century Journal*, 25. (1994) No. 1. 3-27.

TULLY

- 1988 *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics*. Ed. by James TULLY. Cambridge, Polity Press, 1988.

VARGA

- 1994 VARGA Benedek: A politikai trusteeship jelenségéről. In: *Történeti, politikai és társadalomfilozófiai kulcsfogalmak*. Szerk. BENCE György. Budapest, ELTE Társadalomfilozófiai Tanszék, 1994.

WHITFORD

- 2001 WHITFORD, D.M.: *Tyranny and Resistance: The Magdeburg Confession and the Lutheran Tradition*. London, Concordia Publishing House, 2001.

WILLIAMS

- 1995 WILLIAMS, Penry: *The Later Tudors: England 1547-1603*. Oxford, Clarendon, 1995. (*The New Oxford History of England*).

WOLLMAN

- 1982 WOLLMAN, David H.: The Biblical Justification for Resistance to Authority in Ponet's and Goodman's Polemics. In: *Sixteenth Century Journal*, 13. (1982) No. 4. 29-41.

ZAGORIN

- 1982 ZAGORIN, Perez: *Rebels & Rulers, 1500-1660, I. Society, States and Early Modern Revolution: Agrarian and Urban Revolution. II. Provincial Revolution, Revolutionary Civil Wars, 1560-1660*. Cambridge, Cambridge University Press, 1982.

Bethlen Gábor a korabeli német nyelvű hírlevelek és vásári kiadványok tükrében

„Éppen ez a (...) hírszerkesztő, azt a latin és német nyelvű írást / melyben Bethlehem Gábor a török szultánhoz fordult, hogy az küldjön neki támogatást és segítséget / saját maga pingálta és költötte / ugyanezt szerte a világban / szabad nyomtatásban közreadta / azzal a céllal / hogy őt / minden kereszténnyel / mindegy milyen vallásúak / meggyűlöltesse / mintha egy nem kereszténynél keresett volna segítséget / és annak beeresztéséhez ajtóablakot kitárt volna. (...)

Van benne valami / hogy Bethlehem Gábor Erdély fejedelmeként / a török császár pártfogásában és védelmében van / és ugyanezen fejedelemségnek / a vallás terén elszenvedett nyomorúságok miatt / az ő pártfogásába kellett adnia magát (...) de hogy [B.G.] az egész magyar királyságot jogilag is a töröknek akarta volna átengedni / teljesen kitalált / és a legnagyobb valótlanosság ...”¹

AFENTI NÉHÁNY SOR egy 1622-ben nyomtatásba került hírlevél rövid részlete, ahol a szöveg írója Erdély akkori fejedelmét, Bethlen Gábert veszi - egy másik hírszerkesztő „törökös” vádjával szemben - védelmébe. Az, hogy egy erdélyi fejedelem, aki bekapcsolta Erdélyt, illetve Magyarországot a 17. század legvéresebb, három évtizeden át húzódó, összeu-

1 HAB 198.8 Hist. (9); NÉMETH H 2094

„Eben dieser (...) Novellant hat (...) beedes Latinische und Teutsche Schreiben / welche der Bethlehem Gabor an Türckischen Kayser um ihne Succurs und Hülfß zuzuschicken / soll haben abgehen lassen / selbst fingirt, und erdichtet / dieselbe auch in alle Welt / durch offenen Truck spangirt, der Meynung / ihne bey allen Christen / weiß Religion die auch seyen / gantz verhasst zumachen / als ob er hülfß bey einem Vnchristen suchen / vnnd ihme Thür und Thor in das Römisch Reich zukommen / offen vn auffsperrren thue. (...)

Ohne ist es wol nicht / daß Bethlehem Gabor als ein Fürst in Siebenbürgen / in deß Türckischen Kayzers protection und Schutz ist / und selbiges Fürsthenthumb wider wegen der Religion erlittenen Trangsaaalen halben / in seine protection sich begeben müssen (...) daß er aber dem Türcken das gantz Königreich Vngarn einantworten wölle / ist ganz erdicht / und höchste vnwarheit..“

rópai háborújába, helyet kap a korabeli német nyelvű sajtó hasábjain, nem különösebben meglepő: a törökellenes küzdelmek, illetve a Habsburgok ellen irányuló megmozdulások már a 16. században is nemzetközi visszhangra találtak, a jelentősebb eseményekről és főszereplőikről pedig a különböző híralapú sajtóműfajok is megemlékeztek. Így például Hunyadi János, II. Lajos, Bornemissza Gergely, Zrínyi Miklós vagy Bocskai István neve is ismerősen csenghetett a kortárs Európában.

De vajon Bethlen Gábor tevékenysége olyan mélyen és ellentmondásosan érintette a német nyelvterület hírfogalmazóit, hogy az egyszerű tudósításokon túl vitába is szálljanak a fejedelem ténykedése felett; vagy a fent idézett eset csak kivétel lenne? Egyáltalán mit tudhatott egy híreket olvasó kortárs Erdély „Nagy” fejedelme felől? Bethlen mely tevékenységei kaptak helyet a hírek között és miről hallgatnak a tudósítások? Mennyire volt lehetősége a harmincéves háború Európájának, hogy hitelesen tájékozódjon a magyarországi ügyek felől, és mennyire kellett a sorok között olvasnia?

Ezekre a kérdésekre keresem a választ a korabeli sajtó két híralapú műfaja, a *nyomtatott hírlevelek* és a félévente megjelenő *vásári kiadványok* német nyelvű példányainak szisztematikus vizsgálata alapján.

De mit takar valójában ez a két, a mai hírszolgáltatás fogalomkészletében már nem is szereplő műfaj? Hogyan illeszkedett a 17. század többi tájékoztató műfaja közé és egyáltalán milyen jellegű tájékoztatást, információkat várhatunk ezek vizsgálatakor?

I. A nyomtatott hírlevelek és vásári kiadványok helye a 17. századi tájékoztatási rendszerben

Már a 17. század elején Európa-szerte megfigyelhető jelenség volt, hogy a kor embere, az elittől kezdve a legalacsonyabb rétegekig, igen nyitott nemcsak a hadi hírek, hanem általában az újdonságok és friss értesülések felé. Ez a hatalmas érdeklődés és információéhség közvetlenül maga után vonta egy jól szervezett hírterjesztő rendszer kialakulását. A legfejlettebb tájékoztatási struktúra ott alakult ki, ahol a sűrű városhálózat, illetve a gazdasági és politikai hatalom nyújtotta szilárd talaj erre megfelelően elő volt készítve: a reformáció mozgalma által termékennyé tett Német-római Birodalom területén. A tudósítások témái rendkívül széles skálán mozogtak: a társadalmi, gazdasági, vallási, politikai, hadi és diplomáciai híreken kívül nagy népszerűségnek örvendtek a szenzációhajtású, kuriózumokat (pl. természeti katasztrófákat, szörnyű gyilkosságokat) bemutató újdonságok is. A különféle hírek, éppen

céljuk (egzakt tájékoztatás, szórakoztatás, propaganda), vagy megcélzott olvasóközönségük differenciáltsága miatt számos formában láthattak napvilágot; a Német-római Birodalom területén a különböző sajtóorgánumok sokrétű rendszere alakult ki.

A legrégebbi múltra éppen a *hírlevelek*² és *röpiratok* nyúlnak vissza. Ezek formájukat tekintve kiskalakú (kb. 16 × 20 cm), általában 4–10 oldalas, füzetszerű nyomtatványok voltak és időszakonként, rendszertelenül, egy-egy adott esemény kapcsán jelentek meg. Míg a hírlevelek rendszerint a hitelességre, vagy legalábbis annak látszatára törekedtek (ezt mutatja, hogy az eseményhez közeli, olykor több helyszínről, fontos személyek vagy szemtanúk szájába adva az információt közöltek híreket) és rendszerint csak a csupasz tények elfogulatlan hangú közlésére (pl. ha-diesemények, szerződések tényszerű bemutatása) szorítottak, addig a röpiratok (pl. egy-egy ceremónia eseményeit bemutató, vagy egy vitatott vallási kérdést kifejtve), nem mellőzték a túlzásokat, a szenzációhajhászást, az agitációt vagy a propagandát sem³. Ezek a nyomtatványok viszonylag széles olvasóközönséghez juthattak el, hiszen a pár lapos, metszet nélküli kiadványok akár 3–4 fős műhelyekben is elkészülhettek, egy átlagos kiadónál pedig naponta akár 600 példányban⁴ is napvilágot láthattak.

A legnagyobb újítást a hírszolgáltató rendszer fejlődése során mégsem a példányszámok növekedése, hanem a *periodikus* sajtó kialakulása jelentette.

Az első periodikusan megjelenő nyomtatott hírhordozók a 16. század második felétől működő *vásári kiadványok* (úgynevezett *Mefrelation*) voltak⁵, melyek egy évben kétszer, a kölni, frankfurti, lipcsei, esetleg a magdeburgi nagy tavaszi és őszi vásárok alkalmával jelentek meg, és a legutolsó vásár óta eltelt néhány hónap eseményeit foglalták össze. Formájukat tekintve ezek 16 × 20 cm-es, kb. 100 oldalas füzetek voltak, melyek általában kronologikus rendben, kommentárok nélkül közölték a röpké címmel ellátott, néhány soros híreket. Igaz, hogy ezek a nyomtatott kiadványok a hatalmas vásárok alkalmával az ott-honról szinte csak ilyen alkalmakkor kimotozó, egyszerűbb embereket is megszólították⁶ és rendszerességükkel a 16. század végén a hírszolgáltatás leg-

2 A hírlevelekről általában ld.: R. VÁRKONYI, 1988. 3–24. A nyomtatott hírlevelekhez ld.: G. ETÉNYI, 2003. 58–59.

3 KÖHLER, 1976. 50.

4 BOGEL–BLÜHM, 1985. 742.

5 A műfajról általában ld.: BOLLINGER, 1999. 21–25.; BENDER, 1987. 61–70. A műfajt Michael von Aitzingen (más néven Eyzinger) 1583-ban Kölnben megjelenő *Relatio Historica*-ja alapozta meg. (ld. ehhez: Stieve, 1881. 177–265.), de hamar konkurenciája akadt a kálvinista Konrad Lautenbach (művésznevén Jacobus Francus) kiadványai révén.

6 SCHOTTENLOHER, 1922. 262.

fejlettebb fokát képezték, de aktualitásuk tekintetében mégis inkább a hírlevelekhez és röplapokhoz álltak közelebb, mintsem a későbbi hetilapokhoz.

A 16. század végén *havonta megjelenő lapok* is indultak, mint pl. az augsburgi Samuel Rorschach *Annus Christijē*⁷, de ezek nem voltak hosszúéletű, gyökeret verő vállalkozások.

A legnagyobb áttörést a nyomtatott *hetilapok* megjelenése jelentette, melyek legfőbb erénye az aktuális és megbízható hírek rendszeres, periodikus és folyamatos szolgáltatásában rejlett; ezek legtöbbször hetente egyszer, általában a hét ugyanazon napján jelentek meg, de a század második felétől nem ritka a heti két- vagy akár háromszori megjelenés is.

A *harmincéves háború* a hírszolgáltató rendszerek fejlődésében is hatalmas változásokat eredményezett.⁸ Mivel a háborúk mindig az érdeklődés közepontjában állnak, így most is megnőtt az igény az ezzel kapcsolatos hírek, új értesülések iránt, ami katalizátorként gerjesztette a hírterjesztés rohamos fejlődését, az pedig maga után vonta a hírek számának ugrásszerű megnövekedését.⁹ Ez volt az első olyan nagyobb politikai-hadi összeütközés, melyet a sajtóban publicisztikai háború is kísért, így áttörő jelentőséggel bírt a modern propaganda kialakulásában. A vallási pártok már a háború kitörésekor kifejezték aggodalmukat a hírek politikai jellege, elfogultsága és manipuláló szándéka miatt.¹⁰ Különösen a propagandisztikus szereppel bíró műfajoknál nem volt mindegy, hogy a megjelent hír katolikus vagy protestáns nyomdában látott napvilágot.

A nyomtatott hírlevelek és a vásári kiadványok hírei azonban a harmincéves háború idején is az információk inkább tényszerű, elfogulatlan közlésére törekedtek, ezért is tűnnek alkalmasnak arra, hogy ezeken keresztül a Bethlenről és tevékenységéről kialakult kép alapvonásait megismerhessük.

De melyek lehettek a fejedelem azon fontosabb hadi, politikai illetve diplomáciai húzásai, melyekről értesülhetett az európai nyilvánosság, és amelyek a korabeli szerkesztők körében hírértékűnek vagy érdeklődésre számot tartónak tűnhettek?

7 SCHRÖDER, Tübingen 1995. 21.

8 Ld. ehhez: ADRIANS, 1999; BELLER, 1940; GRÜNBAUM, 1878.

9 GÖRAN, 1960. 3.

10 BEHRINGER, 1999. 57.

II. Bethlen Gábor nemzetközi érdeklődésre számot tartó tevékenysége

Bethlen Gábor hamar felismerte, hogy a harmincéves háború kitörésével felborult a Magyarországot szorongató két nagyhatalom, a Habsburgok és az oszmánok erőegyensúlya és ezáltal lehetőséget látott Erdélyből kiindulva a három részre szakadt ország egyesítésére.

A csehországi események kezdettől fogva nagy érdeklődést váltottak ki Bethlenből, már 1618. július 9-i levelében a következő szavakat írta: „*Meg kell hagyni, a cseh felkelés a császár ellen éppen jó időben tört ki. (...) Nem hiszem, hogy a cseheket egyhamar le lehetne csillapítani, hisz ez egy százszorta nagyobb dolog, mint Ziska felkelése.*”¹¹

A beavatkozás lehetősége tálcán kínálta magát: a csehek felismerve, hogy az ország önmagára utalva nem állhat meg, szövetségeseket keresve egyenesen Szent Vencel koronáját ígérték Bethlennek. A felkínált cseh szövetség, az osztrák rendek nagy részének kedvező állásfoglalása, valamint II. Ferdinánd birodalmi pozícióinak megrendülése szinte parancsoló szükségyszerűséggel vetette fel az ezekből adódó nagy lehetőség kihasználását.

Miután júliusban a protestáns ellenzék vezetői felkérték, hogy vezesse a császárellenes katonai felkelést, és sikerült elsimítania a – Jenő várának átadása kapcsán felmerült – feszültségeket a Portával, 1619. augusztus 27-én el is indult Gyulafehérvárról első hadjáratára¹² a 20 000 főt meg nem haladó¹³, közepes szinten felfegyverzett és harcképzett¹⁴ hadseregével.

A hadműveletek kezdetben rendkívül gyors sikereket hoztak: Felső-Magyarországot a Rákóczi György vezette felkelés harc nélkül biztosította számára (szeptember 5-én megszerezték Kassát is), az alsó-magyarországi végvárakat pedig az önként kaput nyitó magyar őrség adta Bethlen kezére.

A fejedelmet közben nagy csalódás érte: a neki tett ígéretek ellenére a csehek Pfalzi Frigyes, a protestáns unió fejét választották királyukká, aki egyben I. Jakab angol király veje is volt. Ennek ellenére Bethlen nem fordult vissza, hanem elválasztva ügyét a cseh felkelőkétől folytatta előrenyomulását, ami bizonyítja, hogy a cseh koronán túl is látott lehetőséget a háborúban. Ekkor már egy nagyobb cél lebegett a szeme előtt: a magyar királyság.

A gyors sikerek következményeképpen mintegy négy hét leforgása alatt Magyarországot, a Dunántúl kivételével, Bethlen uralta, október 14-ére pedig

11 Idézi: DEPNER, 1938. 37.

12 A hadjáratok részletes eseménytörténetét ld.: NAGY, 1969. 150–167.

13 Bethlen seregének tényleges hadlétszámához ld.: NAGY, 1972. 77–79.

14 A hadsereg alkotóelemeihez újabban ld.: NAGY, 1975.

már Pozsony városa is a kezére került. November 29-én azonban a cseh és osztrák szövetségesek által is szorongatott Bécs alól visszavonult, arra hivatkozva, hogy védekeznie kell a Lengyelországból betört erdélyi Homonnai Drugeth György ellen. Januárban fegyverszünetet kötött II. Ferdinánddal, amit arra kívánt felhasználni, hogy helyzetét kifelé és befelé is tisztázza.

1620. január 15-én szövetséget kötött a cseh rendekkel, de tárgyalásokat kezdeményezett Velencével, más nyugat-európai országokkal és a Portával is. A szultán 1620. június 22-i levelében beleegyezését adta¹⁵ Bethlen magyar királlyá választásához¹⁶, de katonai segítséget nem adott, sőt: kihasználva az alkalmat, elfoglalta Vácot, nagy megrökönyödést váltva ki ezzel a fejedelem magyarországi híveinek körében.

Közben a beszercebányai országgyűlésen 1620. augusztus 25-én kimondták a Habsburg-ház magyarországi trónfosztását, és megválasztották Bethlent Magyarország királyának, de ő, a sikerek ellenére is ingatagnak tartva helyzetét, nem engedte magát megkoronázni, hivatalosan a „*Magyarország választott királya*” címet viselte.

A belső ellentétek ellenére az 1620-as őszi hadjárat nagy sikert hozott, mert a fejedelem birtokába került az egész Dunántúl, és jelentős császári erőket kötött le, segítséget nyújtva ezzel Csehországnak is. Az 1620. november 8-i fehérhegyi csata azonban súlyos csapást mért Bethlen terveire, hiszen megfosztotta egyetlen szövetségesétől, Csehországtól. A fejedelem francia közvetítéssel tárgyalásokat kezdett a bécsi udvarral, de az ajánlott feltételeket elfogadhatatlannak tartva tovább szervezte az ellenállást.

A főurak jó része azonban elpártolt tőle: ezt megakadályozandó egyrészt megpróbálta szorosabban magához fűzni híveit (középkori ligák mintájára személyes szövetséget kötött Thurzó Imrével, Rákóczi Györggyel, Széchy Györggyel és Illésházy Gáspárral)¹⁷, másrészt szigorú rendeletekkel próbálta feltartóztatni a belső bomlást; de mindhiába.

A magyarországi rendek, megriadva egy csehországihoz hasonló megtorlástól, kiegyeztek a császárral, és mivel külső segítség sem érkezett, Bethlen 1622. január 6-án megkötötte Béccsel a nikolsburgi békét.

Ezután sem mondott le azonban a régi magyar állam egységének helyreállításáról, de közben más eszközökhöz folyamodott. 1622 nyarán megkérte a császár tizenhárom éves leányának, Cecília Renáta főhercegnőnek a kezét, majd a leány kezével együtt Magyarország kormányzóságát is, cserébe pedig

15 KÖPECZI, 1981. 666.

16 Bethlen és a Porta kapcsolatához ld.: PÉTER, 1981. 1028–1060.

17 MAKKAI, 1980. 110–111.

felajánlotta kardját és tapasztalatait a török kiveréséhez (1624 eleje). Az ajánlatot azonban Bécsben visszautasították.

Még folytak a tárgyalások, amikor 1623-ban Bethlen ismét török segítséggel szállt hadba, de a kül- és belpolitikai, valamint katonai megalapozatlanság¹⁸ következményeképpen megint csak tárgyalásokra, majd a szintén kedvetlenül bécsi béke aláírására kényszerült.

Minthogy II. Ferdinánd közben végleg elzárkózott a leánykérési ajánlat elől, a fejedelemnek új utat kellett keresnie. Kapóra jött számára a spanyol- és osztrákellenes hágai szövetségben egyesült nyugat-európai hatalmak (Anglia, Hollandia, Dánia) csatlakozásra szólító felhívása (1625. december). Tárgyalásai eredménnyel zárultak: az 1626. november 30-i westminsteri szerződéssel Erdély a szövetség teljesjogú tagjává vált. A szövetségessel való kapcsolatot szolgálta a fejedelemnek a protestáns brandenburgi választófejedelem leányával, Brandenburgi Katalinnal kötött házassága is.

Az 1626-os harmadik támadásában, melyhez a Porta engedélyét is megkapta, Bethlen a harmincéves háború nagyhírű hadvezérével, Wallensteinnel került szembe, még mielőtt a szövetségesei (Mansfeld zsoldosvezér vezette) seregei megérkezhetek volna, de Drégelypalánk alatt egyik fél sem vállalta a küzdelmet. A fejedelem 1626. december 20-án Pozsonyban, tulajdonképpen a nikolsburgi szerződés pontjait újból megerősítve ismét békét kényszerült kötni a császárral.

Tevékenységének középpontjában ezt követően az állt, hogy a két császár között 1627-ben induló szőnyi béketárgyalásokon elismertesse Erdély függetlenségének kétoldalú garanciáját, ez a terv azonban a szultán ellenállásán megbukott. Bethlen állandó törekvése volt, hogy a fejedelemséget belefoglalják a különböző hatalmak békekötéseibe, hiszen mindenkor ez az egyik alapvető nemzetközi formája az államiság elismerésének.¹⁹

Élete vége felé más tervek is foglalkoztatták a fejedelmet²⁰, így a lengyel korona megszerzése vagy Erdély, Havasalföld és Moldva egyesítésével az új Dácia megteremtése. Ezek azonban csak tervek maradtak, mivel korai halála a megvalósítás kísérletét is megakadályozta.

Bethlen élete folytonos háborúskodásokkal telt, de éppen a fordulatokban gazdag egyensúlyozó politikája biztosította Erdély számára a belső nyugalmat, a felvirágzás lehetőségét. Mind az általában sokat emlegetett mű-

18 Bethlen Gábor hadvezéri képességeihez ld.: NAGY, 1980. 379–404.

19 R. VÁRKONYI, 1981. 5.

20 Ld. ehhez: SZILÁGYI, 1867.; NÉMETH, 1987. 5–22.

velődéspolitikai²¹, mind pedig az imént röviden vázolt sokszínű diplomáciai tevékenysége révén a Fejedelemséget bekapcsolta Európa vérkeringésébe, nemzetközi fórumokra léptetve európai tényezővé tette, ami által Erdély a közben egyre inkább kiteljesedő európai nyilvánosság számára is érdekessé vált.

De vajon a fejedelem fentiekben vázlatosan szemléltetett sokrétű és sokoldalú, az európai erőviszonyokhoz alkalmazkodni próbáló politikai és diplomáciai tevékenysége, és magának a fejedelemnek a személye hogyan jelent meg a birodalom fejlett hírszolgálatot mechanizmusában?

III. Bethlen Gábor alakja a korabeli hírlevelekben

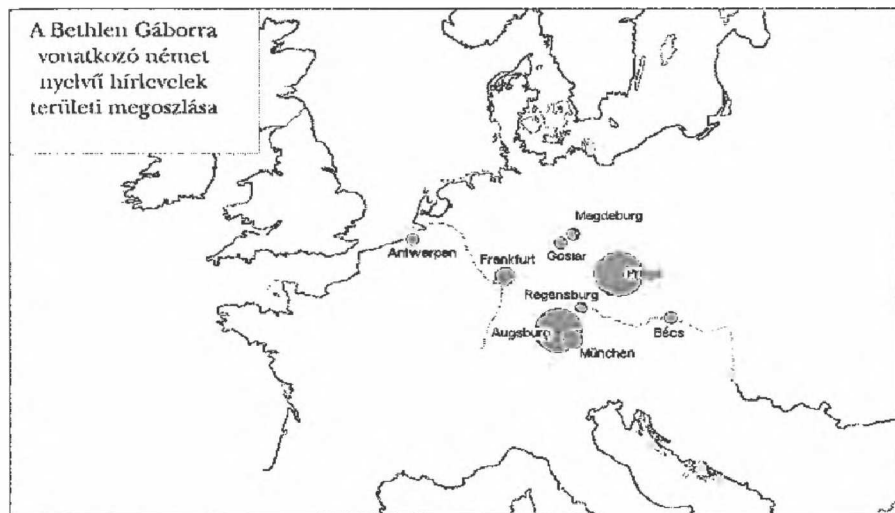
A fejedelem politikai tevékenységével, hadműveleteivel, diplomáciai tárgyalásaival kapcsolatban rendkívül nagy számban maradtak fenn tudósítások a korabeli nyomtatott hírlevelekben.

*...Hogy milyen borzalmasan garázdálkodott Tampier gróf Morvaországban / fülébe jutott Bethlen Gábornak Erdély fejedelmének / amiért az 50 000 emberrel (hogy a szorult helyzetben levő Morváknak és Cseheknek segítségére legyen) felkerekedett / és Rhédey Ferencet hagyta Erdélyben gubernátornak / amikor is a Morváknak 20 000 embert lovon és gyalog küldött / és a maradék 30 000-rel a magyarországi városok és várak elfoglalására indult / hamar megostromolta Kassát / melyet bevett és megszállt / vonul tovább és sok várost és várat meghódít / hisz a legelölkelőbb erdélyi és felső-magyarországi urak és nemesek vannak táborában / ahogyan az Bocskai ideje óta nem történt / (...) már Nagyszombat közelében portyáznak / a jezsuiták állítólag már elmenekültek / és a szegény emberek is mentik holmijaikat a városokba és kastélyokba / sőt egyenesen Bécsbe is. Bevette már Fülek várát is (...) s az előhad már Pozsonynál jár...*²²

21 A külföldön tanuló magyar diákok, illetve a meghívott neves külföldi tanárok révén Erdély a művelődés terén is bekapcsolódhatott Európa vérkeringésébe. Ld. ehhez: BENDA, 1980. 65–75.; BITSKEY, 1980. 57–61.; MAKKAI, 1981. 673–697.; NAGY, 1981. 250–258.; TAKÁCS, 1981. 15–17.; TARNÓC, 1978; VITA, 1998. 703–713.

22 HAB Gl. 402; NÉMETH H 727 *...Jeweils Graff Tampier in Mähren so vbel gehauset / ist solches dem Bethlenem Gabor Fürst in Siebenbürgen zu Ohren gebracht worden / derwege er sich mit 50000 Mann (den betrangten Mährer und Böhmen zu Hülf kommen) auffgemacht / und den Redei Ferencz zum Gubernator in Siebenbürgen verlassen / denn er auch alsbald den Mährer in 20000 Mann zu Roß und Fuß zu entsetzen zugeschickt / und mit den hinderstelligen 30000 sich der Städt und Vestungen in Vngarn zubemächtigen / auch alsbald einen Anschlag auf Caschau gemacht / welche er einbekommen und besetzt / rückt weiter fort / und thut sich vieler Städte und Vestungen zu impatroniren und zu besetzen / den es befindet sich die vornehmsten Land Herren*

Ilyen *in medias res*nek ható kezdéssel indulnak a tudósítások Bethlen Gáborról a birodalmi hírlevelekben. Az 1619 őszen indított hadjáratokor Bethlen már hat éve ült Erdély fejedelmi trónján, de ezalatt egyetlen röpke híradás sem jelent meg vele kapcsolatban: nemcsak fejedelemmé választásáról nem maradt fenn tudósítás, de jó fél évtizednyi politikai, diplomáciai tevékenységének egyetlen mozzanata sem kapott helyet a hírlevelek beszámolóí között.

I. ábra

Annál inkább megsaporodtak a fejedellemmel kapcsolatos hírek a cseh konfliktusba való beavatkozás révén: csak ennek az 1619-es hadműveletnek a megindításáról (!) legalább öt különböző kiadvány számol be hosszabb-rövidebb²³ formában. A híradásokra jellemző, hogy szinte csak a csupasz tények

und der Adel auß Siebenbürgen und Ober Vngarn bey ihme im Läger / so zu des Botskay Zeiten nicht geschehen / (...) streiffet bereit bis gen Thurna / die Jesuiten seyn bereit von dannen lag / wieder geflohen / und flehen die armen Leut jre Sachen in die Stüd und Schlösser / und gar allhero nach Wien. Er hat auch die Vestung Filleck eingenommen (..) / Vnd ist der Vortrab allbereyt bei Preßburg..."

23 1. NÉMETH H 727

2. RMK 1238 (Röpl. 489, Röpl. 490, NÉMETH H 1706-1707)

3. App. H 755 (Röpl. 483)

elfogulatlan közlésére szorítkoznak: merre, hány emberrel vonult a fejedelem serege, hol, mikor, melyik hadvezérrel ütköztek meg, hányan estek áldozatul stb. A *Hungarischer Trawerbott* kezdetű beszámoló már vallási érzelmekre építve színesíteni próbálta az egyhangú, tényszerű közléseket; égi jelekre hivatkozott, melyek előre jelezték a kibontakozó veszedelmet:

... a Siro folyó / Felső-Magyarországon / elmúlt Karácsonykor vérré változott / (...) ami nagy vérontást jelent / ahogy azt már valamelyest látni is lehet: adott okokból Erdély fejedelme Bethlen Gábor / váratlanul / ember nem gondolta / Kolozsvárról gyevenezzer emberrel lovon és gyalogszer megindult és gyorsan haladt / Felső-Magyarországon a főváros, Kassa felé vette az irányt / ezt be is vette / és hódoltatta...²⁴

A tényszerű és hitelesnek ható beszámolók ellenére a hadsereg létszámát illető adatok nagyban különböznek: 40 000, 50 000, 40 - 60 000 közötti és 20 000 fős adatok fordulnak elő. Nagy László²⁵ szerint azonban Bethlen seregének létszáma nem haladta meg a 20 000 főt, eszerint az *Vnterschiedliche / Gedenkwürdige Geschichten...* kezdetű prágai kiadvány adata áll legközelebb az igazsághoz.

Csak rendkívül röviden nyilatkozik a hadjárat megindulásáról, ami valószínűleg annak tudható be, hogy az információ nagyon friss, elképzelhető, hogy még a hadjárat megindulása előtti:

... de a Morvák nap mint nap és nagy kíváncsisággal várják az ellenséget: és nagy kedvvel is, különösen mivel Bethlen Gábor Erdély fejedelme / a Csehekhez és Morvákhoz 20. ezer magyarral és hajdúval fog csatlakozni?²⁶

4. Röpl. 492

5. Röpl. 493

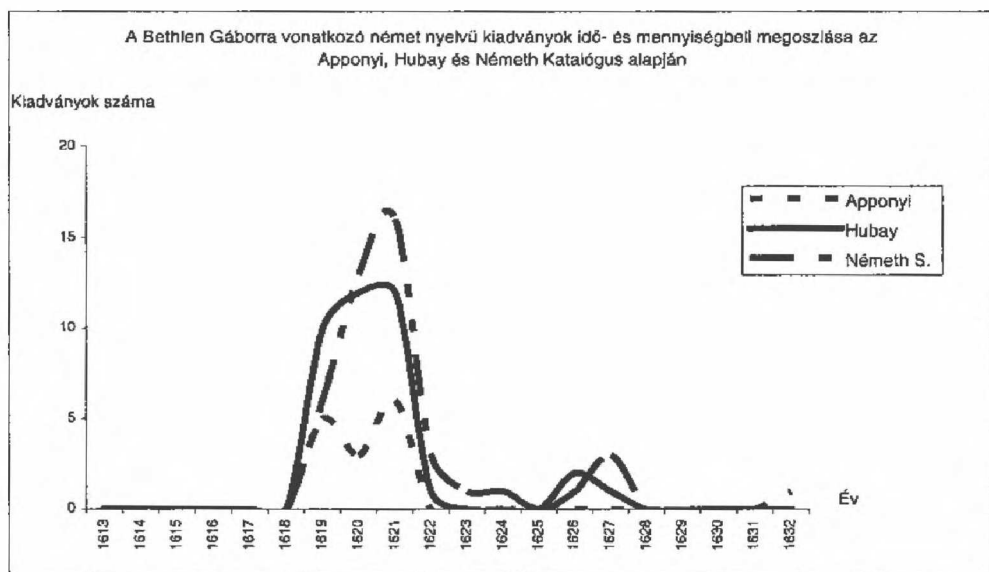
24 "... In gleichem hat der Fluß Siro / in Ober-Hungarn / die nechste verschienene Weyhnachten / sich in Blut verwandt / (...) nemlich grosses Blutvergiessen bedeutet / wie es sich dann hierzu zimlich ansehen läst: Auß gegebenen ursache ist der Fürst in Sibenbürgen der Bethlehem Gabor / zuversehens / vn wider aller Menschen Gedancken / auß Clausenburg mit in vierzig tausendt Mann zu Roß vnd Fuß auffgebrochen vnd eylend fortgerückt / vnd sein Kopff in Obern Hungarn nach der Hauptstatt Caschau gestreckt / selbige auch eingenommen / vnd ihme huldigen lassen ..."

25 NAGY 1972, p. 77–79.

26 "...doch erwarten die Mährer des Feinds täglichs vnd mit grossen verlangen: vnd sind gar wol zu muht / sonderlich weil der Bethlehem Gabor Fürst in Siebenbürgen / zu den Böhmen vnd Mähren mit 20. tausend Vngarn vnd Heyduggen stossen wird?"

Az ige („stossen wird” ~ „fog csatlakozni”) jövő időre utal, a mondat végén pedig kérdőjel áll, ami szintén (a jövő eseményeinek) bizonytalanságát fejezi ki.

A hadi és legfőképpen harci eseményeket tárgyaló híradások mellett nagy számban közöltek ezek a kiadványok (általában valamilyen meghatározó személynek tulajdonítva) autentikus vagy annak feltüntetett leveleket is. Ez leginkább azzal magyarázható, hogy a hírlevelek törekedtek magukat hiteles hírforrásnak feltüntetni, és mi sem árulkodhat sokatmondóbban egy eseményről, egy cselekedetről, mintsem a cselekvő, vagy egy hozzá szorosan kapcsolódó fontos személy sajátkezű levele.

II/a. ábra

1619-ben Bethlen Gáborral kapcsolatban több levelet is olvashatott a hírleveleket forgató közönség. „1619. augusztus 18., Alba Julia²⁷” keltezéssel Bethlennek a cseh rendekhez címzett levelét közlik²⁸, melyben a fejedelem rendkívül reálistan, napjaink értékelésével egybevágóan vázolja Erdély szorongatott helyzetét, és segítségéről biztosítja a cseh felkelőket:

27 Gyulafehérvár

28 App. H. 743 (Röpl. 478, SZABÓ K. III. 1269)

...mivel országunk a török orcájában fekszik / kik mint a hatalmas tenger hullámai, sohasem nyugosznak / füleiket a keresztények legkisebb viszályára is nyitva tartják / (...) így aztán minket könnyen nyugtalanság érhet / és ők a szomszédos helyekről alkalmat találhatnak a betörésre / s hogy ezt inkább megakadályozzuk / mintsem előidézzük / igyekeztünk / Először az Ottomán császárral békét eszközölni / és kegyét megnyerni. (...) Mindenesetre igyekeztünk / (...) győzedelmeskedett / (...) hogy minden késlekedést és mulasztást félretesszünk / az Úr Isten nevében / hadjáratunkat hamarosan útnak kívánjuk indítani...²⁹

Egy, tartalmát tekintve kísértetiesen hasonló levél is megjelent, két nappal későbbi dátummal³⁰, melyben Bethlen (az előző levélben elhangzottak mellett) a korabeli magyar tájékoztatási viszonyokat jól jellemezve kéri a cseheket, hogy adjanak pontosabb információkat afelől, hogy mi és hogyan is zajlik náluk, illetve az iránt fejezi ki sajnálkozását, hogy más „szomszéd” nem támogatja azonnal a csehek ügyét:

Minden jámbortól föltöbb kívánatos lett volna / hogy mihamarabb a cseh dolgok kezdetén / egy ilyen jeles királyság nyilvános szomorú állapotját / mivel nálunk más nem csak kétes röpülő / illetve különböző újságok jártak körül / a szomszédos / és a keresztény jólét jóakarató hercegei és szívei / nagy igyekezettel és gondoskodással vették volna szívükre / mivel mi / messze és távol fekvő / sokkal inkább szerettünk volna azok jóteköny megegyezéséről és hirdetményéről / illetve örüvendetes nyugodt és békés állapotjáról / mintsem a nagy kölcsönösen káros viszontagságokról hírt kapni.³¹

29 „...daß vnser Land im Angesicht der Türcken gelegen / welche wie die Fluthen deß weiten Meers nicht ruhen können / immer ihre Ohren auch zu den Christen geringsten Zwytracht offen halten / (...) dass vns daher gar leichtlich Vnrthe zustehen könne / vnd sie in benachbarte örther einzufallen Gelegenheit erwicheten / vnd vns solches abzuwenden mehr obligen / als zu verursachen gebührte / haben wir vns beflissen / Erstlich mit dem Ottomanischen Kayser beständigen Friede zu erhandlen / vnd sein Favour gewinnen. (...) Jedoch hat der Eyser (..) vns zubracht / (...) daß wir hindan gesetzt alles Verzuges vnd Seumniß / im Namen Gottes des Herrn / deß Heerzuges vns bald auff den Weg machen wollen...”

30 RMK 1258 (Röpl. 479)

31 „...Es were höchlich von allen frommen zu wünschen gewest / daß alsbald zu anfang deß Böhmischen wesens / der öffentliche betrübte zustand eines so trefflichen Königreichs / so bey vns anderst nit als nur durch ungewiße fliegende / auch ungleiche Zeitungen vumbgetragen worden / von den benachbarten / vnd der Christen wolffahrt wolgewoognen Prützen vnd Herzen / mit so hohem eyfer vnd fürsorg were behertzigt worden / daher wir / als weit vnd fern entlegen / viel eher von dero heilsamen vergleichung vnd placaten / gleichfals frölichem rühigen vn friedsamem stand / als von dem grossen beedenseits shedlichen vmbild hetten mögen bericht einemenen.”

Az érdeklődő olvasóközönségnek a cseh rendek válaszára sem kellett sokat várnia, mely szintén megjelent nyomtatott formában³². Ebben a rendek alázatosan megköszönik Bethlennek az ígért segítségét, illetve „nehogy a fejedelem jelentés nélkül maradjon” röviden vázolják a lezajlott eseményeket. Eszerint a cseh rendek nemcsak a morva, az alsó- és felső-sziléziai, valamint az alsó- és felső-lausitzi, hanem az alsó- és felső-ausztriai rendekkel is szövetséget kötöttek, sőt már arról is értesítik a fejedelmet, hogy Ferdinánd helyett Frigyeszt választották meg királyukká.

Az 1619-es évből még egy, hírlevél formájában közölt levél maradt fenn, melyet Bethlen a török császárnak címzett³³. Ebben kifejti, hogy a legtöbb befolyásos magyar úr és a rendek is mellette állnak. Kéri továbbá a szultánt, hogy ne higgyen a németek, valamint Caracas basa róla terjesztett hazugságainak, ármánykodásainak, és végül hűségéről és szolgálatáról biztosítja a török császárt.

Bethlen és a török között fennálló diplomáciai kapcsolatok „alátámasztásaként” 1619-ben még egy nyomtatvány napvilágot látott³⁴, melyben nemcsak Caracas basa (valószínűleg az előzőekben bemutatott, és úgy tűnik meghallgatásra talált levél eredményeként írott) bocsánatkérő üzenetét olvashatta a nagyközönség, hanem Bethlen Gábor és a török szultán között létrejött, öt pontból álló megegyezést is. Ebben többek között rögzítik Bethlen ígéretét, miszerint a magyar urak mindenben engedelmeskednek neki, továbbá, hogy Magyarország a fejedelem élete folyamán bármilyen szükség esetén a törökök rendelkezésére áll.³⁵

Mivel az 1618-as cseh felkelés és a körülötte zajló események hosszabb időre a korabeli publicisztika központi témái lettek³⁶, nem lehetett kétséges, hogy a beavatkozó Bethlen Gábor továbbra is a figyelem középpontjában marad.

Nyilvánosságra került II. Ferdinánd és Bethlen között januárban megkötött fegyverszüneti szerződés³⁷, de arról is tudomást szerezhetett a hírleveleket forgató közönség, hogy Bethlen Gábor nem gondolta hosszú távúnak ezt a

32 Röpl. 476

33 App. 754 (Röpl. 477, RMK 1271)

34 App. H 753. (Röpl. 482, RMK 1270)

35 A nyomtatványban szereplő egyéb adatokból (mint pl. hogy a szultán reagálását is közlik Homonnai magyarországi betörése kapcsán) valószínűsíthető, hogy a kiadvány inkább csak 1619 decemberének második felében látott napvilágot.

36 GEBAUER, 1892

37 Röpl. 504 (App. 775)

megállapodást, hiszen Pozsonyban már 1620. január 15-én szövetséget kötött a csehekkel és más „csatlakozó államokkal”³⁸.

Még a besztercebányai országgyűlés előtt napvilágot látott egy egészen más jellegű kiadvány is: ez egy V. Frigyeshez intézett írást tartalmaz, amennyire a szövegből kivehető, egy régi, gyermekkori barátjától, bizalmasától, aki „szigorúan titkos instrukciókat”, intelmeket, tanácsokat ad a palotagrófnak, hogy ki az, akiben merjen megbízni, és kiben nem³⁹.

Ennek megfelelően három csoportba sorolja a Frigyeshez kapcsolódó személyeket: 1. nyílt ellenségek, 2. igaz, hű barátok és 3. hamis barátok (vagy másképpen titkos ellenségek). Nyílt ellenségnek nevezi az egész Ausztriai Házat, a pápát és az itáliai fejedelmeket, igaz szövetségesnek szinte csak a gróf szűk családi körét: apósát, (aki nem más, mint az angol király), annak feleségét és testvérét, von Bullion herceget. A legtöbben azonban mégis a „hamis barát” kategóriában kapnak helyet, mint pl. a velenceiek, a hollandok, a cseh rendek, akiket (a szöveg szerint) csak a szükség vezetett el Frigyeshez (nem pedig a személye iránti nagy tisztelet). De itt, a hamis barátok között foglal helyet nem utolsósorban Bethlen Gábor is, akit mindenki közül a legrészletesebben mutat be:

... az Erdélyi [értsd Bethlen Gábor] nem szeretetből lépett Fenségeddel szövetségre / azok ellen / hanem a császár iránti ellenszenvből / és mert fél attól / amit ő itt keres / az az / hogy Magyarországot akarja hatalmába keríteni / Fenségedet közben a bajban elhagyja. (...) A cseh királyságot (...) biztosan nem fogja hagyni (...) mivel (...) a Magyar Királyságot a török, tatár, velencei, lengyel / sőt maguk a magyarok ellen / ha nincs hozzá más birtoka és királysága / megtartania lehetetlen.⁴⁰

Hogy az elmondottakat, Bethlen megbízhatatlanságát még inkább alátámassza, két levelet is mellékel a fejedelemtől: az egyik Hasszán basához íródott még 1616. június 14-én, ebben Bethlen Lippa várának önkéntes átadása kapcsán hangsúlyozza, hogy milyen tekintélyes szolgálat, hatalmas kegy volt ez az

38 RMK III. 1306. (Röpl. 503)

39 HAB T 505 b. 4° Helmst. (13); NÉMETH H 627

40 „... der Sibenbürger hat sich nicht auß Lieb gegen derselben / sondern wegen Feindschaftt gegen dem Kayser / und weil er sich von denselben zu fürchten / mit E. Churf: D: in verbündtnuß eingelassen / was er hier unten sucht / ist diß / daß er Vngarn in seine Gewalt bringe / E. Churf: D: hie zwischen in gefahr stecken lasse. (...) Dem Königreich Böhmen (...) unterlesset er gewiß nicht. (...) denn (...) das Königreich Vngern gegen der Türcken / Tartarn / Venedigern / Polen / auch den Vngern selbst / da er nicht mehr Landt und Königreich dazu haben solle / zu erhalten unmöglich.”

ő részéről a török felé és figyelmezteti a basát, hogy amit cserébe ezért kérni fog, azt ő szíveskedjen támogatni a szultánnál.

A másik levelet 1619. november 14-én Szkender basához címezte a fejedelem: ebben határozottan, igen kemény hangon felszólítja a basát, hogy hagyjon fel Erdélyben az ellene irányuló ármánykodásaival, „praktikáival”, mivel ő sem üti bele az orrát más dolgába; sőt meg is fenyegeti, amikor azt dörgöli az orra alá, hogy szinte egész Magyarország elfoglalásával, a korona megszerzésével és Bécs körülzárásával milyen jó pozícióban is van ő most a szultánnál.

A két levél sajtóban történő megjelenése azért is érdekes, mert ezek önmagukban, tartalmukat tekintve nem feltétlenül negatív színben láttatják a fejedelmet: az első levél röviden arról szól, hogy Bethlen egy nagy szolgálatért cserébe be akarja nyújtani a számlát a töröknek, a második esetben pedig éles hangon próbál leszerelni egy cselszövő basát.

A két levél azonban úgy is értelmezhető, (mint ahogy azt a fenti szöveg is teszi), hogy Bethlen Gábor várait önként adja át, saját katonái vérént ontja, illetve hadi sikereivel a szultán kegyeit keresi, ez pedig a kor alapvető normáit sértő cselekedet, tehát gondolkodás nélkül elítélendő. Itt merülhet fel a kérdés, hogy vajon voltak-e, ha igen, kik és hányan olyanok, akik nemcsak ez utóbbit látták meg a levelekből, hanem megértették a levélíró szándékát, helyzetét, s ennek megfelelően tudták értékelni cselekedeteit, illetve őt magát. Mivel a Frigyesnek író „jóbarát” érvelése szinte mindenütt nagy diplomáciai tapasztalatra vallóan rendkívül éleslátó, így a „hamisként” értelmezett Bethlen reális megítélése igencsak nehéznek tűnik. A kiadvány népszerűségét mutatja azonban, hogy ezen a kiadáson kívül (enyhén módosított címmel) még két ízben megjelent.⁴¹

Bethlen törökhöz fűződő kapcsolatait kívánta hangsúlyozni az a hírlevél is, amely a török császár egy állítólagos levelét adja közre, amelyben a szultán leszögezi, hogy Erdéllyel békére törekszik, hogy segíti esetleges megmozdulásaikat a német császár ellen, illetve biztosítja a magyar rendeket, hogy ha saját királyt akarnak választani, tehetik azt saját törvényeik és jogaik szerint, de az a szultán felé engedelmes legyen.⁴²

41 NÉMETH H 38, NÉMETH H 1895

42 RMK III. 1302 (Röpl. 507, Németh H. 365-366) Ez a nyomtatvány különösen nagy népszerűségnek örvendett, olyannyira, hogy a következő évben második kiadását is megélte (Röpl. 539, RMK II. 421). A két kiadvány betűje, elrendezése azonos, de a szultán levelét a második kiadványban egy 1621. január 16-án kelt bécsi írás követi; a címlapon pedig a szultán lovas képe helyett egy háromlábú, háromkezű szörnyalak látható, amelynek feje fölött nap és félhold lebeg, akárcsak – bár fordított elrendezésben – Erdély címerén. Egyes vélemények szerint a kiadás helye a forráson feltüntetett ellenére

Bethlen királyá választása nem is váratott sokat magára, és természetesen a nyilvánosság sem maradt tájékoztatás nélkül e témában. A Bethlen Gáborral kapcsolatos hírek közül a királyválasztás jelent meg a legtöbb kiadásban⁴³, népszerűségét bizonyíthatja, hogy még az esemény után egy évvel is jelentek meg erről szóló nyomtatványok.

A beszercebányai országgyűlés történéseiről – a hitelesség kedvéért – egy magyarországi útjáról hazatért utazó elbeszéléséből tájékozódhatott az olvasó. Az országgyűlés procedúráját így foglalja össze az elbeszélő:

Végül a rendek megegyeztek / és egyhangúlag a Fenséges és hatalmas Fejedelmet és Urat / Gábor Urat Isten Kegyeleméből / Magyarország és Erdély fejedelmét / és a Székelyek grófját / stb. választották királyukká.⁴⁴

Ezt követően részletesen, szinte lépésről lépésre is kifejti a teljes procedúrát, leírja, melyik ország küldötte mikor és hogyan érkezett, illetve hírt ad az országgyűlés más fontos döntéséről is:

Korán reggel 7. óra körül a rendek összegyűltek a nádor úrnál / és ott mindenek előtt a kancellár úr által előadatták / hogy ez a királyság az Osztrák Ház alatt milyen panaszok alatt volt / Továbbá / hogy mi hajtotta őket arra / hogy Ferdinánd császárt elmozdítsák / és új választást hozzanak: illetve hogy Bethlen Gábort válasszák (...) ilyen resolució után gróf Thurzó Imre éhes hangon kiáltotta: Vivat seveniff Rex Gabriel, aki után minden jelenlévő / egységesen kiáltott / mely aztán az egész városban felcsendült: Ezután Felségének minden rend küldötte és jelenlévő úr / megcsókolta a jobb kezét...⁴⁵

nem Pozsony, hiszen ez ekkor Bethlen kezében volt, hanem feltételezhetően Prága, Lorentz Emmerich nyomdája. Ld. ehhez: VÁMOS, 1981. 31-32. További megjegyzések ld. 105. jegyzet.

43 1620-ban négy különböző kiadás látott napvilágot:

App. H. 780 (Röpl. 513, NÉMETH H. 724)

Röpl. 514 (NÉMETH H. 725), amely címlapját kivéve azonos App. H. 780-val.

Röpl. 523/a. Ebben a kiadványban öt másik hír mellett szerepel Bethlen királyá választása, de az eddigiekkel teljesen azonos szöveggel. Ez volt az a kiadvány, mely 1621-ben még egyszer, azonos címmel, nyomtatásba került (Németh H 1890)

Röpl. 532

44 App. H. 780

45 „Zu frü um 7. Vhr sind die Herren Stände bey dem Palatino zusammen kommen / und haben daseibsten erstlich durch den Herrn Cantzler für tragen lassen / inn was für beschwerden dieses Königreich jederzeit unter dem Hauß Oesterreich gewesen. Item / was sie bewogen hab / den Kayser Ferdinandum zu verwerffen / und zur neuen Wahl zu schreiten: Auch warumb sie Bethlen Gabriel erwöhlet hetten (...) nach solchen resolution hat Graf Emerich Thurzo mit heller stimm

A ceremónia menete mellett az olvasó olyan értesülésekhez is juthatott Bethlen Gáborral kapcsolatban, amilyenekhez az eddigi hírek révén egyszer sem: színes, érdekes beszámolón keresztül megismerhette a fejedelem származását, neveltetését, képességeit és személye, egyénisége néhány vonását is:

Ami a Fenség személyét illeti / úgy jó nemesi családból származik / és ifjú kora óta szoktatta magát a háborúhoz / mint ahogy már élete tizenhetedik évében a hadügyekhez került / és 42 csatában / (...) személyesen is volt / Báthori Gábor udvarában / mint ahogy Konstantinápolyban / is hosszan tartózkodott / és saját bevallása szerint / húsz évvel ezelőtt olyan szegény volt / hogy egy kassai kereskedőt kért meg / hogy adjon neki kölcsön 20 tallért / (...) Jól ismeri a jogot / jó az észjárása / és szívesen veszi magát körül tanult emberekkel / szinte mindig csak latinul beszél / (...) komoly / de nem zsarnoki mint ahogy mondják róla / társalgásban is jeles / mindenkit szívesen hallgat / még a legszerényebbeket is / a reformált vallásban igen buzgó / és istenfélő...¹⁶

Részletesen bemutatja a fejedelem külsejét is:

Alkatát tekintve férfihoz illő magasságú / meglehetősen testes / magyaros vonású feje van / elől csak egy hajtincessel / magas homlokkal / valamelyest hosszúkkal arccal / nagy szemekkel / ezekben sok fehérrel / egy kicsit vaskosabb orral / viszonylag széles ajkakkal / fekete szakállal / majdhogynem a kerek francia módra / de lent körbe nem lekerítve / hanem enyhén hegyesen hagyva / különben kellemes színű az arca / (...) mindenkor magyarosan öltözködik / de nagyon méltóságteljesen és pompázatosan / (...) / szavaiban nagyon határozott / és bőbeszédű...¹⁷

intoniret und ausgeruffen: Vivat seveniff Rex Gabriel, deme jedermann so gegenwärtig gewesen / nachgeruffen / welches auch durch die ganze Stadt erschollen: darnach ist ihrer Mayest. von allen Herren Ständen Gesandten und abwesenden Herren / die rechte Hand geküsst worden... "

46 *„Was Ihre Mayest. Person belanget / so ist er eines Adeliichen guten Geschlechts / und hat sich von Jugendt auff zum Krieg gebrauchen lassen / wie er dann im siebenzehenden Jahr seines Alters allbereit zum Kriegswesen kommen / und in 42 Schlachten / (...) persönlich gewesen / Au Gabriel Bathori Hof / so wol auch zu Constantinopel / hat er sich lang auffgehalten / vund bekennet selbstn / er sey vor zwanzig Jahren so arm gewesen / daß er einen Kaufmann zu Gascharu / ihme hundert Thaler zu leyhen / angesprochen / (...) Ist gutes Judiciü, hat eine gute Memori, vund geru gelerte Leut vmb sich / Er redt auch fast stäts Latein / (...) ist ernsthaft / aber nicht tyrannisch wie man von ihme außgibt / ist guts Gesprächs / hört jedermann gerne / auch den Geringsten / inn der Reformirten Religion ist er sehr eyfrig / auch Gottsförchtig... "*

47 *„Au Person ist er rechter Mannslänge / zimbllich corpulent, hat einen ungarischen beschauen Kopff / vornen nur einen Schopff / hoher Stirn / etwas länglichten Gesichts / grosser Augen / und viel weisses inn denselben / ein wenig übersich gekümpfte Nasen / zimbllich wol bemundet / einen schwarzen Bart / fast auff die runde Frantzösische Art / doch unter hervmb nicht rundt / sondern*

A személyleírás egyrészt igen pontos, hiteles, ami azt bizonyítja, hogy a levélíró valóban láthatta Bethlen Gábort vagy hiteles forrásból tájékozódhatott felőle, másrészt igen részletes is, ami annak lehet ékes bizonyítéka, hogy az ilyesfajta információ csemegének számított, szívesen hallottak, olvastak ilyesmiről. Ezt támasztja alá a szövegíró levélben tett ígérete is, miszerint a levélhez mellékel egy hiteles képet a „fejedelem” Bethlenről és néhány érmét is, melyet az immár királyként veretett saját képmásával.

Az újdonsült uralkodó tekintélyét egy méltó feleség csak emelheti, így aztán az ő személyét illetően sem hallgat a forrás: Brandenburgi Katalint takaros feleségnek tünteti fel, hiszen úgy tűnik, eleget tesz a korban az asszonyok felé támasztott legfontosabb elvárásoknak: *„Felesége is nemesi származású / szinte semmi mást nem tesz mint imádkozik / saját maga vezeti a háztartást / és gyakran maga megy a konyhába / körülnézni.”*⁴⁸

Az eredetiben is terjedelmes beszámoló alapján véve hiteles képet ad Bethlen Gáborról. A lefestett tulajdonságok megfelelnek a valóságnak, ugyanakkor az is igaz, hogy az elbeszélő igyekszik azokat pozitív fényben feltüntetni: azt hogy a fejedelem szinte csak latinul beszél, nem hiányos nyelvtudásnak értékeli, hanem műveltsége ismertetőjeleként, megcáfolja azt a szóbeszédet is, miszerint a fejedelem zsarnoki lenne, és református vallását sem értékeli negatívumként, inkább abban való buzgóságát hangsúlyozza. Valószínű tehát, hogy a levélíró nem katolikus, különben nem tudna ennyire sem nem-elítélő lenni. Beszédes az is, ahogyan a levélíró Bethlen bemutatását summázza: *„Összességében egy olyan Úr, aki erre a méltóságra igencsak érdemes.”*⁴⁹

Az, hogy a nyomtatvány több kiadást is megélt, illetve (a fennmaradt több példányból következtetve) magas példányszámban látott napvilágot, arra vall, hogy nagy népszerűségnek örvendett, volt keletje. Ez annak lehetett köszönhető, hogy egy királyválasztás mégiscsak nagy horderejű dolognak számított, és hogy az egyszerűbb ember is szívesen pillantott bele az elit körüli reprezentatív eseményekbe, főleg ilyen színes, könnyen érthető, olvasmányos és nem utolsósorban megfizethető beszámoló révén. Ilyen esetben, a kiadványból származó nyereség reményében, talán még egy katolikus befolyás alatt álló nyom-

etwas zugespitzt / hat sonst gar eine liebliche Farb im Angesicht / (...) trägt sich jederzeit ganz Vugarisch / aber sehr stattlich und fruchtig / (...) Ist gar resolut im reden / und wol beredet...

48 *„Seine Gemahlin ist auch eines adelichen Geschlechts / thut fast nichts als beten / nimbt sich der Haaßhaltung selber an / und gehet oft selbst in die Küchen / umbzusehen.”*

49 *„Inn Summa ein solcher Herr / der dieser dignitet wol würdig.“*

da is szemet hunyt afelett, hogy a nyomtatvány nem feltétlenül a császárt és „igaz vallását” élteti.⁵⁰

Míg a nyilvánosság 1620 késő őszén arról olvashatott, hogy a magyar urak egységesen Bethlent választották királyukká, addig az év végén már megismerhették azt a bécsi (1620. december 10-én kelt) iratot is, amely Bethlen Gábor és a magyar rebellesek ellen íródott.⁵¹ Ebben Bethlent állítják be bűnbaknak: oszmán hadakkal rontott Erdélyre, megölette Báthory Gábort, saját magát kiáltatta ki királynak⁵², várakat adott át a töröknek stb. Mindezek alapján megválasztását teljesen jogtalannak és semmisnek nyilvánítják⁵³, a megtévelyedett magyaroknak azonban nagylelkűen békés elrendezést ígérnek⁵⁴.

Azon túl, hogy megjelent egy hadi beszámoló arról, hogy miként foglalta el a fejedelem Tirna várát, és hogyan hiúsították meg Pozsony bevételét a császáriak⁵⁵, az egész év Bethlen Gáborhoz kapcsolható hírlevelei szinte csak különböző levelek közléséből állnak.

1620. november 16-i keltezésű levelében (tehát már jó egy héttel a fehérhegyi csata után) kétségbeesetten kéri a magyar rendek támogatását, következő év január 8-i levelében pedig már a cseh rendek felé fejezi ki csalódottságát, amiért feladták, elárulták a „conföderációt”.⁵⁶ Tíz nappal későbbi dátumozással a hadvezér Manßfeldt üdvözli Bethlent az evangélikusok oldalán, beszámol hódításairól, illetve 2000 katonát kér a magyar királytól⁵⁷. Február

50 A fennmaradt négy kiadás közül csak az egyiknek ismert a nyomtatási helye: Röpl. 532-es kiadványt 1620-ban Regensburgban nyomtatták Matthias Müller nyomdájában.

51 RMK III. 1284 (Röpl. 510)

Tartalmilag ugyanezt a határozatot tartalmazta a következő évben röviden *Edictal Cassation (Uralkodói Megsemmisítés)* címmel megjelent kiadvány is, mely szintén több kiadásban látott napvilágot:

RMK III. 1320 (Röpl. 545)

RMK III. 1324 (Röpl. 546, Németh H. 2129, Németh H. 2130)

A továbbiakban az idézeteket ld. RMK III. 1320 alapján.

Az két említett kiadáson kívül még nagy számú latin kiadás is napvilágot látott: RMK III. 1285 (NÉMETH H. 2127), Röpl. 544 (RMK III. 1319, NÉMETH H. 2128, NÉMETH H. 2131).

52 „*Gabriel Betlen, mit Türckischer Kriegßmacht / das Fürstenthumb Siebenbürgen oberfallen / vnd seinen Herrn Gabrieln Battori (...) gar seines Leebens beraubet (...) sich selbst zum König in Hungarn beuennen vnd verrufen lassen...*”

53 „*...vnd obberürte Election, gantz für vnrecht / Gewaltthätig / vnbillich / auffrüerisch / vnd unsers Königerichs Hungarn / Recht vn gebrauchen gantz wiedrig / derohalben für vnkräftig / vngültig / vnd gantz null, vnd nichtig (...) annulliern, vertilgen vnd vernichten...*”

54 „*...billiche straff / (...) Ein für allemal heimlassen...*”

55 App. H. 796 (Röpl. 547)

56 NÉMETH H. 1850

57 NÉMETH H. 135

elejéről pedig Frigyes király Hamburgban kelt levele maradt fenn, melyben kéri Bethlen Gábort, hogy ne forduljon el mellőle, hiszen van támogatásuk: az angolok, dánok, svédok és több német fejedelem is pártolja ügyüket.⁵⁸

Kettejük levélváltásába ebben az évben még egyszer bepillantást nyerhetett az olvasóközönség.⁵⁹ Bethlen az 1621. április 21-én Nyitrán kelt levelében Frigyes hallgatása felől panaszodik, majd röviden azon elmélkedik, vajon melyik ellenség a veszélyesebb, károsabb:

... amelyiket / mivel se kereszténynek nem nevezetik / se arra nem törekszik hogy annak tartsák / semmi sem érdekli kevésbé / mint hogy mi illik/dukál egy kereszténynek? Vagy amelyik keresztény név alatt minden úton-módon / a keresztények felett zsarnokoskodik...⁶⁰

Végül arról biztosítja a palotagrófot, hogy az Osztrák Házzal semmilyen szövetségbe, békébe nem bocsátkozott.

Frigyes 1621. június 23-án, Grauenhagban kelt válaszlevelében elpanaszolja Bethlennek sanyarú helyzetét, miszerint egész családjával menekülnie kell, és szövetségesei, támogatói is elbizonytalanodtak a segítségnyújtás terén.

A kiadvány nem pusztán kommentárok nélkül közölte az iratokat, már a címben segítette az olvasót a „helyes” állásfoglalásban: „*Melyből mindkettejük keresztényietlen és Ő Fensége a Róm. Csász. ellen igaztalan és becstelen iratokkal keserített természetük (...) meglátható*”. A levelek javallott értelmezését tehát már azok elolvasása előtt sugallták.

Nem hagy kétséget megjelenésének célja felől az a kiadvány sem, mely Bethlen Gábor a tatár kánhoz írt állítólagos levelét adja közre, hiszen az egyik kiadás⁶¹ bevezetőjében így nyilatkozik: „A német nemzet minden jóra való gyermekének tájékoztatására / és emlékeztetőül / hogy mi rejtőzik Bethlen Gábor kálvinista lelkében”⁶² Egy másik kiadás hasonlóan értékeli a levelet:

Manßfeldt levele a 109/2. jegyzetben idézett *Edictal Cassation*nak is része volt.

58 NÉMETH H 115

59 App. H. 787 /2/ (Röpl. 533, RMK III. 1337)

60 „...derjenige welcher / in dem er kein Christ genennt / noch dafür begert gehalten zu werden / nichts desto weniger was einem Christen geziemete / bedacht ist? Oder der welcher den Nahmen der Christenheit führet vnd doch darneben alle Weiß vnd Weg / wider die Christen tyrannisirn sucht...”

61 RMK III. 1317 (Röpl. 535, NÉMETH H. 1918)

62 „*Aller Gutherzigen Teutscher Nation zu Nachrichtung / vnd Erinnerung / was hinder daß Bethlen Gabor Caluinischen Geist stecke.*”

Melyből Bethlen hitszegő és igen Törökös a Szt. Róm. Bir. és ebből következően az egész Kereszténység elleni természete / és hogy milyen csekély igaz és keresztény vér rejtezik benne / kellőképpen kirajzolódik [etc].⁶³

Az 1621. április 1-jén kelt üzenetet a szöveg szerint a murányi Szécsy György (április 25-én) fogatta el és küldte el a császárnak, hogy bizonyítsa annak „gonosz szándékát, alattomos terveit”⁶⁴.

Bethlen ebben egyrészt biztosítja a tatár fejedelmet, hogy a lengyelek nem a barátaink, mivel négy évvel ezelőtt Moldvában nyújtott segítségünkért hálátlanok maradtak, másrészt felvázolva a jelenlegi hadi helyzetet, 10 000, vagy ha lehet inkább 20 000 harcost és egy jó vezetőt kér a kántól. A kiadvány rendkívül népszerű lehetett, több nyelven is megjelent, és számos kiadást megélt.⁶⁵

A számos levél közlésén kívül 1621-ből fennmaradt egy nyomtatvány, amely minden eddigittől eltérő módon, hírlevelekre szinte alig jellemző stílusban, rendkívül izgalmas, meseszerű formában szolgáltatott információkat Bethlen Gábor uralkodásával kapcsolatban.⁶⁶

Az elbeszélés szerint a Birodalom császáranak, illetve Bethlen Gábor, Erdély fejedelmének követei egy napon érkeztek a Parnasszusra⁶⁷, hogy Apollótól és bölcsseitől tanácsot kérjenek uralkodóik számára. Mindkét követ egy-egy történetet kapott útravalóul.

A császár követének egy *Johannes Cuspinianus*⁶⁸ nevezetű bölcs Luxemburg Zsigmond történetét mesélte el: elbeszélte származását, házasságát, azt, hogy miként lett magyar király és német-római császár, de legfőképpen uralkodásának kezdetét emelte ki, amikor Zsigmond apróságokért is kíméletlenül, elrettentő kegyetlenséggel, kínzásokkal és számos kivégzéssel (!) állt bosszút, amivel kiváltotta a rendek haragját és ellenszenvét, amiért aztán fogságba is került és csak nagy nehézségek árán tudott kiszabadulni. Cuspinianus végül így összegzi a császár követének a történet tanulságát:

63 RMK III. 1336 (Röpl. 536) „*Auß welchem desselben Bethlehems / meineydlig vnd recht Türckisches Gemüth gegen das H. Römisch Reich vnd volgend die gantze Christenheit / vnd wie wenig ehrlich vnd Christlich geblüts derselb in sich habe / gemugsamb zusehen etc.*”

64 Valószínűnek tűnik, hogy Széchy György czzel a tettével inkább (a felkelők elleni megtorlásától tartva, a császár oldalára állva annak) kegyeit próbálta keresni.

65 Az eddig említettekén kívül ld. még: RMK III. 1338 (Röpl. 538)

66 Röpl. 549 (NÉMETH H. 1714)

67 A Parnasszus az ókori görög mitológiában Apolló és a múzsák lakóhelye.

68 Johannes Cuspinianus (1473–1529) I. Miksa császár orvosa, diplomatája, humanista történétírója volt, aki követként többször megfordult a magyar és a lengyel királyi udvarban.

Amit eddig elmeséltem / legyen intés a ti kegyelmes császárotok felé / hogy mivel még manapság sincs minden dolog rendben / ne ragadtassa magát ilyen heves eljárásokra és kivégzésekre / hanem gondolja meg / milyen rosszul járt Zsigmond császár ezek miatt
69

Bethlen Gábor küldöttének egy *Jac. Aug. Thuanus*⁷⁰ nevezetű bölcs Báthory Zsigmond történetével példálózott. A történet középpontjába a fejedelem törökhöz fűződő kapcsolatai kerültek: kiemelte, hogy Zsigmondot már a nagysikerű Báthory István, későbbi lengyel király is arra intette, hogy a török ellen szövetkezzen, de efelé hajtották őt a jezsuitákhoz fűződő szoros kapcsolatai is, aminek ő igyekezett is eleget tenni: megöletett jó néhány törökpárti urat, köztük testvérét, Boldizsárt is, de még a moldvai és a havasalföldi vajdát is sikerült a török ellen fordítania. Az azonban, – írja a szöveg –, hogy az említett két fejedelem milyen sanyarúan végezte, még frissen él az emlékezetekben.

Az, hogy 1621-ben, a „prágai executio”⁷¹ időszakában, mit „üzentek” a császárnak Apolló bölcsei, nem nehéz megfejteni. A Bethlen követének elmondott történet azonban korántsem ilyen egyértelmű: a szöveg mondanivalója mintha szándékosan „parnasszusi ködbe” veszne: a kifejezések, mondatok sokszor többféleképpen is értelmezhetők, de a megtörtént események megítélése is kétes: a havasalföldi és a moldvai fejedelem a török ellen fordult, mégis pórul jártak, Báthory Zsigmond hősiezen harcolt a Habsburgok oldalán

69 „*Soviel ich bißhero erzehlet / (...) soll euerm gnädigsten Herrn Keyser zu einer Warnung gesagt seyn / daß er sich alldieweil noch zur zeit nicht alle Sachen richtig / zu keinem so hefftigen procediren im exequiren anfrischen lassen / sondern bedencken / wie ubel es Keys. Sigmunden (...) darüber ergangen.*”

70 Jacques-Auguste Thou (Thuanus) (1553–1617) magasrangú francia politikus és történész volt, legjelentősebb munkája az 1604–1607-ben megjelent *Historia sui temporis*, mely az 1546–1607 közötti történéseknek állít emléket. Hogy miért éppen Cuspinianus és Thuanus meséli el a történeteket, egészen egyszerűen megmagyarázható: két olyan személyre volt szükség, akik kortársai voltak Luxemburg Zsigmondnak illetve Báthory Zsigmondnak, elég befolyásosak, hogy hiteles információkat tudjanak közvetíteni, és nem utolsósorban, elég nevesek voltak ahhoz, hogy bekerüljenek a Parnasszus nagy bölcsei közé.

71 „Prágai executio”-nak nevezték a cseh felkelők ellen 1621. március 29-ével indított eljárást, melynek során június 21-én 27 személyt kivégeztek, 18-at pedig testi fenyítésre, illetve börtönbüntetésre ítélték.

az oszmánokkal szemben, mégsem nyert felvételt a Parnasszus nagyjai közé⁷²...

Mégis mit üzen Bethlen Gábornak a hírlevél? Hogy érdemes viszonyulni a törökhöz? Könnyen lehetett a szerkesztő szándéka, hogy minden korabeli olvasó saját belátása szerint találja meg a választ...⁷³

1622-ből az előző három évhez képest már jóval kevesebb hírlevél ismert Bethlen Gáborral kapcsolatban. A tanulmány elején már idézett, *Türkischer ergrimter Kayser* kezdetű kiadvány⁷⁴, amely azt ecseteli, hogy a török szultán milyen okból tört be Lengyelországba azért érdekes, mert – miközben azt állítja egy (meg nem nevezett, egyszerűen csak „Novellant”-ként megjelölt) hírfogalmazóról, hogy valótlan dolgokat állít és egyszerűen elferdít vagy kitalál híreket –, Bethlen Gábort nyíltan a védelmébe veszi:

*Éppen ez a (...) hírszerkesztő azt a latin és német nyelvű írást / melyben Bethlen Gábor a török szultánhoz fordult, hogy az küldjön neki támogatást és segítséget / saját maga pingálta és költötte / ugyanezt szerte a világban / szabad nyomtatásban közreadta / azzal a céllal / hogy őt / minden kereszténnyel / mindegy milyen vallásúak / meggyűlöltesse / mintha egy nem kereszténynél keresett volna segítséget / és annak beeresztéséhez ajtót-ablakot kitárt volna.*⁷⁵

Ez a néhány sor egyrészt bizonyítja, hogy az információk „korrigálása”, módosítása már a 17. században élő probléma volt, s az ilyen kezek tevékenykedése révén akár fiktív levelek, csak a szenzáció kedvéért írt dokumentumok is napvilágot láthattak; másrészt léteznie kellett egy (eddig nem ismert) kiadványnak (még ha kitalálnak is), melyben Bethlen a török császárhoz fordult segítségért.⁷⁶

A szövegíró a továbbiakban a következő érvekkel próbálja megcáfolni a „hazug Novellant” állításainak abszurditását:

72 A szöveg szerint Bethlen követe ugyanis javasolja, hogy Zsigmond fejedelmet latin nyelvtudása elismeréseképpen, vagy katonai érdemeiért vegyék fel a Parnasszus bölcsei közé, ezt azonban Apolló elutasítja.

73 Mivel a nyomtatvány kiadási helye ismeretlen, ezért sajnós nehéz kideríteni, hogy vajon ki sugalmazhatta a parnasszusi bölcsek gondolatait.

74 NÉMETH H 2094

75 Az idézetet eredeti nyelven ld. 1. jegyzet

76 Igaz, hogy mind Bethlennek a tatár fejedelemhez írt levele, mind a *Des Türkischen Kayserers Hülf* kezdetű nyomtatvány (mely 1621-ben újabb kiadásban [Röpl. 539 – ld. 99. jegyzet] látott napvilágot, tehát meglehetősen aktuális lehetett), nagy népszerűségnek örvendett, mégsem valószínű, hogy a szerző utalásában ezek közül gondolt volna valamelyikre, hiszen egyértelműen egy *török* császárhoz címzett írást említ.

Van benne valami / hogy Bethlehem Gábor Erdély fejedelmeként / a török császár pártfogásában és védelmében van / és ugyanezen fejedelemségnek / a vallás terén elszenvedett nyomorúságok miatt / az ő pártfogásába kellett adnia magát (...) de hogy [Bethlen Gábor] az egész magyar királyságot jogilag is a töröknek akarta volna átengedni / teljesen kitalált / és a legnagyobb valótlanság / hiszen hogy adhatna ki a kezéből egy egész királyságot / ha a magyar rendek nem járulnak hozzá...⁷⁷

Az abszurd vádaknak egyrészt a valószerűtlenség indokával veszi élet, másrészt megvilágítja a „megfogható” bűnök indíttatását (ami a fejtegetés szerint nem más, mint a kényszerhelyzet) és ezáltal próbálja elfogadtatni, hogy Erdélynek nem volt más lehetősége.

Hogy egy hírlevélben ilyen nyílt állásfoglalás történjék, és ilyen éles hangon szóljon ki a szerző a szövegből, egyrészt szokatlan, másrészt viszont megmagyarázza, hogy miért nincs feltüntetve a nyomtatás helye, vagy még kevésbé a nyomdász neve. Annyi viszont bizonyosra vehető, (bár meglehetősen általános a „kategória”), hogy a szerző protestáns.

Cáfolja az eszmeifuttatás azt a vádat is, miszerint 1621 nyarán a 600 000 oszmán a magyar és a cseh király felbujtására tört volna be Lengyelországba; inkább – mivel a lengyelek ekkor a spanyolok legfőbb támogatóinak számítottak – a spanyolok túlzott kontinentális megerősödésének ellensúlyozására tett kísérletként értékeli azt.

Nyilatkozik Bethlen Gábor „védelmezője” a rebesgetett magyar béke híreről is: szerinte ez még jó ideig fog várni magára; ebben azonban nem lett igaza.

1622 januárjában megkötötték a nikolsburgi békét, mely ebben az évben a fejedelemhez köthető legfontosabb esemény lett, amiről a korabeli publicisztika is hasonlóan vélekedhetett, hiszen több, a békét ismertető kiadvány is ránk maradt: az egyik⁷⁸ pontokba szedve, kommentárok nélkül, a másik⁷⁹ véleményének is hangot adva tudósít a legfontosabb határozatokról.

Az 1623-as esztendőben egy-egy hivatalos esemény beszámolójának néhány szavas említésen kívül⁸⁰ teljes a csend a hírlevelekben Bethlen Gábor körül. 1624-ben aztán valamelyest felpezsdülnek az események:

Ezzel a török támogatással aztán / és ezen kívül / magyarokból / erdélyiekből / vlachokból és tatárokból / összeszedett / 60 000 főre duzzadt haderővel / Bethlehem Gá-

77 Az idézetet eredeti nyelven ld. 1. jegyzet

78 NÉMETH H 595

79 Röpl. 550/f

80 NÉMETH H. 2126

bor 12 nagy ágyúval elindult / hidat vert a Tiszán / és számos várost és helységet bevett Magyarországon / (...) jó néhány jezsuitát / nemesembert / és előkelő tisztet és katonát / fogságba ejtett...⁸¹

Bethlen Gábor ismét támadásba lendül, és megkezdődik a szokásos vége-láthatatlan hadi beszámoló csaták, várfoglalások, pusztítások és kegyetlenke-dések bemutatásával; a hadjárat elindításával azonban igen érdekes dologra vezet vissza a forrás: a török szultán felbujtásának tulajdonítja:

Fentebb említett Mustafa állítólag meggyőzte Bethlent / ha a római császár a római birodalomban csendet és nyugalmat teremtett / hogy akkor Ő Császári Fensége minden erejével a török birodalom ellen fog fordulni / amire aztán sok 1000 törökből álló segélyhaddal...⁸²

1625-ből sajnos egyetlen, Bethlen Gábort érintő hírlevél sem maradt ránk, a következő évben azonban újra fontos események zajlottak a fejedelem körül. Az 1626 szeptember havának második felétől október végéig zajló hadi eseményeket: Bethlen, Manßfeld és az oszmánok csapatainak mozgását, ütkö-zeteit külön nyomtatvány mutatta be⁸³.

Nagyobb érdeklődésre tarthatott azonban számot Bethlen Gábor Bran-denburgi Katalinnal kötött házassága, amit mi sem bizonyít jobban, minthogy leírása több kiadásban, több helyen is újranyomtatva számos példányra fenn-maradt.⁸⁴

Egy uralkodói esküvő a korban az egyik legfontosabb ünnepi aktusnak szá-mított, külsőségei megjelenítették a házasodó személy fontosságát, állami ha-

81 NÉMETH H. 470 „Eigentlicher / Kurtzer vnd warhafftiger Bericht. Des Zusammen gebrachten Bethlehem Gabor ... Kriegsmacht / von Türcken...” „Mit diesem Türckischen Succurtz nun / vnd sonsten zusammen gebrachter Kriegsmacht von Vngarn / Siebenbürgen / Wallachen vnd Tartarn auff 60 000. starck ist der Bethlehem Gabor (...) im September mit 12. Stücken groß Geschütz auffgebrochen / ein Brücken uber die Theyssa geschlagen / vnd etliche Stätt vnd Orth in Vngarn eingenommen (...) etlichen Jesuiten / Adelpersonnen vnd vornembsten Officiers vnnnd Soldaten gefangen genommen....”

82 „Vorgemeldtem Mustafa soll Bethlehem (...) persuadirt haben / wann der Römische Keyser das Römisch Reich zu Ruh vnd Devotion gebracht / daß alsdann Ihr. Keys. May. gegen das Türckische Reich die ganze Macht wenden würde / hierdurch er dann einen Succurtz von viel 1000. Türcken...”

83 Röpl. 553

84 Röpl. 554-es kiadása címében meg is jelöli, hogy a kiadvány először Bécsben Gregor Gelbhar nyomdájában látott napvilágot, ezt a példányt pedig Prágában Paul Sesse mű-helyében nyomtatták. Másik kiadása azonos címmel: Röpl. 555 (NÉMETH H. 2106)

talmát. Bethlen Gábor esküvője ennek megfelelően hatalmas pompával zajlott⁸⁵: ezt voltak hivatottak visszaadni az erről megjelentetett beszámolók is. Mivel ez az uralkodói tekintély kifejezője volt, így a leírás igen terjedelmes részét az teszi ki, hogy melyik állam hány küldöttel, milyen ajándékokkal, milyen pompával képviseltette magát.

Nem kevés politikai színezet rejlik a beszámoló azon része mögött, mely szerint Franciaországból, Angliából és Velencéből nem érkezett küldöttség, a lengyelektől pedig csak fejedelmek és püspökök képviselőiben, mivel a lengyel uralkodó néhány nappal korábbi levelében nem megfelelő titulussal illette Bethlen Gábort, amit az elfogadhatatlannak tartott és a levelet vissza küldte.

Az ifjú pár találkozását a következő leírás alapján képzelhette maga elé a korabeli olvasó:

Mikor március első napján a menyasszony már csak fél mérföldnyire volt Kassa városától / a fejedelem 6000 lóval / 1500 hajdúval / mind két ruhában / 500 vörös és fehérbe öltözött német muskétással / emellett sok más úrral és nemessel a városból eléje vonult / (...) A fejedelem lováról, ő pedig kocsijáról leszállt / kezét csókolt [a fejedelemnek] az pedig bal karját ajánlta neki és egy szép vörös bársonnyal bevont sátorba vezette / és egy órán át abban időztek. A hercegnő (nem nagy termetű, de igen szép alkatú és 18. esztendőös életteli lejtésű) szintén csodálatos jól felékesített kísérettel (...) érkezett...⁸⁶

A leírásoknál tehát a külsőségek, a kápráztató megjelenés hangsúlyozása dominál, de az érdeklődő a lakodalmi dínomdánom eseményeiből is csemegezhett.⁸⁷

85 Ld. ehhez újabban: SZABÓ, 1990. p. 443-449.

86 „Als den 1. Martij, die Braut etwan ein halbe Meil vor die Statt Caschaw gerucket / ist der Fürst mit 6000. Pfferdt / 1500. Heyducken / in gantz blawer Liberey / 500. Teutsche Muscatirer in roth und weisser Liberey / neben viel Herren unnd vom Adel auß der Statt und Ir entgegen gezogen / (...) der Fürst vom Raß / Sie aber vom Wagen gestiegen / da Sie ihne die Hand gekust / Er ihr aber die lincke Hand gebotten und Sie in ein schön mit rothem Samet vnder zogenes Zelt geführet / unnd ein Stundtlang darinnen mit ihr verharret. Die Prinzessin (so nit von grosser statur, doch sehr schöner gestalt und Lebhafter geberden von 18. Jahren) ist gleichfals mit einem herrlichen wol außgebutzten Comitäl (...) angelangt...“

87 Megtudhatta például, hogy a magyar módra elkészített étkektől a német kisasszonyoknak inkább felállni támadt kedvük, mintsem fogyasztani, vagy hogy két udvaribolond „lovagi tornája” közben Bethlen bolondjának egy elpattant lándzsa szilánkja került a szemébe, amitől az másnapra meghalt stb. A forrás bizonyító erejű lehet abban a kérdésben, hogy a fejedelemnek volt-e saját udvaribolodja. Ld. ehhez: TÓTH, 1997. p. 125.

1627-ben Bethlen Gáborral kapcsolatban két fontos eseményről szerezhető tudomást a korabeli nyilvánosság: egyrészt hivatalos tájékoztatóból értesülhetett a császár és a fejedelem között 1626 decemberében megkötött béke pontjairól⁸⁸, másrészt olvashatta a fejedelem angol királyhoz címzett levelét, továbbá, hogy milyen üzenettel menesztette követét a németalföldi „General-Staaden” elé⁸⁹. Mindebből a korabeli olvasóközönség talán láthatta, hogy a fejedelem a sok kudarc után sem hagyott fel útkereséssel, most éppen a nyugati hatalmak szövetségét keresi.

Amilyen *in medias res* kezdéssel indult a tudósítás a fejedelem tevékenységéről, olyan hirtelenséggel marad is abba: életének utolsó két évéből nem maradt fenn hírlevél formájában megjelenő tudósítás. Érdekes módon haláláról sem számol be külön kiadvány, pedig ha belegondolunk, hogy a mérgezés gyanúja is felmerült, érthetetlen, hogy miért szalasztotta el a sajtó egy ilyen szenzációízű hír közlését.⁹⁰

Ha életében már nem is, de halálát követően még kétszer is találkozhatunk nevével: egy 1630-as beszámolóban⁹¹ arról olvashatunk, hogy Bethlen Gábor még nincs eltemetve⁹², de temetéséről sajnos nem maradt fenn semmilyen tudósítás.⁹³

Egy 1632-es tudósítás pedig Rákóczit egy, a császár földjére történt betörése kapcsán⁹⁴ a „nagyhatalmú (...) Bethlen Gábor testvéré”-nek nevezi. A hír valószínűleg valamilyen téves információ alapján alapult, de elképzelhető,

88 Röpl. 556. (RMK III. 1405.) „*Friedensschluss / So widerumb auffz newe / zwischen der Röm. Khay: auch zu Hungarn / vnd Böheimb Königl: Maj [Ferdinand II.] Vnserem allergedenigsten / Herrn etc. Vnd Bethlen Gabor Fürsten in Siebenbürgen / vermittels deren von beeden Theilen abgeordneten an- / sehenlichen vollmächtigen Herren Commissarien vnd / gesandten nach laut inbegriffener Articul verunchnen / Monat Decembris in der Königlischen Hauptstadt / Pressburg in Vngern abgehandelt / vnd auffgerichtet wor- / den.*” Másik kiadása azonos címmel: NÉMETH H. 598.

89 NÉMETH H. 244. „...vnd anderer Sendschreiben Nach newlich fürgangner Meerschlacht”

90 Könnyen előfordulhat persze, hogy volt ilyen beszámoló, csak nem maradt fenn az utókoraknak.

91 NÉMETH H. 2120 „*Vngerscher vnd Siebenbürgischer Zustand, Das ist Eigentliches vnd glaubwürdiger Bericht, wusmassen sich die in ober Vngern vnd Siebenbürgen Kayserlicher Mayestaet vnderworfenen, sich wider den Türcken praesentirt vnd die Catholische Religion angenommen. Nachgedruckt zu Augsburg, durch Andream Aeperger auf vnser lieben Frawen Thor. Anno MDCXXX.*”

92 Mivel a fejedelemet január 25-én temették el, így a forrásnak ezt megelőzően kellett születnie.

93 Ld. ehhez: TÓTH, 1997.

94 App. H. 824.

hogy a szerző csak a mindkettőjükre jellemző Habsburg-ellenességük miatt lát(tat)ott kettőjük között „rokonságot”.

Igaz, hogy a hírlevelek csak időszakonként, rendszertelenül megjelenő kiadványok voltak, ám ha a korabeli nyilvánosság csak ezekből a hírforrásokból tájékozódott (volna), akkor is rendkívül sokféle információhoz juthatott Bethlen Gáborral kapcsolatban. Értesülhetett hadjáratairól, seregeinek mozgásáról, pusztításairól, sikereiről, olvashatott tőle származó, vagy hozzá írott levelet, megtudhatta hogy kikkel folytatott diplomáciai tárgyalásokat, milyen pompával zajlott királlyá választása, esküvője stb.

A történet így azonban túlságosan kerek, hiszen a Bethlen Gáborral kapcsolatos hírlevelek szórtan jelentek meg Európában: vagyis nem egy városban (sőt, egy városban sem) jelent meg az összes. Az, hogy adott példány melyik városban látott napvilágot, csak nehezen állapítható meg, hiszen a legtöbb hírlevélen nincs feltüntetve a nyomtatás helye: egyrészt mivel az ilyen olcsó, tömegárúnak számító termék esetében talán a kiadó sem ragaszkodott feltétlenül ahhoz, hogy feltüntesse azon a nevét, másrészt, ha a beszámoló elfogult, vagy kevésbé hiteles volt, talán még inkább jobbnak látták, ha a kiadvány anonim módon jelenik meg.

A helységnevüket feltüntető (fennmaradt) kiadványok alapján azonban felvázolható, hogy melyik város, Európának melyik része hallhatta a legtöbb információt Bethlen Gábor felől⁹⁵. A térképen egyértelműen kiemelkedik, hogy a legtöbb ilyen hírlevelet Prágában és Augsburgban nyomtatták, ezek után tekintélyesen elmaradva jön csak számításba Frankfurt és München. Ha azt vizsgáljuk, hogy milyen jellegű információknál tüntették fel a kiadót, azt láthatjuk, hogy a viszonylag semleges, tárgyilagos híreknél (béke, császári határozat, hadi jelentés stb. közlésekor) szinte minden esetben, a Bethlen törököségét hangsúlyozó kiadványok esetében viszont már sokkal ritkábban. Azon elenyésző számú hírlevél, amely Bethlen pártját fogja, minden esetben nyomtatási hely nélkül látott napvilágot. Ez is bizonyíthatja, hogy egy császár ellen lázadó, törökökkel paktáló fejedelem mellett kiállni, elítélendő, veszélyes vállalkozás lehetett.

Mivel Augsburg és Prága tűnik Bethlen Gáborral kapcsolatban a legjobban informálnak, itt van lehetőség arra, hogy a megjelent híreket témájuk szempontjából is megvizsgáljuk. Szembetűnő, hogy mindkét város inkább a neki „kedves” híreket adta közre.

A prágaiak Bethlenhez fűzött reményteli várakozásait fejezi ki, hogy a fejedelem 1619-es első hadjárataról három különböző kiadványt is nyomtattak,

95 Ld. Mellékletek I.

de megjelentették Bethlen királlyá választásának, illetve Brandenburgi Katalinnal ült esküvőjének leírását, valamint az 1627-es békekötést is. Csupa olyan hír tehát, amelyben a fejedelem mint a protestánsok megmentője, mint pompában tündöklő úr, vagy esetleg semleges egy béke aláírója jelenik meg.

Augsburgban látott napvilágot ezzel szemben szinte az összes olyan irat, amely valamilyen úton-módon a törökhöz kapcsolja Bethlent: a Hasszán illetve Szkender basákhoz írott levele két kiadásban is megjelent, de itt nyomtatták a tatár fejedelemnek írott állítólagos levelét is. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a *Des Türkischen Kayzers Hülf*f kezdetű kiadvány nyomtatási helyét a Bethlen kezében lévő Pozsony helyett, nem Prágában⁹⁶, hanem inkább Augsburgban lehetne megjelölni.

A hírlevelek időbeni megoszlásának vizsgálatából⁹⁷ több érdekes következtetést is levonhatunk. A hírek 1619-ben hirtelen, nagy mennyiségben indulnak, előtte semmilyen tudósítás nem érkezik Bethlen Gábor felől, ami azt bizonyítja, hogy Erdély, és vele együtt a fejedelem személye és tevékenysége csak a nemzetközi politikába való bekapcsolódása révén vált hírértékűvé. Az, hogy Bethlen további tevékenysége miatt nem kapott ekkora nyilvánosságot, teljesen egyértelmű: a Birodalmat érintő nagy háború hadszíntere áthelyeződött, a másik két hadjárat, még a mindig fenyegető török segítség mellett is, már csak magánakciónak számított, és az elsőnél önmagában is jóval jelenték-
telenebb.

Az 1618–22 közötti hírek magas számát nem egyszerűen csak egy a Habsburg Birodalmat érzékenyen érintő háborúba történő beavatkozás indokolja, hanem leginkább talán az, hogy a császár ellenében, egy kisebbségben lévő vallás mellett és a „kereszténység ellenségének” (vagyis egy európai szemmel mindenféleképpen elítélendő erő) támogatását élvezve indult a hadjárat.

A hírlevelekben szereplő hírek Bethlen Gáborral kapcsolatban igen bő információforrást jelentettek, de semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezek a kiadványok tucatjával megjelenő, kevésbé értékes, sokszor kétes eredetű értesüléseket közlő és nem utolsósorban időszakonként megjelenő hírszolgáltatók voltak. A továbbiakban arra keresem a választ, hogy vajon a rendszeres információkat nyújtó vásári kiadványok (melyek köztudottan gyakran a hírlevelekből szemezgetve szedték össze értesüléseiket) milyen híreket közöltek Bethlen Gáborral kapcsolatban, milyen mennyiségben és a hírlevelekhez képest mennyiben eltérő módon?

96 Ld. ehhez: 52. jegyzet

97 Ld. Mellékletek II./a

IV. Bethlen Gábor a félévente megjelenő vásári kiadványok tükrében

Bethlen Gábor fejedelemsége idején (1613–1629) német nyelvterületen hét különböző városban jelentek meg vásári kiadványok: Kölnben (1583 óta), Frankfurt am Mainban (1591 óta), Erfurtban (1595 óta), Magdeburgban (1599 óta), Lipcsében (1605 óta), Heidelbergben (1618 és 1621 között) és Aschaffenburgban (1627 és 1629 között). Kölnben és Frankfurtban több kiadványt is közreadtak párhuzamosan. Az 1613 és 1629 között hosszabb-rövidebb ideig tevékenykedő tizenhat vásárikiadvány-szerkesztő közül Jacobus Francus, Sigismund Latomus, Theodorus Meurer és Gregorius Wintermonat neve tűnik a legmeghatározóbbnak.⁹⁸

Sigismund Latomus *Relationis Historicae Semestralis Continuatio*⁹⁹ című kiadványának 1618 és 1626 közötti számai hiány nélkül fennmaradtak, a korábbi időszakra pedig főleg a *Jacobi Franci Historicae Relationis Continuatio*¹⁰⁰, illetve Gregorius Wintermonat *Continuatio I.-II.- ...XXX*¹⁰¹ című kiadványa nyújt értékes információkat.

98 BENDER, 1994.

99 Teljes címe (mindig a megjelenés aktuális idejének alkalmazásával): „Relationis Historicae Semestralis Continuatio, Jacobi Franci Historische Beschreibung aller denckwürdigen Historien / so sich hin vnd wider in Europa / in hoch vnd nider Teutschland / auch in Frankreich / Schott- vnd Engeland 6 Hispanien / Hungarn / Polen / Sibenbürgen / Wallachey / Moldaw / Türckey / tc. hierzwischen nechstverschienener Franckfurter Fastenmess biß auff Herbstmessz dieses 1620. Jahrs verlauffen vnd zugetragen. Auß überschickten glaubwürdigen Schrifften vnd eygenen Erfahrung / beneben atlich Kupferstücken / Durch Sigismundum Latomum, alas Meurer, Francum, verlegt vnd continuirt. Gedruckt zu Franckfurt am Mayn / im Jahr Christi / M DC XX.”

100 Teljes címe (mindig a megjelenés aktuális idejének/ számának alkalmazásával): „Jacobi Franci Historicae Relationis Continuatio, Vigesima Sexta. Warhafftige Beschreibung aller fürnembsten gedenckwürdigen Historien / so sich fast teglichen in Europa, Asia, Africa vnd America ... zugetragen: Auffß beste colligirt von verschienener Franckfurter Herbstmesse / biß auff vorstehende Franckfurter Fastenmesse dieses 1614. Jahrs/ Alles zum theil auß eigener Erfahrung/ theils auß vberschickten glaubwürdigen Schrifften von tage zu tage verfasset vnd continuiret/ durch Iacobvm Framen.”

101 Teljes címe (mindig a megjelenés aktuális idejének illetve az ehhez igazodó római szám alkalmazásával): „Continuatio I. Der Zehenjährigen Historischen Relation. Das ist: Warhafftige Beschreibung aller gedenckwürdigen Historien / Handlungen vnd Geschichten / so seithero des nechst verschienenenen Leipziger Newen Jahrmarckts / vnd etwas zuvorn / biß vff jtzige Ostermesse beyderseits dieses 1619. Jahres / sich hin vnd wieder in der Welt / sonderlich aber im heiligen Römischen Reich vnd in dem Königreich Böhmen / bey neulich entstandenen Kriegswesen begeben vnd zugetragen haben.“

Ezek a beszámolóok a nagy tömegeket vonzó „Herbst-“ (őszi) és „Fastenmessé“-k (böjti [értsd tavaszi] vásár) alkalmával jelentek meg és az ezek között eltelt néhány hónap eseményeit foglalták össze.¹⁰²

A vizsgált nyomtatványok között a legkorábbi utalást Bethlen Gáborra a *Theodori Meurer Relationis Historicae Continuatio*¹⁰³ 1614-es őszi kiadása tartalmazta. Ez azonban nem Bethlen fejedelemsé válassztását tudatja, mint ahogy azt első fontos információként várhatnánk, hanem a török császárnak a magyar rendeket (Portája és Bethlen Gábor felé való) engedelmességre intő (február 3-án kelt) írásáról ad számot. A hír azonban, ha közvetetten is, de tudatja, hogy ki és „miféle” Erdély új fejedelme:

*Miután Erdély elfoglalása és Bethlen Gábor török általi beiktatása után / számos esemény zajlott ugyanazon tartományban...*¹⁰⁴

A török szultán ebben az írásban mindenekelőtt feltétlen engedelmisséget kér a rendektől a fejedelem felé, s teszi mindezt a következő indoklással:

*Imént emlegetett Gábor azonban / amikor is Fényességes Portánk elé járult / és lábaink előtt megalázkodott / leghatalmasabb parancsunk által őt a fejedelemségre méltónak találtuk / ezen okból / ti mindannyian engedelmeskedjétek / vessétek alá magatokat neki / hallgassatok szavára / és kövessétek tanácsait...*¹⁰⁵

102 Az egyszerűség kedvéért a címekben szereplő módszer (a két vásár megnevezésével történő besorolás) helyett a rövidebb „tavaszi kiadvány”, illetve „őszi kiadvány” megnevezéseket fogom használni.

103 HAB Xb 6254. „Theodori Meurers Relationis Historicae, Oder Warhafftige Beschreibung aller Fürneme vnd gedencckwürdigen Historien / so sich hin vnd wider in Europa / in hoch vnd nider Teutschland / auch in Franckreich / Schotte- vnd Engelland / Hispanien / Hungarn / Polen / Siebenbürgen / Wallachey / Moldaw / Türcken / tc. etwas zuvor vnd hierzwischen nechst verschienener Franckfurter Fastenmessz biß auff diese Herbstmessz dieses 1614. Jahrs / verlauffen vnd zugetragen. (...) Mit etlich schönem Kupfferstücken vor Augen gestellt / vnd verlegt durch Sigismundum Latomum. Gedruckt im Jahr nach Christi Geburt / M.DCXIV.”

104 „Demnach nach eroberung Siebenbürgen vnd Einsetzung deß Bethlehem Gabors vom Türcken / etliche factiones in selbiger Proviantz sich erzeuget...”

105 „Obbemelter Gabor aber / als er an unserer Durchl. Porten kommen / vnd sich zu vnsern Füßen gedemüthigt / haben wir ju durch unsere großmächtigste Befehl deß Fürstenthumbs toirdig geacht / zu diesem ende / daß jhr sämtlich ihm entgegen zicket / euch unterwerffet / seinen Wortengehorche / vnd seinen Rätthen folget / (...) damit ihr in vnserm hellen Tag stiller vnd friedlicher Ruhe pflegen könnet...”

A levelet semmilyen befolyásoló szándékú kommentár nem követi, mindössze csak még egy röpke érdekesség, miszerint a török, – hogy szavának hangsúlyt adjon –, sok hivatalnok és bíró háza elé egy lándzsát ásatott, figyelmeztetésképpen, hogy erre lesznek felhúзва azok, akik nem követik az új fejedelem parancsait.

Bethlen Gáborral kapcsolatos hír legközelebb csak öt évvel később, a *Relationis Historicae Semestralis* 1619. őszi számában¹⁰⁶ jelent meg, immár az első hadjáratral kapcsolatban. A *További események Morva-és Csehországban* cím alatti röpke beszámoló egy Felső-Magyarországról és Erdélyből Prágába érkező küldöttre hivatkozva mindössze annyit ír, hogy Bethlen 40.000 emberrel elindult, a sereg egyik felét a csehek megsegítésére küldi, másik felével saját elképzéléseinek akar érvényt szerezni.

A következő év tavaszi kiadványa¹⁰⁷ már annál részletesebben, hét hosszabb-rövidebb hír keretében tudósít Bethlen ügyei felől. Folyamatosan beszámol a fejedelem magyarországi előrenyomulásáról és várfoglalásairól, említi Bécs felszabadulását, közli a cseh rendek felé írott levelét, majd szövetségüket, végül pedig a császárral kötött januári fegyverszünet pontjait.

Az 1620-as őszi kiadvány¹⁰⁸ az április 25-én a morvák, csehek, magyarok, sziléziaiak és alsó- és felső-lausitziai között létrejött szövetséget, Bethlen Gábor és tekintélyes kíséretének a besztecebányai országgyűlésre történő megérkezését, illetve királlyá választását tartotta említésre méltó eseménynek. A beszámolók általában rövidek, lényegre törők, legtöbbször csak néhány sorosak, nélkülözve a kommentárokat és befolyásoló jellegű megnyilvánulásokat, nem is hasonlítva ebben a hírlevelek olykor terjengős elbeszéléseire.

A magyarok dúlásai, fosztogatásai mellett, amelyek állandó témát jelentettek szinte minden hadjárat alkalmával, 1621 tavaszán¹⁰⁹ a frankfurti vásárra kilátogatók olvashatták Bethlen szövetségeseinek írott levelét, a császár nyilatkozatát, melyben semmisnek tekinti annak királlyá választását¹¹⁰, de megtudhatták azt is, hogy Bethlen Gábor „felbujtására” Vácot is török kézre adták a magyarok; ősszel¹¹¹ pedig Szécsy György és Rhédey Ferenc Bethlentől való elpártolásáról, Érsekújvár és Pozsony elfoglalásáról értesülhettek, de olvashatták Bethlen tatár kánhoz írt levelét is.

106 HAB M: Ge 482 (23).

107 HAB M: Ge 482 (28)

108 HAB M: Ge 482 (25)

109 HAB M: Ge 482 (30)

110 Edictal Cassation... RMK III. 1284, 1320, 1324

111 HAB M: Ge 482 (29)

1622-ben¹¹² a magyar seregek Morvaországba való betörése és a nikolsburgi béke képezték a Bethlent érintő tudósítások középpontját. Ezt követően olyanira nem volt „téma” Erdély, hogy a legközelebbi hír csak az 1623-as őszi kiadványban¹¹³ szerepel. *Bethlen Gábor a töröknél és a barbároknál keres segítséget*¹¹⁴ címszó alatt a következő hírt adták közre:

*Mostanság több helyről is hallani lehet / hogy az öreg Thurn gróf / Bethlen Gábor követeként a török portán / az első vezérnek tiszteletként jutatott 50 000 tallérral / annyit elért / hogy állítólag mindenféle segítséget / különösen a tatár kán fiát 80 000 emberrel / küldenek neki / viszont Bethlen állítólag évente 40 000 tallér adót és öt város átengedését ígérte a török császárnak.*¹¹⁵

A hír teljes képtelenségnek tűnik, annak ellenére, hogy a szöveg szerint „több helyről is hallani lehet”. Ez valószínűleg csak a hitelesség alátámasztását szolgálta.

1624 tavaszán¹¹⁶ második hadjárata nyomán Bethlen újra a figyelem előterébe kerül: néhány Pfalzi Frigyesztől érkezett levél mellett azt is olvashatta a közönség, hogy Bethlen Gábor, „a török vazallusa” ismét várakat foglal és a magyar koronára fáj a foga, de a császár már készülődik ellene. Ősszel¹¹⁷ már az erdélyi követek császári audienciájáról és a béke megkötéséről szóltak a hírek.

A következő év első felének csendje után¹¹⁸ ősszel felröppent egy négysoros hír, miszerint Bethlen Gábor 40 000 emberrel vonul, a császáriak most próbálják felderíteni szándékát. Az információ nyilvánvalóan téves volt, a továbbiakban nem is került kifejtésre.

1626 tavaszán¹¹⁹ a soproni országgyűlés, Esterházy nádorrá választása és az újonnan magyar királlyá választott Ferdinándnak és apjának küldött jókíván-

112 HAB M: Ge 482 (32) illetve M: Ge 482 (31)

113 HAB M: Ge 482 (35)

114 „...Bethlehem Gabor sucht Hülf bey dem Türcken und Barbaris”

115 „Dieser zeit ist von unterschiedlichen Orthen erschollen / daß der alte Graff von Thurn / als deß Bethlehem Gabor nach der Türkischen Pforten Abgesandter / durch 50 000. Thaler dem Primo Vezier zur Verehrung / so viel erhalten / daß ihme alle mögliche Hülf / sonderlich deß Tartarhans Sohn mit 80000. Mann / sollte zugeschickt werden / hingegen solt der Bethlehem dem Türckischen Keyser jährlich 40 000 Thaler Tribut und 5. Vngarische Stätt einzuräumen versprochen haben.“

116 HAB M: Ge 482 (37)

117 HAB Xb 3565 (1)

118 HAB M: Ge 482 (39)

119 HAB Xb 6256

ságok mellett Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin esküvője volt a központi téma. Először csak egy nyolcsoros, aztán (valószínűleg mivel bővebb információhoz jutottak) még három másik tudósítás is megjelent ezzel kapcsolatban. Ezek is elsősorban az esküvő pompáját hangsúlyozták, de nem nélkülözték az anekdotikus történeteket sem: például hogy *von Schonberg* úr, aki a menyasszonyt kísérte, nem volt hajlandó addig Kassára bevonulni, amíg a török legalább két mérföldre el nem távolodik; ezt azok végül sűrű szitkozódások közepette, Bethlent „kutyának” titulálva meg is tették stb.

Mivel a *Relationis Historicae Semestralis* 1626-os őszi és az 1627-es mindkét kiadványa hiányzik, csak feltételezhető, hogy Bethlen harmadik hadjáratáról is érkezett valamilyen tudósítás. Úgy tűnik azonban, hogy az európai diplomácia, ha szeme sarkából is, de még 1628-ban is figyelemmel kísérte Bethlen tevékenységét, hiszen tavasszal¹²⁰ a következő hír látott napvilágot:

Miután Bethlen Gábor nemrég tért vissza az Ottomán Portától / és ott komoly segítséget kérvényezett / illetve az erdélyieket is háborúra készíti / hogy aztán ez bekövetkezik-e / a jövőben fog kiderülni...¹²¹

Ha voltak is ilyen tervei Bethlen Gábornak, megvalósításukra már nem került sor. Az, hogy a vásári kiadványokban a fejedelem politikai, diplomáciai és kulturális tevékenysége mellett halála is érdeklődésre számot tartó hírnek számított, azt a kölni *Newer Vnpartheyscher Postreutter* 1629-es őszi kiadása¹²² bizonyítja:

Bár sokat hallani manapság / hogy Magyarországon a helyzet igen zavarosan áll / és hogy Bethlen Gábor Erdély fejedelme sok ezer embert toborzott / mindenesetre ez idáig minden csendes és nyugodt. Bár a fejedelem súlyos betegségbe esett / miszerint halottnak is mondták / és néhány szolgáját gyanúsítják / hogy állítólag ők mérgezték meg / ez

120 HAB Xb 6257

121 „Nachdem Bethlehem Gabor kurtz verwicheuer Zeit widerumb zurück von der Ottomanischen Pforten kommen / vnd alda starcke Hilff sollicitiret / als werden durch ihn Sibenbürger starcke Praeparatoria zum Krieg gemacht / ob dann solches erfolgen werde / wird künfftige Zeit offenbaren...”

122 HAB 202. 63 Quodl (3). Teljes címe: „*Newer Vnpartheyscher Teutscher Qeler Nunciatus oder Glaubwürdige Erzählung aller Fürnemen vngedenckwürdigen Historien / so sich hin vnd wider in Europa / in Hoch – vnd Nider Teutschlandt / auch Franckreich / Engelland / Italien / Hispanien / Hungarn / Böheimb / Polen / Siebenbürgen / Wallachey / Preussen / Schwoeden / Türcken / tc. von der Fasten- biß auff diese gegenwertige Herbstneiß 1629. Jahrs / zuge tragen vnd verlauffen haben. Gedruckt zu Cölln / Bey Peter von Brachel / unter der gülden Wagen M DC XXIX.*”

azonban vaklármának bizonyult. Közben ez a fejedelem Kolozsváron fő iskolát állított fel és német földről sok tanult embert hívott meg.¹²³

A fejedelem halálával kapcsolatos értesülés mégsem bizonyult vaklármának, hiszen Bethlen 1629. november 25-én valóban elhunyt. Erről viszont az őszi vásár alkalmával, amelyet általában szeptember–október körül rendeztek meg, nem tudhattak, ezért is furcsa, hogy mégis ennyire „előre” és ilyen pontos adatokat tudtak a fejedelem haláláról és annak körülményeiről. Elképzelhető, hogy más forrásból már értesültek a fejedelem hosszas betegeskedéséről, a mérgezést pedig, mely egy fejedelem esetében minden további nélkül „megeshet”, csak – mint érdeklődést keltő hírt – felröppentették.

A „kolozsvári fő iskola” felállításáról szóló hír valószínűleg az (1627–28-ban) Gyulafehérváron épített fejedelmi akadémiára vonatkozik, ahová többek között Opitz Márton is meghívást kapott¹²⁴, amiről német nyelvterületen is tudomást szerezhettek. Az viszont szembetűnő, hogy a külpolitikai tevékenység mellett a fejedelem ilyen kultúra teremtő tevékenysége is ismert és közzétett információ volt külföldön.

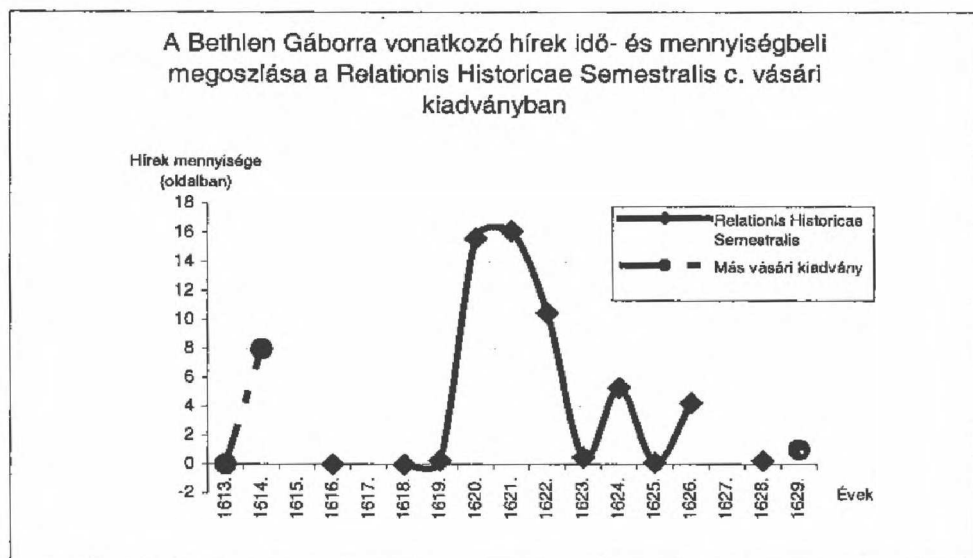
Összességében elmondható, hogy a vásári kiadványok, akárcsak a hírlevelek, igyekeztek Bethlen Gábor szinte minden fontosabb tevékenységéről beszámolni. Hadjáratai, békekötései, levelei éppúgy helyet kaptak, mint a királlyá választásáról vagy esküvőjéről szóló híradások. A félévente megjelenő kiadványban természetesen a hírek sokkal rövidebbek, lényegretörők, kevésbé jellemző rájuk a hírlevelekből ismert terjengősség, hiszen a szerkesztőknek a kontinens számos pontjáról befutó információinak kellett helyet biztosítaniuk. Ha valaki azonban rendszeresen kilátogatott a félévente tartott vásárra és mindig megvette az aktuális kiadványt, viszonylag jól tájékozódhatott afelől, hogy Magyarország, Erdély és Bethlen Gábor körül éppen hogy áll a helyzet.

Mivel a vásári kiadványokban a Bethlen Gáborral kapcsolatos hírek kronologikus tekintetben viszonylag folyamatosan nyomon követhetőek, ezért ér-

123 „Ob man wol dieser zeit viel gesagt / daß die Sachen in Vngarn sehr verwirret stünden / vnd daß Bethlehem Gabor Fürst in Sibenbürgen viel tausent Mann werben ließ / ist doch alles bißhero still vnd ruhig blieben. Hochgemelter Fürst zwar was in ein schwere Kranckheit gefallen / also daß er todt gesagt war / vnd beschuldiget man etliche seiner Diener / als ob sie ihm Gifft sollen beygebracht haben / ist aber solches geschrey falsch gewesen. Inmittelst hat Hochgemelter Fürst zu Clausenburg ein hohe Schul auffrichten vnd auß Teutschlandt viel gelährten Männer dazzu berufen lassen.”

124 Ld. ehhez: JAKAB, 1909; HERMANN, 1876.; GRAGGER, 1926. 313–320.

demeknek tűnhet – a hírlevelekhez hasonlóan – feltérképezni azok idő- és mennyiségbeli megoszlását.¹²⁵

II/b. ábra

Ha összevetjük a nyomtatott hírlevelek és a vásári kiadványok híreire vonatkozó diagrammokat, az alapvető hasonlóság szembevetőd. Ez bizonyítja azt, hogy a hírlevelek információiból felvázolt görbe attól, hogy valószínűleg nagy számú megsemmisült példányt nélkülöz, arányaiban helyes képet mutat. A hírek száma itt is jobbra a három hadjárat, illetve azok súlyának függvényében változik: az első kapcsán szintén lényegesen több információt közölve.

Különbség mutatkozik azonban abban, hogy a vásári kiadványok egy erdélyi fejedelem körüli eseményeket hadjárat nélkül is, önmagában, pusztán csak a törökkel való kapcsolata révén is közlésre érdemes hírnek tartották, hiszen már 1614-ben, sőt még 1629-ben is tudósítottak felőle. Nem kellett tehát feltétlenül egy Habsburg-ellenes megmozdulás ahhoz, hogy Bethlen megjelenjen a nyomtatványok hasábjain. Ez bizonyítja, hogy ezek a kiadványok valamilyen kiegyensúlyozottabb, kevésbé esemény- és szenzációfüggő tájékoztatásra törekedtek, bár korántsem érték utol ilyen tekintetben a korabeli hetilapok szintjét. Persze célkitűzésük, feladatuk sem ebben rejlett elsődlegesen...

¹²⁵ Ld. ehhez: II./b. ábra

A harmincéves háború alatt a Német-római Birodalom területén működő tájékoztatási rendszer addig soha nem látott fejlettségi szintre emelkedve ontotta magából a közönség híréhségét kiszolgáló (illetve kihasználó) különböző célzatú (olcsó, gyors, hiteles vagy rendszeres tájékoztatást nyújtó vagy akár propagandisztikus) sajtótermékeket.

A Birodalomhoz való földrajzi közelség és közvetlen kötődése, a törökhöz fűződő kapcsolatai, illetve Bethlen Gábor európai politikába való bekapcsolódása révén Magyarország ebben az időszakban különösen nagy figyelmet kapott a korabeli hírekben. Bethlen nagy célok felé törő, a két szomszédos nagyhatalom között egyensúlyozva kétszínűnek tűnő, olykor a kor normarendszerét sértő politikája még inkább magára vonta a hírszerkesztők figyelmét. Ennek eredményeképpen a fejedelem tevékenysége a korabeli híralapú sajtóműfajokban folyamatosan nyomon követhető.

Az olcsó, gyors, tényyszerűsége törekvő néhány oldalas nyomtatott hírlevelekből sokféle információhoz juthatott a korabeli olvasó: értesülhetett a fejedelem hadjáratairól, seregeinek mozgásáról, pusztításairól, sikereiről, nagy számban olvashatott tőle származó, vagy hozzá írott leveleket, megtudhatta, hogy kikkel folytatott diplomáciai tárgyalásokat, de azt is, hogy milyen pompával zajlott királyné választása vagy esküvője.

A nagy számban fennmaradt hírlevelek Bethlen Gáborra vonatkozó információinak idő- és mennyiségbeli megoszlása azt mutatja, hogy a fejedelem a prágai események kapcsán kirobbanó császárellenes küzdelmei révén vált hírértékűvé, hadjáratai előtt illetve után nincs felőle tájékoztatás. Így nem véletlen az sem, hogy kiadási helyüket tekintve Prágában, illetve az erős császári befolyás alatt álló Augsburgban látott napvilágot kimagaslóan a legtöbb, Bethlennel kapcsolatos hírlevél.

A félévente megjelenő, a világ félévnyi eseményeit több rövid cikkben összefoglaló vaskosabb vásári kiadványok, amelyek gyakran a hírlevelekből szemezgetve szedték össze értesüléseiket, már valamivel kiegyensúlyozottabb tájékoztatást nyújtottak. Ezt bizonyítja, hogy még jóval a háború kitörése előtt, 1614-ben, és jóval az utolsó hadjárat után, 1629-ben is tájékoztattak a fejedelem felől, ami már nemcsak annak politikai, diplomáciai vagy reprezentatív ügyeire korlátozódott, hiszen tájékoztattak a gyulafehérvári akadémia megalapításáról, de Bethlen közelgő haláláról is.

Ennek a két, viszonylagos elfogulatlanságra és tényyszerűsége törekvő híralapú sajtóműfajnak a vizsgálata lehetővé tette, hogy a Bethlen Gáborról és tevékenységéről a nemzetközi hírolvasó közönség előtt kibontakozó kép alap-

vonásait megismerjük, vagyis feltérképezhetjük azokat a fontosabb információkat, amelyeket egy német nyelven olvasó európai ember a 17. században Bethlen Gábor felől hallhatott. Egy kortárs szeme előtt kirajzolódó teljesebb Bethlen-kép felállításához azonban elengedhetetlenül szükséges lenne a propagandisztikus röplapok, illetve a rendszeresen nagy számú, megbízható értesülésekkel szolgáló hetilapok vizsgálata is.

A felhasznált irodalom jegyzéke

ADRIANS

- 1999 ADRIANS, Frauke: *Journalismus im Dreißigjährigen Krieg. Kommentierung und „Parteilichkeit“ in Zeitungen des 17. Jahrhunderts*. Konstanz, 1999. (UVK Medien)

BEHRINGER

- 1999 BEHRINGER, Wolfgang: Veränderung der Raum-Zeit-Relation. Zur Bedeutung des Zeitungs- und Nachrichtenwesens während der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. - In: *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*. Hrsg. v. Benigna VON KRUSENSTJERN und Hans MEDICK in Zusammenarbeit mit Patrice VEIT. Göttingen, 1999.

BELLER

- 1940 BELLER, Elmer: *Propaganda in Germany during the Thirty Years War*. Princeton, 1940.

BENDA

- 1980 BENDA Kálmán: Bethlen Gábor és a magyar művelődés. – In: *Tiszatáj*, 10. (1980) 65–75.

BENDER

- 1987 BENDER, Klaus: Die deutschen Meßrelationen von ihren Anfängen bis zur Ende des Dreißigjährigen Krieges. Ein Forschungsvorhaben. In: *Presse und Geschichte II. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung*. Hrsg. V. Elger BLÜHM u. Hartwig GEBHARDT. München, 1987. 61-70. (*Deutsche Presseforschung*, 26)

BENDER

- 1994 BENDER, Klaus: *Relationis Historicae. Ein Bestandsverzeichnis der deutschen Meßrelationen von 1583 bis 1648*. Berlin, 1994. (Beiträge zur Kommunikationsgeschichte, Bd. 2.)

BITSKEY

- 1980 BITSKEY István: Bethlen Gábor és a magyar művelődés. – In: *Alföld* 11. (1980) 57–61.

BOGEL–BLÜHM

- 1985 BOGEL, Else–BLÜHM, Elger: *Die deutschen Zeitungen des 17. Jahrhunderts. Ein Bestandsverzeichnis mit historischen und bibliographischen Angaben I-II*. München, 1985. (Studien zur Publizistik, Bremer Reihe 17)

BOLLINGER

- 1999 BOLLINGER, Ernst: *Pressegeschichte I. 1500-1800. Das Zeitalter der allmächtigen Zensur*. Schweiz, 1999.

DEPNER

- 1938 DEPNER, Maja: *Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg*. [Leipzig], 1938.

G. ETÉNYI

- 2003 G. ETÉNYI Nóra: *Hadszíntér és nyitvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Budapest, 2003.

GEBAUER

- 1892 GEBAUER, Johannes: *Die Publizistik über den Böhmischen Aufstand von 1618*. Halle, 1892. (Hallesche Abhandlungen zur neueren Geschichte, Heft XXIX)

GÖRAN

- 1960 GÖRAN, Rystad: *Kriegsnachrichten und Propaganda während des Dreißigjährigen Krieges. Die Schlacht Nördlingen in den gleichzeitigen, gedruckten Kriegsberichten*. Lund, 1960.

GRAGGER

- 1926 GRAGGER, Robert: Martin Opitz und Sibenburg. In: *Ungarische Jahrbücher*, 6. (1926) 313–320.

GRÜNBAUM

- 1878 GRÜNBAUM, Maximilian: *Über die Publizistik des Dreißigjährigen Krieges von 1626–1629*. H.n., 1878.

HARMS – SCHILLING

- 1983 HARMS, Wolfgang – SCHILLING, Michael: Zum illustrierten Flugblatt der Barockzeit. - In: *Illustrierte Flugblätter des Barock. Eine Auswahl*. Hrsg. von Wolfgang HARMS, John Roger PAAS, Michael SCHILLING, Andreas WANG, Tübingen, 1983. (*Deutsche Neudrucke, Reihe Barock*, 30.)

HARMS

- 1992 HARMS, Wolfgang: Feindbilder im illustrierten Flugblatt der frühen Neuzeit. In: *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit*. Hrsg. v. Franz BOSBACH. Köln–Weimar–Wien, 1992. 145–147.

HERMANN

- 1876 HERMANN Antal: *Opitz Márton Erdélyben*. Budapest, 1876.

JAKAB

- 1909 JAKAB Béla: *Opitz Márton a Gyulafehérvári Bethlen iskolánál. A forrásoknak, főképp Opitz iratainak világtálásában*. Pécs, 1909.

KOSZYK

- 1972 KOSZYK, Kurt: *Vorläufer der Massenpresse. Ökonomie und Publizistik zwischen Reformation und Französischer Revolution. Öffentliche Kommunikation im Zeitalter des Feudalismus*. München, 1972.

KÖHLER

- 1976 KÖHLER, Hans Joachim: Die Flugschriften: Versuch der Präzisierung eines geläufigen Begriffs. In: *Festgabe für Ernst Walter Zeeden zum 60. Geburtstag*. Hrsg. von Horst RABE. Münster, 1976.

KÖPECZI

- 1981 KÖPECZI Béla: Bethlen Gábor és állama. In: *Századok* 104. (1981).

MAKKAI

- 1980 *Bethlen Gábor emlékezete*. Szerk. MAKKAI László. Budapest, 1980. 110–111.

MAKKAI

- 1981 MAKKAI László: Bethlen Gábor és az európai művelődés. In: *Századok* 104. (1981) 673–697.

NAGY

- 1969 NAGY László: *Bethlen Gábor a független Magyarországért*. Budapest 1969.
- 1972 NAGY László: *Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban*. Budapest, 1972.
- 1975 NAGY László: *A hajdúk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban*. In: Magyar Történeti Tanulmányok, VIII. Debrecen, KLTE, 1975.
- 1980 NAGY László: Bethlen Gábor a hadvezér. In: *Hadtörténeti Közlemények* 93. (1980) 379–404.
- 1981 NAGY László: Bethlen Gábor művelődéspolitikája. In: *Pedagógiai Szemle* (1981) 250–258.

NÉMETH

- 1987 NÉMETH Csaba: Melyik út vezet Magyarország trónjához? (Bethlen Gábor 1628–29-es keleti terve és annak diplomáciai háttere). In: *Aetas*, 7. (1987). 5–22.

PÉTER

- 1981 PÉTER Katalin: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta. In: *Századok*, 104. (1981) 1028–1060.

RIES

- 1977 RIES, Paul: The Anatomy of a Seventeenth-century Newspaper. In: *Daphnis*, 6. (1977) 171–232.

SCHOTTENLOHER

- 1922 SCHOTTENLOHER, Karl: *Flugblatt und Zeitung. Ein Wegweiser durch das gedruckte Tagesschrifttum*. Bd. 1.: Von den Anfängen bis 1848. Berlin, 1922. (újabb kiadása: Johannes Binkowski: München, 1985)

SCHRÖDER

- 1995 SCHRÖDER, Thomas: *Die ersten Zeitungen. Textgestaltung und Nachrichtenauswahl*. Tübingen, 1995.

STIEVE

- 1881 STIEVE, Felix: Über die ältesten halbjährigen Zeitungen oder Messrelationen und insbesondere über deren Begründer Freiherrn Michael von Aitzing. – In: *Abhandlungen der hist. Kl. der kgl. Bayer. Akad. d. Wiss.*, 16. (1881) 177–265.

SZABÓ

- 1990 SZABÓ Péter: Bethlen Gábor lakadalmara czinalt ekessegek. In: *Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint. Szeged, 1990. 443–449.

SZILÁGYI

- 1867 SZILÁGYI Sándor: Bethlen Gábor utolsó tervei és halála. In: *Budapesti Szemle/Új Folyam* 7. kötet 22. füzet/ (1867).

TAKÁCS

- 1981 TAKÁCS Béla: Bethlen Gábor művelődéspolitikai és mecénási tevékenysége. In: *Theológiai Szemle* (1981) 15–17.

TARNÓC

- 1978 TARNÓC Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Budapest, 1978.

TÓTH

- 1997 TÓTH István György: Bethlen Gábor mókás temetési menete. (Francisci András pálos szerzetes levele 1630-ból). In: *Történelmi Szemle*, 39. (1997).

VÁMOS

- 1981 VÁMOS Éva: *Lássák, ismerjék a világnak minden népei... Magyarországi és magyar vonatkozású röpiratok, újságlapok [1458–1849]*. Magyar Helikon, 1981.

R. VÁRKONYI

- 1981 R. VÁRKONYI Ágnes: „Legnagyobb bölcsesség és eszesség...” Bethlen Gábor és az európai béketárgyalások (1648–1714). In: *Századok* 104. (1981).
- 1988 R. VÁRKONYI Ágnes: Búcsú és emlékezet – A visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben. In: *Keletkutatás*, 1988.

- VITA**
1998 VITA Zsigmond: Bethlen Gábor művelődési politikája. In: *Theológiai Szemle* (1998) 703–713.
- WEBER**
1994 WEBER, Johannes: *Götter-Both Mercurius. Die Urgeschichte der politischen Zeitschrift in Deutschland*. Bremen, 1994.
- WELKE**
1981 WELKE, Martin: Gemeinsame Lektüre und frühe Formen von Gruppenbildungen im 17. und 18. Jahrhundert: Zeitungslesen in Deutschland. In: *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*. Hrsg. von Otto DANN. München, 1981.

A felhasznált források jegyzéke

1. HÍRLEVELEK

a) A *Hubay* katalógus alapján

Röpl. 476.

Antwortschreiben | AN den Fürsten in | Siebenbürgen [Gábor *Bethlen*] von den | löblichen Herren Directorn in | Böhemen abgangen | Den 9. Septemb. 1619. Jahrs. | Auss der Lateinischen in Teutsche Sprache vertiret. | fam e t s z e t | Gedruckt im Jahr wie obstehet.

H..ny..n. 4° 4 lev. Löffler MKSz 1913. 6. Zibr IV. 5280. Hágai kiadása: App II 750

Röpl. 477.

Bethlen, Gábor. EXTRACT. | Eines Relationschrei- | bens Herrn Bethlehem Gabors Für- | sten in Siebenbürgen an den Türcki- | schen Kayser wegen glücklich De- | cupirten König- reichs Hun-garn abgangen. | Im Jahr 1619.

H..ny..n. 4° 4 lev. Szabó K. III. 1271. App. 754. Löffler, MKSz 1913. 3. (Ktr. Jelz. RMK III. 1271)

Röpl. 478.

Bethlen, Gábor. Schreiben | Fürsten GAbriel | *Bethlehem* in Sieben- | bürgen | An die Herren Directorn | dess Königreichs Böhemb. | Aus dem Lateinischen ins Teutsche | vertiret. Gedruckt im Jahr 1619.

H..ny..n. 4° 4 lev.

(4a lev.) „...Geben in vnser Stat Alba Julia, Den 18. Augusti: Anno 1619 ...“, Zibr IV. 5025, 6904. Szabó K. III. 1269. Löffler MKSz 1913. %. App II 743. Holland kiadása: App II 744. (Ktr. Jelz. RMK III. 1269)

Röpl. 479.

Bethlen, Gábor. Copia | Eines Schreibens | So von Bethlehem Ga- | bor dem Fürsten in
 Siebenbürgen auss | *Weissenburg* sub dato den 20 Augusti | dieses ablaufenden Jahrs | An
 die | Herrn Directores dess Königreichs Bö- | heim abgelauffen. | Auss welchem der Auslän-
 dischen vnd | dem Türcken verpflichtete Potentaten affection | vnd fürnemen gegen der
 Christen- | heit zu ersehen. | Auss dem Latein in vser Teutsches durch einen | Philohistorem
 fleissig vbersetzet. Gedruckt im Jahr Christi | 1619.

H. ny. N. 4° 4 lev. Szabó K. III. 1258. MKSz 1926. 151 Zibr IV. 5026. (Kir. Jelz RMK III. 1258)

Röpl. 482.

EXTRACT | Der Vergleichungs- | Articul zwischen dem Türckischen Kay- | ser vnd *Bethlem*
 Gabor Fürsten in Siebenbürgen | wegen Occupirung dess Christlichen Kö- | nigreichs
 Hungarn. | Mit einem EXTRACT | Eines Entschuldigungsschreibens dess | Karakas Mehe-
 met Bassa an denselben Fürsten | in Siebenbürgen. | Anno 1619.

H. ny. N. 4° 4 lev. Szabó K. III. 1270. App H. 753. Lefler MKSz 1913.2 (Kir. Jelz. RMK III 1270)

Röpl. 483.

Hungarischer Trawrbott | Welcher | Dess Königreichs Vn- | garn gefährlichen zustandt, wie
 der Fürst | in Siebenbürgen Bethlehem Gabor mit in sechtzig | tausendt Mann in dasselbe
 eingefallen die vornemb- | sten Vestungen, Städt vnd Päss einnimbt, Auch | wie er sonsten
 darinnen hauset, den Steyermärckern | grosse Forcht einjaget... Gedruckt zu Magdeburg
 durch Johann | Francken Im Jahr M.DC.XIX.

4° 8 lev. App H 755. Lefler MKSz 1913. 1. Zibr IV. 5268.

Röpl. 489.

Regni Hungariae Occupatio. | oder Kurtze Summarische | ...Relation von dem Fürsten in
 Siebenbürgen *Bethlehem* Gabor wie | ihre Fürstliche Durchl: ... dess Königreichs Hungarn
 sich bemächtigt vnd die | Königliche Cron zu *Pressburg* zu seinen Händen bekommen | ...Extract
 auss einer vom Herrn Palatino, [*Forgách*, Sigm.] | im Namen Käys: Mayest: zu dem Francisco
 Redaj [*Rhédey*] | nach Vngarischen Thurna abgesandten Person Relation, | ... Darbey auch
 die waare erzehlung der Dreytägigen | Schlacht vnd Scharmützel bey Wien vorgangen
 ... | Gedruckt zu Prag bey Lorentz Emerich. | Im Jahr Christi 1619.

4° 8 lev. Szabó K. III. 1262. App H 759. Ráth //. Freytag 4873. var. Lefler, MKSz 1913. 4. Zibr IV. 5269; 6909. (Kir. Jelz RMK III. 1262)

Röpl. 490.

Regni Hungariae Occupatio. | oder Kurtze Summarische | ...Relation von dem Fürsten in
 Siebenbürgen *Bethlehem* Gabor wie | ihre Fürstliche Durchl: ... dess Königreichs Hungarn
 sich bemächtigt vnd die | Königliche Cron zu *Pressburg* zu seinen Händen bekom-
 men | ...Extract auss einer vom Herrn Palatino, [*Forgách*, Sigm.] | im Namen Käys: Mayest: zu
 dem Francisco Redaj [*Rhédey*] | nach Vngarischen Thurna abgesandten Person Relation, | ...
 Darbey auch die waare erzehlung der Dreytägigen | Schlacht vnd Scharmützel bey Wien
 vorgangen ... | Gedruckt zu Augsburg bey Michael | Forstern Im Jahr Christi | M.DC.XIX.

4° 8 lev. Szabó K. III. 1238. Bleyer MKSz 1900, 68. (Kir. Jelz. RMK III. 1238)

Röpl. 492.

Vnterschiedliche | Gedenckwürdige Geschichten, Schlachten | vnnnd Scharmützel | So sich in
kurtzer zeit | im Königreich Böhemb vnd Marg- | graffthumb Mähren glaubwürdig bege-
ben vnd zugetragen. | ... Gedruckt zu Prag im Jahr Christi 1619.

Ny. n. 4° 6 lev. (6blev.) Bethlen Gáborról szóló hír

Röpl. 493.

Warhafftige Beschreibung | Wie ihre Königl. May. | *Ferdinandus* zum Römischen König
vnd | künftigen Keyser ist gekrönt | worden. | 16. | fa m e t s z e t | 19. | Item wie die Mähri-
schen Ständ dem Graffen *Tampier* | 1800. Mann abgeschlagen ... Dessgleichen wie der *Beth-*
lehem Gabor Fürst in Sieben- | bürgen mit 40000. Mann im Anzug den Böhmischen Ständen
zu. | Gedruckt zu Franckfurt [a/M.] bey Sigmund Latomo.

4° 8 lev.

Röpl. 502.

Bethlen Gabors Blutfahnen | Welchen derselbige zu Newsol von rohtem Damascket ma-
chen; mit gegenwertigen Figuren vnd Worten mahlen; vnd dem Emerico *Thurczó* als
Landfeinderichen | solenniter überlieffern lassen. | A zászló rézmetszet képe
(21.5×23 cm), a kép alatt két hasábon népének: „Diese Figur allhier zur
frist | Bethlen gabors Blutfahnen ist | ...“

Röpl. 503.

Confoederations Puncten | Zwischen dem König- | reich Hungarn, Böhmen vnd
andern | Incorporisten vnd Insinnirten Lände- | ren so in jtziger *Pressburgi-*
schen | Zusammenkunft be- | schlossen. Auch die ARTICVL | So der Bethlehemb | Gabor im
Namen der Vngarischen | Landstünd dem Käys. Comisso | zugestellt. In diesem 1620.
Jahre. | Gedruckt Im Jahr | M.DC.XX.

Röpl. 504.

Copia / Vertrags / Welchen die Römische | auch zu Hungern vnd Böhmen König- | liche
Mayestet *Ferdinandus* der Ander durch dero hoch- | ansehnliche Herrn Commissarios die
Hochwürdige, Wolgebor- | ne Herrn, Herrn Valētin *Lepes* Ertzbischoffen zu Colotz vnd
Raab | der Cron Hungern Cancellarium vnd Herrn Leonhardt Hefridt | Graffen von
Meggau, Herrn Seifrict Christoff *Prenuern* vnnnd | Herrn Thoma *Nadasti* ihr Key. May. Ge-
heime Rāth vnd | Cammerherrn den 16. Januari dieses | 1620. Jahrs. | An den hoch-
gebornen Herrn Gabriel | Bethlehem, Fürsten in Siebenbürgen vnnnd | Graffen zu Siculer
abgehen vnd beschliessen lassen. | ANNO M.DC.XX.

Röpl. 507.

Dess Türkischen Kayzers Hülff | Dem | Fürsten inn Sieben- | bürgen *Bethlehem* Gabor nun-
mehr | erwöhlten König in Vngarn vnd desselben | Ständen auch den Coenfoederis-
ten | Landen versprochen. | fa m e t s z e t | Gedruckt zu Pressburg Im Jahr | MDCXX.

Röpl. 510.

[Ferdinand II.] Verdeutschte | COPIA, | Des Wider den Gabriel | *Betten*, vnd seine Rebelli-
sche attentata auss- | gangenen Kayser vnnnd Königlichen Cassatori Mandats, | am 10. De-
cembris Ann 1620. | fm. cs. És kir. címer |

Röpl. 513.

Gründlicher vnd warhaffter | Bericht; | Was massen der Durch- | leuchtig Fürst vnd Herr,
Herr Gabriel | Bethlen Fürst in Vngarn vnd Siebenbürgen etc. | zum König in Vngarn er-
wehlet vnd aussge- | ruffen: Dessgleichen Motiven | Warumb dem Marches *Spinola*, etlicher
| Stätt vnd Oerter in der Chur-Pfaltz sich zu | bemächtigen ... gestattet | worden. | Auss
glaubwürdigen Missiven männiglich zur | Nachrichtung an tag gebracht. | Gedruckt im Jahr
nach Christi | Geburt | M.DC.XX.

Röpl. 514.

Gründlicher vnd warhaffter | Bericht; | Was massen der Durch- | leuchtig Fürst vnd Herr,
Herr Gabriel | Bethlen Fürst in Vngarn vnd Siebenbürgen etc. | zum König in Vngarn er-
wehlet vnd aussgeruffen | worden | Auss glaubwürdigen Missiven männiglich
zur | Nachrichtung an tag gebracht. Gedruckt im Jahr nach Christi | Geburt | M.DC.XX.

Röpl. 521/a

Regni Hungariae Occupatio // oder // KURTze Summarische // doch gründtliche Relation
von dem Für- // sten in Siebenbürgen Bethlehem Gabor wie jre Fürst // liche Durchl:
...dess Königreichs Hungarn sich bemächtigt unnd die Königliche // Prag bey Lorentz Em-
merich // Im Jahr Christ 1620.

4° 8 lev (uolsó üres hiányzik)

Röpl. 522.

Schultetus, Abraham. Confoederations | Predigt | Bey Vernewerung weiterer Erklä- | rung
vnd Confirmirung der zwi- | schen den Königreich Hungarn vnd Böhem | vnd beyder
König [*Friedrich I.*] vnd Fürsten [*Gábor Bethlen*] getroffenen | Verbündnuss den 25. | 15. Ap-
rill diesen 1620. | Jahrs in der Schloss- | kirchen zu Prag | gehalten. | Durch | Abraham *Schul-*
tetum. Gedruckt zu Amberg bey | Johann Schönfeld.

É., n. 4° 13 l. Bleyer MKSz 1900. 68. App 11 770.

Röpl. 523/ a

Sechs Unterschiedliche | hochwertige und erhebliche Schreiben | und Bedencken ... IV.
Gründtlicher und wahrhaffter Bericht was massen ..Gabriel Bethlen ..- Gedruckt 1620.

FMz 4265

Röpl. 527.

Türckischer *Bethlehem* | Vnd Mahometischer Gabor | An alle fromme Christliche
vnd | Trewhertzige so wol Hoch als Niederteut | schen zur Warnung an tag geben
vnd | auffskupffer bracht. A népének fölött kép: „Trewhertz Warnung An die gantze werthe
Christenheit das man sich in gegenwertiger zeit | für den einschleichenden Türckischen
Bluthundt wol vorzusehen hat.“ Bethlen Gábor tanácsadó, köztük Batthyány Ferenc élén a
keresztény seregek felé mutat és jelt ad a töröknek a támadásra.

H. é.ny. n. 2° 1 lev. Weller, A. I. 114. 550 Scheible 40, 10. Löffler 83. Drugulin 1421. (Ktr.
jclz.App II 347)

Röpl. 532.

Zehenerley vnterschiedliche Relationes vnd | beschreibungen | Aller Fürnehmbs-
ten | Kriegssachen so sich nit allein in Bö- | heim, *Hungern* vnd *Siebenbürgen* diss.

1620. |Jahrs im Monat Januarij verlossen, sondern auch was |wirtd. |Item was sich mit der
Hungarischen |Krönung Gabriel *Bethlehms* Fürsten in Siebenbürgen begeben vnd fürgelof-
fen ... fametszet |Erstlich gedruckt zu Regenspurg bey Matthias |Müler Anno 1620.

4° 4 lev.

Röpl. 533.

Bethlen, Gábor. Copia | *Bethlehem* Gabors an | Pfaltzgraff *Friederichen*, vermein- | ten König in
Böheimb etc. | Vnd dann | Pfaltzgraff *Friele-* | *nichs* an bemelten *Bethlehem* Gabor | abgangenen
widerantwortlichen | Schreibens. Auss welchen beyderseits Vnchrist- | liche vnd gegen der
Röm: Keys:Mayest: mit Vnwar- | hafften Ehrenschnitzlichen Auflagen verbitterte Gemüther
... zuersehen. | f m . c í m e r | Gedruckt im Jahr 1621.

H. ny. N. 4° 16 l. Szabó K. III. 1337. App H 787. Leffler, MKSz 1913. 18. Bethlen Gábor levele kelt:
„Geben Neutra den 23. April 1621.“ I. Frigyes cseh király levele kelt: „Geben zu Gruenhagen den 23.
Junij 1621.“ (Ktr. Jelz. RMK III: 1337)

Röpl. 535.

Bethlen, Gábor. COPIA | Eines Schreibens | so *Bethlen* Gabor den ersten Apri- | lis Anno
1621. auss Tirnaw an einen Fürsten | der Tartarn bey den Gesandten welche | derselbe bey
jhme ghabt ab- | gehen lassen | Durch | Georgen *Chezij* von Kymavnterwegs | interciptiert, vnd
der Kays. Mayest. | übersandt. Allen Guthertzigen Teutschen Nation zu | Nachrihtung vnd
Erinnerung was hinder | dess *Bethlen* Gabor Caluinischen Geist | stecke, In die Teutsche
Sprach | gebracht. | Gedruckt zu Augspurg bey Sara | Mangin Wittib.

É. N. 4° 4 lev. Szabó K. III. 1317. (Ktr. Jelz. RMK III. 1317)

Röpl. 536.

Bethlen, Gábor. Copia | *Gabriellis* Bethlenii an der Tartarn Fürsten abgangenes | Schreiben,
Auss welchem desselben Bethlehems | meinydig vund recht Türckisches Gemüth ge-
gen | das H. Römisch Reich vnd volgend die gantze Chris- | tenheit vnd wie wenig ehrlich
vnd Christlich | Geblüts derselbin sich habe genug- | samb zusehen etc. | Gedruckt im
Jahr | M.DC.XXI

H. ny. N. 4° 4 lev. Szabó K. III. 1336. (Ktr. Jelz. RMK III. 1336)

Röpl. 538.

Der Röm. Kayserl. | auch zu Hungarn vund Böheimb | Königlichen Majestat [Ferdinand II.]
Resolution. | Denen von den samplichen Vir-ten Ständen Abgesandten ertheilt | in Wien
den 16. Maij 1621. | Sampt angehengter | Copia | Eines Schreibens so Bethlen Gabor | de
ersten Aprilis Anno 1621. auss Tirnaw an | einen Fürsten Tartarn bey den Gesandten | welche
derselbe bex jhm gehabt abgehn lassen. | Durch | Georgen Chezi von Kyma vnderwegs
interci- | piert, vnd der Kays. Mayest. Vbersandt | Allen Guthertzigen Teutschen Nation zu
nachrichtung | ... In die Teutsche Sprach gebracht. | Gedruckt im Jahr 1621.

H. ny. N. 4° 4 lev. Szabó K. III. 1338. Halle 909. (Ktr. Jelz. RMK III. 1338)

Röpl. 539.

Dess Türckischen Kayzers Hülff | Dem | Fürsten inn Sieben- | hürgen *Bethlehem* Gabor nun-
mehr er- | wählten König Vngarn vnd desselben Stän- | den auch den Conföderisten Lan-
den | versprochen. | f a m e t s z e t | Gedruckt zu Pressburg Im Jahr | M.DC.XXI.

Ny. N. 4° 4 lev. Szabó K. II. 421. 1620. évi kiadását ld. 507. sz. A. (Ktr. Jlz. RMK II. 421)

Röpl. 540/a

Drei unterschiedliche Tractätlein. ... Gedruckt im Jahr 1621.

Röpl. 542.

Eygentlicher Abriss dess Scharmützels bey Neuheusel in Hun- | gern da der Käys. Auch zu
Hungern vnd Böheim Königl. Majest. General Feld Obrister | Herr Conte de Bucquoy blie-
ben ist. | Buquoy Érsekújvár ellen vonuló seregeit Bethlen Gábor katonái visszaverik, őt ma-
gát megölik. A kép bal felső sarkában B. medaillonképe, jobbról Érsekújvár látképe (Rézm:
„Hanns Phill. Walch excud.“ 24×14 cm) A kép alatt 2 hasáb szöveg.

H. é. Ny. N. 2° 1 lev. Drugulin 1496 (Ktr. Jelz.App. M. 349)

Röpl. 543.

Extract | Dess Schlesischen Fürstentags Beschluss | ...Item | Copey Schreibens so König *Gab-*
riel [Bethlen] | an die sämptlichen Vngerischen Stände hat | abgehen lassen. Gedruckt im
Jahr | M.DCXXI.

H. é. ny. n. 4° 241 Szabó K. III. 1344.

Bethlen Gábor levele kelt: „Geben in vnsrer Freyen Stadt Posen den sden 16. Novembr. 1620.“
(Ktr. Jelz. RMK III. 1344)

Röpl. 545.

[Ferdinand II.] Der Röm: Kay: Auch | zu Hungern vnd Böheim Königl: Mayest: | Edictal
Cassation der widerrechtlichen... Wahl Gabrieln Betlen | im Königreich Hungern. So
dann | Auffhebung vnd Annulation | Aller zu Pressburg vnd Neuensol bey der selbst gehal-
tenen ...Versamblungen | ergangnen handlungen vnd verab- | schiedungen. | Auss dem La-
tein ... verteutschet. | Gedruckt zu Augspurg bey Sara | Mangin Wittib | M.DC.XXI.

4° 8 lev. Szabó K. III. 1320. App. II 791. Halle 907. Freytag 5080. Zibr IV. 7036. (Ktr. Jelz. RMK
III.1320)

Röpl. 546.

[Ferdinand II.] Der Röm. Kayserl. | auch zu Hungarn vnd Böhmen etc. Kö- | nigl. Majest.
Edictal-Cassation, der vnbillichen | .. von Rechts wegen nichtigen | Wahl Gabriel *Bethlehms*
zum Kö- | nig in Vngarn. | Neben angehangten Annulation, aller der | jenigen Acten und
Handlungen so auff den zusam- | menkunfften zu *Pressburg* vnd *Newen* sol beschlos- | sen
worden. | Item Copey eines Schreibens so der Graf von Mansfeld an den Bethlehem Gabor
soll ge- | than haben. Gedruckt im jahr | M.DC.XXI.

H. ny. N. 4° 21 l. Szabó K. III. 1324. App II 2 619. Freytag 5081. Leffler, MKSz 1913.20. (Ktr. Jelz.
RMK III. 1324.)

Röpl. 547.

Kurtze und gründtliche Newe-Zeitung | Welcher massen sich der | Marggraf von *Jügerudorff*
 der Statt vñ- | Bistumbs Neyss auch der Statt vñ Fürstenthumbs | Troppar newlich bemäch-
 tiget ... Item | Wie die Hungarn die Statt Landtshut vñ Kostel in dem Land | zu Mähren
 geplündert ... Wie die die Hungerischen Husarn vber den Fluss Mörich in das löb- | liche
 Ertzhertzigthumb Niederösterreich newlich einen vnnersehenen Einfall ge- | than ... Bene-
 bens auch wie sich der *Gabor* [Bethlen] der Hungarianischen Statt Tirnaw bemächtiget. | Vñd
 endlich | Wie er mit seinen Hungern vñd Anhang *Pressburg* belägert | ... Gedruckt Im Jahr
 1621.

H. ny.n. 4° 4 lev. App H 796. Bleyer, Mksz 900. 70. Zibrt IV. 7826.

Röpl. 549.

RELATIO | Von des Keysern [Ferdinand II.] vñd | dann Bethlen Gabors Bottschafften | was
 sie im Parnass erworben | vñd welcher gestalt sie beyde | abgefertiget wor- | den. Gedruckt
 im jahr Christi | MDCXXI.

H. ny. N. 4° 10|2|1. Leffler, Mksz. 1913. 21

Röpl. 550/ f

Von dem Ungerischen Friede ... Wie mit den Ungern einbestendiger Friede geschlossen
 worden – 1622.

Mikrofilm Strahov kv. Pld.-r6l

Röpl. 553.

Gründlicher vñd Ausführlicher | Bericht: | Wie sich die Türcken | zu Graun in Vngarn starck
 versamlet, viel | Städt, Vestung vñ Dörffer ein genommen vñd in | Brand geschlagn, welche
 ein gewaltiger Treffen bey Neutra mit den Käyserlichen Vngarnvñd | Walsteinischen gethan,
 Auch wie die Türcken die Käse- | rischen endlich in die Flucht geschlagen ... Geschehen in
 dem halben September vñd gantzen | October diese 1626. jahrs. | Gedruckt zu Goslar Im
 Jahr 1626.

Ny. N. 4^o8 lev. Bleyer, Mksz 1900. 71.

Röpl. 554.

Vmbständliche | RELATION | Dess Bethlen Gabors | mit der Chur Brandenburgischen
 Princessin | Catharina zu Caschaw gehaltenen | Beylagers. | Erstlich Gedruckt zu Wien bey
 Gregor Gelbhar | vñd jetzt in Prag bey Paul Sesse: | Im jahr 1626.

H. ny. N. 4° 4 lev.

Röpl. 555.

Vmbständliche | RELATION | Dess Bethlen Gabors | mit der Chur Brandenburgischen
 Princessin | Catharina zu Caschaw gehaltenen | Beylagers. Gedruckt in diesem 1626. Jahr.

Röpl. 556.

Friedensschluss | So widerumb auff's newe | zwischen der Röm: Khay: auch zu Hungarn | vñd
 Böheimb Königi: Mtt [Ferdinand II.] Vnserem allergedenigsten | Herrn etc. Vñd Bethlen
 Gabor Fürsten in Siebenbürgen | vermittels deren von beeden Thailen abgeordneten an-
 | sehenlichen vollmächtigen Herren Comissarien vñd | gesandten nach laut inbegriffner

Articul verwichnen | Monat Decembris in der Königlichen Hauptstadt | *Pressburg* in Vngern
abgehandelt | vnd auffgerichtet wor- | den. | Gedruckt im Jahr 1627.

H. ny. N. 4° 4 lev. (4a lev.) „... Geben in Vnser Kay.HauptStadt Wien den 28. Decembris Anno
1626.“ Szabó K. III. 1405. (Ktr. Jelz RMK. III. 1405.)

b) A *Németh* katalógus alapján

H 38

An den Durchleuchtigsten Fürsten ... Friderichen / Pfaltzgrafen bey Rein ... geschöpffte
geheime Instruction. (Augsburg, Sara Mang), 1620. 16 Bl. 4°

2. Ex.: 240. 62 Quod. (8)

B 3 – C 1: Brife von Gábor Bethlen, 1616, 1619

H 115

Bayerischer Feldzug. O. O. 1621. 59, [1] S. 4°

vgl. H 116

S. 50-53: Brief von Friedrich V. an Gábor Bethlen

H 116

Bayerischer Feldzug. O. O. 1621. 75, [1] S. 4°

2. Ex.: 30.7 Pol (4)

3. Ex.: 46.3 Pol (19)

vgl. H 115

S. 66-70: Brief von Friedrich V. an Gábor Bethlen

H 135

Bericht vnd Abtruck eines Schreibens ... so Graff Ernst von Manßfeldt / an Gabriel Bethlen
/ König von Vngarn ... abgehen lassen. O.O. 1621. 4 Bl. 4°

H 190

Bohemicum Catharticum, Oder Böhmisich Purgierpulver. O. O. 1620. 94. S. 4°

2. Ex.: 32.22.1 Pol (2)

3. Ex.: 36.18.1 Pol (9)

4. Ex.: 45 Pol (15)

S. 38-40, 71-73: Briefe von Gabriel Bethlen, 1619

H 244

Camerarius, Ludovicus

... vnd anderer Sendschreiben Nach newlich fürgangner Meerschlacht. O. O. 1627. [6]. 33
S. 4°

S. 21-22: Sendschreiben deß Fürsten auß Siebenbürgen

S. 22-33: Deß Gaborischen Gesandten Oration

H 365

Deß Türckischen Kaysers Hülff Dem Fürsten inn Siebenbürgen / Bethlehem Gabor ... auch den Confoederirten Landen versprochen. Pressburg. [=Prag, Lorenz Emmerich] 1620. 4 Bl. 4°

2. Ex.: 187 Hist. (18)

vgl. H 366

Hubay 507, RMK II. 410, RMNy App. 116

H 366

Deß Türckischen Kaysers Hülff Dem Fürsten inn Siebenbürgen / Bethlehem Gabor ... auch den Confoederirten Landen versprochen. Pressburg. [=Prag, Lorenz Emmerich] 1620. 4 Bl. 4°

2. Ex.: 187 Hist. (18)

vgl. H 365

H 470

Eigentlicher / kurtzer vnd Warhafftiger Bericht. Des Zusammen gebrachten Bethlehem Gabor ... Kriegsmacht / von Türcken. Frankfurt / M. 1624. 12 Bl. 4°

H 516

Extract Deß Schlesischen Fürstentags Beschluß ... Item / Copey Schreibens / so König Gabriel an die... Vngerischen Stände hat abgehen lassen. O. O. 1621. 24 S. 4°

2. Ex.: 46. 3 Pol (25)

3. Ex.: 59 Pol (4)

4. Ex.: 217.7 Quod. (20)

App. H. 794, Hubay 543, RMK III. 1344.

H 595

Friedens Articul. Welche Ihr Kay. May. Mit dem Fürsten Betlehem Gabor geschlossen. O. O. 1622. 4 Bl. 4°

H 598

Friedenschluß so ... zwischen der Röm: Käy: auch zu Hungarn ... Königl: MH. ... Vnd Bethlen Gabor Fürsten in Siebenbürgen ... in ... Pressburg ... auffgericht worden. Prag 1627. 4 Bl. 4°

H 627

Geheime Instruction vnd Erinnerung An den ... Herrn Friderichen / Pfaltzgrafen bey Rhein. o. O. 1620. 18 Bl. 4°

Bl. C 1 - C 3: Briefe von Gábor Bethlen 1616 u. 1619

H 711

Gründliche Anzeig / was zwischen Chur-Pfaltz vnd Bayrn ... geschriben ... worden. München 1621. 7 Bl., 119 S. 4°

- 2. Ex.: 59 Pol. (1)
 - 3. Ex.: 166.1 Quod. (2)
 - 4. Ex.: QuN 274. 1 (2)
- vgl. H 712
Über Gábor Bethlen

H 712

Gründliche Anzeig / was zwischen Chur-Pfaltz vnd Bayrn ... geschriben ... worden. München 1621. [10], 143, [3] S. 4°

- 2. Ex.: 50, 29 Juro (129)
- vgl. 711
Über Gábor Bethlen

H 724

Gründlicher vnd warhaffter Bericht; Was massen ... Gabriel Bethlen ... zum König in Vngarn erwehlet ... worden. o. O. 1620. 23 S. 4°

- 2. Ex.: 30.8 Pol. (34)
 - 3. Ex.: 67.8 Pol. (4)
 - 4. Ex.: 2002. 63 Quod. (60)
 - 5. Ex.: Gl. 400
 - 6. Ex.: QuN 233. 1 (19)
- vgl. H 725
App. H 780, Hubay 513

H 725

Gründlicher vnd warhaffter Bericht; Was massen ... Gabriel Bethlen ... zum König in Vngarn erwehlet ... worden. o. O. 1620. 23 S. 4°

- Vgl. 724
Hubay 514

H 727

Gründlicher vnd warhaffter Bericht auß Prag. Wie sich der Bethlehem Gabor Fürst in Siebenbürgen ... zu Hülff kommen. Prag 1619. 4 Bl. 4°

H 1714

Relatio Von deß Keyseris vnd dann Bethlen Gabors Botschafften. o. O. 1621. 10, [2] S. 4°

2. Ex.: 59 Pol (10)

Hubay 549

H 1850

Schlesischer Zusatznd / Das ist / Acta vnd Schrifften. O. O. 1621. 35, [1] S. 4°

2. Ex.: 46.2 Pol. (4)

3. Ex.: 46.3 Pol. (27)

4. Ex. 59 Pol (13)

H 1890

Sechs Vnderschiedtliche ... Schreiben. O. O. 1621. [2], 42 S. 4°

2. Ex.: 59. pol. (31)

Druckvarianten von 1620: 60 Pol. (31) u. 21.7 Pol.

H 1917

Siebenbürgen, Bethlen, Gabor Fürst von

Copia ... an Pfaltzgraff Friederichen ... Vnd dann Pfaltzgraff Friederichs ... abgangenen widerantwortlichen Schreibens. O.O.1621. 16 Bl. 4°

H 1918

Siebenbürgen, Bethlen, Gabor Fürst von Chezius, Georgius

Copia Eines Schreibens ... den ersten Aprilis Anno 1621. auß tirnaw / an einen Fürsten der tartarn. Augsburg [1621]. 4 Bl. 4°

Hubay 535, RMK III. 1317

H 2094

Türckischer ergrimmtter kayser / oder / Gründtlicher Bericht ... auß was ... vrsachen ... der Türckische Kayser ... in ... Polen eingefallen. O. O. 1622. / Bl. 4°

H 2106

Vmbständliche relation Deß Bethlehem Gabors / mit Chur-Brandenburgischen Princessin Catharina ... gehaltenen Beylagers. O. O. 1626. 4 Bl. 4°

Hubay 555

H 2120

Vngerischer vnd Siebenbürgischer Zustand, Das ist Eigentlicher vnd glaubwürdiger Bericht, wassmassen sich die in ober Vngern vnd Siebenbürgen Kayserlicher Mayestaet vnderworfenen, sich wider den Türcken praesentirt vnd die Catholische Religion angenommen. Nachgedruckt zu Augsburg, durch Andream Aperger auf vnser lieben Frawen Thor. Anno MDCXXX.

H 2129

Ungarn, Ferdinand II. König von (lat.) Übers. Anon.
... Edictal Cassation. Augsburg 1621. 8. Bl. 4°

s.a. H 2130

H 2130

Ungarn, Ferdinand II. König von (lat.) Übers. Anon.
... Edictal Cassation. [Wien] 1621. 21, [1] S. 4°

2. Ex.: 30,7 Pol. (13)

3. Ex.: 37Pol (17)

s.a. H 2129

Hubay 546, RMK III. 1324

H 2322

Zehenerley vnterschiedliche relations. O. O. [1620]. 4 Bl. 4°

Hubay 532

2. VÁSÁRI KIADVÁNYOK

A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár jelzete szerint

a) A „*Relationis Historicae Semestralis Continuatio, Jacobi Franci Historische Beschreibung aller denkwürdigen Historien / so sich hin und wider in Europa / in hoch und nider Teutschland / auch in Frankreich / Schott- vnnnd Engeland 6 Hispanien / Hungarn / Polen / Sibenbürgen / Wallachey / Moldaw / Türckey / tc. hierzwischen nechstverschienen Franckfurter Fastenmess biß auff Herbstmessz dieses 1620. Jahrs verlauffen vnd zugetragen. Auß überschickten glaubwürdigen Schrifften vnd eygenen Erfahrung / beneben atlich Kupferstücken / Durch Sigismundum Latomum, alas Meurer, Francum, verlegt vnd continuirt. Gedruckt zu Franckfurt am Mayn / im Jahr Christi / M DC XX.*” című vásári kiadvány felhasználó példányai:

1616 tavaszi kiadvány:H: T 268 c 4° Helmst (1)

1618 tavaszi kiadvány:A: 202.34 Quod (8)

1618 őszi kiadvány: A: 202.34 Quod (10)

1619 tavaszi kiadvány:M: Ge 482 (21)

1619 őszi kiadvány: M: Ge 482 (23)

1620 tavaszi kiadvány: M: Ge 482 (28)

1620 őszi kiadvány: M: Ge 482 (25)

1621 tavaszi kiadvány:M: Ge 482 (30)

1621 őszi kiadvány: M: Ge 482 (29)

1622 tavaszi kiadvány:M: Ge 482 (32)

1622 őszi kiadvány: M: Ge 482 (31)

1623 tavaszi kiadvány:M: Ge 482 (36)

1623 őszi kiadvány: M: Ge 482 (35)
1624 tavaszi kiadvány: M: Ge 482 (37)
1624 őszi kiadvány: Xb 3565 (1)
1625 tavaszi kiadvány: M: Ge 482 (39)
1625 őszi kiadvány: M: Ge 482 (38)
1626 tavaszi kiadvány: Xb 6256
1628 tavaszi kiadvány: Xb 6257

b) A „**Jacobi Franci Historicae Relationis Continvatio**, Vigesima Sexta. Warhafftige Beschreibung aller fürnembsten gedenckwürdigen Historien / so sich fast teglichen in Europa, Asia, Africa vnd America... zugetragen: Auffß beste collogirt von verschiener Franckfurter Herbstmesse / biß auff vorstehende Franckfurter Fastenmesse dieses 1614. Jahrs/ Alles zum theilauß eigener Erfahrung / theils auß vberschickten glaubwürdigen Schriften von tage zu tage verfasst vnd continuiert / durch Iacobvm Framen.“ **című kiadvány felhasználási példányai:**

1613 tavaszi kiadvány: M: Ge 482 (16)
1613 őszi kiadvány: H: T 272. 4° Helmst (1)
1614 tavaszi kiadvány: Xb 6253

c) „**Continuatio I.** Der Zehenjährigen Historischen Relation. Das ist: Warhafftige Beschreibung aller gedenckwürdigen Historien / Handlungen vnd Geschichten / so seithero des nechst erschienenen Leipziger Newen Jahrmarckts / vnd etwas zuvorn / biß vff jtzige Ostermesse beyderseits dieses 1619. Jahres / sich hin vnd wieder in der Welt / sonderlich aber im heiligen Römischen Reich vnd in dem Königreich Böhmen / bey neulich entstandenen Kriegswesen begeben vnd zugetragen haben.“ **című vásári kiadvány felhasználási példányai:**

1619 tavaszi kiadvány: M: Ge 482 (20)
1619 őszi kiadvány: LH 161 (2)

d) A „**Theodori Mevrers Relationis Historicae**, Oder Warhafftige Beschreibung aller Fürneme vnd gedenckwürdigen Historien / so sich hin vnd wider in Europa / in hoch vnd nider Tetschland / auch in Franckreich / Schotte- vnd Engelland / Hispanien / Hungarn / Polen / Siebenbürgen / Wallachey / Moldaw / Türcken / tc. etwas zuvor vnd hierzwischen nechst verschiener Franckfurter Fastenmessz biß auff diese Herbstmessz dieses 1614. Jahrs / verlauffen vnd zugetragen. (...) Mit etlich schönem Kupfferstücken vor Augen gestellt / vnd verlegt durch Sigismundum Latomum. Gedruckt im Jahr nach Christi Geburt / M.DCXIV.“ **című kiadvány felhasználási példányai:**

1614 őszi kiadvány: Xb 6254

e) A „Newer Vnpartheyischer Teutscher Qeler Nuncius oder Glaubwürdige Erzählung aller Fürnemen vngedenckwürdigen Historien / so sich hin vnd wider in Europa / in Hoch – vnd Nider Teutschlandt / auch Franckreich / Engelland / Italien / Hispanien / Hungarn / Böhheimb / Polen / Siebenbürgen / Wallachey / Preussen / Schweden / Türcken / tc. von der Fasten- biß auff diese gegenwertige Herbstmeß 1629. Jahrs / zugetragen vnd verlaufen haben. Gedruckt zu Cölln / Bey Peter von Brachel / vnter der gülden Wagen M DC XXIX.” című kiadvány felhasználási példánya:

1629 őszi kiadvány: 202. 63 Quodl (3)

Rövidítések jegyzéke

- App. H. APPONYI Sándor: *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. I–II.*: Budapest 1900–1902, *III–IV.*: München 1925–1927.
- HAB Herzog August Bibliothek (Wolfenbüttel)
- NÉMETH H. NÉMETH S. Katalin: *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel I–II.* München – New York – London – Paris, 993.
- Röpl. HUBAY Ilona: *Magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban. 1480–1718.* Budapest, 1948.
- RMK Régi Magyar Könyvtár

Sebészet és sebészek a 18. századi Európában és Magyarországon

I.1. Változások a kora újkori európai medicinában

AKORA ÚJKOR nem csak a földrajzi felfedezések révén hozott gyökeres változásokat a korábbi századok viszonyaihoz képest. A tudományok terén ez a kutatások fellendülését, a korábbi dogmáknak és axiómáknak tekintett nézetek felülvizsgálatát jelentette. A filozófiában megjelent a tekintélyelvű skolasztikával szemben a kételkedés (Descartes) és a kísérletek, valamint a ráció fontosságának felismerése (Francis Bacon), a csillagászatban a geocentrikus világkép helyébe a heliocentrikus lépett (Kopernikusz, Galilei), Newton és Leibniz pedig a fizikában és a matematikában vezetett be újításokat. A 16–17. század fordulójától kezdődően az ember és környezete, a világ értelmezésében a tekintélyelvű, többnyire a mikro- és makrokozmosz analógiájára épülő megközelítés helyébe fokozatosan a természettudományos szemlélet lépett.

Az orvostudományban Andreas Vesalius és William Harvey munkássága teremtett új korszakot, és az addig évezredekben át uralkodó hippokratési-galénosi medicina helyett az emberi szervezet pontos megfigyelésére helyezték át a hangsúlyt. A németalföldi származású padovai egyetemi tanár, Vesalius (1514–1564) az emberi tetemek boncolása során szerzett ismeretei alapján 1543-ban jelentette meg a *De humani corporis fabrica* című művét. Ebben elsőként bírálta Galénost, amiért nem magát az emberi szervezetet vizsgálta elsősorban, hanem pusztán analógia alapján próbálta annak anatómiáját feltárni.¹ Az angol William Harvey (1578–1657) a vérkeringésről kialakult évezredes – szintén Galénosra visszavezethető – tévhit ellen lépett fel. 1628-as könyvével,

1 BENEDEK, 1990. 128–129.

az *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis*-szel heves vitákat váltott ki Galénos és a modern orvostudomány hívei között.²

A 18. század is nagy újjátásokat hozott az orvostudományban: a Vesalius és Harvey nyomdokain egyre bátrabban kísérletező tudósok igyekeztek az orvoslást tisztán természettudományos és kísérleti alapokra helyezni. A 18. századi orvos nem maga végezte a külső-belső beavatkozásokat – ez a feladat a társadalom kevésbé megbecsült, "kézművesnek" tekintett rétegére hárult: a sebészekre. A 18. század folyamán e két gyógyító réteg felkészültségét, társadalmi megbecsültségét tekintve közelebb került egymáshoz, vagyis a sebészek felzárkóztak az orvosdoktorok mögé Nyugat-Európában. E folyamat látható jele, hogy a céheknél jóval magasabb szintű oktatási intézményeket szerveztek, és tudatosan elkülönítették magukat a borbélyoktól (1731. Párizs: *Académie Royale de Chirurgie*, 1745. London: *Company of Surgeons*).³ Magyarországon ez a folyamat a 18. század második felében ment végbe, mégpedig nem alulról induló kezdeményezésként, hanem felülről sürgetett állami normatívák hatására.⁴

A 18. század második felében működő sebészek társadalom- és orvostörténeti vizsgálata alapján eljuthatunk a korszak felvilágosodás jegyében bevezetett egészségügyi reformtörekvések okainak és megvalósításának megértéséhez. A magyarországi sebészek mint gyógyító réteg működéséről átfogó jellegű társadalomtörténeti tanulmány mindezedáig nem született. A rendelkezésünkre álló szakirodalomban egyrészt régebbi orvostörténeti munkák tesznek említést róluk, másrészt kisebb, inkább helytörténeti jellegű tanulmányok, tudománytörténeti megközelítésben foglalkoznak velük.

A korabeli források három fő csoportra oszthatók. A kiadott kéziratok többsége a 16–17. századból származik, de ide tartoznak a 18. században feljegyzett sebészvizsgák is (így a debreceniek Weszprémi István által összeállított vizsgálanyaga). A nyomtatott források között szerepelnek a kiadott orvosi diszsertációk, amelyek elsősorban a tudománytörténet szempontjából fontosak, valamint a különböző tankönyvek (1742. Miskolcztzy Ferenc; majd 1770-től az orvosi fakultás tanárai által kiadott művek – Rác Sámuel, Mócsy Károly⁵).

2 Harvey előtt már Michel Servet és Vesalius tanítványa, Realdo Colombo kétségbe vont a Galénos vérkeringésről vallott nézeteinek tökéletességét. (PORTER, 2003. 85–87., BENEDEK, 1990. 218–225.)

3 PORTER, 2003. 140.

4 Ennek része volt az egyetemi vizsgák kötelezővé tétele.

5 A nagyszombati egyetem tanárai kinyomtathatták tankönyveiket, ha azt előtte bemutatták a kar elnökének. (GYÖRY, 1936. 89. és 143.)

Az egészségüggyel foglalkozó rendeletek és a fontosabb tervezetek, illetve céhszabályok Franciscus Xaverio Linzbauer 1852–1856 között kiadott alapvető forrásgyűjteményében találhatóak. Linzbauert használja alapként Magyary-Kossa Gyula is a *Magyar Orvosi Emlékek* című tanulmányokat és forrásokat magában foglaló könyvében.

A források harmadik csoportját alkotják a Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltárában (Departamentum Sanitatis) található II. József utasítására készített egészségügyi jelentések. A jelentéseket elkészítő vármegyei tiszti orvosok a korszakban új tudománynak számító statisztika módszereit alkalmazva, táblázatos kimutatások formájában, előre megadott szempontrendszer szerint minősítették az egészségügyben tevékenykedőket, így a sebészeket is. A részletes minősítésekből kiolvasható, melyik városban vagy megyében mennyi sebész-borbély működött, hány éves volt akkor, honnan származott, hol szerezte és milyen képzése volt, milyen vallású, stb. A II. József-féle minősítések alapvető fontosságúak a 18. századvégi sebészek társadalomtörténeti kutatásában.

A munka célja, hogy átfogó képet adjon a 18. század folyamán zajló társadalmi változásokról, és bemutassa a borbély-sebészek közti különbségeket (vallás, származás, képzettség terén), valamint a sebész-szakma, illetve hivatás felemelkedésének folyamatát.

I.2. Az orvostudomány a 18. században

A 18. század első felében a gyakorlati orvoslást és az elméleti kutatásokat végző személyek rétege társadalmilag élesen elkülönült egymástól. Az akadémikus orvosdoktorok nagyobb megbecsülésben részesültek, egyetemen tanítottak, a betegek kezelését már nagyrészt az alacsonyabb szintű elméleti képzésben részesült sebészekre hagyták. A század egyik legnagyobb orvosa, az irritabilitas és sensibilitas fogalmát bevezető „polihisztor”, Haller Albert (1708–1777) szívesen boncolt, de operációkat nem vállalt.⁶

A korábbi híres orvosi fakultások közül Párizs, Bologna, Padova háttérbe szorult. Új központok alakultak ki, mint Pavia, a német területeken Halle, Göttingen.⁷

6 DEMKÓ, 1894. 424. és PÓLYA, 1941. 157. Haller vitalizmusával és idealizmusával szemben Julien Lamettrie (1709–1751) mechanikai szempontból vizsgálta az élőlényeket és korábban "eretnekségnek" számító nézeteket vallott, pl. tagadta a lélek létezését és az ősnemzést. (SZÉKELY, 1960. 121–122.)

7 DEMKÓ, 1894. 421.

A 18. században az anatómia korábbi eredményeit fejlesztették tovább; az orvosok kísérleteiket gyakran akár saját magukon végezték, mint Lazzaro Spallanzani (1729–1799) a gyomor emésztését.⁸ Fontos magállapításokra jutottak szinte minden téren, így az idegrendszer és a vérkeringés vizsgálatában.⁹ A tudósok megpróbálták mindinkább természettudományos alapokra helyezni a gyakorlati orvoslást.¹⁰

Az anatómiához hasonlóan a kórbonctanban is fontos eredmények születtek. Elsősorban a patológia megalapítója, Giovanni Batista Morgagni (1682–1771) kutatásai voltak alapvetőek.¹¹ A kórbonctan fellendülése következtében az igazságügyi orvosszakértés kezdetei szintén a 18. században jelentek meg.¹²

A kutatások megélénkülése mellett a 18. században dolgoztak ki jónéhány olyan vizsgálati és kezelési módszert, amelyek a mai napig az orvoslás alapjai-

8 Spallanzani pl. kötélre kötöztet kivájt fadarabkába rakott húst nyelt le, majd kihányta s így figyelte meg a gyomorsav működését. (PÓLYA, 1941. 159–160.) A gyomorsavat azonban csak 1803-ban fedezte fel J.R.Young, s 1824-ben állapította meg Prout, hogy ez sósav. (PÓLYA, 1894. 160.)

9 A vérkeringés vizsgálatában Haller és Quesnay, az agy és az idegrendszerében pedig Boerhaave és - szintén - Haller jutott komoly következtetésekre. (DEMKÓ, 1894. 427.)

10 Ennek ellenére a század első felében még találkozunk olyan nézetekkel, mint a hallei Ernst Georg Stahlé (1660-1734), aki az animizmus képviselőjeként az orvostudomány felszabadítására törekedett a fizika és a kémia befolyása alól. Stahl és Hippokratés szolgált alapul az egyik 18. századi orvosi irányzatnak, a francia vitalizmusnak. Szerintük az élet három nélkülözhetetlen eleme, "tripusa" a szív, az agyvelő és a gyomor. (PÓLYA, 1941. 178.) Stahl szerint a test éltetője az anima, ami a betegségek ellen küzd. Vele vitatkozott a szintén hallei Friedrich Hoffmann (1660-1742), aki a mechanico-dynamicus irányzat képviselőjeként azon a véleményen volt, hogy a testet a világot betöltő aether mozgatja. Ezt a képet árnyalta valamelyest és természettudományos alapokra helyezte Haller Albert az irritabilitas és sensibilitas fogalom bevezetésével. Az irritabilitas a test mechanikus reakciója valamely külső hatásra, egyaránt létezik halott és élő szervezetben – ilyen jelenség, hogy a bőr sav hatására összehúzódik-, míg a sensibilitas (érzékenység) csak az élő szervezetekre jellemző és az idegekhez köthető. (DEMKÓ, 1894. 422–425. MAYER F.K., 1927. 218.)

11 A padovai egyetem tanáráként a szívbetegségek diagnosztikájával foglalkozott, s a halottak vizsgálata során kimutatta a betegségek és a szervi elváltozások közti kapcsolatot, ezáltal a patológia, mint önálló tudományág megalapozójává vált. Műve: *De sedibus et causis morborum per anatomen indagatis* (PÓLYA, 1941. 180.; DEMKÓ, 1894. 430. és MAYER F. K. 212.)

12 Rác Sámuel: *A' borbélyi tanításoknak második darabja...* című művének nagy részét ennek a témának szentelte. Benjamin Gooch már 1767-ben a boncolást az igazságszolgáltatással hozta kapcsolatba. (RÁCZ Sámuel: *A' borbélyi tanításoknak második darabja* (Pest, 1794); GOOCH, Benjamin: *A practical treatise on Wounds* (Norwich, 1767) I.450.o.)

nak számítanak.¹³ Albrecht von Haller volt az első orvos, aki zsebórával számolta a pulzust s pontos kórtörténetet vezetett.¹⁴ A modern orvostudomány „atyja”, a leideni egyetem tanára, Hermann Boerhaave (1668-1738) nemcsak az elméleti kutatásokra helyezte a hangsúlyt. Tanítványaitól megkövetelte a klinikai, betegágy melletti gyakorlatot. A Habsburg Birodalomban vívmányait egyik kiemelkedő hallgatója, Gerard van Swieten, Mária Terézia udvari orvosa honosította meg.¹⁵

A sebészet a 18. században az orvosi kutatásokhoz hasonlóan egyfajta „átmeneti” korszakban volt. Fejlődését a kora újkorban elősegítették a háborúk. A sebészek többsége a hadseregben tett szert gyakorlati ismeretekre. Így jött rá a kora újkori sebészet egyik kiemelkedő alakja, Ambroise Paré (1510–1590) arra, hogy az amputálás során gyorsabban gyógyul a seb, ha az égetés helyett a ligatúrát, vagyis az erek lekötését alkalmazza. Paré hangoztatta elsőként, hogy sem a beteg, közvetve pedig a sebész számára sem mindegy, műtétje után milyen heg marad. A betegnek azért, mert élete végéig viselnie kell a heget, a sebésznek pedig azért, mert a heg kinézete alapján ítélik meg a sebész munkájának minőségét.¹⁶

A korábbi évszázadok háborús tapasztalatai nyomán a 18. századra a hadseregben különösen fontos amputációt egyre hatékonyabb módon tudták elvégezni.¹⁷ A sebészek kezdetben csak a problémás szüléseknél vettek részt.

13 William Cullen inkább kevesebb gyógyszert ajánlott az akut betegeknek, ellenben a (húsmentes) diétára és a testedzésre helyezte a hangsúlyt. Ez praktikus gondolat volt, hiszen a sok komponensből álló gyógyszerek elkészítése nagy hozzáértést igényelt. Így Pettyéni Borbély Márton 17. századvégi kéziratos könyvében a "pápai próbák" elkészítéséhez (9 flastrom és 3 unguentum) összesen 72 alapanyag volt szükséges. (SZLATKY, 1983.412.) A diéta és a testedzés hamar elterjedt, miután észrevették, hogy a sokat dolgozó emberek gyakran egészségesebbek, mint a többiek; Magyarországon a debreceni sebészceh 35.kanonja is megállapítja, hogy munkás ember ritkán beteg. (JÁKI, 1955. 29.) Miskolty Ferenc Norr Erhard-fordítása, az 1742-es *Manuale Chirurgicum, avagy chirurgiai úti-társában* is több helyütt diétát javasol (pl. a 84., 90., 102., 348.o.-on a legkülönbözőbb esetekben, úgymint ödéma, fistula...), bár Jáki Gyula szerint Miskolty könyve csupán "*Norr Erhard gyenge fordítása tele babonákkal...*" (JÁKI, 1955. 18.; Itt jegyezném meg, hogy az 1742-es kiadásban nevét Miskóltzynak írta a szerző, míg a szakirodalomban Miskoltyként hivatkoznak rá.)

14 PÓLYA, 1941. 159.

15 MAYER F.K., 1927. 222.

16 A megfelelő, esztétikus hegesedés érdekében Paré találta fel a "száraz varratot". BENEDEK, 1990. 175.; VÉRTES, 1973. 237.

17 Az érelkötés meggátolta, hogy a sebesült elvérezzen, 1718: Jean Louis Petit érfogója. BIRTALAN, 1988. 22.

Később egyes sebészek kifejezetten a szülészetre specializálódtak és megjelent a „férfi-bába” (*he-midwife, accoucheur*), sebész-szülész.¹⁸

A mai értelemben vett sebészet lehetőségei azonban meglehetősen szűkösek voltak a 18. században, hiszen az érzéstelenítés bevezetéséig¹⁹ a fájdalmak és a szepszis miatt hosszú műtétet nem végeztek. A korban népszerű hólyagkő-eltávolítás (*lithotomia*²⁰) elsősorban vándorgyógyítókhoz fűződik, hasonlóan a szemészekhez és a foghúzókhöz, akik szintén vándorolva, különböző vásárokon szereztek hírnevet maguknak.²¹

A 18. század sebészetének megítélése ellentmondásos. Az előző századokhoz viszonyítva egyrészt nagyobb észszerűség jellemzi,²² másrészt néhány kezelésmód indokolatlanul túlzott népszerűsége tett szert.²³

Összefoglalva a 18. század a természettudományokon alapuló orvoslás felendülésének időszaka volt, bár gyakorlati szinten az új elvek gyakran keveredtek a régi, „babonás” elemekkel (kalendáriumok²⁴).

Ahogy a sebészet mind az emberi test megismerése, mind az alkalmazott gyógymódok tekintetében egyfajta változáson ment át a 18. században, ugyanúgy a sebészek társadalmi megítélése is más lett a század végére. A sebészeket a 18. század elején egész Európában még csak egyszerű kézművesnek

18 PORTER, 2003. 138.; LINDEMANN, 1999.117–119. A 18. század előtt ritkaságnak számított, hogy egy férfi vezessen le egy szülést. A 18. században gyorsan elterjedt, és alapítottak iskolákat kifejezetten sebész-szülészek képzése céljából is, így a 18. század közepén William Hunter Londonban. Magyarországon II.József tette kötelezővé a sebészeknek az egyetemi szülész-vizsgát.

19 1842: éter, 1847: kloroform. Meg kell jegyezni, hogy az érzéstelenítéssel kapcsolatos kísérletek is a 18.századba, az 1790-es évekre nyúlnak vissza: Joseph Priestly 1772-ben fedezte fel a nitrogén-oxidult (kéjgáz, nevetőgáz – Lachgas, Laughing Gas), amivel az 1790-es években Thomas Beddoes és Humphrey Davy kísérletezett. (PORTER, 2003. 144. és LYONS & PETRUCCELLI II, Köln 2003. 527–532.)

20 Új és sikeres hólyagkő-műtétjeiről híresült el a magát János testvérnek nevező francia vándorgyógyító (1651–1714): Az oldalirányú, gát felőli metszéssel a beavatkozás gyorsabbá és biztonságosabbá vált, módszerét mások is átvették, és az addigi 20%-os letalitást 6%-ra szorították vissza. (BIRTALAN, 1988. 22.)

21 BARTÓK, 1954. 44–50. Habár vásári mutatványosokként könyvelték el a szemészeket, a források arról tanúskodnak, hogy szükség volt rájuk, és némelyikük elég komoly műtétet is képes volt sikerrel elvégezni.

22 Kevesebb kauterizáció és kötéscsere, seblekötés és kapcsok megjelenése, trokér a fulladás ellen.

23 Túlzott népszerűsége tett szert az érvágás és a trepanáció. BIRTALAN, 1988. 22–23. Meg kell azonban jegyezni, hogy az érvágásról erősen megoszlottak a vélemények.

24 Magyarországon 1756-ban tiltották be a kalendáriumok használatát az érvágásokhoz kedvező napok kiszámításában. (KOSÁRY, 1980. 169.)

tekintették. Ahogyan Birtalan Győző írja: „...kétfrontos harcot vívtak, egyrészt felfelé, a velük lekezelően bánó, ugyanakkor rájuk féltékeny orvosokkal, akik elméletileg magasabb szinten álltak, de a műtétek elvégzésére alkalmatlanok voltak. Másrészt az iskolázatlan, de jó gyakorlati érzékű mesteremberekkel, akikről igyekeztek elhatárolódni.”²⁵ E „felfelé vívott” harcot jelezte, hogy 1779-ben Freiburgban a sebészet és a doktori ismeretek szorosabb összekapcsolódását szorgalmazó Mederert hallgatói majdnem megverték. Ugyanebben az évben adott ki Rác Sámuel egy könyvet, amelyben Medererrel megegyező nézeteit fejtette ki. Pedig a sebészet és az előkelőbbnek tartott, ám elméletibb jellegű orvosi hivatás éppen a 18. század végén kezdett összeolvadni.²⁶

A 18. század folyamán Európa-szerte a kézműves-jellegnek megfelelően a borbély-sebészek céhes keretek közt tanulhatták mesterségüket. A sebészet fejlődésében döntő jelentőséggel bírt, hogy a gyógyítók elhatárolták magukat a pusztá hajvágást stb. végző borbélyoktól. Nyugat-Európában ez a század első felében zajlott le, amikor XV.Lajos fősebésze, Georges Maréchal (1658–1736), valamint La Peyronie kezdeményezésére megalakult a francia Sebészeti Akadémia (1731), amit 1741-ben egyenrangúvá tettek az orvosi fakultással, 1750-ben pedig ebből alakult ki az Ecole pratique de chirurgie.²⁷ A Habsburg Birodalomban II. József hozott létre 1785-ben egy modern, egyetemtől független sebészképző intézményt, a Josephinumot. Ahogy átalakultak a tudás megszerzésének intézményes formái, úgy kezdődött meg a sebészcéhek háttérbe szorulása.

A sebészek magasabb szintű képzését elősegítette, hogy egy jó szakembernek alapos anatómiai ismeretekre kellett szert tennie. A sebészek anatómiai képzésében különösen Anglia emelkedett ki, ahol egyes kórházakban sebészeti iskolákat alakítottak ki.²⁸ Egy jó sebészből akár egyetemi anatómiatanár is válhatott.²⁹

25 BIRTALAN, 1988. 21. Birtalan a sebészek közé számítja a fürdőst, hályogműtőt (vándorszemész), kőmetaszt, kozmetikust stb. Az alábbiakban csak a szorosabb értelemben vett sebészekkel (borbély, sebész, felcser) lesz szó.

26 DEMKÓ, 1894. 502. és GYÓRY, 1936. 152–153.: Magyarországon II. József reformjai következtében egyesítették a sebészeti és az elméleti orvosi oktatást 1786-ban. Ekkortól kezdve a sebészeknek és az orvosoknak (a szülészet nélkül) négy éves tanfolyam keretében ugyanazokat a tárgyakat kellett hallgatniuk, azok között pusztán súlyponteltolódás volt, attól függően, melyiküknek mire van inkább szükségük.

27 DEMKÓ, 1894. 501.

28 DEMKÓ, 1894. 501.

29 BENEDEK, 1990. 128.; PORTER, 2003. 140–142. és SZILVAY, 1961. 54–103.: Egyik életrajzírója szerint Vesalius is seborvosként működött, mielőtt egyetemi tanár vált volna belőle. A

II. Sebészi eljárások a 18. században

A kora újkori sebészeti eljárásokat, az akkori emberképet leginkább a korabeli kéziratos, illetve nyomtatott tankönyvekből, orvosi disszertációkból lehet megismerni. A kéziratok már a 16. században szélesebb körben ismertté váltak, a sebészetnek azonban csak kevés helyet szentelnek. A 16–17. századból ránk maradt meglehetősen csekély számú kéziratban Szlatky Mária szerint a borbély-sebészeti rész magasabb színvonalú, mint a házi orvosi könyvek tartalma.³⁰ Az első nyomtatott sebészeti tankönyv csak 1742-ben jelent meg (Miskolc Ferenc Norr Erhard-fordítása). Ebben a kiadásban az előző századokhoz hasonlóan még nagy szerepet kaptak a nem természettudományos alapokon nyugvó gyógymódok, így a kalendáriumi napokhoz kötött kezelés.³¹

A 18. század sebészetének kettős arculata van: egyrészt a természettudományos ismeretek, az anatómia (orvosok- sebészek körében) közismertté válása, másrészt a korábbi századokból örökölt galénosi-hippokratési alapelvek megmaradása, ugyanakkor fokozatos kiszorulása jellemzi.³²

18. században sebészként kezdte pályafutását a Moszkvába kivándorolt Keresztúry Ferenc, aki kint orvos-doktori vizsgát tett és egyetemi tanár lett belőle.

30 SZLATKY, 1983. 403–404. A 16–17. században íródott Balsarati Vitus János mára már elveszett *Chirurgiája*. Pápai Páriz Ferenc Pax Corporisában nem hangsúlyozza a sebészet szerepét. Pettyéni Borbély Márton – szintén 17. század végi – műve viszont sok utalást tartalmaz a (pápai) sebészceh életéről.

31 Az első nyomtatott kalendárium Magyarországon 1592-ben jelent meg. A kalendáriumi napokhoz kötött kezelések különösen népszerűek voltak a 17. században, de fennmaradtak egészen a 18. századig. Becskereki Váradi Szabó György *Medicusi és borbélyi mesterség* című művében (1698–1700) azt írja, hogy érvágást lehet végezni tavasszal április-májusban az "újságtól számított" 6., 11–13., 15., 17–18., 22–26. és 28. napon is – vagyis elég sűrűn. Ezek szerint az érvágást – mint betegségmegelőző kezelést – az év bizonyos hónapjaiban részesítették előnyben, de abban a hónapban szinte bármelyik nap el lehetett végezni. (SZLATKY, 1983. 413.; RADVÁNSZKY–KESERŐ, 1989. 349.)

32 A betegségek gyógyításában nagy szerepet játszott a galénosi nedvelmélet, ami az emberek típusizálását is magában rejtette. Becskereki Váradi Szabó Györgynél a "négyféle vér" közül a sárga (meleg és száraz) a kolerikus, a nyálas (hideg és nedves) a flegmatikus, a tiszta vér a szangvinikus (meleg és száraz), míg a fekete (hideg és száraz) a melankolikus ember jellemzője. (A kéziratban valószínűleg elírás található a szangvinikus embernél, mivel arra a meleg és nedves jellemző. RADVÁNSZKY–KESERŐ, 1989. 375–376.; PORTER, 2003. 46.; LYONS–PETRUCCELLI, 2003. 254–256.) A nedvelméletet lehet felismerni a 18. században a betegségek megnevezésénél: "hideg betegség", stb. Az elnevezések és a leírások értelmezését megnehezítí, hogy addig csak a tünetek alapján tudták-próbálták az orvosok azokat azonosítani, amíg nem fedezték fel a kórokozókat.

A 18. századi magyarországi sebészek sokféle feladatot kellett ellátnia. Nem csak a beteg kezelésével kellett foglalkoznia, a század első két harmadában még saját maga kevert össze a betegnek néhány gyógyszert (ezért kellett a céhekben a mesterjelöltnek a Remeket különböző flastromokból, kenőcsök-ből készítenie). Rácz Sámuel szerint a sebészet a „külső nyavalyáknak gyógyítása”, ami azonban többet foglalt magában, mint a külsőleg látható elváltozások kezelését. A sebészek *közönséges* feladatai közé tartoztak a sebek, fekélyek, „daganatok”, a csontok bajai és a „borbély munkák”, míg a *különös*, vagyis nehezebb feladatnak számítók közé tartoztak a szem, a fog és a szifilisz kezelése, a bőrgyógyászat és a szülészet.³³

A sebészet és a borbélyság összefonódásának oka az volt, hogy ugyanazok az eszközök kellettek mindkét mesterséghez.³⁴ 1786-ban a Helytartótanácshoz érkezett jelentésekből kitűnik, hogy ezek elég drágák voltak, s egy jó sebésznek minimum húsz különböző műszerrel kellett rendelkeznie.³⁵

A legnépszerűbb, s ezért legjövendősebb, már-már univerzálisnak tekintett gyógy mód az érvágás (*venae sectio, phlebotome*) volt. A 18. században számtalan orvosi disszertáció keletkezett az érvágás hasznosságáról s annak védelmében - mivel egyes doktorok már az egészségre károsnak tartották (legalábbis gyakoribb alkalmazás esetén). Miskolcznál szinte ódát olvashatunk róla: jó vérbőség esetén, a „heves vért hűsíti, a nyughatatlan vér futását elveszti (pl. eláll az orrvérzés), könnyíti az elmét és jó gondolatokat hoz”, a látást és hallást élesíti, jó az emésztésre, az ember életét meghosszabbítja... - de csak „ha az ér alkalmas időben vágattatik”³⁶. Raymann Sámuel tanúsága szerint teljességgel elutasította az érvágást Valentinus, Helmont, Blancard, Overkamp, de szerinte ez csak üres szónoklat, s a diéta és a testedzés – amit ők ajánlanak helyette –, valamint maga a természet nem tud érvágás nélkül meggyógyítani bizonyos betegségeket, például a plethora commotát³⁷. Másrészt szerinte az érvágásnak mind hasznossága, mind szükségessége bizonyított (*probata utilitate & necessitate*)³⁸. Az orvosi vélemények megoszlását mutatja, hogy bár az erről szóló 18. századi

33 RÁ CZ, 1794. I. 233. és PLENCK, 1782. 92. Utóbbi Rá cz fordította és sokmindent szó szerint átvett a saját könyvébe is belőle.

34 PORTER, 2003. 134.

35 A jász-kun kerületek jelentésében részletesen leírják a kerületi orvosok felszerelését. (MOL C 66 95.cs.32.kf. 1785/1786)

36 MISKÓ LTYZ, 1742. 345.

37 A "plethora" megnevezés Hippokratésra megy vissza.

38 RAYMANN, 1738. 26–28. és 43. Huszty Theophil szerint egyesek teljességgel elutasítják, míg mások minden reményüket ebbe vetik, majd Hoffmann-t idézi, aki szerint attól, hogy még nem használunk egy gyógyszert, attól az még lehet hasznos – vagyis kiáll az érvágás mellett, csak az a kérdéses, mikor szükséges elvégezni. (HUSZTY, 1777. 4.)

disszertációk nagy része érvágást tanácsol az epilepsziásoknál, Paulus Barbette már 1688-ban nem mindig alkalmaz érvágást náluk, s felsorol helyette más recepteket is, pl. – a szintén népszerű purgáláson kívül – egy epilepsziaellenes port is, amit egy Podchoscinski nevű doktor készített.³⁹

Az érvágás általános alkalmazásának ellenzése valószínűleg a túlzásba vitt és rosszul végzett kezeléstől való megcsömörlés lehetett.⁴⁰ Rácz Sámuel – nagy gondot fordítva arra, hogy több orvos eredményét és módszereit is megemlítsé – jegyzi meg a különböző skarlátos megbetegedések leírásánál, hogy *scarlatina inflammata* esetén Plenciz eret vág, ám Navier ezt csak akkor teszi meg, ha súlyos állapotban van a páciense, a gyerekeknél azonban – ha kell – inkább piócákat használ, míg Withering egyiket sem, ő inkább gargalizálót adott a betegnek.⁴¹ Szintén Rácz Sámuel írja le *A' borbélyi tanításoknak* az első darabjában az érvágás menetét. Szerinte bármelyik eret meg lehet vágni (homlok, nyelv, külső nyaki vénát is!) láz, vérbőség (a legtöbbször ezt hozzák fel a *venae sectio* okaként) és súlyos gyulladás esetén, mégpedig *lántzétékkel* (Lanzcette) vagy *snépesekkel*. Miskoltzy Ferenc részletesen le is írja gyakorlatilag az összes vénát,⁴² Johann Gottlob Bernstein szerint azonban legjobb a karon, a *vena medianán* eret vágni, ha pedig nem itt, akkor a karon a *vena basilicán* vagy a *vena cephalicán*, míg lábon a *vena saphenán*; hogy a karon melyiket választják attól függ, melyikhez férnek hozzá könnyebben.⁴³ A beteget székre

39 BARBETTE, 1688. 18., 25. és 28.

40 Ahogy Raymann Sámuel írja: „*Ea scilicet est medicorum infelicitas, ut si in teneriorem male cedat venae sectio in medicum foeda, (ut in proverbio est) statim cadatur, quo sit ut pauci in illis terris famam suam periclitari audeant.*” RAYMANN, 1738. 35.

41 Rácz szerint azért nem vágott eret Withering, mert az "epés skarlát"-ot kezelte "tüzes skarlát"-ként, ahol viszont az érvágás kifejezetten káros (RÁ CZ, 1784. 85–86. és 91., 99.) A skarlát felosztása egyszerű (*simplex*), tüzes (*inflammatoria*), epés (*bilis*) és *scarlatina putridára* ma nem egészen egyértelmű, így a *scarlatina putrida* a tünetek alapján lehet a diphteria is: hideglelés (vagyis láz), nehézlégzés, a páciens nehezen nyel – s leginkább gyerekek betegedtek meg benne, Sőt, Cullen szerint a *scarlatina putrida* a torokgyulladás skarláttal járó fajtája! (uo 39–42.), Johnstone hánytató és hashajtó szerek helyett ebben az esetben a betegeknek Ipecacuanát adott (uo. 117.), míg az epés skarlát tünetei (torokfájás, a sok apró vörös hólyag, ami fekélyé alakulhat, s hogy sok gyermek halhat meg benne (uo. 21–23.) utalhat bárányhimlőre (*varicella*), ám ezeket annál nehezebb megállapítani, mivel előfordulhattak átfedések a betegségek közt, pl. valaki kezelhette epés skarláttal, más orvos pedig *scarlatina simplex*szel ugyanazt az embert.

42 Miskoltzy minden egyes érhez egy-egy testrészt és egy betegséget kapcsolt, amelyre kihathat az adott vénának a megvágása, pl. a kisujj Salvatellája a lépre és sárgaságra jó. (MISKÓLTZY, 1742. 344–346.)

43 BERNSTEIN, 1786. VII. 112–115. Miskoltzy Ferenc könyvében mindhárom a váll "véreréből" ered, a *vena cephalica* tart a könyökig, a *basilica* a könyök alsó részén található és

kell ültetni, hogy ne ájuljon el, s csak az eszköz hegyével kell megszúrni az eret, majd a beavatkozás után be kell kötni a sebet. Nagyon fontos, hogy jó helyen szúrják meg, mert ha hibáznak, a seb begyulladhat, evesedhet.⁴⁴ Laurentius Heisterus (1739) azonban ennél sokkal részletesebben és körültekintőbben írja le az érvágás menetét: Ő az érvágást egészen Hippokratésig és Celsusig vezette vissza, ami szerinte egyfajta bizonyítéka annak, hogy ez egy bevált módszer („*vetustissima atque utilitissima operatio*”)⁴⁵. Szerinte finom és igen éles eszközzel kell végezni az érvágást, és figyelemmel, körültekintéssel, mert a vena mellett szorosan vannak az idegek és az artéria, amibe ha véletlenül belevágnak, akár halálos is lehet.⁴⁶ Johann Gottlob Bernstein – igaz, évtizedekkel később – már hozzáteszi, hogy előre meg kell becsülni a kibocsátandó vért, mégpedig a beteg állapota alapján, ez kb. 8–11 unciát jelent.⁴⁷ Miskolczy fordításában is fontosnak tartja leírni az érvágásnál a vénás és artériás seb megkülönböztetését: a „...*vér ér [vena] mozdulhatatlan, arteria vagy Pulsus ér szüntelen mozog, és ver az élő spiritusoktól & eleven vértől, melly benne vagyon; Pulsus ér vére világos, veres, 's nagy erővel kitódul & lántz formán fetskendik. Ha az hús & bőr közt megeredet nehéz meg-állítani, a' vér eret könnyen meg-állhatni...*”⁴⁸.

Az eljárás során Heister szerint minimális fájdalom okozására kell törekedni. Felsorolja a korban használt érvágókat: a francia *Lancette* (*scalpellum chirurgicum*) a legelterjedtebb és a legjobb, de emellett elsősorban német területeken használtak másféle eszközöket is, pl. a *Flietá* (Bajor- és Szászországban), a *Schnäppert* és a *Sagittarium phlebotomumot* (ami onnan kapta a nevét, hogy úgy fűrődik az érbe, mintha egy nyíl lenne), ám mindezek közül a legjobbnak a *Lancette*-et tartja.⁴⁹ Szerinte is mindenhol lehet eret vágni, de a leggyakoribb a karon. A *scalpellumon* kívül az operációhoz kell egy kétujj széles pólya, két tapasz, melegvizes spongya, aceton, bor... Valamint két bátor segítő, aki lefogja a beteget a beavatkozás közben, akinek amúgy is széken vagy ágyban

egyessel a kézfejből érkező medianával, ami elég pontos meghatározás. (MISKÓLTZY, 1742. 39.)

44 RÁCZ, 1794. I. 343–345. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Csapó József gyerekbetegségekről szóló könyvében a skarláttal (*Scarlatina febris, Skarlát-himlő*) kapcsolatban leír olyan tüneteket, amelyeket RácZ Sámuel a scarlatina putridáról, pl. köhögés, láz, "taknyosság", s hogy jellegzetesen az a gyerekbetegség, amely délelőtt jelentkezik, s a gyerek estére lesz rosszabbul. (CSAPÓ, 1794. 130. és RÁCZ, 1784. 44.)

45 HEISTERUS, 1739. 405.

46 HEISTERUS, 1739. 406.

47 BERNSTEIN, 1786. VII. 97. 8–11 uncia kb. 2,4–3,3dl vért jelent. (1 német uncia = kb. 30g; Révai Lexikon XVIII. 624.)

48 MISKÓLTZY, 1742. 349.

49 HEISTERUS, 1739. 407.

kell lennie, nehogy elájuljon a vérvesztéstől, másrészt a sebésznek nagyon figyelnie kell: a pontos „célzás” végett jól kell látnia a helyet, ahol meg fogja szúrni a vénát: Ezért vigyáznia kell, hogy az ingujja és hajfürte ne lógjon bele és ne akadályozza, másrészt két gyertya is kell, hogy tisztábban lásson. Végül – de nem utolsó sorban – a sebésznek tudnia kell, mennyi vért veszíthet a beteg, utána minél gyorsabban el kell állítania a vérzést és a sebet gondosan be kell kötöztetnie.⁵⁰

Funkciói szerint a korban az érvágást három csoportba osztották: A leggyakoribb az *evacatio* volt: ez egyszerűen vérbőségnél a fölösleges vérmennyiség „kiürítését” jelentette a szervezetből, ezzel együtt a vérbőség káros hatásainak kivédését - tehát egyfajta megelőző beavatkozásnak tekinthetjük (Daniel Abraham Hancke szintén a *plethorát* tartja az érvágás okának⁵¹). A vérbőség Raymann Sámuel szerint kétféle lehet: *plethora commota* és *plethora quieta*.⁵² Az utóbbi nem annyira káros. A *plethorából* szerinte – mivel ekkor lelassul a vérkeringés – a vér besűsösödése fakadhat, amit az érvágás megakadályoz, mivel ilyenkor a vénából kifolyó vér helyet ad az artéria felől érkező friss vérnek, s így felgyorsul a vérkeringés⁵³ – de azért nem kell gyors vérvesztésre törekedni, mert az nem biztonságos.⁵⁴ Huszty Zakariás Theophil szerint azonban óvakodni kell attól, hogy mindent a *plethorára* vezessünk vissza és ebből következőleg mindenkin eret vágjunk.⁵⁵

50 HEISTERUS, 1739. 407–408.

51 HANCKE, 1730. 9. Hancke a vér működését kapcsolatba hozza az emésztéssel: mivel hideg éghajlaton az embereknek "háromszor annyit" kell enniük, hogy úgy jóllakjanak, mint egy déli, s mivel sok meleg ételt esznek, ezért náluk a plethora gyakrabban fordul elő, tehát náluk gyakrabban kell eret vágni (9-13., 21.). Szerinte az érvágás inkább megelőző, mint gyógyító eljárás (23.), végül mégis az utóbbiról próbál meggyőzni (igaz, a leírt betegségek egy részét a phlebotoméból vezeti le, 23-24.) s gyógyító hatásáról tanúsodó példákat igyekszik felsorakoztatni, ám nem mindegyik bizonyítja az érvágás hasznát (egy idős nő esetében, akinek nem tudták pontosan meghatározni a baját, nem segített; 28–29.)

52 RAYMANN, 1738. 3., 4., 8. és 12.

53 RAYMANN, 1738. 4., 9. és 15.

54 RAYMANN, 1738. 18. Az érvágás ott a legbiztonságosabb, „*per quas fit, ut sanguis & minima celeritate & exigua quantitate influat in partem affectam.*”

55 „...*ad praecavendum venae sectionis in acutis abusum, multum interest practicis notasse: longe abesse, ut in omnibus plethoram qualemcunque, aut spissitudinem inflammatoriam supponamus; cum febres dentur, quas putrida humorum dissolutio comitatur, itemque a corrupta ad praecordia haerente materia ortae, quales sunt: putrida, biliosa, & peculiaris epidemici generis febres; in quibus etsi non semper contra indicata sit venae sectio saepius tamen locum non habet, quod ex pulsu, & caeteris symptomatibus metiri oportet.*” HUSZTY, 1777. 15–16.

Más célt szolgál a *revulsio* típusú érvágás: ezt meghatározott betegségek esetében bizonyos testrészeken kell alkalmazni, pl. az epilepsziás lábán, illetve orrvérzés, köszvény esetén⁵⁶, míg a *derivatio* – Raymann meghatározása szerint – a vér „lendületét” („*impetus sanguinis*”) a gyenge, gyulladt testrészről az erősebb szomszédjára tereli át. Azonban az utóbbi kettő eljárást többen tagadták⁵⁷. Ha jól végzik az érvágást, akkor szerintük az artéria és a szív újból megtelnie friss vérrel, és először az artériában a vér gyorsabb mozgásával – vagyis lényegében a vérnyomás emelkedésével – jár.⁵⁸ Kraegelius megállapítása szerint az érvágás összes hatása levezethető a vérmennyiség csökkenéséből.⁵⁹

Betegség esetén legjobb az első napokban eret vágni, később részben azért nem lehet, mert a páciensek egyszerűen tiltakoznak ellene, vagy a körülmények nem engedik.⁶⁰

Az érvágással kapcsolatban több babonás hiedelem is kialakult. Heister is az éjszakai érvágás mellett foglalt állást, s ugyanígy Raymann Sámuel is fontosnak tartotta az operáció időpontját: szerinte a legjobb időpont az éjfél – vagy legalábbis éjfél környéke –, fogyó hold mellett – mert a hold a testnedvek úrnője (*humorum domina*) –, s a legtökéletesebb, ha ezeken kívül a műtétet februárban vagy októberben hajtják végre, ahogy azt már Hippokratés is előírta a szerző szerint.⁶¹ D.A. Hancke szerint a napéjegylenlőség a legalkalmasabb időpont az érvágásra.⁶² Miskoltzy Ferenc (illetve Norr Erhard) szerint akkor jó az érvágás, ha a Hold a Kos, „Mérték” (Mérleg), Nyilas, Vízöntő, Rák vagy Halak jegyében jár.⁶³ Részben babonán, részben megfigyelésen alapuló elemek vannak Miskoltzynál a megvágott érnél a vér színének értékelésében: ha sűrű a

56 KRAEGELIUS, 1729. 1. és 46.

57 RAYMANN, 1738. 13–14. és 3.

58 KRAEGELIUS, 1729. 9. és 13. Kraegelius szerint a vér lehet jó vagy rossz. Az utóbbi pl. vérbőség esetén vagy ha beteg az illető.

59 KRAEGELIUS, 1729. 47.

60 HUSZTY, 1777. 6.: Huszty az érvágás többszöri megismétlése mellett foglal állást, a betegség első napjaiban végzett érvágásról Celsus és Hoffmann véleményét veszi át. "*Certum quidem est, ut plurimum primis quattuor diebus cum optimo successu detrahi sanguinem; verum, quartum plerumque diem impedimenta in acute decumbentibus incipiant phlebotomen vetantia: debilitas (!) aegri, pauca admodum fluidus cruor, cuius maxima pars in vasis minimis iam inspissata haeret...*" (10–11.)

61 RAYMANN, 1738. 38–39.

62 HANCKE, 1730. 25–26.

63 MISKÓLTZY, 1742. 347.

vér, a mell beteg, ha kék, a lép szenved, ha sárga, a máj, ha kemény és fekete, az ember nagy félelemben volt...⁶⁴

Szintén népszerű gyógymód volt a *purgálás* – bár erről jóval kevesebb diszsertáció született, mint az érvágásról –: hashajtás, hánytatás, ami során a beteg „megtisztul” a betegségektől. Ám gyakran többet ártott, mint használt: kimerítette a legyengült szervezetet, s ezt már a kortársak közül is többen észrevették. Rácz Sámuel a "tüzes skarlát"-tal kapcsolatban írja, hogy Sauvages egy ilyen járvány alkalmával hashajtó majd hánytató szereket adott a betegeknek, akiknek nagy része aztán ebbe bele is halt,⁶⁵ bár a scarlatina biliosánál és putridánál azután minél korábbi hánytatást, illetve érvágást, hánytatást és hashajtót javasol, ami valószínűleg igen kimerítő lehetett a pácienseknek.⁶⁶

A mai értelemben vett sebészethez tartozott a sebek kezelése is. Hatásuk alapján megkülönböztettek tiszta (felületi), „*egybe-foglaltattak*”-at (vagyis amik mélyebbek voltak: nem csak a bőr felületét érték, hanem pl. fontosabb ereket) és halálos sebeket.⁶⁷ Heister egyszerűen csak gyógyítható és halálos – *sanabilia an lethalia* – sebeknek nevezi őket, a halálosakat azonban ugyanúgy különbözteti meg, mint a többiek.⁶⁸ A halálos sebeket szintén három csoportra osztották: lehetett 1. Elkerülhetetlenül halálos: nagyagy, kisagy, gerincvelő, szív... sebei; 2. „*magukban halálos*” (magyarrá fordítása a *per se, sua natura lethalia vulnera* kifejezésnek) és 3. „*történetesen, baleset folytán*” halálos (szintén fordítás: *per accidens lethalia vulnera*): ezek csak akkor okoznak halált, ha a sebész valami nagy hibát követ el a seb kezelése folytán.⁶⁹ A Boerhaavéra támaszkodó Benjamin Gooch szerint pl. sokszor a nagy mennyiségű vér látványától ijednek meg a sebészek és tartják halálosnak azt a sebet, amin még

64 MISKÓLTZY, 1742. 353. Miskoltzy elég komolyan foglalkozik az asztrológiával, mert szerinte (vagyis Norr Erhard szerint) a csillagok befolyásolhatják az ember egészségét: a Bak csillagkép pl. szerinte a térdre van hatással. (uo.76.), s minden egyes csillagnak valamilyen alaptulajdonságot ad, pl. a Venus hideg és nedves, ami azért fontos, mert szerinte a négy alapelem egyensúlya határozza meg az egészséget (ebben ókori előzményekre megy vissza). (77–79.)

65 RÁ CZ, 1784. 89.

66 RÁ CZ, 1784. 99. és 102.

67 GOOCH, 1767. I. 67.

68 HEISTERUS 1739. 45. A halálos sebek három csoportjának neve nála: *prorsus insanabilia* (egyszerűen halálos), *per se/ sua natura lethalia*, *per accidens sive per errorem lethalia* (49.)

69 RÁ CZ, 1794. I. 234–235.

lehetne segíteni: Gooch pl. az artériás sebek esetén (igen helyesen) meg van győződve arról, hogy az ér leszorításával lehet segíteni a betegen.⁷⁰

Megkülönböztették a sebeket az alakjuk és az alapján, hogy mi okozta: lehetett vágott (*scissa*), törött (*contusa*), szúrt (*puncta*), lőtt (*sclopetaria*) és mérges (*venenata*). Utóbbit okozhatta kígyó vagy veszett kutya. Rácz Sámuel ebben az esetben köpölyözést, a vér kiszívását és kőrishogár-port javasol⁷¹ – egyébként a kőrishogár veszethez elleni használatáról csak magyar forrásokban lehet olvasni. Veszethez elleni népi gyógyszerként használták még a 20. század első felében is, főleg az Alföldön.

Stephanus Avnerus és Heister a sebek mélységén kívül még megkülönbözteti azokat alakjuk alapján: lehet szűk, széles, egyenes, ferde, öblös... és ez szerinte kapcsolatban áll a seb veszélyességével.⁷²

Fontosnak tartják a sebek kitisztítását, mert ezzel megakadályozhatják annak elfertőződését és súlyosabb betegségek kialakulását. Vagyis az antiszeptikus megjelenik a sebek kezelésében (bár nem válik általánossá a 18. században) – ebben különösen nagy szerepe volt Nagy Frigyes porosz király táborig sebészének, Bilguernek.⁷³

III. Sebészek a 18. századi Magyarországon

I. A borbély-sebészek társadalma a 18. század első felében

„Micsoda a' Chirurgus? A Chirurgus nem egyéb, hanem az természetnek szolgálja... a' természet a' még élő testben maga az orvos, és magán erőszakot tenni nem enged...”⁷⁴

Az idézet röviden kifejezi a 18. századi sebész felfogását a világban betöltött szerepéről: ő pusztán alávetett *szolgálja* az élet és halál igazi urának, a ter-

70 GOOCH, 1767. I. 78., 119. és 161–162. és ugyanez Miskolczynál a vér megállításának második módja: "...A' kézzel-való összeszorítással, még az vér össze-sűrűsödik és megáll..." (MISKÓLTZY, 1742. 140.)

71 GOOCH, 1767. 237–239.

72 AVNERUS, 1712. 7., HEISTERUS 1739. 45. (Heister a sebek alakját az azt okozó eszközzel hozza kapcsolatba.)

73 MANNINGER é.n., 45.

74 MISKÓLTZY, 1742. 1.

mészetnek. A chirurgus⁷⁵ a betegen megpróbálhat segíteni, de a végső eredmény már nem rajta múlik. Mivel a 18. század első felében a gyakorlati kezelést, mind a *cura internát*, mind a *cura externát* is a sebésznek kellett elvégeznie, ezért rá jóval nagyobb felelősség nehezedett, mint az adott kezelést kiválasztó, szóbeli instrukciókat adó, gyógyszereket elrendelő medicusra.

Ez az oka annak, hogy a 18. század elején a sebészcéhok óva intették tagjait a halálos betegektől, nehogy a laikusok azt higgyék, a sebész ölte meg az illetőt.⁷⁶ A tény, hogy tartanak ettől az eshetőségtől jelzi, hogy a társadalomban nem volt túl pozitív megítélése a sebészeknek. A 16–17. században egy sor negatív sztereotípiák alakultak ki a sebészekkel kapcsolatban: nem elég, hogy műveletlenek – latintudásuk siralmas –, babonások és pénzhajhászok, még a feladatukat sem tudják ellátni rendesen – még eret sem tudnak vágni –, a közmondás szerint borbély-sebész bármilyen jöttmentből lehetett – „*Se írja, se szelencéje, mégis borbélyá teszi magát*”⁷⁷ –, ráadásul „*nagy hajlandósággal viseltettek minden iránt, ami alkoholtartalmú volt*”.⁷⁸

A 18. század első felében a sebészek céhszerű keretek közt működtek. A három legfontosabb sebészcéh a budai német céh (1703), a pápai (1750) és a debreceni (1735) volt⁷⁹, de működött sebészcéh Tatán (1727) és Vácott (1739) is,⁸⁰ voltak sebészek Kassán, Brassóban, Érsekújváron, Pozsonyban és Győrött is – főleg a szabad királyi városokban.⁸¹ A céhekbe nehéz és költséges volt bekerülni, hiszen egy külső jelentkezőnek átlagosan három-négy évet kellett inaskodással eltöltenie, egyidejűleg a földműveléssel is kellett foglalkoznia, ha pénzzel nem tudta magát kiváltani alóla. A debreceni sebészcéh 25. articulusa

75 A kora újkori forrásokban *chirurgus*nak nevezik a borbély-sebészeket, sebészeket, míg *physicus*nak az egyetemi végzettséggel rendelkező és a vármegye vagy a város élén álló orvosdoktorokat. A sebészek nem csak gyógyítással foglalkoztak, hanem borbélykodással is, mivel eszközkészletük megfelelt mindkét típusú munka elvégzésére. A 18. század utolsó évtizedeitől fogva kezdik hangsúlyosan megkülönböztetni a haját vágó, borotváló borbélyokat (barbitonsor) és gyógyítással foglalkozó, képzetesebb sebészeket (*chirurgus*).

76 A debreceni sebészcéh 9. regulája (JÁKI, 1955. 26.)

77 ENDREI, 1980. 268.

78 MAGYARY-KOSSA Gyula: Régi magyar sebészekről (In: *Magyar Orvosi Emlékek*, a továbbiakban MOE II. 49–52.)

79 DEMKÓ, 1894. 502. A debreceni sebészcéh 1586-tól, Báthory Zsigmond kiváltságlevelétől eredezteti magát. (MOE IV. 201.)

80 MOE IV. 189. és Linzbauer II. 151.

81 MOE IV. 142. és Linzbauer II. 476. (1759: A kassai sebészek privilégiumairól), Miskóltzy Ferenc Győrött praktizált. (WESZPRÉMI, 1960. 229.) A kassai sebészcéh már a 16. században működött, mégpedig olyan sikeresen, hogy befolyása alá vonta a környékbeli (miskolci, varsányi) céheket. (ENDREI, 1980.)

kimondta, hogy „Amelyik inas a paraszti munkától magát fel akarja váltani pénzzel, amint gazdájával megalkhatik, szabados legyen”⁸². Majd további három évet szolgált legényként valamelyik mesternél, közben megkívánhatták tőle a vándorlás közbeni tapasztalatszerzést is.⁸³ Tanulmányai befejeztével mesterremeket kellett készítenie, amiben könnyen találhattak kivetnivalót. A céhek felépítését és belső viszonyait a debreceniek 1735. dec. 30-i és a pápaiak 1750. júl. 27-i okleveléből lehet közelebbről megismerni.⁸⁴ Mindkét céh újévkor gyűlt össze, hogy új céhmestert válasszon,⁸⁵ ugyanakkor a lemondó céhmesternek pontos számot kellett adnia működéséről.⁸⁶ A céh pénzére szigorúan vigyáztak.⁸⁷ Bevételeiket könnyen gyarapíthatták különböző díjtételekkel⁸⁸ és büntetésekkel, így ha valaki nem tartotta be a szabályokat (nem ment el a háromhavonta tartott gyűlésekre,⁸⁹ esetleg elcsábította más inasát⁹⁰).

A céhben tanuló inasok, legények tevékenységére is szigorú szabályok vonatkoztak. Mindkét helyen *legalább* három évben határozták meg az inas éveket,⁹¹ amihez a debreceniek még kikötötték, hogy ezt az időt nem lehet pénzért megváltani, s aki megpróbálja, azt megbüntetik, míg a pápaiaknál a három év után a jelöltnek 20 Ft-ot kellett befizetnie a céhkasszába, amiből 5-öt a legények kaptak. Ha valaki eljutott a mestervizsgáig, Debrecenben 25 Ft-ot kellett a céhládába tennie s vendégül kellett látnia a mestereket, míg Pápan 20 Ft-ot kellett befizetnie a „mesterasztalért”.⁹² A vizsga Debrecenben könnyebb volt, összesen hat gyógyszer kellett sikeresen elkészítenie a jelöltnek, de ha

82 JÁKI, 1955. 6. és LINZBAUER II. 71. (60.) A pozsonyi sebészek a fürdősökkel együtt kaptak privilégiumlevelet 1732-ben. (Linzbauer II.41.) Az érsekújvári sebészek 1743-ban kaptak kiváltságlevelet. (Linzbauer II.307.) A felsorolt városokból látszik, hogy a sebészek főleg Felső-Magyarországon, a nyugati határhoz közeli városokban működtek.

83 A budai német sebészceh jelöltjeitől megkövetelte a vándorlást. (JÁKI, 1955. 6.)

84 LINZBAUER II. 71. és LINZBAUER II. 368.

85 Debrecen 1. art., Pápa 24. art.

86 Debr. 2. art.

87 Debr. 1. art.

88 Pápa 16. art. – a vidéki kiszállások árát határozza meg 1 Ft-ban.

89 Debr. 4. art.: Ha a legény nem jelenik meg, 2 Ft a büntetése (egyébként is háromhavonta a mesterek 26, a legények 12 „pénzt” fizettek fejenként a céh ládájába); Pápa 14. art.: itt háromhavonta 25 „pénzt” kellett befizetniük a tagoknak.

90 Debr. 16. art.: A más legényét, inasát elidegenítő mester büntetése 4 Ft, Pápa 22. art.: itt magasabb a büntetés (mivel másfél évtizeddel később keletkezett, vagy mert nagyobb méreteket ölthetett az inasok elcsalása?), 12 Ft. Pápan azonban nemcsak a mestert kötelezik, az inasnak is előírják, hogy nem hagyhatja el urát (11. art.). Az inasok elcsábítása már a 16. században általános jelenségnek számított. (ENDREI, 1980. 267.)

91 Debr. 24–25. art., Pápa 12. art.

92 Pápa 5. art., Debr. 8–9. art.

nem sikerült, a kárt köteles volt megfizetni, s az egészet csak egyszer próbálhatta újra, míg Pápán a legénynek 10 flastromot és 2 kenőcsöt kellett főznie; tehát itt többet követeltek, de legalább háromszor megismételhette a vizsgát a jelentkező, ha az elsőre nem sikerült.⁹³ A fentiekből kítűnik, hogy egy idegennek, aki sebészé akart válni, nemcsak sok időre és türelemre, hanem még elegendő mennyiségű pénzre is szüksége is volt. Ha pedig nem sikerült a mesterremek, akkor fáradozása kárba veszett. Mindezen túl a személyes szimpátia is szerepet játszott a vizsga pozitív vagy negatív kimenetelében. A személyes túlkapások ellen próbált fellépni a Helytartótanács 1751-es rendelete, amelyben megkövetelték, hogy a vizsgát a jelölt pártatlan ember előtt tegye le.⁹⁴

Egy kívülálló kortársnak a sebészcéhék zárt, kiváltságos közösségnek tűnhettek, amelynek tagjai ezt a soklépcsős képzési rendszert a saját kiváltságaik megőrzésére találták ki. Meg kell azonban jegyezni, hogy amilyen nehezen kerülhetett be valaki egy sebészcéhbe, egy sebésmester gyerekeit ugyanolyan nehezen vették be egy másik céhbe.⁹⁵ A céhek zártságát biztosította az is, hogy mindegyiknek saját vizsgaszabályzata volt. Hiába tudott valaki többet egy céhtagnál, ha nem náluk vizsgázott le. A debreceni származású, de tanulmányait Nógrádban végző Vég András vizsgáival kapcsolatban derítették ki Debrecen előljárói, hogy a helyi borbély-sebészek nagy részének súlyos anatómiai hiányosságai vannak (nem tudták megmondani, hol van a máj).⁹⁶

A szabályok egy része a különböző díjak befizetésével és pénzbüntetésekkel foglalkozik. A sebészcéhék monopolhelyzetét erősítette a numerus clausus és ezzel együtt a kontároktól való elzárkózás. (A kontár eredetileg a máshol tanult chirurgust jelentette.) Debrecenben csak kilenc chirurgus lehetett, és ezt a számot csak a magistratus határozata alapján lehetett növelni.⁹⁷ Pápán a céhtagoknak – a verseny elkerülése érdekében, valamint a mesterek közötti

93 Debrecenben a következőket kellett elkészítenie a legénynek: *Deachylon magnum cum Gummi Filii Zachariae, Deachylon merum camphoratum; Emplastrum de Meliloto, Emplastrum Citrinum; Unguentum de Althea, Unguentum Aegyptiacum* (Debr.8.art.), míg Pápán *Emplastrum Dia cl. Cum Gummi, Empl. de Meliloto, Empl. Oxicroceum, Empl. defensivum rubrum, Empl. Septuacium, Empl. ad rupturas, Empl. Cinobrium, Empl. stipticum Crocei, Empl. Diaphoreticum* és *Empl. Gratia Dei; Unguentum nervinum* és *Ungu. De Althea* volt a követelmény (Pápa 4. art.).

94 JÁKI, 1955. 8.

95 JÁKI, 1955. 5.

96 DADAY, 1960. 170–172.

97 Debr. 14. art. A debreceniek határozata 1725-től a városban maximum kilenc sebész működését engedte. (MOE II. 62.)

ellentétek megakadályozása végett – a városban csak egy műhelyük lehetett.⁹⁸ A céhek erősen ragaszkodtak is ilyen jellegű kiváltságaikhoz, többször még a magistratusra is befolyással voltak, különösen, ha úgy érezték, egy „jöttment” idegen veszélyezteti előjogaikat.⁹⁹

Aki azonban tagja volt a céheknek, azt a céh támogatta, s még özvegyéről is – amíg a férje nevét viselte – gondoskodtak. Ezek az intézkedések a céhtagok összetartását és a céh zártságát vélték biztosítani. A belső egység fenntartását célozta a tagok közti viszálykodás tiltása, a céh békéjének hangsúlyozása.¹⁰⁰ A haldokló mester ágya mellett nappal egy másik mesternek kellett figyelnie, éjszaka két másiknak kellett virrasztania (természetesen büntetés terhe mellett). A halott eltemetéséről gondoskodtak, az özvegy megkapta a korábban a férjének kijáró díjat, s fiát is támogatták, ha ő is apja foglalkozását akarta folytatni, s Debrecenben elengedték neki a 25 Ft fizetését, csupán a remeket kellett elkészítenie. Ha az özvegy új férje, vagy a mester leányának férje akart mesterré válni, akkor pedig a 25 Ft felét kellett befizetni. Ez a gyakorlat is azt jelzi, hogy minden körülmények között meg akarták őrizni a társaság zártságát.¹⁰¹ Ez volt az oka az elhalálozott mester hozzátartozóival való jó bánásmódnak. Azonban ha a mester életében nehézségekbe ütközött, s a céh megsegítette, akkor a kölcsönt a mester halála után – ha életében nem fizette vissza – az özvegynek kellett megadnia a tartozást.¹⁰²

Gyakoriak voltak az ellentétek a céhes sebészek és az idegenből jött, ott tanult orvosok közt. Az előbbieket nem akarták az idegen gyógyítókat befogadni soraikba, de mivel az egész országban kevés sebész és még kevesebb orvos volt, ezért a Helytartótanács 1752-től megkövetelte, hogy ahol nincsen sebészcéh, ott a vármegye tartson chirurgust, aki a szegényeket *ingyen* gyógyítja.¹⁰³ Ugyanakkor a magistratus vagy a vármegye megbízatásából tevékenykedő sebésznek sem volt biztos a megélhetése. 1772-ban a pozsonyi sebészetet, akik a febris putrida járvány ideje alatt szorgalmasan dolgoztak, a vármegye egyszerűen nem fizette ki, csak előleget kaptak a munkájukért.¹⁰⁴

98 Pápa 19. art.

99 DADAY, 1960. 170–171.: A cseh származású, bécsi egyetemen vizsgázott Hurtig Antalt a soproni sebészek szó szerint kiűldözték Sopronból, míg Vég András befogadása ellen a debreceniek tiltakoztak – itt valószínűleg erős személyes ellentétek is szerepet játszhattak, mivel Vég többször levizsgázott (bár anatómiai ismeretei meglehetősen hiányosak voltak) és a pénze is meglelt volna ahhoz, hogy bekerüljön.

100 Pl. Debr. 6.art., Pápa 6–8. art.

101 Debr.10–11. és 21–22. art.

102 Debr. 20.art.

103 DEMKÓ, 1894. 505., JÁKI, 1955. 8.

104 DADAY, 1960. 170.

A céhek hatalmának megtörését célozta az az 1761-es rendelet is, amely szerint a vizsgázott sebészt akadály nélkül kötelesek voltak felvenni bármely sebészcéhbe és engedélyezni kellett neki, hogy szabadon nyithasson műhelyt. Ezenfelül bármely szakmában tilos volt a mesterek számát korlátozni.¹⁰⁵

Az idegen gyógyítók tehát nehezen tudtak beilleszkedni. 1751-ben Nógrád megye főorvosa, Perliczy János Dániel (1705–1778) tervezetet nyújtott be Mária Teréziának, amelyben felvázolta a korabeli magyar egészségügy legfőbb problémáit. Szerinte inkább a magyarországi orvosokat és sebészeket kellene megfelelő képzésben részesíteni, mert a külföldi orvosoknak sok konfliktusuk származott abból, hogy nem ismerik a magyar nyelvet, a helyi szokásokat. Annak ellenére mondta ezt, hogy tudta, az országban nagyon kevés volt a megfelelően képzett gyógyító. Szerinte a sebészeknek és a bábáknak magasabb szintű oktatást kellene biztosítani, el kellene mélyíteni anatómiai ismereteiket (rendes boncolásokon való részvétellel).¹⁰⁶ Ez a terv nem tudta egyik napról a másikra megváltoztatni a körülményeket, mint ahogy a Helytartótanácsi rendeleteknek sem volt kezdetben foganatja, különösen, hogy több rendelkezés kifejezetten a céhek ellen irányult, ahonnan a korban az ország sebészeinek nagy része kikerült. Győry Tibor szerint a terv legnagyobb hibája az volt, hogy az orvos- és sebészképzést az egyetemtől független iskolában képzelte el.¹⁰⁷

1761-ben határozták meg pontosan a sebészvizsga menetét, követelményrendszerét. Ebben a vizsgázót felmentették a flastrom-, vagyis a Remek elkészítése alól, aminek a helyébe a pontosabb elméleti, vagyis anatómiai ismeretek léptek. Aki kiállta a vizsgát, azt bárhol kötelesek voltak felvenni a helyi céhbe, a városban műhelyt nyithatott és a város polgárai közé is felvették.¹⁰⁸ Az ország vezetése már a század első felében próbált segíteni a Magyar Királyság területén letelepülni szándékozó képzett orvosokon és sebészeken. Ezt ebben az időszakban elsősorban nem országos érvényű rendeletekkel, hanem egyénileg adott kiváltságlevelekkel oldották meg. Ezek az oklevelek biztosított

105 Ezzel a rendelettel ugyan nem sokat értek el, hiszen Vég Andrással szemben is a debreceniek a numerus claususra hivatkoztak, és még 1784-ben is kilenc sebészük volt. DADAY, 1960. 173. és MOL C 66 Nr. 6. 84. cs. 85. kf. 1783/1784 (Debrecen, 1784. dec. 4.) Daday szerint a céhek ekkor kezdik el támadni a céhen kívüli vetélytársaikat.

106 LINZBAUER II. 378. és KOSÁRY, 1980. 162–163.

107 GYÖRY, 1936. 20. Győry még két tervet említ, 1730-ban Gömör megye Physicusának, Bácsmegyei Pálnak tervét, valamint 1727-ben a besztercebányai Moller Károly Ottóét. Egyikük sem egyetemi szintű képzésre gondolt.

108 JÁKI, 1955. 8. és LINZBAUER II. 501. A céhtagok megvendégelését, a Remekebédet pedig 1766-ban tiltja be a Helytartótanács. (MOE II. 65.) A céhtagok és a sikeresen vizsgát tett jövevények közt így is sok ellentét volt, pl. 1759-ben a lőcsei sebészek nem akarták befogadni az újonnan jött társukat. (MOE IV. 420.)

ták a tulajdonosának, hogy az adott város sebészcéhébe felvegyék. Így történt ez 1732-ben Johann Conrad Römer és 1734-ben Johann Carl Schwartz esetében, akik bekerültek a pozsonyi sebészek soraiba.¹⁰⁹ Az utóbbi ellen foglaltak állást a helyi sebészek, ám a város magistratusa kiállt Schwartz mellett. Pozsonynak érdekében állott, hogy minél több gyógyítója legyen, mert az 1730-as években különösen súlyos pestisjárvány vonult végig az országon, amely – a források tanúsága szerint – 1739-ben tetőzött. A helyzet súlyosságára jellemző, hogy attól tartottak, a járvány eléri Pozsonyt, sőt Ausztriát is. Folyamatosan küldtek Pozsonyból és Budáról sebészeket és orvosokat a járvány sújtotta területekre,¹¹⁰ ahonnan 1738-tól kezdve jelentést kellett írniuk,¹¹¹ 1739 júniusától pedig már halálbüntetést helyeztek kilátásba a betegséget eltitkolóknak – ekkor a járvány már közvetlenül fenyegette Pozsonyt, és 1739 júliusában lépte át az addig természetes határvonalnak tekintett Vág folyót.¹¹² Az osztrák-magyar határ még 1740-ben is vesztégzár alatt volt, átlépőire halálbüntetés várt.¹¹³

A 18. századi Magyarország járványait tehát nehezen lehetett kezelni – ennek egyik oka az orvos- és sebészhiány volt, ami szembetűnő az 1747-es összeírásban is.¹¹⁴ Az országban ekkor 168 esküdt, 10 nem esküdt sebész és 9 borbély működött. Ez összesen 187 sebészeten valamennyire jártas személyt jelent, ami akkor is kevés, ha figyelembe vesszük, hogy az 1720-as adóösszeírásban még csak 96 borbély-sebész szerepelt,¹¹⁵ és tudjuk, hogy voltak be nem jelentett területek is, ráadásul ezen személyek nagy része nem szétszórva, hanem kisebb csoportokban dolgozott egy-egy településen. (Így Debrecenben a kilenc orvos.)

További konfliktus forrása lehetett egy-egy sebész vallási hovatartozása is. Pápán az egész sebészcéhnek gondja származott abból, hogy tagjai nem kato-

109 LINZBAUER II. 44., II. 64.

110 A nevek alapján a kiküldött sebészek és doktorok nagyrészt német anyanyelvűek voltak, legalábbis Linzbauer mást nem közöl. (LINZBAUER II. 94., II. 122., II. 162., II. 179., II. 194.)

111 LINZBAUER II. 121. A leírásnak tartalmaznia kellett a betegség tüneteit, mennyire tombol az adott területen, mik a beteg esélyei, milyen gyógyszereket lehet alkalmazni, valamint mit lehetne tenni a járvány visszaszorításáért.

112 A pánikhangulatra jellemző, hogy a sebészeket is erővel kellett kényszeríteni, hogy Nagyszombatba menjenek (LINZBAUER II. 186.).

113 LINZBAUER II. 216. (Ugyanakkor a magyar-horvát határon át lehetett kelni. LINZBAUER II. 220.)

114 DEMKÓ, 1894. 505. Mivel a járványok meghatározó elemei maradtak a 18. századi Magyarország történetének, ezért 1769-től megkezdődött a külön járványsebészek képzése. (LINZBAUER II. 608.)

115 SZÉKELY, 1960. 132.

likusok voltak.¹¹⁶ Pfeiffer Dávidnak 1752-ben többszörös ellenállással kellett szembenéznie Pozsonyban: egyrészt mert jövevény, másrészt mert nem katolikus volt. Privilegiumlevele megengedte neki, hogy szabad és közhasznú sebészi gyakorlatot folytasson a városban, de vállalnia kellett ugyanazokat a terheket, amelyeket a város többi sebésze viselt.¹¹⁷ A század első felében több nem katolikus személynek szóló uralkodói kiváltságlevelet ismerünk, a század második felében inkább általános érvényű rendeletekkel próbálják rendezni az ország egészségügyét. A vallási hovatartozás azonban továbbra is gondot okozott, ami a legszembeötlőbbben a katolikus bábák és a nem katolikus csecsemők és szülei viszonyában jelentkezett: Ha a gyerek életveszélyben volt, nem tudták, hogy megkereszteljék-e vagy sem. Az 1770-es években az uralkodó egyértelműen a katolikusokat támogatta: az 1770. október 4-i *Generale Normativum in Re Sanitatis*-ban az esküformulák (mindegyik egészségügyi ágban) elentétben álltak a nem katolikusok hitelveivel; az esküt ui. Istenen kívül hangsúlyozottan Szűz Máriára és a szentekre kellett letenni.¹¹⁸

Feszültséget kelthetett a chirurgusok számára kiadott árszabás is: mivel egy-egy sebészceh tagjai konkurenciára nemigen számíthattak, sokszor drága lehetett egy-egy kezelés. Ez ellen lépett fel a Torkos-féle *Taxa Pharmaceutica* 1745-ben. Eredetileg csak egy javaslat volt, törvényerőre 1755-ben emelkedett a *Platum Regulationis de Re Sanitatis* részeként.¹¹⁹ Az 1770-es Normativum előtt ez az egyetlen olyan tervezet, amely az egész országban, minden területre kiterjedően szabályozni akarta az egészségügyet.

Torkos Jusztusz János jól ismerte a hazai egészségügyet, tervezetét latinon kívül magyarul, németül és szlovénül is kiadta, hogy mindenki számára közérthető legyen. Szerinte a jó sebész éjjel-nappal álljon rendelkezésére a betegeknek, legyenek serények, körültekintőek és józanok (*sobrietati*; úgy látszik neki is szembetűnő volt a sebészek közt gyakori alkoholizmus), tisztességesek (1. pont). Az orvosokkal viselkedjenek illően, az ő tanácsát és előírásait tartásuk be, amilyen szigorúan csak lehet (2. pont), a gyógyszerek nagy részét hagyják, hogy a gyógyszerészek készítsék és kevés belső orvosságot írjanak fel (3. pont). Súlyos betegség esetén hívjanak egy bölcs orvost (*medicum aliquem prudentem*) és az ő tanácsát fogadják meg (4. pont); végül, de nem utolsó sorban a betegüktől ne fogadjanak el olyan ajándékot-pénzt (*injustam mercedem*), ami nem illeti őket meg (7. pont). A *Taxa Pharmaceutica* a sebészek számára

116 MOE IV. 377/a., LINZBAUER II. 368.

117 LINZBAUER II. 392.

118 „...*Sic me Deus adjuvet, Sanctaque Dei Parens, et Virgo Maria et omnes Sancti Dei...*” (LINZBAUER II. 671. 565.)

119 DEMKÓ, 1894. 505., LINZBAUER II. 328. és II. 412.

nagyrészt korlátozásokat jelentett. Több articulushoz szembeszökő az orvos nagyobb tekintélye. Ezenkívül Torkos védi a gyógyszerészek érdekeit, valamint a páciensekét, ezért közöl végül egy ártervezetet, ami pontosan leírja az egyes betegségek kezeléséért beszédhető összegeket.¹²⁰

Szintén a szigorúságot célozta az 1747-ben – az eskü megkövetelésével párhuzamosan – bevezetett vizitrendszer is.¹²¹ Évente egyszer váratlanul meglátogatták az adott sebészt (bábát, fürdőst, gyógyszerészt), s ha észrevették, hogy nem az esküjének megfelelően cselekedett, akkor eltilthatták munkája gyakorlásától. (Bár ez a rendelet elsősorban a gyógyszerészek ellen irányult, hogy ellenőrizni tudják az áruforgalmukat.)

A század második felében megfigyelhető másik tendencia – céhszervezetek egyeduralmának megtörésén kívül – az egészségügyben dolgozók képzettségének javítása, és ezzel kapcsolatban a nem megfelelő tudással rendelkezők kirekesztése, vagyis az egyszerű borbélyok és a sebészek megkülönböztetése. Ahogy a század első felét egészségügyi szempontból a *Taxa Pharmaceutica* és az azt felhasználó 1755-ös *Planum Regulationis in Re Sanitatis* fémjelezte, a század második felének két legfontosabb eseménye az 1770-es *Generale Normativum*, valamint a nagyszombati (majd onnan Pestre, aztán Budára költöztetett) orvosi fakultás létrehozása volt.

Megfigyelhető, hogy a század második felében egyre inkább támogatták a képzett, ám céhen kívüli sebészeket, másrészt a sebészi (orvosi stb.) cím viselését egyre szigorúbb feltételekhez kötötték, megjelenik az eskü, ami pontosan körülhatárolja a sebész feladatait és helyét az „egészségügyi ranglétrán”, utána következik a vizsga - és a vizsgakövetelmények átalakítása. Remekflastrom helyett – amit egy jó sebésznek tudnia kellett elkészítenie, ám az egészségügyet szabályozók nem ezt hangsúlyozták, nehogy túlságosan kiéleződjön a sebészek és gyógyszerészek közti konfliktus – az anatómiát kellett elsajátítania a sebészjelöltnek. Végül nem volt elég a vizsga, a sebésznek egyetemi oktatásban kellett részesülnie s szigorlatot tenni az ott elsajátított anyagból.

A céhek megpróbálták igazodni az új követelményrendszerhez. Debrecenben fennmaradt három irat az 1760-as évekből, amely a sebészvizsga anyagát és a sebészek alapelveit tartalmazta. Jáki Gyula szerint a vizsga anyagának kidolgozásában szerepe volt Weszprémi Istvánnak is.¹²² A vizsga szerint *chirurgus*, vagyis borbély „*az olyatén orvosló személy, aki a nyavalyákat inkább csak kézzel*

120 A ficamért 2–3 Ft, boncolásért 3–5 Ft, artériát vagy vénát sértő sebért 3 Ft, érvágásért kézen 3–4 Ft 10 garas járt.

121 MOE IV. 358. és LINZBAUER II. 336.

122 JÁKI, 1955. 16.

gyógyíttya”.¹²³ Legyen éles szemű, bátor és jártas az anatómiában és a bonctanban. A „bátorságra” azért van szüksége, hogyha a beteg jajgatna a fájdalomtól; a sebésznek akkor is legyen lelki ereje elvégezni a szükséges beavatkozást, másrészt legyen mersze elvégezni pl. az amputatiót, trepanatiót.¹²⁴ Fontosnak tartja a beteg megvigasztalását is - ami a beteg gondozásában fontos, de olyan jó megfigyelésekről, módszerekről is írnak az alapszabályukban, mint pl.: a csecsemőnek hasznos a sírás, a seb gyógyulásához diéta kell és hogy a munkás ember ritkán beteg.¹²⁵ Ám hiába a modernizálás, már a *Generale Normativum* kimondja, hogy csak egyetemi vizsgát tett sebész praktizálhat.¹²⁶

A magasabb fokú iskolázottság megkövetelése együtt járt a gyógyítás babonás elemektől való fokozatos megtisztításával. 1756-ban megtiltják az érvágást és a scarificatiót kalendáriumi napokon¹²⁷ és képzetlen ember nem végezhet lithotomiát.¹²⁸

III.2. Az 1770-es *Generale Normativum* – szigorodó követelményrendszer

A 18. századi magyar közegészségügy mérföldkövének tekinthető az 1770-es *Normativa* kiadása. Mária Terézia ezzel a rendelettel az egész birodalomban egységes egészségügyi rendszert akart bevezetni. Célja a gyógyító rétegek képzetesebbé válása, valamint felelősségteljes munkavégzése volt.

Az *Generale Normativum in Re Sanitatis* pontosan körülhatárolta a sebészek feladatait és megkövetelte tőlük az egyetemi vizsgát. Csak az ott szerzett bizonyítvánnyal (*testimonium*) praktizálhat a chirurgus.¹²⁹ Ismételten előírja a sebészeknek a józanságot.¹³⁰ A leírásban – vagy inkább előírásban – vissza-

123 JÁKI, 1955. 17.

124 JÁKI, 1955. 17. és 26.

125 JÁKI, 1955. 28–29. Raymann Sámuel szintén megfigyelte, hogy a dolgos emberek ritkán betegek, nincs szükségük érvágásra sem. (RAYMANN Sámuel: *Dissertatio inauguralis medica de venae sectione* (Halle, 1738) 32.)

126 JÁKI, 1955. 30.

127 LINZBAUER II. 424. Scarificatio: "felületes bemetszések vérelvonás céljából" .(Révai Lexikon XVI.609.)

128 LINZBAUER II. 438. A tiltás azon vándorok ellen alakult, akik tk. semmi máshoz nem értettek, csak ehhez a műtéti eljáráshoz. A lithotomusok főleg a Balkánról érkeztek Magyarországra. A lithotomia legrégebbi leírása Celsusnál maradt fenn. (Révai Lexikon X. 395., DEMKÓ, 1894. 510.)

129 LINZBAUER II. 641. (541.)

130 Ez nem szerepel a debreceniek Examenjében, sem kánonjaiban, sem reguláiban – bár ott inkább a sebészet gyakorlati kérdéseivel foglalkoztak, mintsem a tökéletes sebész jellemzésével.

tükröződik a mindig fel-felbukkanó járványtól való félelem.¹³¹ Itt is több pontban rögzítik a sebész Medicusnak való alávetettségét: halálos vagy veszélyes seb esetén orvost kell hívnia és jelentést tenni a magistratusnak (III.§);¹³² súlyos betegség esetén követnie kell a Medicus előírásait (IV. §); eltiltják a *cura internától* és a gyógyszer készítésétől olyan helyeken, ahol vannak gyógyszertárak, sőt, még az érvágástól is, ha azt a beteg állapota nem engedi meg, valamint ha abba nem egyezik bele az orvos. Ahol azonban nincs *physicus*, ott a sebész maga döntheti el, hogy milyen gyógyszert ad a betegnek, de csak abban az esetben, ha ez teljes bizonyossággal nem ártalmas számára (V. §; *innocua remedia*). A sebész esküjében kötelezettséget vállal, hogy betegéről minden erejével gondoskodni fog, a rábízott titkot meg fogja tartani, tudása szerint fog segíteni rajtuk, s súlyosabb esetben kikéri a "feljebbvalók" (*Superiores*) – tehát az orvosok – segítségét. Ugyanúgy kell segítenie a szegényen, mint a gazdagon.

A *Generale Normativum* alkotóinak célja az volt, hogy a sebész foglalkozását ne pusztán munkának, hanem hivatásnak tekintse – ezáltal legyen az egészségügyből közegészségügy, és így hatékonyabban akadályozzák meg a járványok terjedését. A járványokra még egyszer kitér a sebészekkel foglalkozó részben a *Normativum*, ezáltal is hangsúlyozva annak veszélyességét: a sebésztől és az orvostól is éberséget (*vigilentia*) követelnek járványos helyen, és ha lehetséges, megakadályozni annak további terjedését, valamint az előbbtől még azt, hogy engedelmeskedjen a járványorvosnak.¹³³ 1778-ban hozták nyilvánosságra Magyarországon a *Normativum* kiegészítését, amely 1773-ban jelent meg és a német nyelvterületekre vonatkozott. Megismétlik a sebészek kötelező egyetemi vizsgáját, valamint ismét eltiltják a sebészeket a belgyógyásztól.¹³⁴

A *Normativum* megjelenésétől kezdve a sebészek működését egyre szigorúbb feltételekhez kötötték. Az 1771. május 6-i rendelet értelmében egy sebész vagy bába csak akkor gyakorolhatja hivatását, ha az egyetemen levizsgázott. 1770-ben azonban elfogadták, ha a megyei *physicus* vizsgáztatta le a már praktizáló sebészt, bábát.¹³⁵ Ez azonban súrlódásokhoz vezetett a *physicusok* és az egyetem között, hiszen egy sebésznek nagy költséget jelentett egy ilyen

131 II.§; [*chirurgus*] ...*diu noctuque promptus esse debet, tempore pestis praecipue (quod genus morborum Deus Omnipotens avertat)* LINZBAUER II. 641. (541.)

132 Utóbbi rész kapcsolatba hozható a kialakuló igazságügyi orvosszakértői véleménnyel – a kriminalisztika és az orvostudomány közti viszonyal.

133 LINZBAUER II. 641. (564.)

134 LINZBAUER II. 742. és 756.

135 1786-ban pedig az idős sebészeknek elengedték az egyetemi vizsgát. (GYÖRY, 1936. 158–159.)

próbatétel: el kellett utaznia, szállást találnia és ki kellett fizetnie a vizsga díját is, ami 59 Ft 78 kr.-ba került, bár Győry Tibor szerint ezt gyakran elengedték vagy leszállították szegény jelöltek esetében.¹³⁶

Az egyetem orvosi fakultása ugyanakkor lehetővé tette, hogy az itt levizsgázott sebészek az egész országban praktizálhassanak, sőt, II. József 1783. szeptember 21-i rendeletével egyenjogúvá tette a Monarchia összes egyetemét. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az itt végzett hallgatók a Habsburg Monarchiában bárhol tevékenykedhettek.¹³⁷

A betegek helyzetének megkönnyítésére 1781-ben II. József előírta, hogy minden megyében házi kasszát hozzanak létre, amelyből a szegények gyógyítását finanszírozhatják és így megkönnyítsék a sebészeknek és az orvosoknak a betegek ingyenes kezelésének elvállalását - legalábbis II. József szerint.¹³⁸ Mindenesetre a páciensek további megsegítését célozta az 1789-es rendelet, amely szerint a megyei chirurgusnak a vármegye pénzén külön házi gyógyszertárat kellett fenntartania a szegények számára.¹³⁹

A sebésznek (még a céhmesternek is) 1774-től kellett bonctanból és sebészi gyakorlatból vizsgát tennie a tisztí főorvos előtt - aki ezt nem tette meg, az csak borotválhatott és haját vághatott.¹⁴⁰ Megkezdődött a sebészek, vagyis a gyógyítást végző személyek és a borbélyok tevékenységének különválasztása. Ugyanekkor rögzítették a sebészek pontos fizetését is. 1785-től a vizsgaanyag kibővült a szülészettel is, s tisztiorvos is csak szülészetből levizsgázott hallgató lehetett.¹⁴¹ 1786-tól a sebészi és orvosi tanulmányokat együtt folytatták a hallgatók, de külön kellett vizsgáznuk,¹⁴² amelynek komolyságát növelte, hogy azt az országos tisztí főorvos (*Protomedicus Regni*) vagy egy egészségügyi tanács előtt kell letenni.¹⁴³ Ugyanebben az évben szabályozták a sebészek tanulmányait: az első félévben anatómiát, a 2.-ban sebészetet, botanikát¹⁴⁴ és termé-

136 GYŐRY, 1936. 19. és 97–98.

137 Ez, valamint az a hír, hogy Pesten könnyen le lehet szigorlatozni, arra indított jónéhány monarchiabeli hallgatót, hogy idejőjjön letenni vizsgáit. GYŐRY, 1936. 131.

138 LINZBAUER III. 785. II. József 1785-ben ismét kimondja a betegek ingyen kezelését, akikről a megyei fizikusnak és a sebésznek évente jelentést kell írniuk (MOE IV. 590.)

139 DEMKÓ, 1894. 508.

140 MOE IV. 511. , LINZBAUER II. 706. és JÁKI, 1955. 30. Ezt a rendeletet 1784-ben megerősítik: az a sebész vagy bába, aki nem vizsgázik, nem praktizálhat. (LINZBAUER III. 843.)

141 DEMKÓ, 1894. 507., MOE IV. 586. és LINZBAUER III. 899. Ezt az előírást a következő évben meg kellett ismételni. (LINZBAUER III. 1083.)

142 MOE IV. 599.

143 LINZBAUER III. 955.

144 Ekkor hozták létre a sebész- és orvostanhallgatóknak Pesten a Fűvészkertet. (LINZBAUER III. 990.)

szettudományos ismereteket szereztek a hallgatók, a 3-4.félévben patológiát és szorosabban vett orvostudományt tanultak, az utolsó félévben pedig gyakor-nokoskodtak. A "civil" sebészek (*Landwundarzt*) ugyanezt két év alatt végezték el, és elsősorban anatómiát és sebészeti ismereteket sajátítottak el.¹⁴⁵ A sebész-képzést elősegítette, hogy nem kellett előzetesen filozófiát hallgatniuk.¹⁴⁶ (Ugyanakkor megmaradt a magántanulás lehetősége is.¹⁴⁷) A sebészek tanul-mányait és különböző képesítését végül 1793-ban rendszerezték.¹⁴⁸ A sikeres vizsgáról készült oklevelet 1787-től a Helytartótanácsra is be kellett mutatni.¹⁴⁹

Az 1780-as években az egyre magasabb szintű képzettség megkövetelésével egyre inkább elváltak egymástól a sebészek és borbélyok feladatai: A latin for-rásokban ekkor jelenik meg a chirurgussal szemben a *barbitonsores* kifejezés a borbélyok különállásának illusztrálására, akiket ekkor, 1786-ban tiltottak el mindenféle sebészi beavatkozástól, kivéve néhány jelentéktelen műtétet, s a borbélyok egyre inkább csak hajnyírással, borotválással foglalkozhattak – lénye-gében a régi céhtagok működésének korlátozásaként.¹⁵⁰

A tankönyvekben egyenlőre még nem jelentkezett ez a különállás, bár borbélyi feladatukat rövidebben írták le és kevésbé fontosnak ítélték (Rácz).

III.3. Az első sebészfelmérések

Ha a Torkos-féle *Taxa Pharmaceuticát* és az 1770-es *Generale Normativumot* mérföldkönek lehet tekinteni a magyar egészségügy történetében, akkor ugyanez elmondható II.József tevékenységéről is. II. József egészségügyi intéz-kedései Mária Terézia, pontosabban udvari orvosa, Gerard van Swieten kon-cepciójára vezethetők vissza. Az uralkodó az egészségügyben a gyakorlati okta-tást hangsúlyozta. Az egyetemeken háttérbe szorította a vallás szerepét.¹⁵¹ 1785-ben Bécsben megalapította az Institutum Medico-Chirurgicumot, közis-mertebb nevén a Josephinumot. Célja az volt, hogy az intézetből képzett, a hadseregben jó szolgálatot tevő sebészek kerüljenek ki. A Josephinumot a leg-modernebb eszközökkel látta el, mint Felice Fontana és Paolo Mascagni ana-tómiai viaszabúí, és a hozzátartozó helyőrségi kórház 2000 férőhelyes volt.

145 LINZBAUER III. 885.

146 LINZBAUER III. 1035.

147 DEMKÓ, 1894. 507.

148 DEMKÓ, 1894. 508–509. és MOE IV. 701.

149 LINZBAUER III. 1081., MOE IV. 649. 1788-at ír.

150 MOE IV. 617., LINZBAUER II. 979. és DEMKÓ, 1894. 507.

151 GYÖRY, 1936. 130.

Összehasonlításképpen: az 1770-as években nagyszombati egyetemhez tartozó városi xenodochiumban, majd később Budán is csak 12 személyt tudtak fogadni.¹⁵²

II. József közegészségüggyel kapcsolatos elképzeléseinek kialakításában nagy szerepet játszott orvosa, Alexander Brambilla (1728-1800), aki elsősorban katonai orvoslással foglalkozott (a felemelkedését is a hadseregnek köszönheti). Azonban mivel Brambilla a Josephinum működését és elismertetését a bécsi egyetem orvosi fakultásával szemben akarta kieszközölni, az intézmény II. József halálával (és az uralkodó többi nagyszabású reformintézkedésével együtt) fokozatosan felszámolódott.¹⁵³ Magyarországon viszont nem jött létre a Josephinumhoz hasonló különálló intézmény, hanem II. József az orvosi fakultás keretein belül próbálta meg a magyarországi orvos- és sebészképzést megreformálni, vagyis közelebb próbálta hozni egymáshoz az orvos- és sebészrétegeket.¹⁵⁴

A II. József-kori sebésztársadalomról a legtöbbet az 1780. dec. 28-án, francia mintára bevezetett egészségügyi jelentésekhez csatolt táblázatos kimutatósokból, az úgynevezett Conduite-listákból tudhatjuk meg. Az uralkodó célja az volt, hogy könnyen ki lehessen választani, ki alkalmas egy-egy tisztség betöltésére. Maga a terv csak 1783-ban realizálódott, amikor az újonnan létrehozott Departamentum Sanitatis feladatává vált az egészségügyben dolgozókról kért listákat rendszerezni.¹⁵⁵

A II. József-kori első sebészfelmérések (1783–84, 1785, 1785–1786) meglehetősen vegyes képet mutatnak, így az ország egészére nehéz következtetést levonni belőlük. Néhol éppen csak a sebészek nevét vagy létszámát tudjuk meg, míg máshol évente több felmérést is küldhettek fel a Helytartótanács-hoz (ezek általában korrigált listák voltak, kijavítva azon dolgokat, amelyeket előzőleg kifogásolt a Helytartótanács). A legnagyobb problémát az jelentette, hogy a felmérést készítőik nagy része nem tudta pontosan (vagy nem akarta tudni), hogy ki tartozik a classificatio szerint az első vagy második osztályba. A legtöbb esetben a listakészítők az első osztályba sorolták azon sebészeket is, akik csak készültek az egyetemi vizsgára, vagy ígérték, hogy elmennek.

152 KRÁSZ, 2003. 87.; GYÖRY, 1936. 63.; SCHULTEISZ, 1997. 114–115. A budai kórházat 1783-ban meglátogatta II. József, és a szerencsétlen viszonyokat látva elrendelte, hogy az intézmény azonnal költözzön át Várpalotába. (KOSÁRY, 1980. 504.)

153 SCHULTEISZ, 1997. 116. A Josephinumot 1824-ben újra megnyitották.

154 Tulajdonképpen a Josephinum létrehozásakor is részben hasonló indok vezette: a magasabb szintű sebészképzéssel tompítani akarta akadályozni a hadseregben az orvosdoktorok és a katonai sebészek közti ellentéteket. SCHULTEISZ, 1997. 114.

155 KRÁSZ, 2003. 83. és 109. és HAJDU, 1983. 82–83., FELHŐ – VÖRÖS, 1961. 28–29.

A legelső minősítéseket 1784 novemberétől kezdték beküldeni a Helytartótanácsba.¹⁵⁶ A felmérésekben általában leírják, hogy az első osztályba tartozók a levizsgázott vagy vizsgázni készülő sebészek, míg a másodikban lévők csak „*minores chyrurgicas operationes*” elvégzésére alkalmasak, amibe még beletartozott a pusztá borbélykodás is (*barbitonsura*).

Az első osztályú sebészeknél igazolni kellett, hogy valóban egyetlen tettek vizsgát, esetleg a Helytartótanács felmentette őket, ezt azonban nem mindegyik város, vármegye tette meg: Debrecen (1784. december 4.) csak annyit jegyez ezeknek a sebészeknek a neve mellé, hogy „*per Universitatem examinati et approbati*”, míg Győr városa (1785. december 15.) a levizsgázott sebészek oklevelének másolatát is mellékeli.¹⁵⁷

Voltak olyan területek is, ahol szinte csak másodosztályú sebész volt: így a jász-kun kerületek, amelynek kapitánya, Haidenreich Lajos szinte mentegetőzve részletezi, hogy ki miért képtelen letenni a vizsgát. A főlegyházai Dombó Józsefnek nincs elég pénze, míg a kunszentmiklósi Györy István idős kora miatt nem vállalkozik a vizsgára. Olyan ember is előfordul, aki borbély, de nem érdekli komolyabban hivatása: pl. a halasi Szalay József, aki „*magis rebus oeconomicis, quam Chyrurgicis nitendus est*”.¹⁵⁸

A jelentések felküldése folytatódott 1785 elején is: Az elsőt Csanád vármegye küldte 1785. január 9-én, míg az utolsót Szabolca 1785. március 29-én.¹⁵⁹ 1784 novembere és 1785 márciusa között 33 vármegye, 29 szabad királyi város és a kiváltságolt területek (hajdúvárosok, jász-kun kerületek) küldték be felmérésüket a Departamentumhoz.¹⁶⁰ 1785-től kezdve a felmérésekben nagyobb rendszerezettségre, pontosságra való törekvés figyelhető meg, ennek ellenére még csak kevés esetben beszélhetünk precíz Conduite-listákról.

Vannak lakonikus tömörségű összeírások, amelynek készítői – II. József szándékával ellentétben – az adott terület sebészeinek nevén, lakhelyén és vizsgájuk meghatározásán kívül nem adnak több információt. Ilyen Csanád-, Nógrád- és Vas megye vagy Buda jelentése.¹⁶¹ Vas megye listájának különle-

156 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum Sanitatis (a továbbiakban C 66) Nr 2–5. 84. cs. 85. kf. 1783/1784.

157 MOL C 66 Nr. 6. (Debrecen) és Nr. 13. (Győr) 84. cs. 85. kf. 1783/1784.

158 MOL C 66 Nr. 17. 84. cs. 85. kf. 1783/1784.

159 MOL C 66 Nr. 1. (Csanád megye) és Nr. 208. (Szabolca) 85. cs. 1. kf. 1785.

160 MOL C 66 84. cs. 85. kf. 1783/1784 és MOL C 66 85. cs. 1. kf. 1785 (A részletes táblázatos kimutatást lásd a mellékletben).

161 MOL C 66 Nr. 1. (Csanád) 85. cs. 1. kf. 1785 és MOL C 66 Nr. 19. (Buda) 85. cs. 1. kf. 1785, MOL C 66 Nr. 62. (Nógrád) 85. cs. 1. kf. 178, MOL C 66 Nr. 64. (Vas megye) 85. cs. 1. kf. 1785

gessége, hogy megkülönböztet második és harmadik osztályt. (A legutolsóba kerülők még az egyszerűbb sebészeti eljárásokat sem végezhatték el¹⁶³)

Van egy, a Conduite-listákkal tartalmában azonos jelentési ív, amelyet a maximum 6–7 sebésszel rendelkező helyeken írtak, belőle ugyanazokat az adatokat tudhatjuk meg, mint egy szabványos listából, hátránya azonban, hogy azt a fogalmazásból kell kikeresni. Ilyen jelentést küldött Békés- és Veszprém megye, valamint Komárom városa.¹⁶³ Előnye, hogy a latin nyelvű Conduite-listákkal ellentétben itt említhetik az adott sebész családi állapotát is. Így a szabolcsi 37 éves Antonius Szulovszkyról megtudjuk, hogy Nagyszombaton és Komáromban, majd Pozsonyban tanulta mesterségét, 16 éve él Polgárban, nős, két fia van és elsősorban borbélykodással (tonsura) foglalkozik.¹⁶⁴

Az 1785 elején készült táblázatokra szintén a sokszínűség jellemző: vannak megyék, ahol a legegyszerűbb szempontok alapján (név, születés, vizsga) sorolták be a sebészeket, és van, ahol a megye által fontosnak tartott kritériumokat is felsorolták. Heves- és Külső-Szolnok megyében nem csak a bábák esetében, hanem a sebészeknél is megvizsgálták, tudnak-e olvasni.¹⁶⁵ (A 43 borbély-sebészből mindenesetre csak egyvalaki adott nemleges választ.) A Heves megyei lista készítőjét név, lakhely, életkor, nyelv- és olvasni tudás, az egyetemi vizsga megléte érdekelte, valamint az, hogy mióta praktizál az illető, és a besorolásban voltak olyan emberek is, akik „harmadik osztályba” kerültek, szám szerint tizenheten, szemben a kilenc első osztályú chyrurgussal.

Komárom megyében¹⁶⁶ kettéosztották az első- és második osztályba tartozó sebészeket (első osztály: levizsgázott vagy vizsgára készülő, második: egyszerűbb operációk engedélyezése vagy csak pusztá borbélykodás), ezen belül lakhely szerint sorolták fel az első osztály tagjait. A levizsgázottaknál megemlítik, kinél és hol tették azt le.

Lőcse jelentését¹⁶⁷ felfoghatjuk egy egyszerűsített Conduite-listának is: Itt a sebészek nevét, származását, vallását ismerhetjük meg, valamint azt, hogy rendelkeznek-e valamiféle írásos bizonyítvánnyal képességeikről, és alkalma-

162 A harmadosztály több jelentésben előforduló kategória (Bács-Bodrog-, Baranya-, Heves- és Külső-Szolnok- és Moson megye esetében is előfordul.) A Helytartótanács igyekezett ezt a fogalmat megszüntetni és figyelmeztette az adott területeket, hogy mellőzzék a használatát. MOL C 66 Nr. 56. (Baranya), Nr. 83. (Moson), Nr. 158. (Heves- és Külső-Szolnok megye), Nr. 201. (Bács-Bodrog) 85. cs. 1. kf. 1785.

163 MOL C 66 Nr. 76. (Békés), Nr. 104. (Veszprém megye), Nr. 88. (Komárom szabad királyi város) 85. cs. 1. kf. 1785.

164 MOL C 66 Nr. 178. 85. cs. 1. kf. 1785.

165 MOL C 66 Nr. 158. 85. cs. 1. kf. 1785.

166 MOL C 66 Nr. 33. 85. cs. 1. kf. 1785.

167 MOL C 66 Nr. 24. 85. cs. 1. kf. 1785.

sak-e egy újabb vizsgának alávetni magukat. Azon helyeken (így a szabad királyi városokban), ahol kevesebb sebész volt, találkozunk elég személyes hangvételű jellemzésekkel. Így a lőcsei jelentés készítője nem kételkedik benne, hogy a bécsi egyetemen levizsgázott Joannes Sontag bármilyen vizsgát képes lenne letenni, míg Ignatius Pallay esetében elmondja, hogy a képessége megvan hozzá, de az anyagi követelmények nem, a város harmadik sebészéről pedig kijelenti, hogy alkalmatlan bármiféle vizsgára („*Ad subeundum Examen minime habilis esse judicatur*”).

Újvidék¹⁶⁸ Conduite-listájának készítője a város 14 borbély-sebészéről lelkiismeretesen hosszú jelentést írt. Van, akit nem is ismer (egy bizonyos Miatkvicshról: "*mihi ignotus...*"), van, aki pénzen vette borbélykodáshoz való jogát (Jacobus Paulovics – "*Ius Barbitonsurae vendidit, et paucum ante tempus hinc abscessit, a quo emit jus praedictum*"), és aki eladta ezt a jogot, elutazott, s ki tudja, lehet, hogy továbbra is borbélykodik.¹⁶⁹ A sebészek összetétele minden szempontból tarkának mondható: vannak magyar, horvát és román területről érkezettek, orthodoxok és római katolikusok, az 58 éves, román Marcus Grecsanskij a Török Birodalomban tanulta a mesterséget, ennek megfelelően a németen és a románon kívül tud törökül, görögül, míg az egyetlen egyetemen végzett sebész a 31 éves nemesi származású Kiss István. Az adatgyűjtés során több nehézséggel kellett szembenéznie a hivatalnoknak: Ignatius Romualdusnak, az újvidéki lista összeállítójának pl. hárman nem voltak hajlandók megmutatni bizonyítványukat, jóllehet azt állították, rendelkeznek azzal. Viszonzásképpen az egész listából közülük ketten kaptak nem éppen fényes erkölcsi megítélést.¹⁷⁰

Találkozunk objektivitásra törekvő összeírással is. Ilyen Kassa listája, amit az egyik helyi sebész, Kiss-Vitzay József készített.¹⁷¹ Saját erkölceiről annyit ír: „*Honeste congrui*”, míg a többiekre a nem sokat mondó, semleges „*boni*” szót használja egy sebész, Ferdinandy Pál kivételével, aki csak a „*mediocres*” kategóriába fért bele. A visszafogott jelzőkből ítélve Kiss-Vitzay valószínűleg diplomatikusan járt el.

Az 1784 novemberétől 1785 márciusáig beérkezett jelentések alapján¹⁷² Magyarországon 1784-ben 31 vármegyében és a kiváltságolt területeken 246

168 MOL C 66 Nr. 82. 85. cs. 1. kf. 1785.

169 A borbélykodás jogának eladásával találkozunk négy pozsonyi borbély esetében is. (MOL C 66 Nr. 27. 85. cs. 1. kf. 1785).

170 Xaver Magg "*[mores] utul sat bonos, arrogantes tamen, et Physici irreverentes*", míg Andreas Beszerményi "*immoriger, idiota, inobediens, et Emphyricus*".

171 MOL C 66 Nr. 100. 85. cs. 1. kf. 1785.

172 A statisztika alapja: MOL C 66 84. cs. 85. kf. 1783/1784 és MOL C 66 85. cs. 1. kf. 1785.

első osztályú, tehát vizsgázott-, valamint 393 másodosztályú sebész működött (lásd Függelék III.). A 28 szabad királyi városban 94 első- és 66 másodosztályba tartozó sebészt találunk. A Helytartótanács által nem létezőnek tekintett harmadik osztályba soroltak 72 személyt a megyékben és hármat a szabad királyi városokban. Összesítve tehát Magyarországon 1784-ben hozzávetőlegesen 340 első- és 359 másodosztályba tartozó sebész dolgozott. (A harmadik osztály ebből a szempontból nem fontos, hiszen ők gyógyító munkát nem végezhetek.) Ez a létszám mindenesetre biztató az 1747-es felméréshez viszonyítva, ha azonban területi megoszlásukat is figyelembe vesszük, feltűnik, hogy a legtöbb megyében az első osztályú sebészek létszáma 1-10 között mozgott, míg a legtöbben az ország nyugati határán éltek, különösen Pozsony- és Nyitra megyékben. Ez a statisztika azonban több okból nem lehet teljes. Egyrészt nem minden megye küldte el ebben az évben a jelentését, másrészt ha elküldték, előfordult, hogy nem klasszifikálták az adott személyeket.¹⁷³

Az 1785. évre vonatkozó felmérések nagyrészt a physicusok évi jelentésével együtt érkeztek meg a Helytartótanács Egészségügyi Ügyosztályához (már amennyiben elküldték). A Conduite-listákat II. József nyelvrendelete értelmében németül kellett volna elkészíteni, ezt a köteleiséget azonban több vármegye nem vette figyelembe.¹⁷⁴ Az 1785/1786. évi felmérésből három vármegye és 14 szabad királyi város jelentése maradt fenn, benne olyan megyékkel, amelyek előző évben nem küldtek jelentést (mint Ugocsa), vagy Conduite-listájuk nem elég részletes (mint Árva megye)¹⁷⁵.

173 Árva vármegye négy chyrurgusa közül háromról csak annyit tudunk meg, hogy járási chyrurgusok. Ez azonban nem feltétlen jelenti azt, hogy elsőosztályú sebészek lettek volna, vagy egyetemen tanultak volna, hiszen Heves- és Külső-Szolnok egyik kerületi sebésze, Franciscus Witman úgy lett kerületi sebész, hogy nem vizsgázott le egy egyetemen sem. Érdekesképpén viszont a listán be sincs sorolva, míg a másik kerületi sebésznél, Antonius Komerlingnél, aki szintén nem tett egyetemi vizsgát, a classificációs résznél az osztály helyett csak annyi megjegyzést tesznek, hogy "districitualis chyrurgus", vagyis kerülük a konkrét válaszadást. MOL C 66 Nr. 158. (Heves és Külső-Szolnok) és Nr. 194. (Árva megye) 85. cs. 1. kf. 1785.

174 Németül küldte be pl. Temesvár (MOL C 66 Nr. 3. 98. cs. 56. kf. 1785/1786), Szentgyörgy (MOL C 66 Nr. 65. 99. cs. 56. kf. 1785/1786), Bazin (MOL C 66 Nr. 71. 99. cs. 56. kf. 1785/1786) és latinul Nagyszombat (MOL C 66 Nr. 8. 98. cs. 56. kf. 1785/1786), Kőrmöcbánya (MOL C 66 Nr. 16. 98. cs. 56. kf. 1785/1786), Esztergom város (MOL C 66 Nr. 57. 99. cs. 56. kf. 1785/1786).

175 Ebből a felmérésből tudjuk meg pontosan, hogy az Árva megyei öt sebész közül hárman a bécsi, egy a budai egyetemen vizsgázott le, egy pedig Trencsén megye Physicusánál. (MOL C 66 Nr. 195. 99. cs. 56. kf. 1785/1786), míg egész Ugocsa megyében egyetlen sebész – vagy inkább borbély van - Tokajban, a 36 éves Bartfay András, aki sehoh nem vizsgázott le (MOL C 66 Nr. 142. 99. cs. 56. kf. 1785/1786).

Az első két év (1783/1784, 1785) minősítéseiben a listák összeállítóinak a legnagyobb fejtörést a classificatio okozta. Békés megye jelentése 1785. márciusi változatában¹⁷⁶ első osztályba tette a levizsgázott sebészeket, ezen belül megkülönböztette a vármegye által fizetetteket és az önálló vállalkozókat, míg a másodosztályba sorolta a le nem vizsgázottakat, más néven borbélyokat („*non examinati, seu Tonsores*”).¹⁷⁷

Néhány vármegye az első osztályba sorolta azokat a sebészeket is, akik még nem vizsgáztak le, és nem kaptak az alól felmentést, csupán ígéretet tettek arra, hogy eleget tesznek vizsgakötelességeiknek. Így került Kőszegen az első osztályba Mathias Haas.¹⁷⁸ Rajta kívül a városban két első osztályú, valamint egy másodosztálybeli sebész működött – az utóbbit egy elhunyt borbély özvegyének műhelye jelentette. Minden jel szerint a város is inkább arra hajlott, hogy Haast az első osztályban hagyja, annak ellenére, hogy nem rendelkezett egyetemi diplomával. A jelentés mellé több mellékletet csatoltak, amelyek Haast méltatták (valószínűleg maga Haas kérte pártfogóit, hogy írjanak róla). A helyi árvaház vezetője, Hegyi János, aki akkor három éve állt az említett intézmény élén, azt írta, hogy Haas még súlyos betegeket is meg tudott gyógyítani, sőt, amióta igazgatja az árvaházat, senki nem halt meg („*nullus vita functus fuerit*”). A Helytartótanács válaszában arra kötelezte Haast, vagy vizsgázzon le, vagy mutasson be valamilyen bizonyítványt, ami a korábbi szokásoknak megfelelt. Ha ez megtörténik, Haas visszakerülhet az első osztályba.¹⁷⁹ Kőszeg erre válaszul küldött jelentésében¹⁸⁰ ismét az első osztályba sorolta Haast, vagyis nem változtatott semmit, csupán annyit fűzött neve mellé, hogy kész levizsgázni.¹⁸¹ Az Egészségügyi Ügyosztálynak ez az eljárás már nem tetszett. Kőszeg városa szigorú intést kapott, amiért Haas nem vizsgázott le egyetemen és mivel 1771 előttről sem tudott semmit felmutatni, kötelezték, hogy amíg nem lesz meg az egyetemi oklevele, addig a második osztályban kell maradnia.¹⁸²

Mathias Haashoz hasonlóan a Csongrád megyei Vári Szabó József is szeretett volna az első osztályban maradni, bár már a megye jelentését elkészítő

176 MOL C 66 Nr. 198. 85. cs. 1. kf. (1785. március 15.).

177 A forrásokban ekkor kezdik élesen megkülönböztetni a sebészeket (*chirurgus*), vagyis az igazi gyógyítókat a borbélyoktól (*tonsor*). Az elnevezés megjelenik tulajdonnévként is. Baranya megyében, ahol Sikóson működik egy Adamus *Barbely* nevű harmadik osztályba sorolt – tehát valóban csak a szorosabb értelemben vett borbélykodással foglalkozó – borbély (MOL C 66 Nr. 56. 85. cs. 1. kf. 1785).

178 MOL C 66 Nr. 39. 85. cs. 1. kf. 1785 (1785. január 10.).

179 MOL C 66 Nr. 40. 85. cs. 1. kf. 1785 (1785. január 24.).

180 MOL C 66 Nr. 109. 85. cs. 1. kf. 1785 (1785. február 21.).

181 "*ad casum hand-consequendae similis gratiorae dispensationis, examen subire paratus*"

182 MOL C 66 Nr. 110. 85. cs. 1. kf. 1785.

physicus, Rigler Zsigmond némi fenntartással sorolta oda őt, hiszen Vári Szabó már „százszor megígérte”, hogy a lehető leghamarabb aláveti magát az egyetemi vizsgának.¹⁸³ 1785. január 25-én Csongrád megye még egyszer megpróbálta Vári Szabót az első osztályba visszahelyezni, hiszen ő megígérte, hogy le fog vizsgázni az egyetemen, és az 1784. november 2-i rendelet engedélyezte, hogy az ilyen sebészek az első osztályba kerüljenek. A Helytartótanács azonban nem adott kedvezményt Vári Szabónak, amíg egyetemen nem szerez annak rendje és módja szerint diplomát.¹⁸⁴

Előfordult, hogy egy sebész nevét nem pontosan írták le. Bihar megye¹⁸⁵ elsőosztályú sebészei között szerepelt egy Radványi József (*Josephus Radványi*) nevű személy, aki Budán tett vizsgát – de azt nem tették hozzá, hogy a budai egyetemen, pedig ebben a táblázatban minden esetben kiemelték, ha valaki egyetemen szerzett oklevelet! A Helytartótanács viszont kíváncsi volt, hogy ennek a bizonyos Radványinak József vagy István a keresztnéve. Az utóbbi esetben ugyanis azonos lehet azzal a személlyel, aki nemrég szerzett diplomát az orvosi karon.¹⁸⁶ Trencsén megye az első osztályba csak a megyei sebészt, Carolus Palovot tette, míg a másodikba három személy tartozott. A Helytartótanács viszont az eredetileg másodosztályban szereplő Liberius Schiberlét tette, mivel „Schiperle” az egészségügyi normativa kiadása előtt már levizsgázott.¹⁸⁷

Voltak olyan helyek, ahol a klasszifikáció több éven keresztül problémát okozott a második osztályba került sebészeknek. Debrecenben az 1783/1784-es évben öten kerültek az első osztályba, ők mind egyetemi tanárok előtt tettek vizsgát (köztük Csokonai József) s ide sorolták még a Helytartótanács 1784. július 26-i határozata alapján Végh Andrást, míg a másodikba került Nyilas István, Laky Ádám, Hollósi András és Baranyi Miklós.¹⁸⁸ Az 1785–1786-os jelentésből¹⁸⁹ többet megtudhatunk ezekről a borbélyokról. Nyilas(i) és

183 „...cento sponderit semet proxime Examinii I(ncl)ta Universitatis subjecturum” MOL C 66 Nr. 10. 85. cs. 1. kf. 1785 (1785. január 3.).

184 MOL C 66 Nr. 74–75. 85. cs. 1. kf. 1785. A Helytartótanács válasza (1785. február 14.) szerint: „antelatum chyirurgum eo usque ad primam classem reponi nescioquam posse, donec diploma ejusdem de rite, et suo modo peracto coram facultate Medica examine horsum submissum non fuerit.”

185 MOL C 66 Nr. 50. 85. cs. 1. kf. 1785 (1785. január 5.) és MOL C 66 Nr. 179. 85. cs. 1. kf. 1785 (1785. március 2.).

186 MOL C 66 Nr. 51. 85. cs. 1. kf. 1785 (1785. január 31.).

187 MOL C 66 Nr. 54–55. 85. cs. 1. kf. 1785.

188 MOL C 66 Nr. 6. 84. cs. 85. kf. 1783/1784. A debreceni céh tagjai ragaszkodtak ahhoz, hogy a városban megmaradjon a kilenc sebész kiváltsága. Végh András több évtizedes vitájáról a debreceni borbélyokkal részletesebben: DADAY, 1960. 171–173.

189 MOL C 66 Nr. 176. 99. cs. 56. kf. 1785/1786 (1786. március 18.).

Laky már idősebbek, 70 évesek voltak ekkor, míg Hollósi és Baranyi 51, illetve 50 évesek. Mindannyian legalább negyedszázada éltek Debrecenben, ahová a város fogadta fel őket, fizetés nélkül, s Baranyi kivételével mindannyian dicsérő jelzőket kaptak magaviseletükre. 1786. április 6-án Debrecen elküldte a Helytartótanácsnak, melyik sebészt mikor vették fel a helyi céhbe.¹⁹⁰ A legkorábban, 1740-ben Nyilas István lett a debreceni céh tagja, a legkésőbb pedig az 1786-ban 43 éves Almádi Benjámin (1782). Az 1786. június 2-i jelentés szerint a Mihályházy János szenátor közölte a négy idősebb, egyetemi vizsgával nem rendelkező sebésszel, hogy ha nem hajlandók rendes vizsgát tenni, szigorúan el kell tiltani őket a sebészi beavatkozásoktól.¹⁹¹ Nyilasi és Laky idős korára, Hollósi és Baranyi betegségeikre hivatkozva azonban nem értettek egyet e szigorú döntéssel.¹⁹²

A második osztályban előfordultak olyan özvegyek, akik férjük halála után átvették azok műhelyét. Ilyen céhes officina volt 1785-ben Székesfehérváron és Sopronban (ők az 1783/1784-es felmérésben is szerepeltek), Csongrád megyében, Budán, Kőszegen és Bars megyében.¹⁹³ Bars megyében Johanna Klauszról annyit tudunk meg, hogy két társával dolgozik együtt. Csongrádban Antonius Rik özvegyénél megjegyzik, hogy sebészi beavatkozást nem végezhet, csak tonsurát – vagyis ezekben a műhelyekben inkább borbélykodással foglalkoztak.

A sebészek sokféle rétegből kerülhettek ki: jöhettek külföldről, és különböző rangúak lehettek: így előfordulhatott, hogy egy szegényebb nemes is sebésznek állt. 1785-ben Komárom város öt sebészből három nemesi származású volt: Thomas Mihálcz Erdélyből, Paulus Rosa Tatáról, a vizsgát nem tett Szabó András Bars megyéből költözött Komáromba.¹⁹⁴

Habár a Conduite-listákban közölni kellett, hogy ki milyen vallású volt, ez nem annyira a protestánsoknak okozott gondot, mint inkább a zsidóknak, akiket az összeírásokban látványosan megkülönböztettek a többi sebész-borbélytól. Egy zsidó vallású sebésznek még a vizsga letétele is körülményesebb

190 MOL C 66 Nr. 228. 99. cs. 56. kf. 1785/1786.

191 Ez az adat azért is érdekes, mert a debreceniek már az 1760-as években, Végh Andrással szemben arra hivatkoztak, hogy nehéz a megélhetésük, mivel belbetegségeket nem kezelhetnek (DADAY, 1960. 171.).

192 MOL C 66 Nr. 311. 100. cs. 56. kf. 1785/1786.

193 Székesfehérvár: MOL C 66 Nr. 8. 84. cs. 85. kf. 1783/1784 és MOL C 66 Nr. 85. 85. cs. 1. kf. 1785, Sopron: MOL C 66 Nr. 20. 84. cs. 85. kf. 1783/1784 és MOL C 66 Nr. 108. 85. cs. 1. kf. 1785; MOL C 66 Nr. 10. (Csongrád megye), Nr. 19. (Buda), Nr. 39. (Kőszeg), Nr. 195. (Bars megye) 85. cs. 1. kf. 1785.

194 MOL C 66 Nr. 202. 85. cs. 1. kf. 1785.

volt.¹⁹⁵ Meg kell jegyezni, hogy egy vidéki sebésznek eleve nehéz volt összednie a pénzt az utazásra, a magas vizsgadíjakra.¹⁹⁶

A jelentésekből kitűnik, hogy a sebészek körében szokássá vált a vándorlás, még nem céhes keretek között is. A legtöbben egy-egy hadsereg felcsereként kezdhették karrierjüket, ahogy a Hippokratésnak tulajdonított mondás tartja: „Aki sebész akar lenni, háborúba kell mennie”.¹⁹⁷ Ha nem is a háború, de a seregek ugyanúgy lehetőséget biztosítottak a sebészeknek a gyakorlati képzésre. A Veszprém megyében működő *physicus* által levizsgáztatott sebészek nagy része szolgált valamilyen hadseregben. Joannes Moisiskovicz két seregben összesen 29 évet töltött le, Franciscus Specius négy évig egy bajor hadseregben és hét évig a Habsburg Birodalom egyik csapatánál, Wenczeslaus Fiala pedig egy éven át Bécsben, a katonakórházban gyakormokoskodott.¹⁹⁸ Nem csak a céhek törvényeiből adódóan, hanem a hadsereg által biztosított lehetőségek miatt a legtöbb sebész akár több évtizeden keresztül vándoréletmódot folytatott, amíg legalábbis nem talált olyan helyet, ahol úgy gondolta, nyugodtan letelepedhet. Ez a „vándorlás” lehetett Magyarországon belüli, de jöhettek a Habsburg Birodalom többi részéről is sebészek. Ez a jelenség a sebésztársadalmon belüli ellentétek kiéleződését hozta magával: egyrészt egy adott város céhe neheztelt egy olyan jövevényre, aki máshol (akár egyetemen) szerzett bizonyítványával az ő konkurensükké vált, másrészt ez az ellentét ölthetett „nemzeti” színeket – sőt, ez a kettő jelentkezhetett együtt is.

Békés megyében¹⁹⁹ volt külföldről és az ország másik feléről odakerült sebész is. A cseh származású Joannes Kécs (Kees) Prágában kezdett tanulni, a bécsi egyetemen vizsgázott le, majd a Károlyi-hadseregben kezdett szolgálni, ezek után telepedett le Gyulán, ahol a kimutatás elkészítésének idején már 16 éve élt, s a megyétől évi 200 Ft-ot kapott fizetségül. Pozsonyból költözött át Gyomára a fiatal, 30 éves Franciscus Wurm, aki Budán tanult s ott szerzett diplomát is. Dolgozott a Károlyi-féle és a Württembergi seregben is beosztott chyrurgusként, négy éve költözött Gyomára s szintén évi 200 Ft-ot kap fizetségül a megyétől. Ha még Békés megye is vonzotta más vidékek szülötteit, ez méginkább elmondható az ország nyugati határvidékére (Pozsony, Nyitra,

195 Maga a Szentháromságra és Szűz Máriára tett eskü még a protestánsoknak is lelkiismereti problémát okozott, bár II. József 1785 áprilisában a promotiós esküt *sponsio sollemnis*szel váltotta fel.

196 GYÖRY, 1936. 130.

197 PORTER, 2003. 131.

198 MOL C 66 Nr. 104. 85. cs. 1. kf. 1785.

199 MOL C 66 Nr. 76. (1785. január 27.) és Nr. 151. (1785. február 28.) 85. cs. 1. kf. 178: Az első jelentésben Kécsnek, a másodikban Kees-nek nevezik.

Sopron). Nyitra megyében Palgócon állapotodott meg a bajor Antonius Lindenmaier: szintén szolgált hadseregben hét évig („*in Regimine Battyaniano*”), és már 24 éve Palgócon élt. Egyetemi vizsgát tett Bécsben, de ugyanakkor a Physicus is levizsgáztatta. Ugyanebben a megyében Teplicen a Pozsony megyéből származó Michael Kralik Győrben inaskodott és Bécsben tett vizsgát, majd néhány évig Ferdinánd főherceg seregében szolgált felcserként, majd ezt követően Vágújhelyre költözött. 1774-ben tett a nagyszombati egyetemen vizsgát, 1778-tól pedig járási sebésszé nevezték ki.²⁰⁰ Egy átlagos 18. századi sebész tehát mozgalmas életre számíthatott, hiszen – hacsak nem egy olyan városból származott, ahol ez biztosítva volt – még tanulmányai elvégzése céljából is máshova kellett mennie. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lettek volna olyan helyi sebészek, akik ne a szülővárosukban praktizáltak volna.

Az 1747-es összeírással²⁰¹ összehasonlítva megvizsgálhatjuk, hol volt viszonylag állandó a sebészek létszáma és mely terület vonzotta a leginkább őket. A szabad királyi városok ebből a szempontból kevésbé megbízható adatokat nyújtanak, hiszen itt a létszámot nagyban befolyásolhatták a céhek előírásai (ld. Debrecen). A vármegyéket vizsgálva azonban kiderül, hogy a közel negyven év alatt leginkább Baranya-, Tolna-, Veszprém-, Moson- és Nyitra megyében nőtt a sebészek létszáma. Ez azonban nem jelentette azt, hogy egy külföldről származó sebész csak az ország nyugati részéig jutott volna. 1785-ben Csanád megyében hat sebész volt, közülük négyről tudjuk pontosan, honnan származtak. Ketten Bihar megyéből, míg Makó mezővárosban egy-egy Szász-, illetve Bajorországból letelepült kirurgus működött,²⁰² és még Nagybányán is volt egy moráviai sebész.²⁰³ A vándorlás az országon belül is nagyarányúnak mondható. Megszokott volt, hogy valaki a szülőhelyéről a szomszédos megyébe költözött, de megfigyelhető távolabbi vidékeken való letelepedés is. Győr városában 1785-ben nyolc sebész működött, közülük egy-egy tirolai és sziléziai, valamint csongrádi, komáromi, szolnoki és veszprémi volt, s csak ketten számítottak "tősgyökeres" győrinek.²⁰⁴ Ugyanígy Debrecenben is élt győri, komáromi, erdélyi, zempléni chyrurgus.²⁰⁵

Egy sebészt alkalmazott a vármegye vagy a város magistratusa, fizetést azonban kevesen kaptak. Újvidéken a sebészeket egy kivétellel a gremium fogadta fel, de fizetést csak a magistratus által megbízott, egyetemi vizsgát nem

200 MOL C 66 Nr. 117. 85. cs. 1. kf. 1785.

201 DEMKÓ, 1894. 504–505.

202 MOL C 66 Nr. 231. 99. cs. 56. kf. 1785/1786.

203 MOL C 66 Nr. 66. 99. cs. 56. kf. 1785/1786.

204 MOL C 66 Nr. 146. 99. cs. 56. kf. 1785/1786.

205 MOL C 66 Nr. 173. 99. cs. 56. kf. 1785/1786.

tett Xaverius Magg kapott, mégpedig 100 Ft-ot.²⁰⁶ Szintén 100 Ft volt a fizetése Kassán Kiss-Vitzay Józsefnek.²⁰⁷ Selmechányán pedig Georgius Faulhauer a várostól nem kapott semmit, míg a Bányavárosi Kamarától 500 Ft járt neki, s a Selmechez tartozó Hodrusbányán Matthias Fleischer a várostól csak 20 Ft-ot, az előbb említett Camerától viszont 200 Ft-ot kapott.²⁰⁸ Győrben a Magistratus nem volt ennyire bőkezű: pl. Josephus Frankenberg 50 Ft-ért dolgozott a városnak.²⁰⁹ A sebészek többségének tehát magának kellett a megélhetéséről gondoskodnia. Összehasonlításképpen: 1784-től az orvosi fakultáson a rendes tanárok fizetése évi 1200-, a rendkívülieké 600-, a senioroké 200-, a tanársegédeké 100 Ft volt. Az évi 200 Ft nem túl magasnak, az 50 Ft pedig kifejezetten alacsonynak mondható, hiszen a tanársegédek fizetését Trnka Vencel révén sikerült 1787-ben 150 Ft-ra emelni, ami még mindig kevésnek számít, ha figyelembe vesszük, hogy a bécsi sebészeti akadémián, a Josephinumban ugyan ezért a munkáért 200 Ft-ot adtak.²¹⁰

Egy chyrurgus az egyszerű betegellátáson kívül sokmindennel foglalkozhatott, amivel pénzt kereshetett. Esztergom vármegyében Conradus Pikil börtönorvosként kereste kenyerét, míg Esztergom városában Franciscus Dill 30 Ft-ot, a győri Magyarosi Ferenc és Tóth István 1785-ben 20-20 Ft-ot kapott a várostól, hogy halottképek legyenek.²¹¹

IV. Összegzés

A 18. századi sebészek mindenkori munkája rendkívül sokoldalú ismereteket követelt: A korabeli tankönyvek tanúsítják, hogy elméleti tudással is kellett rendelkezniük (anatómia, fiziológia, pathológia), tudniuk kellett kiválasztani a megfelelő gyógyszert és elkészíteni (kenőcs, flastrom, kötés). A gyakorinak számító érvágást is körültekintően kellett végezniük, különben – akár – halálos balesetet is okozhattak, s ezen kívül (szintén kézikönyveik alapján) ha szüksé-

206 MOL C 66 Nr. 82. 85. cs. 1. kf. 1785.

207 MOL C 66 Nr. 100. 85. cs. 1. kf. 1785.

208 MOL C 66 Nr. 115. 99. cs. 56. kf. 1785/1786.

209 MOL C 66 Nr. 146. 99. cs. 56. kf. 1785/1786.

210 GYŐR, 1936. 131–132.

211 MOL C 66 Nr. 35. (Esztergom megye) 85. cs. 1. kf. 1785 és MOL C 66 Nr. 146. (Győr) 99. cs. 56. kf. 1785/1786 és Esztergom város: MOL C 66 Nr. 57. 99. cs. 56. kf. 1785/1786.

ges volt, akár olyan komoly műtéteket is végezhettek, mint az *amputatio*,²¹² *trepanatio*,²¹³ *tracheotomia* és császármetszés (akár halott anyából is).²¹⁴

Míg a 18. század első felében Magyarországon a sebészet elsősorban céhes keretek közt működő mesterséget jelentett, amit egy zárt, kiváltságolt réteg végezhetett. Ők azonban nem voltak sem eléggé képzettek, sem elegenden az országban, különösen ha a gyakori és hatalmas méreteket öltő járványokra gondolunk. A század második felére ezért az uralkodók számára egyre sürgetőbb feladattá vált egy olyan – hazai – orvosi- és sebészréteg kialakítása, amely elég felkészült ahhoz, hogy egy-egy járvány ne jelentsen országos katasztrófát a lakosságnak, s hogy egy ilyen járvány – amennyire lehetséges – ne terjedjen tovább. Ezzel együtt járt a sebészek, mint a hivatásos gyógyítók és a borbélyok különválása. Ezáltal – valamint az egyetemi képzés egyre nagyobb fokú megkövetelésével – a sebészek valóban csak az egészségüggyel foglalkozhattak, s hosszabb távon megkezdődött – ahogyan egész Európában – a sebészi és orvosi hivatás közeledése egymáshoz.

212 Az amputatio még a 18. században is gyakoribb volt a hadseregben a szükségesnél, ez ellen küzdött Bilguer is - de legalább már forró olajat nem öntöttek az amputált végtag csonkjára (MANNINGER, é.n. 45.); BERNSTEIN, 1786. I. 99.

213 GOOCH, 1767. I. 299–309., MISKÓLTZY, 1742. 170–172., PLENCK, 1782. 174. és RÁCZ, 1794. I. 352–355.

214 RÁCZ, 1794. I. 357. és 369.

A felhasznált irodalom jegyzéke

Szakirodalom

BARTÓK

1954 BARTÓK Imre: *A magyar természet története*. Budapest, Akadémiai, 1954.

BENEDEK

1990 BENEDEK István: *Hügeia: Az európai orvostudomány története*. Budapest, 1990.

BIRTALAN

1988 BIRTALAN Győző: Európai orvoslás az újkorban (1640–1920) In: *Orvostörténeti Közlemények* (1988) Nr.15–16. Suppl.

DADAY

1960 DADAY András: Sebészsérelmek a XVIII. században. In: *Orvostörténeti Közlemények* (1960) Nr. 18. 168–174.

DEMKÓ

1894 DEMKÓ Kálmán: *A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig*. Budapest, 1894.

ENDREI

1980 ENDREI Walter: Egy korai magyar nyelvű orvoslevél. In: *Orvostörténeti Közlemények* (1980) Nr.89–91. 267–268.

FELHŐ–VÖRÖS

1961 FELHŐ Ibolya–VÖRÖS Antal: *A helytartótanácsi levéltár*. Budapest, 1961.

GYÓRY

1936 GYÓRY Tibor: *Az orvostudományi kar története*. Budapest, 1936.

HAJDU

- 1983 HAJDU Lajos: *A közzó szolgálatában. A jözefinizmus igazgatási és jogi reformnjairól* Budapest, 1983.

JÁKI

- 1955 JÁKI Gyula: Sebészvizsga a XVIII. században. In: *Orvostörténeti Közlemények* (1955) Nr.1. 5–31.

KOSÁRY

- 1980 KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980.

KRÁSZ

- 2003 KRÁSZ Lilla: *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon*. Budapest, 2003.

LINDEMANN

- 1999 LINDEMANN, Mary: *Medicine and Society in Early Modern Europe*. Cambridge, 1999.

LYONS–PETRUCELLI

- 2003 LYONS, Albert S.–PETRUCELLI II, R. Joseph: *Die Geschichte der Medizin im Spiegel der Kunst*. Köln, 2003 (Eredeti kiadás: New York, 1980).

MAGYARY-KOSSA

- MAGYARY-KOSSA Gyula: Régi magyar sebészekről In: *Magyar Orvosi Emlékek* (MOE) II. 49–65.

MANNINGER

- é. n. MANNINGER Vilmos: *A sebészet regénye*. Budapest, é.n.

MAYER

- 1927 MAYER Ferenc Kolos: *Az orvostudomány története*. Budapest, 1927.

PÓLYA

- 1941 PÓLYA Jenő: *Az orvostudomány regénye*. Budapest, 1941.

PORTER

- 2003 PORTER, Roy: *Vér és virtus. Az orvostudomány rövid története.* Budapest, 2003.

SCHULTEISZ

- 1997 SCHULTEISZ Emil: Institutum Medico-Chirurgicum Josephinum. In: SCHULTEISZ Emil: *Az orvoslás kultúrtörténetéből.* Budapest – Piliscsaba, 1997. 114–119.

SZÉKELY

- 1960 SZÉKELY Sándor: *Az orvostudomány története.* Budapest, 1960.

SZILVAY

- 1961 SZILVAY Konstantin: Keresztúry Ferenc (1735-1811) In: *Orvostörténeti Közlemények* (1961) Nr. 21–22. 54–103.

VÉRTES

- 1973 VÉRTES László: A műtéti sebzárás történetéből. In: *Orvostörténeti Közlemények* (1973) Nr. 69–70. 237–241.

Levéltári források:

MOL C 66 84.cs.85.kf. 1783/1784

MOL C 66 85.cs.1.kf. 1785

MOL C 66 95.cs.32.kf. 1785/1786

MOL C 66 Nr.1-36. 98.cs.56.kf. 1785/1786

MOL C66 Nr.37-255. 99.cs.56.kf 1785/1786

MOL C 66 Nr.256-392. 100.cs.56.kf. 1785/1786

Nyomtatott források:**AVNERUS**

- 1712 AVNERUS, Stephanus: *Dissertatio inauguralis de vulneribus eorundemque symptomatis.* Wittenberg, 1712.

BARBETTE

- 1688 BARBETTE, Paulus: *Opera omnia medica et chirurgica notis et observationibus nec non pluribus morborum histoiiis et curationibus illustrata*. Genf, 1688.

GOOCH

- 1767 GOOCH, Benjamin: *A practical treatise on Wounds and other chirurgical subjects...* Norwich, 1767.

BERNSTEIN

- 1786 BERNSTEIN, Johann Gottlob: *Praktisches Handbuch für Wundärzte nach alphabetischer Ordnung I–VIII*. Frankenthal, 1786.

CSAPÓ

- 1794 CSAPÓ József: *Valetudinarium infantile Hungaricum*. Pest, 1794.

HANCKE

- 1730 HANCKE, Daniel Abraham: *Dissertatio inauguralis medica, evolvens quaestionem num venaesectio in calidis an frigidis regionibus frequentius sit administranda*. Halle, 1730.

HUSZTY

- 1730 HUSZTY, Theophilus: *Dissertatio inauguralis medica de phlebotome in acutis*. Nagyszombat, 1777.

KESERŰ

- 1989 *Medicusai és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Szerk.: KESERŰ Bálint*. Budapest, 1989.

KRAEGELIUS

- 1729 KRAEGELIUS, Dionysius: *Dissertatio mathematico-medica de venae sectione quatenus motum sanguinis mutat*. Jéna, 1729.

LINZBAUER

- LINZBAUER, Franciscus Xaver: *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae*. Buda, 1852–1856.

MOE

MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar Orvosi Emlékek I–IV.* Budapest, 1929/1940.

MISKÓLTZY

1742 MISKÓLTZY Ferenc: *Manuale Chirurgicum avagy Chirurgicali úti-társ.* Győr, 1742. Reprint: Debrecen, 2002.

PLENCK

1782 PLENCK József: *A' borbélyságnak eleji... némely hasznos cikkelyekkel szaporította Rácz Sámuel.* Buda-Pest, 1782.

RAYMANN

1738 RAYMANN Sámuel: *Dissertatio inauguralis medica qua praeiudicatae quaedam de venae sectione opiniones expenduntur.* Halle, 1738.

RÁCZ

1784 RÁCZ Sámuel: *A' skarlátos hidegnek leírása és orvoslása.* Pest 1784.

1794 RÁCZ Sámuel: *A' borbélyi tanításoknak első és második darabja.* Pest, 1794.

SZLATKY

1983 "Minden doktorságot csak ebből kísérték" – *Szemelvények orvosi kézikönyvekből.* Szerk. és utószó: SZLATKY Mária. Budapest, 1983.

WESZPRÉMI

1960 WESZPRÉMI István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza* (latin-magyar kétnyelvű) Budapest, 1960.

Függelék

I.: Jelentési ívek

1. Csanád vármegye 1785-ös jelentése¹

Classificatio: In oppido Makó: Chyrurgus *Antonius Durkovics* per Regiam Universitatem Budensem examinatus & approbatus. Barbitonsor *Henricus Semiller* non examinatus... In possessione Palota: Barbitonsor *Ignatius Semez* non examinatus... In possessione Battonya: Barbitonsor *Joannes Országh* non examinatus... In possessione Nagylak: barbitonsor *Michael Szeur-Joby* non examinatus...

2. A budai sebészek 1785. évi összeírása²

Specificatio Chyrurgorum, et Obstetricum, tam per Inclytam Facultatem Medicam Examinatorum, quam non Examinatorum, Examinatarum, et non Examinatarum; Et quidem:

Examinatorum 1mae Classis:

Petrus Malczer

Franciscus Tittl

Philippus Pinner

Carolus Mocsy

Ignatius Kaczler

Joannes Dajazaz

Mathias Straub

Antonius Pechler

Antonius Rosendorffszky

Antonius Horn

Ferdinandus Haszlinger

Josephus Pauer

Philippus Skaliczky

Franciscus Kéri

Donatus Polinger absens

Michael Kovács [utólag beírva]

Non Examinatorum 2dae Classis:

Carolus Zagler prius Regiminis Chyrurgus

Jacobus Kher

Franciscus Kram(m)er

Xaverius Christen

Joannes Heim

Georgius Andreics

Joannes Kiss

Praeter hos est:

Vidua Moiseriana Stephanus Eningi

Sodalis

Patris Sui defuncti ejus exercens

¹ MOL C 66 Nr. 1. 85. cs. 1. kf. 1785 (1785. január 9.).

² MOL C 66 Nr. 19. 85. cs. 1. kf. 1785 (1785. január 9.).

3. Vas megye classificatiója³

Ad primam Classem: *Rupertus Rees* in Kis-Dömölk
Adamus Edenhoffer in Binhafeld
Franciscus Rupp Sabariae
Franciscus Szenczperger in Körmend
Josephus Szitás in Sancto-Gothardo
Josephus Fink in Rakicsány
Mathias Jäger in Monyorókerek
Wolfgang Schildmajer in Sárvár
Josephus Eder Sabariae
Mathias Boharimb in Szalónak
Ladislaus Boker in Körmend
Joannes Kiessinger in Németh-Ujvár
Josephus Csó Sabariae
Paulus Graff in Vép
Barnek Moyses Chyirurgus Judaeus in Rohoncz

Ad secundum classem: *Georgius Wilfinger* in Vörösvár
Joannes Sikos in Nemes-Csó
Tobias Kleinrath in Pinkafeld
Joannes Fink in Rohoncz
Georgius Greibl in Thermis Tarcsensibus
Josephus Lakatos Sabariae

Ad tertiam classem: (operationes nem, praeter tonsuram, scarificationem in casu tamen summae necessitatis cum consilio suorum Dominorum Physicorum etiam Phlebotomia Seu aperitio venarum ipsis conceditur)

Michael Horváth Sabariae
Sebastian Ivanthman in Németh-Ujvár
Joannes Gyöngyösi in Alsó-Paty
Michael Thirer in Csákán

³ MOL C 66 Nr. 64. 85. cs. 1. kf. 1785 (1785. január 24.).

4. Bihar vármegye classificatiója⁴

Specificum – In prima classe sunt sequentes

<i>Nomen chyirurgi</i>	<i>Locus Habitationis</i>	<i>Locus peracti Examinis</i>
<i>Fran. Kovács</i>	Várad-Olaszi	Tyrnaviae in Universitate
<i>Georgius Novák</i>	Varadinum	Budae in Universitate
<i>Paulus Szűcs</i>	detto	Tyrnaviae in Universitate
<i>Michael Csáktornyai</i>	detto	detto
<i>Fran. Hugel</i>	detto	Viennae in Universitate
<i>Mich. Barabás</i>	detto	Budae in Universitate
<i>Carolus Reinmann</i>	Opp. Élesd	detto
<i>Josephus Radványi</i>	Püspöky	Budae
<i>Franc. Embocher</i>	HosszúPályi	In Bohemia per commissionem Sanitatis examinatus
<i>Maxim. Eberle</i>	Homorog	Brunae coram Facultate Medica
<i>Mich. Krebs</i>	Belényes	In Universitate Viennensi
<i>Josephus Mérki</i>	Várad-Velence	ad examen subeundem paratus
<i>Sam. Patay</i>	Kis-Maria	ad examen aequae paratus

Ad Secundam Classem referendi sunt

<i>Franc. Schöner</i>	Várad-Olaszi	Viennae
<i>Georgius Raicher</i>	detto	In Statu militari
<i>Alexander Czékus</i>	Varadinum	Varadini per Medicum
<i>Gabriel Kastal</i>	detto	detto detto
<i>Gabriel Lengyel</i>	detto	detto

Chyirurgi non examinati utpote:

In oppido Belényes: *Josephus Vásárhelyi, Paulus Baláss, Georgius Oren*

In oppido Diószegh: *Nobilis Ludovicus Kazay, Josephus Pocz, Stephanus Kállay*

In oppido Margita: *Josephus Bikalyi*

Székelyhidae: *Joannes Czigler*

In possessione Szalacs: *Stephanus Nagy*

⁴ MOL C 66 Nr.50. 85.cs.1.kf. 1785 (1785. január 5.)

5. Baranya vármegye classificatiója⁵

<i>Processus</i>	<i>Possessio</i>	<i>Nomen et cognomen chirurgi</i>	<i>Classis</i>
Vecclesiensis	QuinqueEcclesiys	<i>Joseph Boros</i>	Primae
	Rácz-Peter	<i>Franciscus Rogg.</i>	Secundae
Siklosiensis	Siklos	<i>Ant: Meczer</i>	Primae
		<i>Joan: Simna</i>	Primae
		<i>Adam: Barbely (!)</i>	Tertiae
		<i>Josephus Szilády</i>	Tertiae
	Kiss-Harsány	<i>Carolus Büttner</i>	Primae
Mohácsiensis	Mohács	<i>Michael Ohucsorg</i>	Primae
	Sombereg	<i>Michael Petráv</i>	Primae
		<i>Jacobus Bauer</i>	Primae
		<i>Fran: Reigartspurger</i>	Secundae
	PécsVárad	<i>Emer: Kamerlináky</i>	Secundae
		<i>Jos(eph) Pusman</i>	Tertiae
		<i>Daniel Ekel</i>	Tertiae
	Nádasd	<i>Georgius Pötz</i>	Secundae
	Kémend	<i>Joannes Tuska</i>	Secundae
	Lantsuk	<i>Hilarius Ley</i>	Tertiae
	Metske	<i>Joan: Veimart</i>	Tertiae
	Himesháza	<i>Joan: Fuchs</i>	Secundae
	Szekseő	<i>Daniel Berkman</i>	Secundae
Bosok	<i>Ant: Taixelperger</i>	Secundae	
Lak	<i>Joan: Manerer</i>	Secundae	
Sz-Lörincziensis	Bükösd	<i>Ignatius Rodics</i>	Primae
Transmontanus	NémethSzék	<i>Fridericus Haag</i>	Secundae
	Mágocs	<i>Jos: Offerinder</i>	Secundae
		<i>Jos: Pulver</i>	Secundae
	Rácz-Kozár	<i>Joan: Stretter</i>	Secundae

⁵ MOL C 66 Nr. 56. 85. cs. 1. kf. 1785 (1785. január 12.).

<i>Processus</i>	<i>Possessio</i>	<i>Nomen et cognomen</i>	<i>Classis</i>
		<i>chirurgi</i>	
Baranyavariensis	Bellye	<i>Joan: Hagelsperger</i>	Primae
	Bolly	<i>Mart: Posgay</i>	Primae
	Villány	<i>Aegidius Böck</i>	Tertiae
	Lipova	<i>Thomas Sauer</i>	Tertiae
	Lapáncsa	<i>Joan: Seibill</i>	Tertiae
	Sz-Ivány	<i>Ferdin: Pribl.</i>	Tertiae
	Laska falu	<i>Josephus Fels</i>	Tertiae
	Darda	<i>Franciscus Fain</i>	Secundae
	Bellye	<i>Adamus Kozári</i>	Secundae
	Vörös-Marth	<i>Josephus Vild</i>	Secundae
	Monostor	<i>Josephus Klein</i>	Tertiae
		<i>Gebhardus Hertz</i>	Tertiae
	Dalyok	<i>Mathias Nemsics</i>	Tertiae
Nyárád	<i>Andreas Sauer</i>	Tertiae	

6. Békés megye 1785. évi jelentése⁶

Ium Punctum – examinatus chyrurgos:

1o *Joannes Kécs*, Bohemum Sugdoliensem, catholicam, 48. annos natum, uxoratum, Prágae in chirurgicis initiatum, Viennae examinatum, per 15. annos Gyulae residentem, ab J: Cottu erga salarium 200 for susceptum, antehac in J: Regimine karolyiano sub Chyrurgum, cum Diplomate ab I. Facultate Medica, Viennensi expeditum, Linguarum Germanicae, ac Bohemicae gnarum, egregium operatorem.

2o *Franciscum Wurm*, Catholicum, Poseniensem, 30. annos natum, Uxoratum, Budae discentem, examinatum, ac Diplomate provisum in 4um Annum Gyomae degentem, ab I: Cottu erga salarium 200 for susceptum, proprius in I.I. Regiminibus Karolyiano, et Würtembergico Sub Chyrurgum, Linguarum Latinae, Hungaricae, Germanicae, Sclavonicae, peritum praestare (t)

3o *Joannem Beyschlag*

4o *Franciscum Balogh*

In summa chyrurgos examinatos quatuor.

Barbitonsor non, partim ex egestate, partim vero Capacitatis defectu, qui Scientiam Suam per examina periclitari vellet, reperiri.

⁶ MOL C 66 Nr. 76. 85. cs. 1. kf. 1785 (1785. január 27.).

7. Komárom megye 1785. évi jelentése⁷

<i>Prima</i>	<i>Classis</i>	<i>Secunda</i>	<i>Classis</i>
In Universitate rite ap- probatu	Universitatis Examini Subjiciendi	Qui minores opera- Ob defectus re- tiones chyrgicasquisitae scientiae et Tonsura exercerent	Ob defectus re- tiones scientiae solam Tonsuram restringendi sunt
<u>Insulanus</u> <i>Michalcz</i> a Facultate Medica Tyrnaviensi	<i>Thomasa Possessionibus</i> <i>Mathias Kramer ex</i> Kés-bier	<i>Paulus Schnell</i> <i>Mathias Kramer</i>	<i>Joannes Horvath</i> <i>Stephanus Bauer</i> <i>Joannes Peill</i>
<u>Udvardiensis</u> <i>Prohmayer</i> a Facultate Wieniensi	<i>Franciscus</i> <i>Paulus Schnell</i> ex Arcs	<i>Michael Szücs</i> <i>Paulus Bűszy</i>	<i>Martinus</i> <i>Baranyocski</i> <i>Emericus SaaH</i>
<u>Gesztesiensis</u> <i>Soldat</i> a Facultate Tyrnaviensi	<i>Josephus Georgius Kaplan ex</i> Kocs <i>Josephus Diedrich</i> ex	<i>Georgius Caplan</i> <i>Josephus Diedrich</i>	<i>Joanes Klein</i> <i>Franciscus</i> <i>Mannherz</i>
<u>Tattensis</u> a Dno Professore Daus in Universitate Wieniensi ut sub rurgus Millitaris	<i>Samuel Eisner</i> Bent <i>Stephanus Preskovits</i> Chy-ex oppido Szőny <i>Georgius Winpolter</i> ex Ketskéd	<i>Stephanus Preskovits</i> <i>Paulus Nagy</i> <i>Martinus Lengyel</i> <i>Georgius Wimpolter</i>	<i>Samuel Besenge</i> <i>Adamus Besenyo</i> <i>Franciscus Heiller</i> <i>Adamus Heiller</i> <i>Georgius Heiller</i>
<u>DommyTattensis</u> <i>Antonius Neii</i> , a Dno Professore Daus, in Universitate Wieneriensi, ut sub Chyrgurgus Millitaris	<i>Martinus Lengyel</i> ex oppido Tatta	<i>Georgius Wimpolter</i>	<i>Franciscus Kusa</i> <i>Johannes Schlegel</i>
Summa 6	Essent 7	Summa 10	Summa 14

⁷ MOL C 66 Nr.33. 85.cs.1.kf. 1785 (1785. január 11.)

8. Árva vármegye 1785. évre vonatkozó jelentése⁸

<i>Nomina Locorum</i>	<i>Nomina Onyriarum</i>	<i>A Quo susceptus</i>	<i>Salutari: Cum</i>	<i>Salarium: Sine</i>	<i>A Quo examinatus</i>	<i>Mores</i>
In Oppido Alsó Kubin	<i>Josephus Mader</i>	Ab I Universitate Cottus Arvensis	Cum		Ab Universitate Viennensi	boni
In Oppido Trsztena	<i>Anon: Schwartzner</i>	detto	Cum		detto	boni
In Oppido Namesztov	<i>Franc. Ocsády</i>	Ab I Universitate Cottus Arvensis	Cum		Ab Universitate Budensi	optimi
In Oppido A. Kubin	<i>Ignatius Gelb Jubilatus Physicus et vicem 4ti chynurgi supplens...</i>		Cum		Olim ab Universitate Viennensi...	boni
In Oppido Trsztena	<i>Philippus Kasztner</i>	Admittitur ad praxim cum benigna dispensatione Excls: Consilii Rgii Llis Hung:		sine	A Dno Physico Timpelo Cottus Trencsiniensis	mediocres

⁸ MOL.C.66.Nr. 195. 99. cs. 56. kf. 1785/1786 (1786. márc. 28.).

<i>Nomina</i>	<i>Nomina</i>	<i>A Quo</i>	<i>Salarium</i>	<i>Salarium:</i>	<i>A Quo examinatus</i>	<i>Mores</i>
<i>Locorum</i>	<i>Chyurgicum</i>	<i>susceptus</i>	<i>Cum</i>	<i>Sine</i>		
In Oppido A. Kubin	<i>Johannes Hail</i> defuncti olim propria sua diligentia condidit, ante hac etiam Pharmaceutiam, Medicam, et Chyruigicam, quorum omnium minus gnarus erat, promiscue exercere praesumpsit; modo vero juxta re- centius Emanatum benignum Regium Normativum ab omni sua priori consueta in Re Sami- tatis praxi severissime inhibitus est, et non nisi pro occurrente tali necessitate in defectu alte- rius ad minores Chyurgicas operationes /: in quantum illius dexteritas spondet :/ admittit.					
						Mores mediocres

9. Debrecen 1785-re vonatkozó jelentése⁹

<i>Nomina chirurgorum</i>	<i>Locus originis: Ubi</i>	<i>Locus originis: Unde</i>	<i>Religio</i>	<i>Aetas</i>	<i>Conditio</i>	<i>Ubi didicit</i>	<i>A quo examinatus</i>	<i>Quandiu in possessione</i>
<i>Stephanus Nyilasi</i>	Debreczini	Ex I Comitatu Bihariensi	Reformatus	70	Chirurgus	Novisolii	A Contubernii Debreczini	45 Annis
<i>Adamus Laky</i>	Jaurini	Ex I Cottu Jaurini	Reformatus	70	Chirurgus	Jaurini	Ab Excl. D.M.37 Doctore Perbech Posonii	Annis
<i>Andreas Somogyi Hollós</i>	Pagu(t) de Aranyos	Ex I Comitatu Comaromiensi	Reformatus	51	Chirurgus	Comaromini	A Contubernii Debreczini	25 Annis
<i>Nicolas Baranyi</i>	Debreczini	Ex I Cottu Bihariensi	Reformatus	50	Chirurgus	Debreczini	A D. Doctore uzinkai Cvirati Physico	25 Annis
<i>Andreas Végh</i>	Sas	Ex I Cottu Bihariensi	Reformatus	53	Chirurgus	Debreczini	ADoctore Danide Peric I Com. Noogr Physico, a D Doct. Georgio Buzinkai C. Debreczini Physico	

⁹ MOL C 66 Nr. 173. 99. cs. 56. kf. 1785/1786 (1786. márc. 18.).

<i>A quo susceptus</i>	<i>Salarium</i>	<i>Servivit: Ubi</i>	<i>Servivit: Qua</i>	<i>Attestatum Cum</i>	<i>Attestatum A quo</i>	<i>Quot linguarum</i>	<i>Mores</i>
Ab Am Magratu Debrecziensi	nullum	Eperjessini Pestini Budae Jaurini Viennae Austriae	Sodalis Chyrgurg.	excum	A Contub. Germanica Chyrgurgorum Poso-Hungar niensi et Vi-Schlavica ennensi	Latina	Bene Moratus
Ab Am Magratu Debrecziensi	nullum	Pestini Posonii Viennae et ubi et per 17 insuper Partibus qua Sodalis Chyrgurgus	Chyrgurgus Debreczini	cum	A Cehae Magistro caeterisque ejus Chyrgurgiae Magistris Jaurinensibus	Hungarica Latina Germanica Artis	Probatis Moribus
Ab Am Magratu Debrecziensi	nullum	In variis Regni Hungariae Cittibus	Sodalis Chyrgurgiae	cum	A Con- tubernis Chyrgurgorum Comarom	Figca Latina Germanica Schlavica	Optimis Moribus
Ab Am Magratu Debrecziensi	nullum	Posonii Sopronii Comaromii Strigonii Cassoviae Debreczin	Sodalis Chyrgurgiae	cum	A Contub. Chyrgurgorum Debreziiensi et Posoniensi.	Hungarica Latina De-Germanica	Medio-criter se gerit
Olim in I Comitatu Neograd dein ab A Magistratu Debrecziensi	nullum	Debreczin Budae Jaurini, Albae Regali, Posonii Pestini	Sodalis Chyrgurgia	excum	A Contubernio Chyrgurgorum Debreczin ex duplex ab I Comitatu Neogradiensi	Hungaricam Latinam Germanicam et Bohemicam ali-quantulum callet	Medio-criter se gerit

<i>Nomina chy- rurgorum</i>	<i>Locus originis: Ubi</i>	<i>Locus originis: Unde</i>	<i>Religio</i>	<i>Aetas</i>	<i>Conditio</i>	<i>Ubi didicit</i>	<i>A quo examinatus</i>	<i>Quandiu in posses- sione</i>
<i>Joannes Bata</i>	Tokajino	Ex I Cottu Zempl	Refor	41 ½	Chirurgus	Tokajini Tyrocin absolvit	Ab I Facultate Medica Tyrnav	11 Annis
<i>Stephanus Nagy</i>	Kolosvár	Ex Tran- sylvania	Refor	44	Chirurgus	In Vasarhely	Ab I.ta Facul- tate Medica Tyrnaviensi	5 Annis
<i>Benjamin Almádi</i>	Debreczen	Ex I Cottu Bihar	Refor	43	Chirurgus	Debreczini	Ab I.ta Facul- tate Medica Tyrnaviensi	3 Annis

10. Újvidék 1784-re vonatkozó jelentése¹⁰

<i>Nomina et cognomina</i>	<i>Locus originis: Ubi</i>	<i>Locus originis: Unde</i>	<i>Religio</i>	<i>Aetas</i>	<i>Conditio</i>	<i>Ubi didicit</i>	<i>A quo examinatus</i>	<i>Quandiu possessio- natus</i>
Marcus Grecsanszkj	In Kalomat	Ex Valachia	Gracci non Uniti ritus	58 Annor	Tonsor	In Turcia & Neoplantae	&A Doctore Stabali Vinkler	39 annis
Franciscus Fleischer Senior	Alba- Regalia	Ex Ungaria	Romano Catholi- cus	56	Chyrurgo- Tonsor	Alba-Regali	A D. Vinkler	30 consent iente Magis- tratu & Gremio
Xaverius Magg	Amberg	Ex Imperio	item	47	item	In loco ori- ginis		18 ann.

¹⁰ MOL C 66 Nr. 82. 85. cs. 1. kf. 1785 (1785. feb. 7.).

<i>A quo susceptus</i>	<i>Salarium</i>	<i>Servivit: Ubi</i>	<i>Servivit: Qua</i>	<i>Attestatum Cum</i>	<i>Attestatum A quo</i>	<i>Quot linguarum</i>	<i>Mores</i>
Ab Am Magratu Debrecziensi	nullum	M. Varadini Jaurini Sopronii	Sodalis	cum	Adictorum Lo- corum Chirurgi et ab I Fac Tymar	Hungarica Latina et pa- rum Germanica Sclavica	Bonorum & Morum Germ diligens
Ab Am Magratu Debrecziensi	nullum	In variis civitatibus Hungariae et Transylvanicae	Sodalis Hum- Chirurgus et	etcum	A Civitate Va- sarlchely et ab I Fac Medica Tymar	Germanica Latina Hungarica Valachica	Temerari us
	nullum	In praecipuis Hungariae et Transylvanicae Urbibus	Tyro et Sodalis	etcum	Ab I Fac Me- dica Tyr- navicnsi	Hungarica Latina Germanica et parum Vala- chica Sclavica	Vino bibendo asuetus

<i>A quo susceptus</i>	<i>Salarium</i>	<i>Servivit: Ubi</i>	<i>Servivit: Qua</i>	<i>Attestatum Cum/Sine</i>	<i>A Quo</i>	<i>Quot linguarum</i>	<i>Mores</i>
A hujate	in gremio	Neoplantae	Tonsor	cum	A D. Wink- ler	Parum Germanice, Rascianice, Valachice, Turcice, Graece	Bonos prae- fert & La- udabiles
		Alba Regali Jaurini, Budac, Posonii, Pestini	Chirurgus- Tonsor	cum	item	Ungarice Germanice, Illyrice, Latine	Pius, Mo- destus, a quinquennio non exercet ob vires frac- tas
Ab AA Magis- tratu	100 flor	In Legione	Militari	Prætextuat se habere, ego vero nullum vidi		Germani- cam tantum	Ut sat bonos, an- gares tamen, et Physici in- verentes

<i>Nomina et cognomina</i>	<i>Locus originis: Ubi</i>	<i>Locus originis: Unde</i>	<i>Religio</i>	<i>Aetas</i>	<i>Conditio</i>	<i>Ubi didicit</i>	<i>A quo examinatus</i>	<i>Quantum possessio-natus</i>
Paulus Petrovics	Neo-plantae	Ex Hungaria	Graeci n.U. ritus	43	Tonsor	Neoplantae		Semper

<i>Jacobus Nikolics alias Pasnovics</i>	item	item	item	38	item	item	Item	
<i>Paulus Klacsaji</i>	item	item	Romano Catholi- cus	37	Chyrurgo- Tonsor	item A non examinato Magg	13 ann.	
<i>Joannes Stojanovics</i>	Bello- Varini	Ex Croatia	Graeci n.U. ritus	39	Tonsor	item		
<i>Andreas Beszerményi</i>	Neo- plantac	Ex Ungaria	Romano Catholi- cus	38	Tonsor- Chyrur- gaster	Petro- Varadini	9 ann.	
<i>Joannes Fleischer junior</i>	item	item	item	27	Chyrurgus et Tonsor	Neoplantac & Maria- Theresiopo- li	A M. Theresi- opolitano Chy- ricinio suis hos- pes	
<i>Seplianus Kiss</i>	Pecska in Ungariae comitatu Aradiensis nobilis natus	item	item	31	Chy- rurgiac Magister	Aradini et in Universitate Fac. Med. Bu- densi	Ab Inclyta Facultate Med. Budensi	4 ann.
<i>Samuel Vuxanovics</i>	Neo- plantac	Ex Ungaria	Graeci n.U. ritus	39	Tonsor	Neoplantac	A Nullo	3 ann.
<i>Basilius Gojko</i>	item	item	item	25	item	item	item	Semper
<i>Jacobus Paulovics</i>	Ius Barbitonsurae vendidit, et paucum ante tempus hinc abscessit, a quo emit jus praedictum							
<i>Beaenovics, alias Muthovics</i>	...mihi ignotus_____							

<i>A quo susceptus</i>	<i>Salarium</i>	<i>Servivit; Ubi</i>	<i>Servivit; Qua</i>	<i>Attestatum</i> <i>Cum/ Sine</i>	<i>A Quo</i>	<i>Quot linguarum</i>	<i>Mors</i>
A gremio		Neoplantae	Tonsor	sine		Rascianice Valachice	Transibile s
item		item		Dicit se habere mihi autem non ostendit.		Rascianice Valachice & parum Turcico	Bonos habet
item				item		Hungarice Germanice Illyric	Ambitiosus glorius in in- sentia, et famae de- structor
item		Neoplantae	Tonsor			Rascianice et parum Valachice	Bonos
item		Essenini, Budac et Viennae		Nullum mihi praesentavit, licet se habere adsecret.		Germanice Illyric	Immoriger, idiota, inobe- diens et Em- pyricus
A gremio et indulgeri nullum licet se Magis- tratum creat.		Neoplantae et Maria-Theresi- opoli	Chyrurgus et Tonsor	cum	A Chyrurgo Theresiopolita no	Germanice Hungarice Illyric: pa- rum etiam Latine	Allabilis, capax, mitis, Mansuet- us, sobrius et ni- mius docilis ac omni commen- datione dignus, et laude
A gremio		Garnis, quae socius, 4 vero, quae camerarius apud Eppum A: Siegalensen		cum	A Regia Universitate Budensi	Latine, Germa- nice, Ungarice Illyric Valachi- ce	optimos
item		Zemplini, Temesvarini, Neoplantae	Tonsor			Rascianice et medio Germanice	Sat lauda- biles
item		Neoplantae	item	sine		Rascianice	Non post- remos

II. Sebészeti eszközök

Illésy Ferenc Nagykunság kerületi orvosának műszerei, 1786. júl. 18.¹¹

¹¹ MOL C 66 Nr. 36. 95. cs. 32. kf. 1785/1786

Consignatio

Instrumentorum Chyrurgicorum *Francisci Illésy* Districtus Major: Cumaniae
Chyrurgi reflexe ad B. Intimatum sub No 21064. emanatum adpromptata.

Forfex recta

- curva

Spatha pro ore.

Myrrhi formis.

Forceps vulgaris

- alter

Varii stili

duo sulci

Tres Lanceolae

Quatuor Phlebotomia

Culter rectus

duo similis cultri

Lanceola Major

Acus curva cum Filo cerato

Hamulus Parvus

sex acus curvae minores

acus curva fero arteria.

Culter biciforius pro fonticulo

Forceps pro feraceo

Acus ad usum eundem

Duae Syringae Clysmaticae,

- pro injectione Faucium

Acus triquetra parva pro Paracenthesi scroti.

Instrumentis praenotatis in casibus hucdum emergentibus felices fecit In-
frascriptus Operationes, negari tamen non potest, dari interdum casa, in qui-
bus alia etiam desiderarentur, ut in Trepanatione, et majoris momenti ampu-
tationibus, quas tamen operationes Districtus hujus homines, vix unquam in
se assumunt, mori potius volentes; illa ex ratione, et ideo Etiam quod majo-
res exposerent sumptus, quam qui ab infra in Oppido Cumaniali Kardsagaj-
sállássa die 6a July 786 Franciscus Illésy m.p. I Districtus Major: Cumaniae
Chyrurgus

III. Statisztika

Megjegyzés: A táblázatok a Helytartótanács elvei szerint lettek elkészítve, vagyis minden le nem vizsgázott sebész a másodosztályba került – ellentétben néhány vármegyével.

1. Sebészek Magyarországon az 1784-ben beérkezett jelentések alapján

I. Vármegyék és kiváltságos területek

Vármegye neve	Első osztály	Második osztály	Megjegyzés
Kapronca		1	Még két borbély van
Pozsega	2	3	
Zólyom	2	3	Az első osztályban szereplőknek nincs egyetemi vizsgája
Jász-kun kerületek	1	8	Hármat chyirurgusnak, négyet tonsornak nevez a forrás

II. Szabad királyi városok

Szabad királyi város	Első osztály	Második osztály	Megjegyzés
Bakabánya	1	-	
Bélabánya		1	
Debrecen	6	4	
Civitas Ensiensis		5	
Esztergom	2	1	
Győr	8	1	
Sopron	6	2	
Szabadka (Theresiopolis)	4	1	Három első osztálybeli csak készül a vizsgára
Székesfehérvár	4	1	Második osztály: Egy céh Szombathelyi József özvegye vezetésével
Szentgyörgy	3	2	
Újvidék	5		

2. Sebészek Magyarországon 1784-ben (az 1785. január–március között beérkezett jelentések alapján)

I. Vármegyék és hivatalosított területek

Vármegye neve	Első osztály	Második osztály	Származás: külföldről	Származás: Magyarországról	Megjegyzés
Árva vm	4				A négy sebész egy-egy járás élén áll, de nincsenek besorolva és nem írják, levizsgáztak-e vagy sem.
Bács-Bodrog vm	18	24			M.o.-ú sebészek s harmadosztálybeli borbélyok megkülönböztetése.
Baranya vm	10	31			A jelentés megkülönböztet m.o.-beli sebészeket és harmadosztálybeli borbélyokat.
Bats vm	7	7			Verebes-járásnál nem írják, hogy levizsgázták-e az első osztályba sorolt három sebész.
Békés vm	4	10	Joannes Kees (cseh területek)	Franciscus Pozsonyból	
Bihar vm	12	12 (6)			A m.o.-ban 9 sebész nem tett semmilyen vizsgát. Georgius Raichert a CLR helyezte vissza az első osztályba. M.o. (6): Az 1785. márc. 2-i javított jelentés szerint m.o.-ban a nem egyetemen vizsgázott sebészek. Egyáltalán nem vizsgázott (és be nem sorolt): 10.

<i>Vérmege neve</i>	<i>Első osztály</i>	<i>Második osztály</i>	<i>Származás: külföldről</i>	<i>Származás: Magyarországról</i>	<i>Megjegyzés</i>
<i>Csanád vm</i>	1	4			
<i>Csongrád vm</i>	2	6			A CLR parancsára Vári Szabó József a m.o.-ba került (amíg nem vizsgázik le). Antonius Rik özvegyének céhében csak borbélymunkát lehet ellátni (simplex tonsura)
<i>Esztergom vm</i>	3	11			
<i>Fejér vm</i>	3	21			A m.o.-ból tíz alkalmas az egyetemi vizsgára, egy közül rá (ők eredetileg az első osztályban voltak)
<i>Győr vm</i>	8	7			A vm a m.o.-ba tette a bécsi egyetemen 1771-ben levizsgázott Joannes Motsit.
<i>Heves- és Külső Szolnok vm</i>	10	30 /13+17/			M.o. és harmadik osztály megkülönböztetése. Egy - egyetemen le nem vizsgázott embert - nem soroltak be sehova.
<i>Komárom vm</i>	5 (3)	31 (23)			Hét m.o.-beli alkalmas egyetemi vizsgára, tíz végezhet egyszerűbb ellátást, a maradék 14 csak borbélykodhat. A zárójelben lévő számok alapja az 1785. márc. 10-i javított jelentés.
<i>Krassó vm</i>	4	14			

<i>Vármegye neve</i>	<i>Első osztály</i>	<i>Második osztály</i>	<i>Származás: külföldről</i>	<i>Származás: Magyarországról</i>	<i>Megjegyzés</i>
<i>Moson vm</i>	12	15			m.o.-ú sebészek és borbélyok megkülönböztetése
<i>Nyitra vm</i>	29	9		E.o.: Pozsony vm (2), Bajorország (1), Győr (1), Galgóc (1)	M.o.: Német-római Birodalom (1)
<i>Nógrád vm</i>	10	11			A CLR nem ismeri négy e.o.-ba helyezett sebész vizsgáját
<i>Pozsony vm</i>	10	9			
<i>Sáros vm</i>	6	9			Kéri a négy járási orvos felmentését az egyetemi vizsga alól
<i>Sopron vm</i>	21	16			Két be nem sorolt személyt a borbélykodásra szorítanak vissza.
<i>Szabolcs vm</i>		8			
<i>Toina vm</i>	17	19			
<i>Torna vm</i>	1			Torna	
<i>Trencsén vm</i>	1	3			A vm Carolus Palov vm-i sebészt tette az első osztályba, a CLR az 1771 előtt levizsgázott Lib. Schiberle/Schiperléc.
<i>Ung vm</i>		1			

<i>Vármege neve</i>	<i>Első osztály</i>	<i>Második osztály</i>	<i>Származás: külföldről</i>	<i>Származás: Magyarországról</i>	<i>Megjegyzés</i>
<i>Várasd vm</i>	4	59			A táblázat nagy része csak felsorolja a sebészek (borbélyok) nevét és lakhelyét.
<i>Vas vm</i>	9	16 /12+4/			A vm megkülönböztet m.o.-t és harmadosztályú borbélyokat. A m.o.-ban hat sebészt a CLR helyeztet át (amíg nem igazolják, hogy valóban levizsgáztak)
<i>Vérőce vm</i>	9 /5+4/	9			E.o.: Külön a levizsgázottak és a vizsgára készülőök vagy felmentettek.
<i>Veszprém vm</i>	14 /10+4/	22 /14+8/			E.o.: megkülönbözteti az egyetemen vagy a Physicus által levizsgázott sebészeket. M.o.: egyszerűbb kezelést végző sebészek és borbélyok külön. A CLR révén egy sebész a m.o.-ban került
<i>Zala vm</i>	7	26			Három - itt nem jelölt - személyt mindenféle kezeléstől eltiltanak

<i>Vármegye neve</i>	<i>Első osztály</i>	<i>Második osztály</i>	<i>Származás: külföldről</i>	<i>Származás: Magyarországról</i>	<i>Megjegyzés</i>
<i>Hajdúvárosok</i>	1	4			
<i>Jász-kun kerület: Nagykunság</i>	1	6 /2+4/			M.o.: Első helyen a vizsgára készülő sebészek állnak – eredetileg az e.o.-ban szerepeltek, de a CLR ezt nem fogadta el.
<i>Kiskunság</i>	2	5 /2+3/			
<i>Jászság</i>	3	5 /4+1/			
II. Szabad királyi városok					
<i>Szabad királyi város neve</i>	<i>Első osztály</i>	<i>Második osztály</i>	<i>Származás: külföldről</i>	<i>Származás: Magyarországról</i>	<i>Megjegyzés</i>
<i>Bakabánya</i>	-	?			Csak annyit árulnak el, hogy nincs e.o.-ba való sebész
<i>Bártfa</i>		2			
<i>Brezsóbánya</i>	1	1			

<i> Szabad királyi város neve</i>	<i> Első osztály</i>	<i> Második osztály</i>	<i> Származás: külföldről</i>	<i> Származás: Magyarországról</i>	<i> Megjegyzés</i>
<i>Buda</i>	16	9			+2: egy céhmester özvegye és egy elhunyt céhtag fia
<i>Esztergom</i>	2	1			
<i>Kassa</i>	3	4		E.o.: Kassa (2), Keresztes (Sáros vm) M.o.: Kassa, Rozsnyó, Dobsina, Eperjes	
<i>Komárom</i>	4	1		E.o.: Debrecen, Győr, Tata, Erdély M.o.: Bajka (Bars vm)	
<i>Körmöcbánya</i>	3				
<i>Kőszeg</i>	2	2			A m.o.-ban egy sebész özvegye és Mathias Haaa, akit a város az e.o.-ba szeretett volna sorolni
<i>Libetbánya</i>	1				
<i>Lőcse</i>	1	2		E.o.: Igló, Kassa M.o.: Lőcse	Joannes Sonag Bécsben vizsgázott le
<i>Mador</i>	2				
<i>Pécs</i>	3	2			

<i>Szabad királyi város neve</i>	<i>Első osztály</i>	<i>Második osztály</i>	<i>Származás: külföldről</i>	<i>Származás: Magyarországról</i>	<i>Megjegyzés</i>
<i>Pozsony</i>	9	4			A négy m.o.-beli eladta hivatalát. A CLR 1785.feb.28-i határozata szerint két sebész (Michael Vanicsek, Michael Gyurkovits) visszakerül az e.o.-ba.
<i>Sopron</i>	7	2	/1+1/		M.o.: Stephanus Kelemen özvegyének céhe
<i>Szabadka</i>	3	3	/2+1/		E.o.: Kettőn még nem vizsgáztak le, de hajlandók alávetni magukat.
<i>Szabolca</i>	3				Josephus Bayer eredetileg a második osztályban volt, amíg nem melékelte 1773-as oklevelét.
<i>Szeged</i>	6	2			Az egyik (egyetemi vizsgára készülő) sebész a CLR tette vissza a m.o.-ba
<i>Szenygyörgy</i>	3	2			
<i>Székesfehérvár</i>	6	1			M.o.: Szombathelyi József özvegye által vezetett sebészcéh
<i>Temesvár</i>	1	6	/3+3/		M.o.: Hármán csak borbélyi teendőkét láthatnak el.

<i>Szabad királyi vitérs neve</i>	<i>Első osztály</i>	<i>Második osztály</i>	<i>Származás: külföldről</i>	<i>Származás: Magyarországról</i>	<i>Megjegyzés</i>
<i>Újvidék</i>	6	8	E.o.: Xaver Magg a bi-rodalomból, M.o.: Marcus Grecsan-szky román területek-ről, Joannes Stojanovic Horvátországból	E.o.: Fejér vm (1), Arad vm (1), Újvidék (3) M.o.: Újvidék (4)	Négynek van bizonyítványa, három nem volt hajlandó megmutatni, egy eladta a sebész oklevelét, egy teljesen ismeretlen a lista készítőjének.
<i>Várasd</i>	1	4			
<i>Vértóce</i>	2				
<i>Zombor</i>	1	4			

3. Levizsgázott első osztályú sebészek megoszlása Magyarországon (az 1785-ös felmérés alapján)

Megjegyzés: A táblázatba csak azon sebészek kerültek bele, akikről megjegyzik pontosan, hol vizsgáztak, vagyis a táblázat nem adja vissza az első osztályú sebészek teljes létszámát.

I. Vármegyék és kiváltságolt területek

<i>Vármegye neve</i>	<i>Egyetem:</i>			<i>Megjegyzés</i>
	<i>Buda</i>	<i>Nagyszombat</i>	<i>Bécs</i>	<i>Egyéb</i>
<i>Békes vm</i>	1		1	
<i>Bihar vm</i>	4	3	1	1 (Brünn)
<i>Csanád vm</i>	1	1		
<i>Esztergom vm</i>	1		2	

<i>Vármegye neve</i>	<i>Egyetem:</i>			<i>Megjegyzés</i>
	<i>Buda</i>	<i>Nagyszombat</i>	<i>Bécs</i>	<i>Egyéb</i>
<i>Fejér vm</i>	3	3		
<i>Győr vm</i>	3		3	Az 1771-ben Bécsben levizsgázott Mócsi Jánost a m.o.-ba helyezték
<i>Héves- és Kéülső- Szolnok vm</i>	9	1		1 (Bologna)
<i>Komárom vm</i>		2	3	Bécsben ketten nem a Facultason, hanem egyetemi tanárnál tettek vizs- gát (Prof. Daus)
<i>Krassó vm</i>	3		1	
<i>Moson vm</i>	3		5	A bécsiek közül egy Dausnál vizsgá- zott. (A m.o.-ban is egy ember.)
<i>Nógrád vm</i>			8	
<i>Nyitra vm</i>		7	7	
<i>Pozsony vm</i>	1	2	1	
<i>Várasd vm</i>	1		2	1 (a Gráci Akadémián)
<i>Veszprém vm</i>			1	Héiről csak azt írja, hogy egyetemen vizsgáztak le

II. Szabad királyi városok

Szabad királyi város

Egyetem

	Buda	Nagyszombat	Bécs
<i>Esztergom</i>	1		1
<i>Gyula</i>	1		1
<i>Kassa</i>	2	1	
<i>Komárom</i>	1	3	
<i>Körmöcbánya</i>			3
<i>Kőszeg</i>			1
<i>Lőcse</i>			1
<i>Szabadka</i>	1		
<i>Újvidék</i>	1		
<i>Varasd</i>			1
<i>Zombor</i>			1

4. A sebészek nyelvtudása Magyarországon (az 1785-ös és 1785/86-os felmérés alapján)

I. Vármegyék és kiváltságolt területek

Vármegye neve	Hány nyelven beszél...						Latin	Német	Magyar	Szláv nyelvek	Egyéb
	1	2	3	4	5	6					
Békés vm (1785)	1		1	1	1	1	2	1	Cseh (1), Szlavonice (1)		
Csanád vm (1786)			1	2	1	2	3	4	Szlavonice (2), Cro- atice-Illyrice - hor- vát (2)	Valachice (3), olasz (1)	
Heves- és Kőrös- Szolnok vm* (1785)	5	10	7	3	3	11	18	22	Szlavonice (8)		
Ugocsa vm (1786)		1						1	Szlavonice (1)		
Varasd vm		4	1				5	1	Horvát (5)		

II. Szabad királyi városok

Szabad királyi város	Hány nyelven beszél...					Latin	Német	Magyar	Szláv nyelvek	Egyéb
	1	2	3	4	5					
Bakabánya (1786)				1		1	1	1	Szlavonice (1)	

* A statisztikában nem szerepelnek a harmadosztályba sorolt borbélyok.

<i>Szabad királyi údrós</i>	<i>Hány nyelven beszél...</i>					<i>Latin</i>	<i>Német</i>	<i>Magyar</i>	<i>Szláv nyelvek</i>	<i>Egyéb</i>
	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>					
<i>Bártfa (1786)</i>	1	1	2	1	1				Slavonice (2)	
<i>Bazin (1786)</i>	2	1	2	1	4				Cseh (2)	
<i>Debrecen (1786)</i>	2	4	2	8	8	8	8	8	Sclavica (3), Sclavo- nica (1), cseh (1)	Valachica - román (2)
<i>Esztergom (1786)</i>	1	2	2	2	3	3	2	2		
<i>Győr (1786)</i>	5	3	4	7	6	7	6	6	Cseh (1)	Olasz (1)
<i>Kassa (1785)</i>	1	1	3	2	5	7	6	6	Sclavonice - szlo- vák (7)	Olasz (1), valachice - román (1)
<i>Körmöcbánya (1786)</i>	1	2	2	3	1	3	1	1	Sclavonice (2)	
<i>Modor (1786)</i>	2				2	2			Cseh (2)	
<i>Nagybánya (1786)</i>	4				1	1	3	3	Slavonice (1)	Valachice (3)
<i>Nagyszombat (1786)</i>	2	2	1	2	3	7	2	2	Sclavonice (5)	
<i>Selmecbánya (1786)</i>		2	2	4	4	4	2	2	Slavonice Slavice (1)	(3)
<i>Szentgyörgy (1786)</i>	1	1	1	1	3	3	2	2	cseh (3)	
<i>Újvidék (1785)</i>	2	4	2	2	3	8	4	4	Rascianice (6), Illyrice - horvát (5)	Török (2), valachice - román (5)

Megjegyzés: Csak azon vármegyék és városok adatai lettek feldolgozva, ahol a fent leírt adatokat említik. A második rubrika személyenként mutatja meg, ki-ki hány nyelvet beszélt, míg a táblázat második része egy-egy nyelv elterjedtségére utal az adott terület sebészei között.

Rövidítések:

CLR – (Consilium Locumtenentiale Regium) Helytartótanács

e.o. - első osztály

m.o. - második osztály

vm – vármegye

Adalékok a századforduló cirkusztörténetéhez

Az *Artista Világ*, *Artista-Lap* és az *Artista Közlöny*
cikkei alapján¹

A 20. SZÁZAD ELEJÉN megjelenő artitalapok érdekes és fontos forrásai a századforduló művelődéstörténeti kutatásának. Az orgánumok számos információval szolgálnak a cirkusztörténet számára is. Az egykori cirkuszi élet rekonstruálása mellett a folyóiratok hiteles adatokkal szolgálnak arra vonatkozóan is, hogy az adott időszakban hol, mikor és milyen cirkuszok vendégszerepeltek. A közlések azonban meglehetősen tömörek, lajstromszerűek, ezért az egyes cirkuszok programjára vonatkozóan alig vagy egyáltalán nem tartalmaznak adatokat. Jelen kutatás keretében az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető három artista folyóirat példányainak teljes anyagának átvizsgálását végeztem el. Ebben a tanulmányban a korabeli cirkuszi élettel kapcsolatos, a folyóiratokból módszeresen gyűjtött információkat közlöm.

A vizsgált folyóiratok közül elsőként az 1902-ben debütáló, Székely Armand szerkesztésében megjelenő *Artista Világ* nyitotta meg a sort, amely a „*Mulatók Lapja. Varieté, Orfeum Cirkusz és Mutatónyos vállalatok Közlönye*” alcímet viselte.² A folyóiratból főként a korszak városligeti szórakoztató életéről nyerhetünk információkat. Az egyik számban a Városligetben működő céllovöldésekről olvashatunk. A felsorolásban Pörtl Károly, Schäftner István, Kühn Antal neve szerepelt. Ez utóbbiról a cikk szerzője azt is megjegyezte,

1 Ezúton szeretnék köszönetet mondani a *Magyar Cirkusztörténeti és Elméleti Kutató Alapítványnak* és elnökének, Dr. H. Orlóci Editnek, akiknek a támogatása nélkül nem valósulhatott volna meg a kutatás.

2 OSZK jelzete: FM3/6605. Az őrzött példányok időszakossága: 2. évf. 9. sz. (1902). A megjelenés gyakorisága: havonta háromszor (5-én, 15-én, 25-én), Szerkesztőség: V. Budapest Zoltán utca 11., nyomda: Neuwald Illés nyomdája, VIII. ker. Üllői u. 48. Megjegyzés: Székely Armand 1919-ben a kommun küldötteként Tapolcán a *Tapolcai Lapok* cenzoraként tevékenykedett.

hogy „gyönyörűen berendezett és több száz alakból álló lövöldői” voltak, ahol a szórakozni vágyók bádorgoroszlánokra és medvékre lőhettek. A századfordulós Városligetben természetesen körhinták is működtek, amelyek tulajdonosai Schöffner István, Kühn Antal és Kreincz Károly voltak. Egyébként Kreincz területén egyaránt megtalálható volt Klósz Janka nemzeti hajóhintája, „tíz fényes kiállítású szalon-hintaja”, valamint a biciklisnő automata, a Paprika Jancsi színház, és a nyomó-, húzó-, emelő- és pofozógép. Nagy hírnévek örvendett özvegy Fényes Mártonné plasztikonja és anatómiai múzeuma is. A városligeti és környéki vendéglátóipari egységekről szintén részletes listát közölt a cikk szerzője.³

A lap Borowski cirkuszának egyik külföldi turnéjáról is részletesen tudósított. Eszerint „Borovszki cirkusza” Szibériában, az épülő szibériai vasút mentén turnézott, és egészen Vlagyivosztokig jutott el. Ott hajóra szállt a társulat, majd a Fülöp-szigeteken folytatta a turnéját. Hatalmas sikert arattak, állítólag már az első estén mintegy hatezer dollár bevétele volt a cirkusznak. Manila után a turné következő, tervezett állomásai Hongkong és Sanghai voltak. Az ismertető azzal zárult, hogy a cirkusz júniusban ismét Vlagyivosztokban vendégszerepel majd.⁴

Az *Artista Világ* a mulatók, orfeumok, kávéházak programját is rendszeresen ismertette (Wekerle kávéház, Tatra mulató, Mandl varieté-kávészínház, Folies caprise, Fővárosi Orfeum, Magyar műszínikör, Varieté színház, Nyári népszínház, Szondy mulató, Stefánia mulató, Operaház, Nemzeti Színház, Népszínház, Vigszínház).

A szaklap folyamatosan közölte a cirkuszok turnéjának állomáshelyeit is. Az adatokat a következő táblázatban összegeztem:⁵

3 *Artista Világ*, 2. (1902) 9. sz. 3–4. A vendéglők lajstorma: Márth Károly Vaudeville kávéháza, a Fővárosi Kioszk, a Gruber kioszk. A liget körül, a Hermina úton szintén sok vendéglő volt: Stern-féle Pannonia kert, Freund-kert, Reklám-kert, Zöld vadászhoz címzett kert, Hungária kert. Az állatkert területén Wampetics Ferenc vendéglője működött. Megjegyzés: Az idézett szövegeket betűhíven közlöm.

4 *Artista Világ*, 2. (1902) 9. sz. 4.

5 *Artista Világ*, 2. (1902) 9. sz. 6. A belga Carré cirkusz 1856-ban Budapesten vendégszerepelt. 1892-től folyamatosan fellép angol, német, belnelux nagyvárosokban. Budapesten 1900-ban és 1902-ben turnézott. HUSNÉ, 1989. 167.; SZEKERES é. n. 26. Az olasz Ciniselli cirkusz 1868-ban lépett fel Budapesten és műsorukról Réthy Lajos a következő véleményt közölte a Vasárnapi Újságban: „Ciniselli a Lövölde téren állította fel sátrát, mely valamivel egyszerűbb mint Ruzé. Ciniselli ruhája magyaros akrobatikus mutatványai nagyon látványosak, lovakkal és lovak nélkül egyaránt. A műsorban kínai erőművészek adnak elő különleges mutatványokat, kitűnnek számukkal az idomított kutyák. Cinisellinél dolgozik a vakmerő magyar műlovár:

Cirkusz	Város	Időpont
Antoni	Magyarország	1902. 09.
Barnum és Bailey ⁶	Párizs	1902. 09.
Busch	Berlin	1902. 09.
Barokaldi	Budapest	1902. 09.
Beketow	Drezda	1902. 09.
Ciniselli	Szentpétervár	1902. 09.
Carré	Amszterdam	1902. 09.
Henri-	Ratibor	1902. 09.
Krembaer	Altona	1902. 09.
Kratejl Antal	Nagy Lévárd	1902. 09.

Dubszky Ferenc, aki szaltókat produkál a vágatató ló hátán. A műsor a régi hagyományt folytatja, azaz három elemre (állatok, akrobaták, bohócok) koncentrált. Vö. SZÉKERES, é. n. 26–28.

Henry cirkusza 1892-től rendszeresen Ausztria-Magyarországban, Németországban, Romániában szerepelt. Hazánkban a következő években lépett fel: 1893, 1896, 1898, 1901, 1903, 1910. A magyar Károly cirkuszi vállalkozása főként a lovas artistaprodukciókra koncentrált. 1896-ban, 1898-ban hazánkban, 1909-ben Hollandiában turnézott. Vö. HUSNÉ, 1989. 167–168.

Albert Salamonsky Moszkvában rendelkezett állandó cirkusszal. Világhírű társulatával orosz nagyvárosokban, és Stockholmban lépett fel 1892 és 1908 között. Salamonsky 1893-ban Budapesten turnézott, ahol társulatával Wulff pesti cirkuszát bérelte ki, a VII. kerületi Csömöry úton pedig hatalmas Hippodromot nyitott. H. ORLÓCZI, 2002. 94–95.; HUSNÉ, 1989. 168–169.

Sidoli Cesar az egyik legnagyobb román cirkuszi társulat volt. Fő működési területe hazáján kívül Németország, Olaszország, Svájc volt. Hazánkban 1892-ben, 1897-ben, 1905-ben járt. 1903-ban a fővárosi cirkuszépületet bérelte ki. HUSNÉ, 1989. 169.

Anton Kratejl 1892–1914 közötti időszakban Romániában, Németországban és a Balkánon dolgozott. Magyarországon 1901–1906 között rendszeresen megfordult, 1907-ben, 1913 szintén szerepelt. HUSNÉ, 1989. 168.

Martini cirkusza a varieté-cirkusz típusát képviselte, amelyben az állatszámok háttérbe szorultak és a zeneszámok, a „balettkar” került előtérbe. A cirkusz eleganciáját hangsúlyozták és sok High-Life előadást hirdettek. Ugyanezt a típust képviselte a Claire Laforte cirkusz is. Egyébként a Martini, a Claire Laforte és az Enders cirkuszok csak városokban léptek fel. A Wilson főként az ország északi részén, a Felvidéken tevékenykedett, de minden évben télen Budapesten és Debrecenben szerepelt. H. ORLÓCZI, 2002. 98.; 100–101.

⁶ A Barnum és Bailey cirkusz amerikai látványosság volt, amely több jellegzetességében eltért az európai cirkuszoktól. A magát a „világ legnagyobb látványossága” szlogennel hirdető cirkusz 1899–1902 között európai turnén volt és 1901-ben Budapesten és mintegy 24 magyar városban is vendégszerepelt. Vö. H. ORLÓCZI, 2002. 102–104.

Cirkusz	Város	Időpont
Károly M, Lódl Ernő társulatai	Magyarország	1902. 09.
Nouveau Cirque (igazgató: Houche H.)	Párizs	1902. 09.
Rasmussen	Koppenhága	1902. 09.
Salamonski	Moszkva	1902. 09.
Schumann Albert	Berlin	1902. 09.
Sidoli Cesar	Milano	1902. 09.
Viktor Floridsdorf	Bécs	1902. 09.
Wilson	Debrecen	1902. 09.
Wulff Ede ⁷	Brüsszel	1902. 09.
Martini	Magyarország	1902. 09.

Az 1904-ben, Fürst Bernát szerkesztésében napvilágot látó német nyelvű *Artistenblatt* mindig a „Circus und deren Aufenthalt” címszó alatt közölte a cirkuszok turnéinak állomásait, amelyeket a következő táblázatban foglaltam össze:⁸

7 Wulff Ede 1851-ben Utrechtben vagy Passauban született, apja Lorenz Wulff már híres lovászmester és cirkusztulajdonos volt. A társulat állandó bázisa Mühlhausen volt, ahonnan többször európai turnéra indultak. 1888-ban Wulff Ede hazánkban is vendégszerepelt. 1889-ben szerződést kötött a fővárossal egy állandó cirkuszcélpépület felépítéséről. A korabeli gyakori tüzesetek elkerülése miatt Wulff az építkezésnél vasvázás szerkezetet alkalmazott. Az Állatkert területén álló épület befogadóképessége 2290 fő volt. A premiert 1891-ben tartották, ahol a műsor fő attrakciója a műlovaslás, a vízjáték és a némajáték (Pl. A gigerli lakodalma) volt. Wulff honosította meg ismét hazánkban a cirkuszi birkózó versenyek szokását is (Masson, Robinetti, Boyer erőművészek). Wulff műsora európai viszonylatokba is kiemelkedő volt. Pantomimjaiban mintegy 300 statisztát alkalmazott, valamint 100 tagú balettkarral dolgozott és állandóan 86 lovat tartott. Wulff 1892-ig valamint 1894–1896 között tartott előadásokat, majd a cirkuszát eladta. Vö. HUSNÉ, 1989. 66–77.; SZEKERES, 1966. 15–16.

8 A Lódi cirkusz kizárólag Erdélyben turnézott. A társulat szamosújvári plakátszövege például így hangzott: „Nagyérdemű Közönség! Miután nem kíméltem költséget és fáradságot, hogy 25 tagból álló társulatomban a legkiválóbb művészeti erőket nyerjem meg, bátor vagyok szíves pártfogás s számos látogatásért esedezni, biztosítva, hogy a t. cz. Közönség is élvezetes estékben részesülend. Mély tisztelettel Lódi Ernő igazgató.” Vö. H. ORLÓCZI, 2002. 100.; 117. Megjegyzés: A folyóirat következő számaiban nem találtam „Circus und deren Aufenthalt” címszót: *Artistenblatt*, 1. (1904) 4., 7., 10., 11. sz.

Cirkusz	Város	Megjelenés
Barokaldi	Budapest	1904. 02. 19. (2. sz.)
Enders	Temesvár	1904. 02. 19. (2. sz.)
Laforte Claire, Cirkusz Varieté	Hódmezővásár- hely	1904. 02. 19. (2. sz.)
Lódi	Bács-Almás	1904. 02. 19. (2. sz.)
Barokaldi	Budapest	1904. 03. 04. (3. sz.)
Enders	Temesvár	1904. 03. 04. (3. sz.)
Laforte, Claire, Cirkusz Varieté	Hódmezővásár- hely	1904. 03. 04. (3. sz.)
Lódi	Bács-Almás	1904. 03. 04. (3. sz.)
Barokaldi	Budapest	1904. 04. 04. (5. sz.)
Enders	Temesvár	1904. 04. 04. (5. sz.)
Laforte Claire, Cirkusz Varieté	Zenta	1904. 04. 04. (5. sz.)
Lódi	Bács-Almás	1904. 04. 04. (5. sz.)
Barokaldi	Budapest	1904. 04. 19. (6. sz.)
Enders	Temesvár	1904. 04. 19. (6. sz.)
Laforte Claire, Cirkusz Varieté	Zenta	1904. 04. 19. (6. sz.)
Lódi	Bács-Almás	1904. 04. 19. (6. sz.)
Barokaldi	Budapest	1904. 05. 19. (8. sz.)
M. Beketow	Budapest	1904. 05. 19. (8. sz.)
Enders	Székesfehérvár	1904. 05. 19. (8. sz.)
Lódi	Bács-Almás	1904. 05. 19. (8. sz.)
Laforte	Szeged	1904. 05. 19. (8. sz.)
Barokaldi	Budapest	1904. 06. 04. (9. sz.)
M. Beketow	Budapest	1904. 06. 04. (9. sz.)
Enders	Győr	1904. 06. 04. (9. sz.)
Lódi	Bács-Almás	1904. 06. 04. (9. sz.)
Laforte	Temesvár	1904. 06. 04. (9. sz.)

A Székely Dávid szerkesztésében, hangzatos alcímmel („A varieté, orfeum, cirkusz, mutatványos vállalatok és a zenészek közlönye. A Budapesti Artista-Egyesület hivatalos lapja.”) megjelenő társlap az Artista-Lap volt. A folyóirat cirkusszal kapcsolatos információkat főleg a „Hírek mindenfelől” rovatban szerepeltetett.⁹

A lap a Beketow cirkuszról a következő információt közölte: „A Beketow cirkusz Budapesten. Ez az európai hírnevű cirkusz, amely jelenleg Bécsben az egykori Renz-féle cirkusz helységében folytatja nagyszerű előadásait április 30-ától kezdve a fővárosban fogja attrakcióit bemutatni. A műlovarda 200 személyből álló társulata a királynak is különös kegyét élvezzi, mi kétségtelen nagy kitüntetés, mellyel a monarchiánkban megfordult társaságok egyike sem dicsekedhetik. A király ugyanis, aki már harminc esztendeje cirkust nem látogatott meg, Beketow cirkuszát háromszor tüntette ki látogatásával, legutóbb mult hó 21-én, amidőn Mária Valéria főhercegnő, valamint Ferenc Szabványos főherceg is családjával kitünően mulatott a cirkuszban.”¹⁰ Az esemény előzményeként érdemes megjegyezni, hogy az uralkodó 1902-ben már két alkalommal is megnézte Beketow műsorát, amely a cirkuszigazgató számára igazi jó reklámot jelentett.

A lap más cirkusztársulatról is tudósított: „Megkezdődött a vándorélet. Az elmúlt héten Weisz Lajos és Váradi Pál (Göre Gábor) társulata Nagyváradra, Tauber

9 OSZK jelzet: FM3/8606. Az őrzött példányok időszakossága: 1. évf. 1. sz. (1904. febr.)–1. évf. 11. sz. (1904. júl. 4.) Az Artistenblatt társlapja. Megjelenés gyakorisága: havonta kétszer (4-én és 19-én). Szerkesztőség: Budapest, VI. Uj-utca 38. Tel: 71-52. Előfizetési adatok: 8 korona/év, 4 korona/félév, 2 korona/negyedév, 40 fillér/szám. A példányokon oldalszám nem szerepel, ezért a hivatkozásban a saját számozásomat adtam meg. Vö. VORR, 2000. 32–33.

10 *Artista-Lap*, 1. (1904) 3. sz. 2. Az 1860-ban vagy 1867-ben született, orosz származású Beketow (Biketow) Mátyás kezdetben bohócként szerepelt Hagenbecknél, de 1895-ben már saját cirkusza volt. 1899-ban Franciaországban, 1901-ben Bécsben turnézott. 1904–1919 közötti időszakban Beketow a Wulff-féle cirkuszépületet (Városi Cirkusz) bérelte ki. 1904. évi budapesti premierje nagy sikert aratott. A későbbiekben, egészen az első világháború kitöréséig a Wulff-társulathoz hasonló műsorstruktúrát alkalmazott, azaz főként lovasszámokra fókuszált, de szerepeltetett egyéb produkciókat is (birkózás, revütánc, cowboy mutatványok). Műsoraiban a legnagyobb artistákat szerződtette (pl. Tom Belling fia, A. Schneider kerékpáros halálugrása, Cesare Fontana), de itt lépett fel a híres magyar bohóc, Jancsi bohóc (Morgenroth Károly) is. 1905-ben volt gazdasági erejének a csúcspontja, mert ekkor három társulatot működtetett (Budapest, Koppenhága, Nápoly). A téli szezon alatt általában külföldön turnézott (Bécs, London, Koppenhága). Beketow 1910-től magyar állampolgár lett, házasságaiból (nejei: Helene Gérard, majd Klein Valentine) több gyermek született. Sándor nevű fia később cirkuszigazgatóként, lányai Paula és Gréte műlovarnokként tevékenykedtek. HUSNÉ, 1989. 77–87.; 166–167.; SZEKERES, 1966. 19–25.

Miksa társulata pedig Pápára utazott.¹¹ Az olasz Barokaldi társulatáról a következőt írta: „A Barokaldi cirkusz számos újdonságot fog ezidén bemutatni. Elsőrendű attrakciók szerződtetésével igyekszik a régi jó híret még jobban emelni.”¹² A folyóirat „Személyi hírek” rovatában a következő hír jelent meg: „Albinoff Gyula díjbirkózót, a Budapesti Tornaklub trénerjét, a Németországba utazó Cirkus Viktor igazgatósága e hó második felétől kezdődően szerződtette.”¹³ Ugyanebben a rovatban látott napvilágot az az újság is, miszerint „Krizsán Ede magyar »Auguszt«-ot Fekete Ede cirkuszigazgató az egész idényre szerződtette.”¹⁴

A lap 1904. évi májusi száma új címlappal jelent meg, amelyen többek között a háttérben baloldalon a cirkuszt képviselő műlovarnő produkciója

11 uo.

12 Uo. Az olasz Barokaldi József állítólag 1864-ben a világhírű kötél-táncos Blondin partnereként került Pestre. (Más adatok szerint viszont 1876-ban érkezett hazánkba a Suhr-cirkusszal.) A Barokaldi-cirkusz már 1871-ben a Városligetben vagy ahogyan akkor nevezték a „Városerdőben” vendégszerepelt. Barokaldi a cirkuszt nevével, Barokaldi Franciskával és fiával, Barokaldi Györggyel irányította. Műsorának egyik kiválósága az egyik unoka, Kornelie Barokaldi lovasszáma volt. A produkciók jellegzetességeit jól mutatja az a tény is, hogy míg egy átlagos cirkuszműsor általában 15 számból állt, addig Barokaldiéknál 30–40 számot tartalmazott. Vö. HUSNÉ, 1989. 60–66. A cirkusz jelentőségét Szekeres így értékelte: „Barokaldi– aki korábban Blondin asszisztense volt– egy alkalommal a kötélről leesve, lábát törte– a Városligetben állandó jellegű ponyva és deszkasátort állított fel. A Barokaldi-cirkusz nem versenyezhetett a nagy, fényes külföldi műsorokkal, előadása szegényes, igénytelen volt. Éppen ezért, hogy mégis közönséget hódítson, előadásait rendszerint délután mutatta be, mikor más cirkuszok nem játszottak, a műsor pedig főképpen kis állatszámokból (kutya, csacsi, póniló, zebra, majom stb.) közepes magyar artistaszámokból és sok bohócjátékból állt. [...] Barokaldi jelentősége – túl azon, hogy a főváros egyik első meghonosodott cirkuszát alapította, az is, hogy a műsoraiban módja volt az akkor zömében közepes vagy az alatt szereplő magyar artistáknak közönség elé kerülni, erősödni, fejlődni. [...] Barokaldi nevelte az első magyar bohóc generációt.” Vö. SZEKERES, é. n. 24.; 30. Egy másik helyen pedig: Barokaldi cirkusza, deszkasátra volt „a Pesten állandóan megtelepedett artista porond őse.” Vö. SZEKERES, 1966. 10. Később Barokaldi Józsefet bírta meg a fővárosi tanács a koronázási jubileum városmajori népünnepély szórakoztató látványosságának megrendezésével is. Vö. H. ORLÓCZI, 2002. 92. Egyébként a létesítmény különféle elnevezések alatt (Nép-aréna, Jancsi-aréna) egészen 1938-ig létezett. SZEKERES, 1966. 10.

13 *Artista-Lap*, 1. (1904) 3. sz. 3.

14 *Artista-Lap*, 1. (1904) 4. sz. 3. Fekete társulata 1901–1914-ig magyarországi nagyvárosokban turnézott, majd 1910–1912 között Afrikába utazott. 1912-ben Németországban, 1913-ban, 1914-ben Franciaországban turnézott. A társulat a cirkuszok azon különleges kategóriájába tartozott, amely a nevében is hordozta a sport kifejezést: Fekete Ede első Universal Sport Cirkusza. Az ún. Sport-cirkuszok műsorában a testgyæsségi számok, a birkózás különösen fontos szereppel bírt. Vö. H. ORLÓCZI, 2002. 95.; 97.; HUSNÉ, 1989. 167.

volt látható.¹⁵ A társulatok életéről szóló szórványos hírek megjelentetése is folytatódott: az egyik híradás az Aradon működő Laforte cirkuszról így tudósított: „*Claire Laforte erőmutatványai és magyar Augusztok.*”¹⁶ Az *Artista-Lap* júniusi számában a „*Személyi hírek*” rovatban pedig a következő hír jelent meg: „*Veres Sándor igazgató Nagyváradon. Állandó szép látogatásnak örvend.*”¹⁷ A lap júliusi számában, a „*Hírek*” rovatban, a következőkről tudósított: „*Bácskai Mariska nagyon szép sikerrel működött mint igazgatónő Nagyváradon. Mult hó végén fejezte be az első turnust. Julius elején új társulattal ismét megkezdí az előadásokat.*”¹⁸

Az adatok jól kiegészítik, bővítik a társulatok 1904. évi tevékenységéről közzölt fentebbi információkat, valamint egy cirkusz esetében új, a kutatás előtt eddig nem ismert információt is tartalmaz. A szakirodalom szerint a Weisz cirkusz első előfordulási adata 1905. Az *Artista-Lap* közlése alapján azonban elmondható, hogy a cirkusz már korábban 1904-ben járt Magyarországon.¹⁹

Cirkusz	Város	időpont
Beketow	Budapest	1904. 03. 04. (3. sz.) Megjegyzés: a cirkusz április 30-án tervezett fellépni Budapesten.
Weisz Lajos, Várad Pál (Göre Gábor)	Nagyvárad	1904. 03. 04. (3. sz.)
Tauber Miksa	Pápa	1904. 03. 04. (3. sz.)
Barokaldi	-	1904. 03. 04. (3. sz.)
Laforte	Arad	1904. 05. 19. (8. szám)
Veres Sándor	Nagyvárad	1904. 06. 19.
Bácskai Mariska	Nagyvárad	1904. 07. 04.

15 *Artista-Lap*, 1. (1904) 8. sz. 1. Brandl J. György rajza.

16 *Artista-Lap*, 1. (1904) 8. sz. 3.

17 *Artista-Lap*, 1. (1904) 10. sz. 2.

18 *Artista-Lap*, 1. (1904) 11. sz. 2.

19 A táblázatokban szereplő cirkuszok a korábbi és későbbi időszakokban is turnéztak Magyarországon: Claire-Laforte 1903–1911 között 210-szer, Carré 1900–1902 között 17-szer, Ciniselli 1905-ben 17-szer, Károly M. 1895–1902 között 50-szer, Kartejl Anton jr. 1900–1913 között 168-szor, Enders 1913-ban 134-szer, Martini 1901–1905 között 16-szor, Lódi 1895–1902 között 239-szer, Salamonski 1893-ban 13-szor, Sidoli Cesar 1892–1905 között 33-szor, Wilson 1902–1908 között 201-szer, Weisz 1905-ben kétszer jártak hazánkban. Vö. H. ORLÓCZI, 2002. 90.; 119–123.

Végezetül az *Artista-Lap*ban az Artista Egyesület belháborújáról is részletesen olvashatunk.²⁰ Az egyik számban arról tudósítottak, hogy 1904. április 1-jén a Budapesti Artista Egyesületből kivált 110 fő, és a Wekerle kávéházban megalapította a Budapesti Artista Páholy elnevezésű szervezetet. A szervezet tisztségviselőinek névsora a következő volt: Wertheimer Lajos (elnök), Barokaldi György (alelnök), Bekásy Jenő (titkár), Frankl Oszkár (pénztáros), Bettelheim Lipót (ellenőr), Gerő József (jegyző), Weisz Ignác (gazda).²¹ Természetesen az ellenreakció sem maradt el. A Budapesti Artista Egyesület addigi elnöke, Steiner Nándor helyére a Fővárosi Orfeum télikertjében új tisztségviselőket választottak, amelyek névsora a következő: Ribner Miksa (elnök), Baumann Károly és Werner Manó (alelnök).

Az 1909-ben Erdélyi Emil szerkesztésében megjelenő *Artista Közlöny* egyes számaiban már jóval ritkábban szerepeltek a korabeli cirkuszra vonatkozó adatok.²² A „*Cirkusz, Orfeum, Varieté és Cabaret Szaklap*” alcímet viselő orgánium inkább a mulatók programjának közlésére szakosodott, amelyek listája a következő volt: Fővárosi Orfeum, Folles Caprice, Steinhardt Mulató, Meteor, Wertheimer Mulató, Vasvári Mulató, Budapest Mulató, Royal Orfeum, Royal Cabaret, Nagy Endre Kabaret, Bonnbouiniere Kabaret, Casino de Paris, Tátra mulató, Vasvári Mulató, Otthon Mulató (Szabadka), Royal Cabaret (Debrecen), Uranus mozgószínház (Debrecen), Korona Mulató (Nagyvárad), Minta Mulató (Petrozsény), Variete Bristol (Lemberg). A lap hasábjairól – többek között – értesülhetünk arról is, hogy 1909-ben a Magyar Artista Egyesület elnöke „*Rott Sándor, VI. Mozsár u 9.*” volt. Ekkoriban az egyesület a következő cím alatt működött: „*VI. Ó utca u 41*”²³

20 Hazánkban 1895-ben jött létre Tischgesellschaft Artist néven az artístákat tömörítő első szervezet, amely elnöke Sock Emil német származású, pesti komikus volt. A korszak sajtóját a németnyelvű Internacionale Artisten Revue (I. A. R.) képviselte. 1896-ban jött létre a Vulkán egyesület (Humanitaere Artisten Tischgesellschaft Vulcan), amelynek már jelvénye is volt. A Pfeiffer Mór komikus elnöklelte alatt működő szervezet fő tevékenysége a szegény artistagyerek megsegítése volt, érdekvédelmi feladatokat nem látott el. 1897-ben megalakult a Budapesti Artista Egyesület, amely első elnöke Leitner Henrik, a Folies Caprice mulató igazgatója volt. A század utolsó éveiben avatták fel az egyesület zászlaját. 1906-ban a szervezet nevét Magyar Artista Egyesületre (M.A. E.) változtatták. Vö. SZEKERES é. n. 31–34.

21 *Artista-Lap*, 1. (1904) 5. sz. 1–2.

22 OSZK jelzet: FM3/7189. Az őrzött példányok időszakossága: 1. évf. 1. sz. (1909. okt. 31.) 1. évf. 3. sz. (1909. nov. 13.). Megjelenés gyakorisága: hetente (szombatoként) Szerkesztőség címe: Budapest VIII. Bezerédy u 8. I. 11.

23 *Artista Közlöny*, 1. (1909) 1. sz. 8–9.

A lap egy következő számában az 1909. október 26-án Brémában megtartott artista gyűlésről olvasható beszámoló, amelyben a cirkuszi dolgozók helyzetéről is megemlékeztek: „Általános a panasz, hogy nevezetesen a kisebb cirkuszokban az artisták a legszívtelenebbül kihasználtnak és rabszolgakép bánnak vették. Amellett a jutalékok kiosztásánál folytonos sértésekben van részük.”²⁴

A vizsgált lapok közlései újabb adatokkal támasztják alá a századfordulós Magyarország virágzó cirkuszi életét. Korszakunkban a cirkusz még széles rétegekhez szólt, és a modern korral ellentétben még nem vált kizárólagos gyermekműfajjá. Sőt a cirkuszok műsorai, a korszak szokásának megfelelően, gyakorta előkelő közönséget (uralkodók, arisztokraták) is vonzottak. A cirkuszos szakma képviselői élénk egyesületi életet folytattak. Az 1890-es években megszületett a magyar szaksajtó, és az első szakmai egyesületek is megalakultak.

1889-ben, a fővárosi tanács április 24-i közgyűlésének jóváhagyásával, Wulff Ede megnyitotta az első korszerű berendezésekkel felszerelt cirkusz-épületét a Városligetben. Az utazócirkuszok száma is folyamatosan növekedett. A forrásokból megállapítható, hogy a vándortársulatok szinte az egész ország területét behálózták, a magyar társulatok mellett rendszeresen külföldi társulatok is vendégszerepeltek hazánkban. Orlóczy Edit számításai szerint hazánkban az utazócirkuszok száma a világháborúig folyamatosan emelkedett: 1892-ben 10, 1901-ben 16, 1906-ban 30, 1911-ben 46, 1913-ban 52 cirkusz fordult meg az országban.²⁵ A korszak a magyar cirkusz fénykora volt.

24 *Artista Közlöny*, 1. (1909) 2. sz. 5. (november 6.)

25 H. ORLÓCZI, 2002. 99.

A felhasznált irodalom jegyzéke

BUDAI

1985 Budai József: *A cirkuszművészet rövid története*. Budapest, 1985.

H. ORLÓCZI

2002 H. Orlóczi Edit: Utazócirkuszok a 20. század elején. In: *Győri Tanulmányok*, 2002/26. (A 2001. április 29–30. között megrendezett Homo ludens konferencia előadásai.)

HUSNÉ

1989 Husné Orlóczi Edit: *A cirkusz Magyarországon*. 1989. (Bölcsészdoktori disszertáció, Kézirat)

SZEKERES

1966 Szekeres József: *A Fővárosi nagycirkusz története*. Budapest, Színház- és Művelődési Intézet, 1966. (Színház- és Művelődési Intézet Könyvtár 19.)

é. n. Szekeres József: *A magyarországi artisták és cirkuszok története*. Budapest, é. n.

SZEKERES–SZILÁGYI

1979 Szekeres József–Szilágyi György: *Circus. Fejezetek a magyar cirkuszművészet történetéből*. Budapest, 1979.

VOIT

2000 Voit Krisztina: *A budapesti sajtó adattára. 1873–1950*. Budapest, Argumentum, 2000.

Idegenforgalom és politika a 70-es évek fordulóján

MILYEN IS VOLT a kádárizmus, a Kádár-rendszer? A kérdés napjainkban nem hogy vesztett volna jelentőségéből, hanem úgy tűnik aktuálisabb, mint a rendszerváltás óta bármikor. Mert bár idestova 15 év eltelt azóta, hogy a vasfüggöny leomlott, a múlttal való őszinte szembenézés elmaradása miatt újra és újra, nem várt heveséggel lángolnak fel a társadalmi viták. A ma élő generáció jelentős része épp a kádári évtizedekben nőtt fel így a kérdés a saját múltjáról feltett kérdés is. Társadalmunk történelmi emlékezetének, identitásának egyik alapkérdése. Sokan véleményüket saját közvetlen élményeik, benyomásaik alapján alakíthatják ki. Azonban az egyéni emlékezet gyakran torzít, az információk között szelektálhat. Tovább növelheti a bizonytalanságot az egzakt ismeretek hiánya, főleg hogy tudjuk, a tájékozódás és a tájékoztatás sok esetben a pártállam korlátaiba ütközött. Ezért gondoljuk úgy, hogy érdemes szisztematikus levéltári kutatásokat végezni a Kádár-rendszer esetében is. Azonban egyelőre épp a rendszert leginkább jellemző 70-es évek feltárására szentelték a legkevesebb energiát. A történelemkönyvek, a köztudat pár mondattal elintézik ezt az időszakot, mint „kádári aranykor”, amikor szinte semmi sem történt. Látszólag ezt az évtizedet jellemezte leginkább a biztonság, a kiszámíthatóság, a relatív jólét. Az emberek dolgozhattak, mert a rendszer békén hagyta őket, mindenki építhette a maga „egyéni szocializmusát”, amit a frizsider, a személygépkocsi, a hétvégi ház jellemzett többek között. A nyaraló, amely lehetőleg a Balaton partján feküdt.

A 60-as évek közepétől, az életszínvonal javulásával, a szabadidő megnövekedésével, a fogyasztói életmód kibontakozásával soha nem látott intenzitással indultak meg a hazai és külföldi turisták, hogy munkahelyi fáradalmaikat kellemes környezetben, lehetőleg vízpart mellett pihenjék ki. A Balaton Közép-Európa legnagyobb, festői fekvésű tava, selymes, a nyári időszakban gyorsan felmelegedő vizével hamar kivívta a turisták elismerését. Gyakorlatilag már a két háború között a legszívesebben látogatott hazai nyaralóhellyé vált. A

kádári konszolidációval kialakuló viszonylag békés hazai viszonyok előbb a keleti blokk országaiban is népszerűvé tették, majd a nyugati turisták körében is egyre ismertebbé vált.

Az idegenforgalom felvirágzásával azonban az érintett területeken – ahogy az éles szemű kommunisták megállapították –, fokozatosan a kapitalista környezet, a fellazítás, a burzsoá ideológia hatását lehetett felfedezni. Így a múlt társadalom kispolgári elemei és a már a szocializmus nevelte fiatalok egyaránt megfertőződhetek a leginkább a Balatonnál terjedő nyugati ideológia által. A veszélyek ismerői szerint az idegenforgalom megítélése során a lakosság zöme nem számolt annak politikai jelentőségével, csak gazdasági előnyeit látta. Ez pedig igen káros hatást gyakorolt a tudatformálásra, hisz a mindenáron való pénzszerzés az egyéni önzés elterjedését segítette. Ezek a jelenségek pedig az 1968. január elsejével életbe lépett új gazdasági mechanizmus konzervatív kritikusanak legalapvetőbb ellenérveit adták, legyen szó bármiről.

Az idegenforgalom szerepének meghatározása kapcsán, ahogyan majd' minden kérdésben gyakorlatilag két szembenálló vélekedés, két pólus alakult ki a pártvezetésen, az apparátuson belül. A pragmatikusabb, technokrata gondolkodásmódúak a turizmusnak csak a gazdasági oldalát vizsgálták és így semmi kivetnivalót nem találtak annak fejlesztésében, mégpedig olyan irányba, ami a legjobban szolgálja az ország érdekeit. A hetvenes évektől egyre gyengébb lábakon álló államháztartási egyensúly pedig az oly fontos devizabevételek növelését követelte meg. A devizabevételek növelésére magától értetődően adódott – többek között – a dinamikusan fejlődő turizmus meglovagolása, minél több nyugati vendégnek az országba csalogatása. A dogmatikus baloldaliak persze felismerték, hogy ez a szemléletmód, a bevétel-orientáltság terjedése milyen veszélyeket tartogat számukra, a szakértelem, a teljesítmény előtérbe állítása által. Ezért, mint mindennek, az idegenforgalomnak is politikai jelleget kívántak kölcsönözni, ennek érdekében pedig egyre erőteljesebben hangsúlyozták veszélyeit. Véleményük szerint a turizmust az imperializmus bomlasztó erői ideológiai diverziójuk szolgálatába állították, valamint a Balaton-part a kispolgári szerzésvágy melegágyává vált.¹ A KB 1972. novemberi ülése után a konzervatív erők úgy gondolhatták, hogy a párthatározatoknak a szocialista fejlődés erősítését hangoztató kijelentései változást kell, hogy hozzanak az idegenforgalom szerepének értelmezésében is. A deklarációk szintjén a kispolgári szemléletmód ellen is minden addiginál erőteljesebb hadjárat indult.² Vizsgáljuk meg, hogy a reformerek és a konzervatívok között a turizmus szere-

1 Lásd: *Pártélet*, 1973. július; BESZTERI, 1973.; BESZTERI, 1983.

2 MSZMP, 1978. 369–385.

pének értelmezése kapcsán kialakult ellentétes vélemények közül melyik ke-
rekedett felül a párt vezetésében.

Az MSZMP legfelsőbb politikai döntéshozó grémiumai 1972-ben vizsgál-
ták meg az idegenforgalomnak az országon belül és a nemzetközi kapcsola-
tokban játszott politikai, gazdasági szerepét. Ekkor sem a belpolitika vetett fel
olyan kérdéseket, amelyekre már a párt központi vezetésének is reagálnia kel-
lett, hanem egy lengyel javaslat miatt került a Politikai Bizottság napirendjére
a turistaforgalom. A lengyel állam ugyanis a kétoldalú kapcsolatok olyan irá-
nyú fejlesztését javasolta a magyar félnek, ami az egymás közötti mozgássza-
badság növelésével a turizmusnak is újabb lendületet jelenthetett. A javaslat
az utazási kedv megnövekedésével kecsegtetett: engedélyezték volna a sze-
mélyi igazolvánnyal történő határátlépést, három hónap időtartamra növelték
volna a tartózkodási engedély megadását, több valuta kivitelét tették volna le-
hetővé, valamint könnyítettek volna a vámelőírásokon is. A kezdeményezés
nem volt új keletű, ugyanis Lengyelország és az NDK között már 1972. január
elsejei kezdettel létrejött egy ilyen megállapodás, valamint 1972. január 15-től
az NDK állampolgárai Csehszlovákiába is személyi igazolvánnyal utazhattak,
igaz csak egyoldalúan.

A magyar fél a lengyel ajánlatra kitérő választ adott, a tárgyalások későbbi
időpontra halasztását javasolva. Ennek okai összetettek voltak, alapvetően a
hazai idegenforgalom ellentmondásos, feszültségektől sem mentes helyzeté-
vel függtek össze. A szocialista országok egymás közötti turistaforgalma 1965-
től 1970-ig 7,3 millióról 12,9 millióra, közel 80%-kal emelkedett. Ebből a nö-
vekedésből a Magyarországra eső rész mintegy 250%-os volt. A hazánkba
beutazó szocialista turisták száma 1971-ben 4,5 milliót tett ki, akikből azonban
kétfélmillió átutazó volt, azaz a béketábor turistáinak egyharmada Magyaror-
szágra vagy Magyarországon keresztül utazott. Ennek megfelelően növekedett
az országnak a szektorból származó jövedelme, 1971-ben például az idegen-
forgalomból 45 millió rubel és körülbelül 42 millió dollár értékű tőkés deviza-
bevétel származott. Ráadásul a turistaforgalomban 36 forint, míg a külkeres-
kedelmi forgalomban 42 forint ráfordítással lehetett kitermelni egy rubelt.³

3 MOL. M. KS. 288. f. 5/ 573 ó.e. *Előterjesztés a Politikai bizottsághoz a szocialista országok turis-
taforgalom időszerű kérdéseiről.* 1972. február 1.

	1968	1969	1970	1971
KGST ország	1494	1995	2093	2460
Jugoszláviából	535	557	940	371
Tőkés országból	374	447	560	683
Összesen	2403	2999	3593	3514

1. táblázat. Beutazó utasforgalom Magyarországon 1968–1970 (ezer főben)¹

	1968	1969	1970	1971
Bulgária	28	42	51	76
Csehszlovákia	959	1439	1468	1616
Lengyelország	113	122	158	233
NDK	184	164	236	310
Románia	89	86	55	66
Szovjetunió	121	142	125	129
Összesen	1494	1995	2093	2460

2. táblázat. Beutazó utasforgalom Magyarországon a KGST országokból 1968–1970 (ezer főben)

	1968	1969	1970	1971
KGST	1382	2313	1826	1970
Jugoszlávia	365	593	721	430
Tőkés	155	161	176	193
Összesen	1902	3067	2723	2593

3. táblázat. Átutazó utasforgalom Magyarországon 1968–1970 (ezer főben)

A táblázatokból megállapítható milyen dinamikus növekedett a keleti blokkból érkező turisták száma a hetvenes évek fordulóján, különösen a csehszlovákiaiaké, akiknek száma már 1968-ban majdnem elérte az egymilliót, az 1969-es évben pedig már megközelítette a másfélmilliót. De három év alatt majd' megduplázódott a Lengyelországból és az NDK-ból hazánkba érkező nyaralók száma is. A tőkés országokból hazánkba látogatók mennyisége is fokozatos és egyenletes növekedést mutatott. Feltűnő továbbá az átutazó

4 Mindhárom táblázat: MOL. M. KS. 288. f. 5/ 573 ö.e. *Előterjesztés a Politikai bizottsághoz a szocialista országok turistaforgalom időszerű kérdéseiről*. 1972. február 1. Melléklet.

forgalom nagysága, amelynek tehető részét természetesen az ország érdekében állt volna hosszabb maradásra és költekezésre bírni. Ha a turizmus ennyi hasznot hozott az államnak, vajon miért nem volt érdekelt mégsem a forgalom további növelésében? Az okok igen sokrétűek voltak. A nehézségek az idegenforgalomban már a hetvenes évek elején halmozottan jelentkeztek, az évtized előrehaladtával pedig csak még inkább felerősödtek. A forgalom nagymértékben koncentráltan alakult helyben és időben egyaránt. Ez azt jelentette, hogy főként Budapestre és a Balaton partjára korlátozódott július és augusztus hónapokban. Így ezeken a területen és elsősorban a Balaton mellett, annak viszonylagos elmaradott infrastruktúrája miatt komoly problémák mutatkoztak az ellátás, az elszállásolás, a közlekedés és az egészségügyi szolgáltatások terén. 1960 és 1970 között a beutazók száma 15-szörösére, az eltöltött éjszakák száma 6-szorosára, míg a szálláshelyek kapacitása csak 3,4-szeresére nőtt. A szezon alatt állandó gondként jelentkezett az étkeztetés, ételmisszerellátás megoldása is.⁵ További problémákat jelentett a köztisztaság és az időszakos vízhiány. A növekvő gépkocsiforgalmat szintén nem bírta el a rossz minőségű úthálózat és kiépítetlen szolgáltató szektor.

A lengyel javaslatra adott hűvös és távolságtartó magyar válasznak azonban csak egyik okát jelentették az előbb felsoroltak. Az idegenforgalommal kapcsolatban kialakított magyar álláspont eddig ismeretlen oldalára világít rá a Politikai Bizottság részére a kérdésben készített jelentésnek a következő megállapítása: hazánk népszerűségét növelte – a természeti adottságok mellett – a fogyasztói cikkek széles választéka (beleértve a tőkés importból származó fogyasztási cikkeket), valamint bizonyos kedvező fogyasztói árárányok, valamint pozitívan hathatott az adott történelmi szituációban viszonylag konszolidált belső légkör. Az ételmisszer-kosár vizsgálata során megállapították, hogy az NDK-ban és Romániában az körülbelül annyiba került, mint nálunk, Csehszlovákiában viszont 25%-kal, míg Lengyelországban 40%-kal drágább volt. A Gazdaságpolitikai Bizottság ehhez még hozzáfűzte, hogy a számított ételmisszer-kosár egyes cikkeinek hazai fogyasztói árában jelentős árkiegészítés szerepelt. Ugyancsak állami támogatásban részesült a vendéglátóipari ételforgalom, továbbá állami támogatást kaptak szezonális okokból a Balaton mellett működő vendéglátóipari egységek. A szocialista turisták az ételmisszerek mellett szívesen vásároltak Magyarországon egyéb fogyasztási cikkeket is (például kötöttárut, férfi nejloninget, bőrárukat). Ezen áruk nyersanyagát vagy magát a készterméket hazánk is tőkés országokból importálta, ami a nemzetgazdaság-

5 MOL. M. KS. 288. f. 5/ 573 ő.e. *Előterjesztés a Politikai bizottsághoz a szocialista országok turistaforgalom időszerű kérdéseiről*. 1972. február 1.

ra komoly terheket rótt, ez azonban nem jelenhetett meg a fogyasztói árakban. A tényleges piaci ár alatt megvehető termékek, amelyek ráadásul több rosszabb sorsú szocialista országban elérhetetlenek voltak, szinte kínálták magukat a megvásárlásra. Erre ösztönöztek a hivatalos árfolyamhoz képest lényegesen kedvezőbb átváltási arányok.⁶ Itt lényegében a kádári rendszer legitimációs alapjáról, a lakossági fogyasztás kedvezőbb feltételeinek megteremtéséről volt szó. A bonyolult dotációs és árrendszert nyilvánvalóan nem azért alakították ki, hogy a külföldi turisták számára teremtsen minél kedvezőbb életszínvonalat, pénzüknek minél nagyobb vásárlóerőt, hazánkban tartózkodásuk idejére. Természetesen az ország kényes gazdasági egyensúlyának megtartása szempontjából abban már nem volt érdekelt, hogy a többi népi demokrácia is a magyar gulyáskommunizmust használja fel belső feszültségei levezetésére azáltal, hogy támogatják állampolgáraik Magyarországra utazását és jutányos fogyasztását.

A szocialista országokkal folytatott idegenforgalom a vártnál nagyobb ütemben fejlődött, folytatta az előterjesztés, „és – elsősorban a Balaton környékén – csak erőfeszítések árán sikerült olyan súlyos következmények elhárítása, melyek hosszabb távon is veszélyeztették volna idegenforgalmunk fejlesztését, és előnytelevül befolyásolták volna jelentős anyagi befektetéssel elért tőkés idegenforgalmunkat is”.⁷ Ezen idézet közvetítésével a gazdasági érdekek a maguk meztelen valóságukban mutatkoznak meg. Az üres ideológiai szövegek, politikai nyilatkozatok hangvételének nyoma sincs a tényleges döntéseket befolyásoló, belső használatra szánt jelentésben. Az előterjesztés PB-hez címzett javaslatának végkövetkeztése az volt, hogy az idegenforgalmi okok következtében előálló belföldi ellátási nehézségek és egyéb problémák káros politikai következményekkel járnának. Az ország elsődleges érdeke az adott helyzetben azt kívánta, hogy a turisták száma fokozatosan, a lehetőségek fejlődésével összhangban növekedjen, mivel az uralkodó viszonyok között telítettség állt elő. A helyzet kezelésére a következő lépések megtételét ajánlotta a Gazdaságpolitikai Bizottság:

- A megnövekvő idegenforgalommal kapcsolatos feladatokra a belügyi szervek és a vámórség (különösen az autós turisták fogadására) készüljenek fel.

- Emellett a belkereskedelemnek az NDK-beli és a lengyel turisták fő áramlási útvonalai mentén, valamint a Balaton körzetében növelnie kellene a kemping-férőhelyeket és az étkezési lehetőségeket.

6 MOL. M. KS. 288. f. 5/ 573 ó.e. *Előterjesztés a Politikai bizottsághoz a szocialista országok turistaforgalom időszerű kérdéseiről.* 1972. február 1.

7 MOL. M. KS. 288. f. 5/ 573 ó.e. *Előterjesztés a Politikai bizottsághoz a szocialista országok turistaforgalom időszerű kérdéseiről.* 1972. február 1.

- „A szocialista országokba irányuló magyar kiutazások növelése politikai okokból helyes, a szabadságukat külföldön töltő magyar turisták pedig bizonyos fokig tehermentesítik hazai idegenforgalmi hálózatunkat”.

- „Bizonyos egyszerűsítések, melyek sem biztonsági, sem gazdasági szempontjainkat nem érintik, növelnék a magyar kiutazók számát”.⁸

A Politikai Bizottság a lengyel javaslatra adott válaszában végül megállapította, hogy a szocialista országok közötti idegenforgalom fejlesztése politikai szempontból célszerű és szükséges. Hazánk telítettségi szintje mellett azonban gazdasági érdekeink indokolttá teszik, hogy a turizmus fejlesztése fokozatosan, idegenforgalmi fogadási lehetőségeink fejlődésével összhangban menjen végbe.⁹ A Politikai Bizottságnak e kérdésben hozott határozata természetesen nem kapott nyilvánosságot. Ugyanakkor a sajtóban időről időre jelentek meg olyan cikkek, amelyek burkoltan, de megerősítették, hogy az országos vezetés – minden bizonnyal pragmatikus szárnya –, kiáll a tőkés idegenforgalom fejlesztésének koncepciója mellett.

A nemzetgazdasági érdekeket az ideológia elé helyező szemlélet időről időre megszólalt a sajtóban is. Ez azonban nem vált általánossá, a tömegpropaganda inkább a konzervatívok érveit ismételte. A következő cikkben azonban a szerző arra az álláspontra helyezkedik, hogy az idegenforgalom esetében nem az bírálendő, hogy a külföldiek itt költekeznek, hanem az, hogy még nem költenek eleget. Szerinte elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amikor az idegenforgalmat már nem elsősorban mennyiségileg kell fejleszteni. A mostani új feladat: az idegenforgalom koncentrált, minőségi fejlesztése.¹⁰ A szezon előkészületeit leíró propagandisztikus jelentések némelyike pedig már nyugatias minőségről és kényelemről szólt. Az IBUSZ Balatoni Igazgatósága a kulturáltságról és a programok gazdagodásáról számolhatott be. Arról, hogy naponta 17 túra indul az IBUSZ kirendeltségeiről; hogy üzletemberek részére telexhírek vételére és továbbítására, az interurbán beszélgetések bonyolítására külön szolgálatot alakítottak ki. Szükség esetén a bécsi schwehathi repülőtérrel közvetlen autóbuszjáratokat indítanak a Balatonhoz.¹¹

Egy szűk kört leszámítva a Balatonhoz látogató külföldi és hazai turista a bemutatottaknál sokkal siralmasabb viszonyokat tapasztalhatott. A nyugatias

8 MOL. M. KS. 288. f. 5/ 573 ő.e. *Előterjesztés a Politikai bizottsághoz a szocialista országok turistaforgalom időszerű kérdéseiről*. 1972. február 1.

9 MOL. M. KS. 288. f. 5/ 573 ő.e. *Előterjesztés a Politikai bizottsághoz a szocialista országok turistaforgalom időszerű kérdéseiről*. 1972. február 1.

10 BUZÁSI János: A magunk és a külföldiek érdekében: Nem nagyobb, de jobb idegenforgalmat. In: *Népszabadság*, 1973. július 11.

11 Nyári készülődés a Balatonnál. In: *Népszabadság*, 1973. április 30.

csillogás helyenkénti megteremtése, a jelentős anyagi befektetéssel elért tőkés idegenforgalom gyakorlatilag ki is merítette a népgazdaság ezen ágazatára szánt erőforrásokat. Az egyoldalú fejlesztéseknek – amelyek a hatvanas évek közepétől már megindultak –, az lett a következménye, hogy luxusszállók sorakoztak a Balaton partján, ugyanakkor az alapvető kommunális, infrastruktúrális beruházások elmaradtak. Jól jellemezte a helyzetet, hogy a Veszprém Megyei Napló a Balaton-parti települések „intenzív” fejlesztésére tett erőfeszítések méretét a következőképpen érzékeltette. Balatonalmádiban, az időszak egyik legdinamikusabban fejlődő fürdőhelyén az 1973-as évre elkészült 1,5 km vízvezeték és 1 km villanyhálózat, sőt, még útszfalozásra is jutott a keretből, valamint fejlesztések folytak a rendszeres nyári vízhiány kiküszöbölésére is.¹² Megdöbbentő adatokkal szolgált azonban az országos sajtó is a szezon előkészületei kapcsán. Tihanyban például 1972-ben 1372 őslakosra naponta 20 ezer látogató, turista jutott. A balatonfüredi ÁFÉSZ mégis csak egyetlen élelmiszerüzletet tartott fenn a községben. De még ez a bolt is elavult volt, a fejlesztéshez pedig a szövetkezet nem rendelkezett kerettel. Bár 1972-re ígérték, még 1973 tavaszán sem állt készen a gödrösi strandnál a büfé és a kiskereskedelmi vállalat elárúsítóhelye. A zöldség-gyümölcs árudához pedig csak a szezon végeztével kezdtek hozzá.¹³

Vizsgáljuk tovább, hogy a tömeges turizmus meggyökeresedése mellett mire voltak elégségesek a ráfordítások. A Veszprém Megyei Népi Ellenőrzési Bizottság¹⁴ évről-évre felmérések sorát volt kénytelen szentelni az idegenforgalom felemás fejlesztése által felvetődő problémáknak. Rendszeresen felhívta az illetékes szervek figyelmét a koordináció, az átfogó, komplex fejlesztési tervek hiánya következtében kialakult katasztrofális állapotokra. A Központi Népi Ellenőrzési Bizottsághoz is eljuttatott jelentéseikben többször hangsúlyozták, hogy a turizmus dinamikus fejlődése különösképpen érezte hatását Veszprém megyében. A Balaton hazánk legdinamikusabban fejlődő idegenforgalmi centrumává alakult – állapították meg. Vizsgáljuk tovább, hogy mely problémák tényleges megoldása késlekedett évekig a felső vezetés eltérő fejlesztési koncepciója, valamint a helyi, konzervatív pártelit eltérő érdekei, nemtörődömsége miatt. Súlyos gondokat okozott a strandok helyzete. Általában túlszűfoltak, hiányosan felszereltek voltak, az ellátás és a köztisztaság tekintetében alatta maradtak a kívánt szintnek. Az 1973-as évben befogadó-

12 Már a nyárra készül Balatonalmádi. In: *Napló*, 1973. január 19.

13 Nyári készülődés a Balatonnál. In: *Népszabadság*, 1973. április 30.

14 A népi ellenőrzés intézményrendszerét 1957-ben hozták létre, hogy segítséget nyújtson az állami szerveknek az állami és állampolgári feyelem megszilárdításában, a nép vagyoniának védelmében és a visszaélések leplezésében. Lásd: VARGA, 2003.

képességük 2–5 százalékkal, míg ezzel egyidőben a személyforgalom 10–15 százalékkal növekedett. A túlterheltséget azonban sokkal jobban jellemezték a számszerű adatok. Balatonalmádiban, ahol a strand befogadóképességét 2260 főben határozták meg az illetékesek, 1972. évben a napi maximum 30 352 fő volt.¹⁵ A szintén a település kezelésében lévő káptalanfüredi standon a WC, mosdó és tusoló száma is alatta maradt a minimálisan elvárhatónak. „A WC nagy része még ürögdrös árnyékszék. Zuhanyzók, mosdó a strand területén nincsenek. A strand helyiségeinek takarítását nem megfelelően végzik, még fertőtlenítő szer sincs biztosítva”.¹⁶ A strandokon a személyzet hiányossága, felkészületlensége és az önkényes árszabás is visszatérő problémát jelentett.

A köztisztaság területén tapasztalható hiányosságok természetesen nem korlátozódtak a strandok területére. A nagy vendégforgalommal semmilyen szempontból nem állt arányban a közterületek tisztán tartására rendelkezésre álló kapacitás. Veszprém megye esetében például az üdülőterületek tisztítandó útfelülete mintegy 800 000 négyzetmétert tett ki, viszont ebből csak 100 000 négyzetméternyi út tisztítása volt megoldott. Balatonalmádi egy darab félig nyitott szemetes autóval rendelkezett, a jármű kapacitása csak a strandokról és a boltokból történő szállítást fedezte.¹⁷ A másik alapvető kommunális jelleget a vízhiány jelentette, majd a vízellátás gyorsfejlesztése után a szennyvíz kezelésének kérdése lépett az első helyre. Nyaranta a szennyvíztisztítók túlterheltté váltak, a csatornázottság egyes településeken minimális volt, de mindemellett a villamosenergia-ellátásban is előfordultak kiesések.

A legsúlyosabb zavarok azonban a tömegek megfelelő ellátása, kiszolgálása terén jelentkeztek. Gondot jelentett az étkeztetés, élelmiszerellátás megoldása is. A beruházások nagy kockázattal jártak a szezonális jelleg miatt, ezért aztán gyakran el is maradtak. A vendéglátóipar szakszemélyzetének biztosítása a rossz feltételek miatt szintén katasztrofális volt. Több vendéglátóipari üzletet a vendéglátóipari vállalat nem tudott létszám hiányában megnyitni vagy folyamatosan üzemeltetni.¹⁸ A meglévő kiskereskedelmi és vendéglátó kapacitás az

15 Veszprém Megyei Levéltár. (A továbbiakban: VemL.) XVII. 901. 9.d. Megyei Népi Ellenőrzési Bizottság. (A továbbiakban: NEB.) Összefoglaló jelentés, Veszprém megye üdülő és kiránduló helyeinek idegenforgalmi felkészültségéről. 1973. szeptember 14.

16 VemL. XVII. 907. 3.d. Megyei NEB, Járási és Városi Albizottság. Összefoglaló jelentés, A Járás üdülő és kirándulóhelyeinek idegenforgalmi felkészültsége és helyzete témakörben. 1973. szeptember 15.

17 VemL. XVII. 901. 9.d. Megyei NEB. Összefoglaló jelentés, Veszprém megye üdülő és kiránduló helyeinek idegenforgalmi felkészültségéről. 1973. szeptember 14.

18 VemL. XVII. 901. 10.d. Megyei NEB. Összefoglaló jelentés, A belföldi turizmus és feltételeinek, a szállás, ellátás, közlekedés és egyéb szolgáltatások helyzetének vizsgálatáról. 1974. május 20.

idényben képtelen volt mind mennyiségben, mind választékban és minőségben kielégíteni az igényeket. Jól jellemezte a tömegturizmust jellemző mostoha helyzetet, hogy 1974-ben arról kellett a szakembereknek panaszkodniuk, hogy Balatonalmádiban évek óta zárva van két étterem, amelyek éppen a kispénzű turisták igényeit lettek volna hivatottak kielégíteni.¹⁹ Pedig a település tanácselnöke nem győzött panaszkodni az illetékesek felé, hogy szezonban 3000 fő étkezése nem megoldott, egyhelyütt meg is jegyezte nem kevés malíciával, hogy mindenért sorba kell állni. Ennek politikai háttere is lehet, nem csak gazdasági – állapította meg. Más településeken sem volt jobb azonban a helyzet. A Balatonkenesei Tanács elnöke arra hívta fel a figyelmet, hogy Balatonkenesén a Péti Kőolajipari Vállalatnak, Peremartoni Vegyipari Vállalatnak stb., tehát munkásoknak van üdülője. Az ő területükön nem nagy a külföldiek mozgása, azonban a belföldiek az 1000 fős strandon nem tudnak kulturáltan pihenni. Az ABC áruház kicsi, 800 000 forint forgalomra lett tervezve, mégis 10 millió forintot forgalmaz.²⁰

Ugyanekkor pedig a már meglévő szállodai kapacitás kihasználtsága éves szinten 1971-ben 59,3%, 1972-ben 56,6%, míg 1973-ban csupán 53,2% volt.²¹ Ez a helyzet csakis az elsősorban jómódú, tőkés idegenforgalmat előnyben részesítő fejlesztések túlméretezésének következményeként alakulhatott ki. Ugyanakkor a Balaton partjára érkező hazai és külföldi turisták mindenütt azzal szembesülhettek, hogy kevés az olcsó kategóriájú szálloda, turistaszálló, nyaraló, kemping, amelyek kielégíthették volna a munkások igényeit. Az utazási irodák a szobákat a Belkereskedelmi Minisztérium által megállapított egységáron adták ki, ezek az árak pedig a kisebb jövedelmű dolgozóknak nem kedveztek, gyakorlatilag arra szolgáltak, hogy távol tartsák őket az amúgy is túlszűfolt tótól. Ráadásul az olcsóbb szálláshelyeket is a külföldi turistáknak

19 VemL. XVII. 901. 10.d. Megyei NEB. Összefoglaló Jelentés, A belföldi turizmus és feltételeinek, a szállás, ellátás, közlekedés és egyéb szolgáltatások helyzetének vizsgálatáról. 1974. május 20.

20 VemL. XVII. 907. 4.d. Járási és Városi Albizottság. Jegyzőkönyv, Belföldi turizmus helyzete. 1974. május 28. Juhász József NEB-elnök további megdöbbentő információkat szolgáltatott az ülésen részt vevőknek az idegenforgalom mostoha helyzetéről: „A felügyeleti szervnek kényszeríteni kellene a szerveket a fejlesztésre. Példának elmondja Elnök, hogy Balatonalmádi Hattyú étterem bezárásakor személyesen beszélt Vászolyi igazgatóval, mert nem értett egyet ezen intézkedéssel, Vászolyi megmakacsolta magát, és személyes sérelme miatt nyolc millió forintot Tapolcára vitt el, nem arra fordította, hogy a Hattyút rendbe tegyék és üzemeltessék.”

21 VemL. XVII. 901. 10.d. Megyei NEB. Összefoglaló jelentés, A belföldi turizmus és feltételeinek, a szállás, ellátás, közlekedés és egyéb szolgáltatások helyzetének vizsgálatáról. 1974. május 20.

értékesítették előbb a vállalatok, nem törődve az ideológiának a munkások államat hangoztató üres szólamaival.²² A felvázolt viszonyok ismeretében teljességgel érthető, hogy a turizmusban valamelyest is jártas szakemberek már a vészharangokat kongatták. Nem győzték hangsúlyozni, hogy Veszprém megye legnagyobb ellátási gondjai a Balaton-part térségében alakultak ki. Fontos feladata minden illetékes irányító szervnek, hogy keresse feltételeit, forrásait a Balaton-parti kereskedelmi, vendéglátóipari, ellátó és szolgáltató hálózat fejlesztését felgyorsító eszközök biztosításának – szólt pusztába kiáltott hangjuk.²³

Lássuk, hogyan reagált a megye vezetése ezekre a segélykiáltásokra. Akadtak, akik az új gazdasági mechanizmus által meghirdetett irányvonal mentén haladva a magánjellegű fejlesztési eszközök bevonásával ajánlották pótolni a központi, állami fejlesztési alapok hiányát. Az ilyen ötletek viszont politikailag igen kényes területre vezethettek, könnyedén spekulációhoz, harácsoláshoz, indokolatlan, végzett munkával össze nem függő jövedelmekhez vezethettek. Ezeket a káros jelenségeket pedig az 1972. november 14–15-i határozatok a kispolgáriság elítélése kapcsán mielőbb elfojtandónak tekintették.²⁴ A magánereő felhasználása politikailag bizonyosan nem volt ajánlott egy olyan megyében, ahol már így is túl sok szelepen keresztül szivároghatott be a szocializmusba az ügyeskedés, harácsolás mérgező légköre. Az egyéni kezdeményezést fokozottabban igénybe venni kívánó felvetésekre azonnal érkezett az elmentmondást nem tűrő válasz. „*Ma már pedig az idegenforgalom a gazdasági oldala mellett feszítő politikai kérdés is*”.²⁵ A megye döntéshozó helyzetben lévő vezetése, Pap Jánossal az élén, mint a konzervatív visszarendeződés egyik fő támogatója valóban pusztán politikai problémaként volt hajlandó kezelni a turizmust. Míg a központi forrásokból egyoldalúan megvalósultak bizonyos, a tőkés idegenforgalmat elősegítő beruházások, a helyi vezetésnek esze ágában sem volt a kispolgáriság melegágyának tekintett Balaton-part fejlesztésére pénzt áldozni. A megyei pártbizottság ülésén Pap János a megyei munkásság életkörülményeinek javításának elsődleges fontosságával szerelte le az idegenforgalmi területek javítására támogatást kérőket. „*A megyei szerveknek különös gondot jelentett*

22 VemL. XVII.907.4.d Járási és Városi Albizottság. Összefoglaló jelentés, A belföldi turizmus és feltételeinek, szállás, ellátás, közlekedés és egyéb szolgáltatások témakörében. 1974. május 14.

23 VemL. XVII.907.4.d Járási és Városi Albizottság. Összefoglaló jelentés, A belföldi turizmus és feltételeinek, szállás, ellátás, közlekedés és egyéb szolgáltatások témakörében. 1974. május 14.

24 MSZMP, 1978. 369–385.

25 VemL. XXIII/2 /a. 141.k. Veszprém Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága. Jegyzőkönyv. Az idegenforgalom 1973. évi főidényi tapasztalatai című vitáról. 1973. szeptember 18.

– és jelent ma is –, hogy a fejlesztési feladatok úgy valósuljanak meg, hogy a megye más – különösen a munkáslakta – települések fejlesztése és ellátása ne károsodjon”.²⁶ Lép-ten-nyomon hangsúlyozta, hogy a Balaton nem részesülhet kiemelkedő bánásmódban más területekkel szemben, a megyét csak arányosan lehet fejleszteni.²⁷ Az 1972. novemberi határozatok után főleg erőre kaptak a megye turizmus-támogatását elítélő, és inkább rendcsinálást hirdető doktriner erői.

Jól szemlélteti ezt Pap János előadása: „Az idegenforgalom nagyarányú növekedése, fejlesztésének kedvező tendenciái mellett bizonyos területeken ellátási feszültségek, aránytalanságok jöttek létre. Ilyenek például a munkáslakta települések és a Balaton-part, a luxusszállodák, éttermek és az olcsó kereskedelmi és vendéglátóipari egységek közötti feszültségek”.²⁸ Az utóbbi mondat érdekes bizonyítéka a központi vezetés és a megyei apparátus közötti véleménykülönbségnek, az egységes idegenforgalmi szemléletmód hiányának. Gyakorlatilag a pártnak az adott nemzetgazdasági ágazatban követett stratégiáját bírálta a megyei pártbizottság első titkára. Nyilvánvalóan nem értett egyet a vezetés makrogazdasági érdekből hozott döntéseivel, amikor a luxusszállodák, éttermek és az olcsó kereskedelmi és vendéglátóipari egységek közötti feszültségre hívta fel a figyelmet. Ezután ráért a kispolgári szemléletmód kapcsán már tárgyalt negatív tendenciák szokásos elítélésére. Ebben megemlítette, hogy a nyaralók, a társasüdülők egy része a munka nélküli jövedelemszerzés, a pénz kamatoztatásának eszköze. A magánkereskedelmi egységek száma, a kívánatosnál nagyobb mértékben, 136-tal növekedett (így az összes kereskedelmi egységen belüli arányuk: 15,8%). Majd hozzá tette, hogy a dolgok jó irányba haladnak, mert az ellenőrzések növekedése és a szigorúbb felelősségre vonások máris csökkentették az idegenforgalom vonzó hatását. A turizmus kérdésével kapcsolatos álláspontját tovább árnyalja a következő kijelentése: „Arra törekedtünk és törekszünk a jövőben is, hogy az idegenforgalomban is a terveződés elvei érvényesüljenek”. Annak részleteire, hogy a terveződés ebben az esetben mit jelentett csak közvetett úton következtethetünk. „Törekednünk kell arra, hogy a kereskedelmi vendéglátás szűk kapacitásából, a magánkereskedők bevonásának túlzott növekedéséből adódó el-
lentmondásokat megszüntessük”. Kiemelte a szocializmussal összeegyeztethetetlen jelenségek közül a szobakiadás kapcsán jelentkező indokolatlan jövedelemszerzést is. Ezek egyesek gyors, nemegyszer törvénytelen eszközökkel történő meggazdagodását eredményezhették és egyben társadalmi feszültségek forrásul szolgálhattak. „Joggal teszik szavá megýenk munkásai, dolgozói, hogy egyesek

26 Biztosítottuk az idegenforgalom anyagi és személyi feltételeit. In: *Napló*, 1973. október 18.

27 VemL. XXIII. 2/ a. 110. Veszprém Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága. Jegyzőkönyv. A Balaton komplex fejlesztési terve. 1968. november 21.

28 Biztosítottuk az idegenforgalom anyagi és személyi feltételeit. In: *Napló*, 1973. október 18.

felhalmozott pénzüket jól jövedelmező befektetésekben kamatoztatják és kihasználják azokat a lehetőségeket, amelyek az állami szállodai és kereskedelmi kapacitás elégtelenségéből fakadnak. Cikksorozat foglalkozott a kérdéssel – mondta Pap elvtárs –, hogy kié a Balaton [...] kijelenthetjük, hogy semmiképpen sem a gazdagodni akaróké, nem is a Balaton »szelermeseié« akik szinte »parttalan« igényekkel ostromozzák a megye vezetőit, hanem a munkáshatalomé”.²⁹

A szobakiadással összefüggő harácsolás háttéréről érdekes adatokat szivárogtatott ki a párt megyei napilapja, a *Napló* a pártbizottság ülésének összefoglalása kapcsán. Ezek a balatonfüredi szobakiadások kényes, politikai jellegére tettek utalást. Kiderült belőlük, hogy a városban magánházaknál turistákat elszállásoló szobák 70% helyi lakosok tulajdona, a maradék 30% pedig nem füredi, hanem főleg budapesti lakosok rendelkeztek. A füredieknek körülbelül fele tartozott – az akkori megítélés szerint – a fizikai dolgozók körébe, 35% szellemi dolgozó és 15% nyugdíjas volt. Viszont a főleg budapesti 30% csupán 10%-át tudták a fizikai dolgozók körébe besorolni, további 70% szellemi dolgozó és alkalmazott volt, valamint 20% nyugdíjasként élt. A helyi lakosok átlagos bevétele a kiadott szobákból 20 ezer forintba rúgott évente, viszont a budapestieké elérte a 70-75 ezer forintot is.³⁰ A számadatok megjelentetése a helyi sajtóban arra célozhatott, hogy a megye vezetése hiába tesz meg mindent a társadalmilag visszatetszést keltő jelenségek elfojtásáért, ha abban nem kap kellő támogatást magasabb szintekről. A cikk ismét azt bizonyítja, hogy más elképzelései voltak a helyi vezetésnek az idegenforgalom értelmezése kapcsán, mint a felsőbb döntéshozó szerveknek.

Pap János megnyilatkozásai általában a valódi problémákat nem említették. Így nem szóltak például arról sem, hogy az állami, szövetkezeti kereskedelem, vendéglátás miért képtelen megoldani a megye ellátását, miért égető szükség valójában a magánkezdeményezések felhasználása az ellátási feszültségek kiéléződésének elkerülése érdekében stb. A megye döntéshozatalában az idegenforgalom valós problémái, a fejlesztések finanszírozása, a strandok, a köztisztaság kérdése, a koordináció megszervezése alig kaptak szerepet. Természetesen a tömegpropaganda a nyilvánosság felé a siralmas helyzetről a lehető legkevesebbet jelentette, és a külföldi nyaralók tömegeit a szocializmus újabb diadalaként zengte.³¹

29 Az idegenforgalom csak a megye lakosságának érdekeivel összhangban fejlődhet tovább. In: *Napló*, 1973. október 19.

30 Az idegenforgalom csak a megye lakosságának érdekeivel összhangban fejlődhet tovább. In: *Napló*, 1973. október 19.

31 Több utazási lehetőség, növekvő külföldi érdeklődés. In: *Népszabadság*, 1974. április 11.

A Belkereskedelmi Minisztérium pedig 1974-ben a Veszprém Megyei Tanács ülésén azt jelentette be, hogy a következő tervidőszak idején Tihanyban és Balatonfüreden szándékozik új szállodát építeni.³² Tették mindezt annak ellenére, hogy a már meglévő kapacitása is jelentős mértékben kihasználatlan volt, mint arról magunk is szoltunk. A döntés nyilvánvaló bizonyítékul szolgált arra, hogy az államháztartás egyre növekvő hiánya a devizabevételek növelését követeli meg minden lehetséges módon. A pártállami elit józanabb része kénytelen volt belátni, hogy pusztán az ideológiára, a szocialista öntudatra apellálva a rendszer nem képes hosszú távon fennmaradni, ahhoz szükség van a gazdasági egyensúly megtartására is. A népgazdaság szikár és egyre kedvezőtlenebb arányszámai felülkerekedtek a marxizmus-leninizmus dogmáin, azaz a munkások ismét a nyugati turisták mögé szorultak, amikor a célokat rangsorolták. A Balaton legfeljebb szimbolikus tulajdona lehetett a munkás-hatalomnak. Amíg a szállodaépítések folytatódtak az illetékes minisztérium forrásaiból, addig a vállalatok, szövetkezetek és idegenforgalmi szervezetek fejlesztési alapjaihoz 40–50%-os állami támogatást és összesen 50 millió forint preferált hitelt juttattak az 1971–1974-ig terjedő évekre.³³ A mindennapos ellátási, kommunális problémák ismeretében a fejlesztésekre szánt központi hozzájárulás nevetségesnek tűnik, és tűnhetett akkoriban is az érintettek számára.

A helyi politikai elit pedig nem szívesen áldozott a szocialista morált romboló turizmusra. Szinte minden, az idegenforgalomban tervezett beruházás esetén kikötötték, hogy tovább fejleszteni csak úgy lehet, szabad, hogy az más területek, elsősorban a munkáslakta települések ellátásával összhangban legyen.³⁴ Ezek az alapelvek aztán beépültek a döntéshozatalok során a gyakorlati politikába. A IV. ötéves terv szolgáltatásfejlesztései és az V. ötéves terv előkészítése kapcsán a következők hangzottak el a Veszprém Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésén. *„A fejlesztések zöme, több mint 90 százaléka városokban és a munkáslakta településeken valósult meg [...] a Balaton-part szolgáltatási igénye idényben az éves átlag négyszeresére nőtt, melynek megoldására fejlesztési fedezettel nem rendelkezünk”.*³⁵

32 A kereskedelmi és az óvodai ellátottságról, a helyi tanácsok gazdálkodásáról tárgyalt a megyei tanács. In: *Napló*, 1974. május 31.

33 VemL. XVII. 901. 10.d. Megyei NEB. Összefoglaló Jelentés, A belföldi turizmus és feltételeinek, a szállás, ellátás, közlekedés és egyéb szolgáltatások helyzetének vizsgálatáról.

34 Több parkot, sétányt a Balaton- partra! In: *Napló*, 1974. február. 8.

35 VemL. XXIII/ 2 / a. 154. k. Veszprém Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága. Jegyzőkönyv, A IV. ötéves szolgáltatásfejlesztési terv végrehajtása és az V. ötéves terv előkészítése. 1975. október 24.

Láthattuk, hogy az idegenforgalom értelmezése kapcsán, akár csak más kérdésekben milyen egyértelműen rajzolódott ki a látszólag egységes állampárt két egymással szembenálló tábora. A reformerek és a konzervatívok egymással szöges ellentétben álló koncepciókat képviseltek. A források tanúsága szerint a központi vezetésen belül a 60-as évek végétől a párt politikájában bekövetkező törések ellenére is tartotta magát a pragmatikus, tőkés idegenforgalmat fejleszteni óhajtó szemléletmód. Az ország gazdasági kilátásainak romlása pedig a 70-es évek folyamán csak még égetőbb szükségszerűséggé tette a devizabevételek minden áron való növelését. Ez azt is jelentette, hogy a korlátozottan rendelkezésre álló forrásokból épp a tömeges igények kielégítésére nem jutott fedezet. Az alapvető szolgáltatások akadoztak vagy ki sem voltak építve. Ezzel szemben a központi költségvetésből egyoldalúan, magas összegeket költöttek néhány nagyberuházásra.

Az tömeges turistainvázó által felvetett problémák megoldása helyett csak tüzoltásra jutott energia. Átfogó koncepció nélkül ilyen-olyan gyorsfejlesztési programokat hajtottak végre, de általában ezek is töredékesen valósultak meg. A helyi politikai vezetés pedig, legalábbis a konzervatív irányítás alatti Veszprém megye esetében nem sok hajlandóságot mutatott az idegenforgalom felkarolására. A baloldal álláspontjának egyik fő képviselőjeként a káros kispolgári tendenciák elleni küzdelembé fektették energiáikat. A Balaton környékén akadt dolguk bőven: árdrágító, fogyasztót megkárosító kereskedők, az egyéni hasznot leső vendéglősök, gebinesek, spekuláns szobakiadók tűntek fel mindenütt, „*mint a fényben a bogarak*”.³⁶

36 Év végi beszélgetés Pap Jánossal, a megyei pártbizottság első titkárával. Idézet Pap Jánostól: „*Akadnak, akik nem csak élnek, de visszaélnék náltunk a lehetőségekkel. Nem sokan teszik ezt, főleg nem országosan, de itt a Balaton parton, - mint a fényben a bogarak, inkább összegyűlnek. Vonzza őket az élénkebb élet... Fel is kell és fel is fogunk lépni ellenük.*” In: *Napló*, 1973. december 31.

A felhasznált irodalom jegyzéke

MSZMP

- 1974 *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1961–1970.* Budapest, Kossuth, 1974.
- 1978 *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975.* Budapest, Kossuth, 1978.

BEREND T.

- 1988 BEREND T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988.

BESZTERI

- 1973 DR. BESZTERI BÉLA: *Idegenforgalom és tudatformálás.* 1973. július.
- 1983 DR. BESZTERI BÉLA: *A nemzetközi idegenforgalom, mint a népek személyes érintkezésének legszélesebb területe.* Kandidátusi értekezés, Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, MS. 1580., 1983.

FÖLDES

- 1995 FÖLDES György: *Az eladósodás politikatörténete.* Maecenas Könyvkiadó, 1995.

MORÓ

- MORÓ Lajos: *Balatonfüred és az idegenforgalom.* Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, MS.1211.

PÉTERI

- 2004 PÉTERI György: *Pirruszi győzelem.* In: „*Hatvanas évek*” Magyarországon. Szerk.: RAINER M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2004.

PETŐ

- 2001 PETŐ Iván: *Változások a változatlanóságért. Ki volt Kádár?* Budapest, Rubicon-Aquila, 2001.

SZALAI

- 1989 SZALAI Erzsébet: *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.

TÍMÁR

1975 TÍMÁR Máttyás: *Gazdaságpolitika Magyarországon 1967–1973*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.

TÓKÉS

1998 TÓKÉS Rudolf: *A kialakult forradalom*. Budapest, Kossuth, 1998.

VARGA

2003 VARGA Zsuzsanna: Hatalom, büntetőjog és termelőszövetkezetek Magyarországon az 1970-es években. In: *Jogtörténeti Szemle*, 2003. április.

2004 VARGA Zsuzsanna: Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében. In: *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Szerk.: RAINNER M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2004.

A felhasznált források jegyzéke

Népszabadság, 1973–1974. évi számai

Veszprém Megyei Napló, 1973–1974. évi számai

MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR:

A Magyar Szocialista Munkáspárt, Politikai Bizottság iratai 1970–1977.

A Magyar Szocialista Munkáspárt, Gazdaságpolitikai Bizottság iratai 1970–1977.

A Magyar Szocialista Munkáspárt, Központi Népi Ellenőrzési Bizottság iratai 1970–1979.

VESZPRÉM MEGYEI LEVÉLTÁR:

Veszprém Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság iratai 1968–1975.

Veszprém Megyei Népi Ellenőrzési Bizottság iratai 1968–1975.

Veszprém Megyei Népi Ellenőrzési Bizottság alatt működő Veszprém Városi és Járási Albizottság iratai 1968–1975.

Somorjai Szabolcs „A fáraók után”

A Budapesti Szépművészeti Múzeum kiállítása

A fáraók Egyiptomát könnyedén maga elé tudja képzelni bárki; ha más nem, legalább valamelyik piramis biztosan mindenkinek az eszébe jut. Más a helyzet azonban a Nagy Sándor hódítása utáni görög-római Egyiptommal (i.e. 4. századtól az i.sz. 7. századig). Pedig ezen évszázadok során született meg az egyiptomi és a görög kultúra kölcsönhatásából a koptnak nevezett művészet.

Az antik kopt kultúra sokáig mostohagyermeké volt a régészetnek. Az 1880-as évektől folytak ugyan kopt lelőhelyeken ásatások, de nem fordítottak rájuk kellő figyelmet, valahogy mindig háttérbe szorultak (már csak azért is, mert sokszor fáraókori ásatásokkal együtt folytatták őket). Még ma is elenyésző a kopt ásatások száma, ráadásul a korábbi, rosszul dokumentált ásatások nagyon megnehezítik az amúgy mára gazdag emlékanyag tudományos feldolgozását.

A március 18-án, hosszú évek előkészítése után a Budapesti Szépművészeti Múzeumban megnyílt kiállítás (amely *A fáraók után* címet viseli) koncepciója viszont éppen ennek a számtalan hatást feldolgozó és önmagába beépítő művészetnek a bemutatása. Megpróbálja egy pillanatra felvillantani a kopt kultúra lenyűgöző teljesítményét, anélkül, hogy tudományos értelmezések vitáival untatná a látogatót. Török László nemzetközi tekintélyű egyiptológus főkurátor több, egészen pontosan öt múzeum (a kairói Kopt Múzeum, az Alexandriai Nemzeti Múzeum, az alexandriai Görög-Római Múzeum, a Budapesti Szépművészeti Múzeum és az Iparművészeti Múzeum) anyagából, jó pár esetben a raktárak mélyéről válogatta ki a 206 darab bemutatott tárgyat. Az érdeklődő találkozhat építészeti elemekkel, sírsztélékkel, kisplasztikai és nagyszobrászati alkotásokkal, csont- és fafaragványokkal, agyagedényekkel, mintás textilekkel, bronztárgyakkal egyaránt. Megcsodálhat kiemelkedő alkotásokat (a sohagi

„Fehér Kolostor” kulcsa, az Oxyrhyncosi portré-töredék, 6. századi két oldalán festett ikon), a mindennapi élet tárgyait (fésű, gyermekjátékok), különleges, szokatlan darabokat (szélfűtta akanthuszokkal díszített oszlopfő) és természetesen helyet kapott a Szépművészeti Múzeum talán legismertebb kopt tárgya is, a vadászó kentaurt ábrázoló kőrelief. Mindez a múzeum nem túl nagy méretű ún. dór csarnokában, amire igencsak nehéz ráismerni: a kiállítás fényhatásainak kedvéért minden ablakát befalazták, a padlóra pedig háncs-szőnyeget terítettek, imitálva egy kopt templom belsejét.

A művészet egészét bemutatni kívánó kiállítás során mindazonáltal kicsit meghökken az egyszeri látogató, amikor a hetedik századi darabok után hirtelen tizenharmadik századi ikonokba botlik. A kopt művészet és vallás kontinuitását hangsúlyozni kívánó szeptetke csak lebeg a levegőben, a gyakorlatlan szem sok párhuzamot nem talál a késő antik darabok művészetével: marad tehát a rácsodálkozás, hogy lám, a koptok még mindig koptok.

A panaszkönyv bejegyzéseire is érdemes odafigyelni: a magyarázatok hiányának felvetését már megszokhatta majd' minden múzeum (mostanában nemzetközi gyakorlatokat követve nálunk is ez a trend érvényesül), de a kopt kiállítás kapcsán sokan kifogásolták a nem megfelelő világítást és a gyenge szellőzést is. Ellenérvként felhozható, hogy a terem félhomálya kölcsönöz némi misztikus hangulatot, szakmai szempontból pedig a textilek fokozott védelmet igényelnek, de néha valóban zavaróak a tárgyakra vetülő árnyékok, ezért aztán sokszor kénytelen hajlongani a látogató.

Magán a szó szoros értelmében vett kiállításon kívül vannak más érdekességek is. Külön teremben kapott helyett a gyengén látóknak szánt ízelítő a kiállításról. Tizenhat tárgy reprodukciója vehető kézbe, forgatható, tapintható, mindegyik mellett Braille-írásos magyarázattal, sőt magnókazettán még meg is hallgatható az ide kapcsolódó vezetés. Igazán figyelemreméltó gondosság és habár az ötlet nem új (példának okáért a Nemzeti Múzeum néhány éve megnyitott állandó régészeti kiállításán szintén valami hasonlóval próbálkozott), mégis látszik, hogy igyekeztek komolyan megfelelni a kihívásnak: és ez kitűnően sikerült is nekik.

A tárgyak megtekintése után persze következhet a kötelező ajándékbolt, ahol a szintén nemzetközi gyakorlat során elterjedt népszerűsítő mütyürök (könyvjelző, radír, hűtőmágnes) mellett lehetőség nyílik megvásárolni magyar és angol nyelven is a tekintélyes méretű vezetőket (az angol nyelvű valamivel részletesebb, de mind a kettő nagyon alapos és nagyon szép kivitelű munka, kiváló fotókkal). Amit már csak azért is érdemes megtenni, mert vezető nélkül legfeljebb benyomásaink maradnak a valóban szűkszavú kiállításról.

A következő, a visszajelzések alapján valóban jól eltalált kiegészítés a technika bevonása: a látogatóknak lehetőségük van a boltban felállított számítógépeken az interneten keresztül újra végigböngészni a tárgyakat, sőt pontos és részletes adatok is kapnak róluk, továbbá egy, az oldalhoz kapcsolódó kopt témájú lexikon is segíti az eligazodásukat. Mindezt megtehetik otthonról is (de csak a kiállítás ideje alatt, utána már csak CD-ROM-on lesz elérhető) a következő címen: <http://www2.szepmuveszeti.hu/kopt/index.php>. A merészebbek egy, alapvetően a tárlat anyagára épülő játékkal tesztelhetik memóriájukat, és közben remélhetőleg jól is szórakoznak. A számítógépes megoldások a Napfolt Kft. programozóit dicsérik, akik elkészítették az Antik Gyűjtemény saját oldalát is (ennek alapján készült el a kopt honlap és adatbázis is), amely a következő címen érhető el:

http://www2.szepmuveszeti.hu/antik_gyujtemeny/antik_gy.htm)

A tárlathoz rengeteg program is kapcsolódik, többek között a megfelelő időpontban kopt egyházi zenét illetve kopt motívumokra épülő improvizációt hallgathat az érdeklődő, beszélgetést ülhet végig a kopt kultúráról, előadásokat hallgathat meg, sőt még kézműves foglalkozások is várják a lelkesebbeket (gyermekeket és felnőtteket egyaránt) a múzeum Antik Osztálya által beindított Éős program keretén belül.

A korábban említett problémák végeredményben jelentéktelenek, a kiállítás koncepciója, a kiválogatott tárgyak és a tárlathoz kapcsolódó ötletek viszont példamutatóak és tökéletesen alkalmasak arra, hogy a kopt művészet évszázadokon átnyúló ívének a bemutatott szegmense lenyűgöző képet adjon egy olyan művészetről, amelyben egyiptomi és görög, antik és középkori, pogány és keresztény eleven, virágzó kapcsolatban ötvöződött egybe.

FELHÍVÁS

A *Sahin-Tóth Péter Történettudományi Közhasznú Alapítvány* pályázatot hirdet a

Sahin-Tóth Péter Díj

elnyerésére fiatal történészek számára

A pályázat feltételei: A Sahin-Tóth Péter Díj olyan magyar vagy külföldi kutatóknak ítéldhető oda, akiknek PhD disszertációja a középkori és kora újkori magyar és/vagy európai történelem, művészet- vagy művelődéstörténet tárgykörében készült magyar nyelven. A Díj idegen nyelven írt PhD disszertációval is elnyerhető, amelynek témája a középkori vagy kora újkori magyar történelem, művészet- vagy művelődéstörténet, illetve amely a magyar és egyetemes történelem kapcsolataival, összefüggéseivel foglalkozik. A Díj összege a 2005. évben 250 000 Ft (adómentes).

A Díj elnyerése érdekében pályázatot nyújthatnak be a pályázat kiírásának naptári évében legfeljebb 39. életévüket betöltő kutatók, akik PhD-disszertációjukat ezen évben vagy az azt megelőző két évben védték meg.

Pályázni lehet a PhD-disszertáció egy kinyomtatott és bekötött példányának továbbá a két opponensi vélemény egy-egy példányának postai úton a *Kuratóriumhoz (1013 Budapest, Attila út 6. félem. 4.)* történő beküldésével. A beküldött disszertációkat az értékelés után az Alapítvány visszaküldi a pályázóknak.

A pályázatok beküldésének határideje:

2005. október 1.

A Díjat a Kuratórium minden évben az Alapítvány névadójának születésnapján, november 28-án adja át a nyertesnek.

A *Sahin-Tóth Péter Történettudományi Közhasznú Alapítványról* és a pályázatról további részletek tudhatók meg a www.sahin-hist-fund.hu honlapon.

ELTE BTK Történelem Szakos Portál

(<http://tortenelemszak.elte.hu>)

Ahogy egyre bővül az Internet-használók köre, úgy nő a világháló szerepe az oktatásban és az oktatásszervezésben. A legtöbb európai és hazai egyetem igyekszik kihasználni az Internet kínálta lehetőségeket oktatói-kutatói tevékenysége ismertetésében. Éppen ezért nagy öröm szerkesztőségünk számára, hogy bemutathatjuk az ELTE BTK Történelem Szakos Portált, az *ELTE BTK Történelmi Intézetének* hivatalos oldalát.

Portálunk elindulása közel egy éves szervezőmunka, s egy kis csapat (hallgatók, oktatók, informatikusok) együttműködésének eredménye. A honlap létrehozásának gondolatát 2004 szeptemberében öt történelem szakos hallgató vetette fel a Történelmi Intézetnek, mely rögtön a kezdeményezés mellé állt. Köszönettel tartozunk *Poór János* és *Nagy Balázs* Tanár Uraknak, akik kezdettől fogva kiemelten támogatták vállalkozásunkat, és tevékenyen járultak hozzá a honlap létrejöttéhez. Külön köszönet illeti továbbá a *Habsburg-kori Kutatások Közalapítványt* és a *Habsburg Történelmi Intézetet*, amiért rendelkezésünkre bocsátottak egy, a portál működtetésére alkalmas szervergépet. A portál programozását és megjelenítésének kialakítását a *ponte.hu Informatikai Kft.* végezte, s a cég munkatársai korrigálják a felmerülő technikai problémákat, ők dolgoznak a honlap fejlesztésén. Munkájukat ezúton is köszönjük!

Az ELTE BTK Történelem Szakos Portál kalandos szervezési folyamat végén, 2005. június 21-én kezdte meg működését. Mivel a honlap az ELTE BTK Történelmi Intézetének hivatalos oldala is, szerkesztőségünk törekszik az Intézet tudományos és oktatási tevékenységének minél részletesebb és színesebb bemutatására. Helyet kapnak itt a Történelmi Intézet szervezeti egységeinek (tanszékek, könyvtár) oldalai, melyeket velük együttműködve alakítottunk ki és frissítünk folyamatosan. A tanszéki honlapok tartalmának feltöltéséhez nagyban hozzájárult a tanszéki összekötők (*Dreska Gábor, Dubniczky Zsolt, Klement Judit, Körmendi Tamás, Majoros István, Nagy Balázs, Richly Gábor, Szabó Éva, Szívós Erika, Tapolcai László, Varga Zsuzsanna, Vasbányai Ferenc*) segítsége, akik összegyűjtötték és eljuttatták nekünk az oktatói adatlapokat és a tanszékükkel kapcsolatos egyéb dokumentumokat.

Nem véletlen, hogy az oldal neve „ELTE BTK Történelem Szakos Portál”. Célunk ugyanis nemcsak az Intézet tevékenységének bemutatása, hanem a történelem szakos hallgatók életének megkönnyítése a kezdetektől a szakzárásig, illetve azon túl, PhD-s tanulmányaik alatt. Igyekszünk segíteni az eligazodást a hivatalos ügyek útvesztőiben, átsegíteni a gólyákat az egyetemkezdés nehézségein, minél több pályázati lehetőségre felhívni a hallgatók figyelmét. Az „Ajánlók” rovat cikkeivel szeretnénk ismert és kevésbé ismert, új és régi könyvekkel, filmekkel, szakmai konferenciákkal, történelemmel foglalkozó linkekkel megismertetni Látogatóinkat. Ezekbe a rovatokba örömmel vesszük hallgatók és oktatók írásait is, hiszen számos olyan lehetőségről lehet tudomásuk, melyek talán kívül esnek a szerkesztőség látókörén.

A portál egyik elsődleges célja, hogy javítsa a hallgatók és oktatók közötti kommunikációt. A történelem szak oktatók és hallgatók tekintetében egyaránt az egyik legnépesebb szak egyetemünkön. A honlap rendszeres használata egyszerűbbé teszi az egyetemi életet mindkét fél számára: a gyorsabb elérhetőség és információ-áramlás biztosításán túl a kurzusleírások, letölthető tematikák, segédanyagok stb. megkönnyítik az évkezdést, a számonkérésekre való felkészülést és reményeink szerint a tanszéki adminisztráció munkáját is. Véleménynyilvánításra lehetőség nyílik a „*Fórum*” rovatban, ahol az „*Intézeti, tanszéki közlemények*” fórumcsoportban a tanszékek munkatársainak módjukban áll, hogy hivatalos információikat közzétegyék a tanszékek számára kialakított virtuális faliújságokon.

Reméljük, hogy az ELTE BTK Történelem Szakos Portált egyre több oktató és hallgató ismeri meg és olvassa haszonnal, s hogy kihasználják mindazokat a lehetőségeket, melyeket a honlap biztosít számukra. Szerkesztőségünk a szerkesztoseg@vipmail.hu e-mail címen érhető el, ahová várunk minden észrevételt, javaslatot, kritikát.

Tartalmas és szórakoztató böngészést kíván a Szerkesztőség:

Dobozy Nóra
Gyetvai Alexandra
Szlamka Erzsébet
Vajnági Márta

Budapest, 2005. szeptember 7.

Díjat alapított a Sic Itur ad Astra Egyesület

A *Sic Itur ad Astra Egyesület* az Alapszabályában foglalt célkitűzésnek megfelelően díjat alapított 2005 márciusában. Az Egyesület a 30 ezer forintos díjat első ízben a közelmúltban elhunyt elnökére, a *Sic Itur ad Astra* folyóirat alapítójára, Sahin-Tóth Péterre emlékezve ítélte oda a XXVII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián. Sahin-Tóth Péter oktatási és kutatási szakterületét a kora újkori történelem képezte, ezért az Egyesület által felkért bírálók a 16–18. századi történelmi tanulmányok szerzői közül választották ki a díj nyertesét az OTDK-n.

A bírálók figyelembe vették a tanulmányok forráskezelését, a tárgyalt kérdés precíz kifejtését és a feldolgozás színvonalát, és egyhangú döntéssel *Mlakár Zsófiának* ítelték a díjat. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatója *Adatok Verancsics Antal udvarához* című tanulmányával nemcsak a Sic Itur ad Astra Egyesület díját nyerte el, hanem első helyezést szerzett a szekciójában is. Mlakár Zsófia 2002-ben kezdett foglalkozni Verancsics Antal életművével, 2003 óta kutatta a tudós, humanista főpap udvarának történetét, és kutatási eredményeit már 2004-ben bemutatta a Verancsics születésének 500. évfordulójára rendezett konferencián. A győztes a konferencia után választott kérdéseinkre.

– *Hogyan és mikor bukkantál erre a témára? Miért találtad érdekesnek?*

– Verancsics Antallal a témavezetőm, Dr. Bessenyei József ösztönzésére kezdtem el foglalkozni, de Verancsics udvarának kérdésével a művelődéstörténelmi érdeklődésem és Klaniczay Tibor munkáinak elolvasása nyomán kerültem kapcsolatba. Ezen kívül a levéltári kutatások nyomán felbukkant források is adták a témát, melyet egyrészt azért tartok érdekesnek, mert főpapi udvarokkal Magyarországon átfogóan és részletekbe menően senki nem foglalkozott, még ha érintőlegesen Pázmány Péter vagy Estei Hyppolit udvartartásával foglalkoztak is. Minthogy olasz, angolszász és német területeken nagy hagyománya van az udvarkutatásnak, érezve a hazai hiányosságokat olyan új és nagy forrás-

értékkel bíró témának tekintem az udvarkutatást, melynek a hazai művelődés-történeti és politikatörténeti viszonyok értelmezésében nagy szerepe lehet.

– *Kutató egyetemi hallgatóként érdekel a hországak egyetemese történelme is?*

– Természetesen az egyetemese történeti oldala is érdekel a témának, hiszen nem lehet elvitatni ezek hatását a magyarországi eseményekre és a művelődéstörténetre, ám elsősorban a téma magyar vonatkozásait szeretném kutatni.

– *Mi a távlati terved? Az egyetem elvégzése után mit fogsz kezdeni a történéssz diplomáddal?*

– Mindenképpen kutatói-tanári pályára szeretnék lépni, de elsőként valamely doktori iskolába szeretnék felvételt nyerni és tovább kutatni. Távlati tervem, hogy egy hazai egyetemen elhelyezkedve tanítsak – ezt kifejezetten hivatásomnak érzem.

A *Sic Itur ad Astra* Egyesület minden második esztendőben, az OTDK-n tervezi kiadni a díját, legközelebb 2007-ben. Időközben megalakult a Sahin-Tóth Péter Történettudományi Közhasznú Alapítvány (az Alapítvány felhívását lásd a kötet 333. oldalán), amelynek célja, hogy a Sahin-Tóth Péter Díj odaítélésével támogassa azokat a fiatal történésszeket, akiknek doktori disszertációja méltó az alapítvány névadójának életművéhez és munkásságának tudományos színvonalához. Az Alapítvány pályázati kiírását és az Egyesület felhívását a *Sic Itur ad Astra, Fiatal Történésszek Folyóírata* az elkövetkező esztendőkből is közzé fogja tenni.

Szerkesztőségi közlemények

A *Sic Itur ad Astra* szerkesztői a folyóiratban publikálni szándékozó szerzőktől a következőket kérik:

1. A publikálni kívánt tanulmány, recenzió, könyvismertetés stb. két kinyomtatott példányát juttassák el a szerkesztőkhöz.

2. A szerkesztőkkel való egyeztetés után egy floppy lemezen küldjék el az anyagot, figyelembe véve az alábbiakat:

– a dolgozatot lehetőség szerint ne, vagy csak nagyon kis mértékben szerkeszték meg,

– a dolgozatban Times New Roman CE (vagy HTimes New Roman) betűtípust használjanak,

– a keresztneveket ne rövidítsék, kivéve azoknál a szerzőknél (például E.H. Carr), akik maguk sem tüntetik fel munkáikban,

– folyamatos számozással készítsék el a dolgozat végére kerülő jegyzeteket,

– egységes jegyzetelési rendszert kövessenek, a szerkesztők által megadott sablon alapján.

– kérjük, hogy a szakmunkákra mindig eredeti nyelven hivatkozzanak, ellenkező esetben jelöljék meg a munka fordítóját.

3. A *Sic Itur ad Astra* által támogatott módszer az ún. szerző-évszám jegyzetelés. Eszerint a jegyzetekben csak az említett két adat jelenik meg, a teljes leírást pedig a bibliográfia tartalmazza. Az oldalszám után nem szükséges „o.” vagy „p.” betűt tenni.

pl. a jegyzetben: RÁNKI, 1981. 55.

irodalomjegyzékben:

RÁNKI

1981 RÁNKI György: *Gazdaság és külpolitika*. Budapest, Magvető, 1981.

1988 RÁNKI György: *A Harmadik Birodalom árnyékában*. Budapest, Magvető, 1988.

Ez alól egyetlen kivételt a levéltári források jelentenek, melyekre a következőképpen hivatkozunk a jegyzetekben:

A forrás címe, [levél esetén: X levele Y-nak (Keltezés helye, időpontja.)] Levéltári jelzet.

a, hivatkozás egy szerző munkájára

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év SZERZŐ: *A könyv címe* [kurzíválva]. Kötet száma. Kiadás száma.
Kiadás helye, kiadó, kiadási év. (*Sorozatcím*, sorozati szám)

pl.: KÖRÖSÉNYI

1993 KÖRÖSÉNYI András: *Pártok és pártrendszer*. Budapest, Századvég, 1993.

KOSÁRY

1994 KOSÁRY Domokos: *A Görgy-kérdés története*. 2. köt. Budapest, Osiris–Századvég, 1994.

megjegyzés: A szerzőknek mindig csak a vezetéknevét kell KISKAPITÁLISSAL kiemelni.

b, hivatkozás egy szerkesztő által összeállított munkára:

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év *A könyv címe* [kurzíválva]. Szerk.: NÉV. Kiadás helye, kiadó, kiadási év.

pl.: RICHTER

1990 *Ellenzéki kerekasztal – portrévázlatok* – Szerk.: RICHTER Anna. H. n., Ötlet, 1990.

MEZEY

1996 *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk.: MEZEY Barna. 2. kiad. Budapest, Osiris, 1996.

megjegyzés: Amennyiben egy adat nincs feltüntetve a könyvben, a szerzők használják a h.n. (helymegjelölés nélkül), é. n. (év nélkül), k. n. (kiadó nélkül) stb. rövidítéseket a hiány jelzésére. A „szerk.:" rövidítést mindig a kötet nyelvén kell megadni.

c, hivatkozás egy tanulmánykötetben megjelent írásra:

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év A TANULMÁNY SZERZŐJE: *A tanulmány címe*. In: *A tanulmánykötet címe* [kurzíválva]. Szerk.: A SZERKESZTŐ NEVE. Kiadás helye, kiadó, kiadás éve. (*Sorozatcím*, sorozati szám.) Oldalszám.

pl.: OWEN

1993

OWEN, Bernard: A szavazási mód hatásai és a kelet-európai választások. In: *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992*. Szerk.: BIHARI Mihály. [Budapest], Kossuth, 1993. 43–45.

LOMAX

1998

LOMAX, Bill: A tranzitológia válsága. A kelet-európai változások és a tranzitológia elmélet. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág, 1998. 307–308.

megjegyzés: Amennyiben egy, a könyvben fel nem tüntetett adatot ki lehet deríteni máshonnan, akkor [szögletes zárójellel] célszerű azt jelezni.

d, hivatkozás folyóiratban megjelenő tanulmányra:

RÖVIDÍTÉS

Megjelenési év SZERZŐ: A tanulmány címe. In: *A folyóirat címe*, évfolyam. (Megjelenési év) Megjelenési szám. Oldalszám.

pl.: SZILÁGYI

1978

SZILÁGYI Domokos: Az önismeret iskolája. In: *Korunk*, 37. (1978) 2. sz. 116–117.

ACZÉL

1998

ACZÉL Endre: A három (párt)vezér. In: *Mozgó Világ*, 24. (1998) 4. sz. 45–48.

megjegyzés: Amennyiben a lap folyamatosan számozza oldalait egy évfolyamon belül, a megjelenési számot nem szükséges feltüntetni.

e, hivatkozás napilapban megjelenő cikkre:

RÖVIDÍTÉS

Megjelenés éve SZERZŐ: A cikk címe. In: *A napilap címe*, évfolyam. (Megjelenési dátum) Megjelenési szám. Oldalszám.

pl.: KUN

1998

KUN Miklós: Sztálin árnyékában. „Pártutasításra nősültem...” In: *Magyar Nemzet*, 61. (1998. november 28.) 279. sz. 16.

CSAPODY

1999

CSAPODY Tamás: Alezredes a fegyelmi bírák előtt. In: *Magyar Hírlap*, 32. (1999. január 28.) 23. sz. 7.

A bibliográfiákat célszerű forrásokra és feldolgozásokra osztani, minden esetben fel kell tüntetni a felhasznált levéltári állagokat is.

Szerzőink

Kas Géza: 2002-ben végzett a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán történelem-medievisztika-kommunikáció szakon. 2002-től az egyetem Történettudományi Doktori Iskolájának hallgatója.

Lyublianovics Kyra Veronika: 2003-ban végzett az ELTE BTK skandinavisztika szakán. Jelenleg a Budapesti Történeti Múzeum Aquincumi Múzeumának archeozoológusa, az ELTE BTK Medievisztika Doktori program harmadéves hallgatója.

Oswald Júlia: negyedéves történelem és angol szakon.

Rehák Géza: az ELTE BTK történelem szakán 2005-ben szerzett diplomát. Jelenleg az ELTE ÁJK ötödéves politológia szakos hallgatója.

Simon Katalin: az ELTE történelem-latin, valamint művészettörténet szakos hallgatója.

Somorjai Szabolcs: az ELTE BTK történelem-régész szakos hallgatója, jelenleg szakdolgozó, a Budapesti Szépművészeti Múzeum Antik Osztályának külső munkatársa.

Tóvay Nagy Péter: 2001-ben védte meg irodalomtudományi PhD dolgozatát. Jelenleg az ELTE Bölcsészettudományi Karának negyedéves történelem szakos hallgatója. A Magyar Táncstudományi Kutatócsoport tagja.

Varsányi Krisztina: 2004-ben szerzett az ELTE-n történelem és német nyelv és irodalom szakos diplomát tanári szakképzéssel. Jelenleg a budapesti Német Nemzetiségi Gimnázium tanára, a Kora Újkori Magyar Történelem Tanszék PhD-hallgatója.

Zászkaliczky Márton: 2001-ban végezte el a Károli Gáspár Református Egyetem történelem szakát, magyar szakon abszolvált. 2004-ben történelem MA fokozatot szerzett a Közép-Európai Egyetemen. Jelenleg ugyanitt a „The Intellectual History of Patriotism and the Legacy of Composite States in East-Central Europe” projekt munkatársa.